नादिक्षेत्रेषु कीदृशा जलौका भवन्तीत्याह,—तेष्वित्यादि । केचिद् यवनादीनि क्षेत्राणि न पठन्ति । कुतः? सविषाणां सविषकीटादिकोथक्षेत्रत्वान्निर्विषाणां तु पद्मोत्पलादिकोथस्य क्षेत्रत्वादयुक्तं यवनादिक्षेत्रकथनमिति वदन्ति ॥—

तत्र सविषमत्स्यकीटदर्दुरमूत्रपुरीषकोथजाताः कलुषेष्वम्भःसु च सविषाः । पद्मोत्पलनलिनकुमुदसौगन्धिककुवलयपुण्डरीकशैवालकोथजाता विमलेष्वम्भःसु च निर्विषाः ॥ १३ ॥

भवति चात्र ।

क्षेत्रेषु विचरन्त्येताः सलिलाढ्यसुगन्धिषु ॥
न च संकीर्णचारिण्यो न च पङ्केशयाः सुखाः ॥१४॥

इदानीं सविषनिर्विषकोथकलुषजलोत्पन्नानां जलौकसां सविषनिर्विषत्वं दर्शयन्नाह,—तत्र सविषेत्यादि । कोथः पूतिभावः; कलुषेषु मलिनेषु । पद्मोत्पलेति पद्मं ईषच्छुक्लं, उत्पलं ईषन्नीलं, मलीनं ईषद्रक्तं, कुमुदं 'कुइआ' इति लोके, सौगन्धिकं गर्दभपुष्पाभिधानमत्यन्तसुरभि चन्द्रोदयविकाशि, कुवलयः रक्तोत्पलं, पुण्डरीकं अतिश्वेतपद्मं, शैवलं शैवालं, कोथजाताः इति एषां पूतिभावजाताः । इदानीं क्षेत्रसंग्रहश्लोकमाह,—भवति चात्रेत्यादि । एता इति पूर्वोक्ता निर्विषा जलौकाः । सुगन्धिषु शोभनगन्धिषु । न च सङ्कीर्णचारिण्य इति न विषादिविरुद्धाहारभुजः शैवलाद्यशनत्वात्, न च पङ्के स्वपन्ति तृणोदकपत्रशयनत्वात्; सुखा इति सुखहेतुत्वात्, सुखकारिण्य इत्यर्थः ॥१३॥१४॥

तासां प्रग्रहणमार्द्रचर्मणा अन्यैर्वा प्रयोगैः गृह्णीयात् ॥ १५ ॥

तासां ग्रहणोपायं दर्शयन्नाह,—तासां प्रग्रहणमित्यादि । ग्रहणं चासां शरत्काले तन्त्रान्तरवचनात् । अन्यैर्वा प्रयोगैः इति सद्योहतजन्तुमांसपेशीनवनीतघृतक्षीराढ्यभक्तजङ्घाद्यवयवैर्वा १५

अथैनां नवे महति घटे सरस्तडागोदकपङ्कमावाप्य निदध्यात्; भक्ष्यार्थं चासामुपहरेच्छैवलं वल्लूरमौदकांश्च कन्दांश्चूर्णीकृत्य; शय्यार्थं तृणमौदकानि च पत्राणि; द्व्यहात् त्र्यहात् च आभ्यो अन्यत् जलं भक्ष्यं च दद्यात्; सप्तरात्रात् सप्तरात्राच्च घटमन्यं संक्रामयेत् ॥ १६ ॥

पोषणं दर्शयन्नाह,—अथैनामिति । आवाप्य प्रक्षिप्य, निदध्यात् स्थापयेत् । वल्लूरं शुष्कमांसम् । संक्रामयेत् संचारयेत् ॥१६॥

भवति चात्र ।

स्थूलमध्याः परिक्लिष्टाः पृथ्व्यो मन्दविचेष्टिताः ॥
अग्राहिण्योऽल्पपायिन्यः सविषाश्च न पूजिताः ॥१७॥

तास्वयोग्या निदर्शयन्नाह,—भवति चात्रेत्यादि । परिक्लिष्टाः अन्योऽन्यदर्शनाः, पृथ्व्यः विस्तीर्णाः, मन्दविचेष्टिताः मन्दगामिन्यः, न पूजिताः न श्लाघिताः ॥ १७ ॥

अथ जलौकोऽवसेकसाध्यव्याधितमुपवेश्य संवेश्य वा विरूक्ष्य चास्य तमवकाशं मृद्गोमयचूर्णैः यद्यरुजः स्यात् । गृहीताश्च ताः सर्षपरजनीकल्कोदकप्रदिग्धगात्रीः सलिलसरकमध्ये मुहूर्तस्थिता विगतक्लमा ज्ञात्वा ताभिः रोगं ग्राहयेत् । सूक्ष्मशुक्लार्द्रपिचुप्लोतावच्छन्नां कृत्वा मुखमपावृणुयात्; अगृह्णन्त्यै क्षीरबिन्दुं शोणितबिन्दुं वा दद्यात्, शस्त्रपदानि वा कुर्वीत; यदि एवमपि न गृह्णीयात् तदान्यां ग्राहयेत् ॥ १८ ॥

तासामवचारणमुद्दिशन्नाह,—अथेत्यादि । संवेश्य शाययित्वा, अरुजं अव्रणं, व्रणे तु गन्धक्लेदाभ्यामेव गृह्णन्ति; अथवा रुजावति विरूक्षणेन रुजातिवृद्धिः । सलिलसरकं जलपात्रं; केचित् सलिलसरकस्थाने सरकमध्ये इति पठन्ति, सरकं जलपूर्णपात्रम् । रोगमत्र रोगाधिष्ठानं दोषाधिष्ठानं वा । श्लक्ष्णेति पिचुः तुलं बीजहीनः कार्पासः, प्लोतं वस्त्रं, अपावृणुयात् आच्छादयेत् ॥ १८ ॥

यदा च निविशतेऽश्वखुरवदाननं कृत्वा उन्नम्य वा स्कन्धं तदा जानीयाद् गृह्णातीति; गृह्णन्तीं च आर्द्रवस्त्रावच्छन्नां धारयेत् सेचयेच्च ॥ १९ ॥

रोगाधिष्ठाने तासां ग्रहणलक्षणमाह,—यदेत्यादि । निविशते लगतीत्यर्थः, गृह्णाति विध्यतीत्यर्थः । गृह्णन्तीं इति शोणितमाददानामित्यर्थः । आर्द्रवस्त्रावच्छन्नां इति इत्थं सुखिता शीघ्रं रक्तं पिबति; जलौकास्तु आत्मप्रभावेण प्राग्दुष्टमेव रक्तं पिबति यथा दुग्धमिश्रितोदकात् हंसो दुग्धमेव पिबतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

(दंशे) तोदकण्डुप्रादुर्भावैः जानीयात् शुद्धमियमादत्त इति; शुद्धमाददानामपनयेत् । अथ शोणितगन्धेन न मुञ्चेत् मुखमस्याः सैन्धवचूर्णेन अवकिरेत् ॥ २० ॥

तासां विशुद्धरक्तादाने विज्ञानोपायं दर्शयन्नाह,—तोदेति । तोदः व्यथा, सा धातुक्षयोत्पन्नेन वायुना । ननु, शुद्धरक्तक्षयात् श्लेष्मकार्यं कण्डूरिह न स्यात् इति केचित् कण्डूग्रहणं न कुर्वन्ति; अन्ये तु वदन्ति आग्नेयरक्तधातुक्षयात् कफधातोः सौम्यस्य जलौकामुखक्लेदवर्धितस्य वृद्धेः कण्डूसंभव इति; अन्ये तु दंशतोदकण्डूप्रादुर्भावैरिति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च—दंशो वनमक्षिका दंशेन कृतो यस्तोदः तथा तस्मिन् तोदे यादृशी कण्डूः स्यात् तदाशुद्धरक्तादानं जानीयात् । तत्र किं कुर्यादित्याह,—शुद्धमिति । अवकिरेत् अवचूर्णयेत् । अन्ये तु शोणितगर्धेनेति पठन्ति, गर्धेन अभिकाङ्क्षया, वदन्ति च गन्धेनेति अयुक्तः पाठः, कुतः? यस्माज्जलौकसां गन्धेन्द्रियं नास्तीति ॥ २० ॥

१ यदाह वाग्भटः,—"संपृक्ताद्दुष्टशुद्धास्राज्जलौका दुष्टशोणितम् । आदत्ते प्रथमं हंसः क्षीरं क्षीरोदकादिव—" इति ॥ वा, सू. स्था. अ, २६, श्लो. ४२।

अथ पतितां तण्डुलकण्डनप्रदिग्धगात्रीं तैललवणाभ्यक्तमुखीं, वामहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलीभ्यां गृहीतपुच्छां दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलिभ्यां शनैःशनैः अनुलोममनुमार्जयेत् आमुखात्, वामयेत् तावत् यावत् सम्यक् वान्तलिङ्गानीति। सम्यग्वान्ता सलिलसरकन्यस्ता भोक्तुकामा सती चरेत्। या सीदती न चेष्टते सा दुर्वान्ता, तां पुनः सम्यग्वामयेत्। दुर्वान्ताया व्याधिरसाध्य इन्द्रमदो (रक्तमदो) नाम भवति। अथ सुवान्तां पूर्ववत् सन्निदध्यात् ॥ २१ ॥

पातिताया रुधिरापहरणविधानमाह,—अथ पतितामित्यादि। तण्डुलकण्डनं गुण्डनं कणा इत्यर्थः, अनुलोमं अनुकूलं, अनुमार्जयेत् प्रोञ्छयेत्, आमुखात् इति मुखं यावदित्यर्थः। सम्यग्वान्तलिङ्गान्याह,—सम्यगिति। सलिलसरकन्यस्ता जलपूर्णशरावेष्वर्पिता। असम्यग्वान्तलिङ्गान्याह,—या सीदतीति। सीदति निमज्जति। दुर्वान्तावचाराद्व्याधिविशेषमाह,—दुर्वान्ताया इति। अस्य तु व्याधेः शास्त्रे लक्षणानिर्देशान्न पठनीय इत्येके। अथ सुवान्ता किं कार्येत्याह,—अथ सुवान्तामिति पूर्ववत् इति यथा नवे महति घटे इत्यादौ ॥ २१ ॥

शोणितस्य च योगायोगान् अवेक्ष्य जलौकोव्रणान् मधुनावघट्टयेत्, शीताभिरद्भिश्च परिषेचयेद्बध्नीत वा, कषायमधुरस्निग्धशीतैश्च प्रदेहैः प्रदिह्यादिति ॥ २२ ॥

शोणितावसेचने उत्तरकर्माणि निर्दिशन्नाह,—शोणितस्येत्यादि। योगः सम्यक्स्रुतिः, अयोगः योगादन्यः; स त्रिविधो हीनातिमिथ्यायोगभेदात्। तत्र योगे शतधौतघृताभ्यङ्गः, शतधौतघृताक्तपिचुधारणं वा। हीनयोगे किं कुर्यादित्याह,—जलौक इति। अवघट्टयेत् चालयेत्, स्रावणार्थम्। अतियोगे किं कुर्यादित्याह,—शीताभिरद्भिश्च परिषेचयेद्बध्नीत वेति शीतलजलपरिषेचनं बन्धनं च जलौकोमुखपदस्य रक्तस्थित्यर्थम्। मिथ्यायोगे उपक्रममाह,—कषायेति। प्रदिह्यात् लिम्पेत्। अत्र कषायप्रदेहः शेषदुष्टरक्तप्रसादार्थं, मधुरैः प्रदेहः स्रुतादुष्टरक्तबन्धनार्थं; अन्ये तु मूर्च्छाद्युपद्रवपरिहारार्थं शीतलजलसेकः, मधुनावघट्टनं कषायादिलेपनं च सन्धानार्थमिति व्याख्यानयन्ति। शोणितस्रावणमपि पुरुषबलप्रमाणाद्दोषबलप्रमाणाद्वा वातादिजनितव्याधिबलप्रमाणाद्वा यावत् शोणितस्य सम्यक्शुद्धिर्भवति तावद्वा रोगाशयं वा समीक्ष्य। तद्यथा –, अल्पीयसि रोगाशये अल्पं रक्तमाहरणीयं महति पुनर्बह्विति। रक्तमोक्षणं च पलादिमानेन, पलं चात्र पञ्चसप्तगुञ्जाफलप्रमाणमाषकेण; तान्यपि चार्धत्रयोदशपलानि प्रस्थः; रक्तप्रस्थश्चैकैकस्यां सिरायां मोक्षणीयः; तदपि द्वाभ्यां दिवसाभ्यां; प्रस्थश्चात्र उत्तममात्रा, मध्यमा मात्रा अर्धप्रस्थः, अर्धप्रस्थश्चात्र कर्षाधिकषट्पलानि, एतदपि द्वाभ्यामहोभ्यां स्रावणीयं; अधममात्रा कुडवं, कुडवश्चात्र अष्टमाषाधिकानि त्रीणि पलानि; इदमपि दिनद्वयेन मोक्षणीयं; इति प्रसिद्धः कर्ममार्गः ॥ २२ ॥

भवति चात्र।

क्षेत्राणि ग्रहणं जातीः पोषणं सावचारणम् ॥
जलौकसां च यो वेत्ति तत्साध्यान् स जयेद्गदान् २३

इदानीं संग्रहश्लोकमाह,—भवति चात्रेत्यादि। क्षेत्राणि इति सविषाणां क्षेत्राणि तत्र सविषकीटेत्यादि, निर्विषाणां पद्मोत्पलपत्रेत्यादि। ग्रहणमिति तासां ग्रहणमार्द्रचर्मणेत्यादि। जातयः सविषाणां कृष्णकर्बुरेत्यादि; निर्विषाणां कपिला पिङ्गलेत्यादि। पोषणमिति नवे महति घटे इत्यादि। अवचारणमिति अथ जलौकोऽवसेकसाध्यमित्यादि, चकारात् पश्चात् कर्मादि ॥ २३ ॥

इति डल्हनविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां सूत्रस्थाने त्रयोदशोऽध्यायः।

चतुर्दशोऽध्यायः।

अथातः शोणितवर्णनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

अथात इत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

तत्र पाञ्चभौतिकस्य चतुर्विधस्य षड्रसस्य द्विविधवीर्यस्य अष्टविधवीर्यस्य वाऽनेकगुणस्योपयुक्तस्याहारस्य सम्यक् परिणतस्य यस्तेजोभूतः सारः परमसूक्ष्मः स रस इत्युच्यते; तस्य च हृदयं स्थानं; स हृदयात् चतुर्विंशतिधमनीरनुप्रविश्य ऊर्ध्वगा दश दश चाधोगामिन्यश्चतस्रश्च तिर्यग्गाः कृत्स्नं शरीरमहरहस्तर्पयति वर्धयति धारयति यापयति च अदृष्टहेतुकेन कर्मणा। तस्य शरीरमनुसरतोऽनुमानात् गतिरुपलक्षयितव्या क्षयवृद्धिवैकृतैः। तस्मिन् सर्वशरीरावयवदोषधातुमलाशयानुसारिणि रसे जिज्ञासा–किमयं सौम्यस्तैजस? इति। अत्र उच्यते, स खलु द्रवानुसारी स्नेहनजीवनतर्पणधारणादिभिर्विशेषैः सौम्य इत्यवगम्यते ३

शोणितोत्पत्ते रसाधीनत्वात् रसमेव दर्शयन्नाह,—तत्रेत्यादि। इत्थंभूतस्याहारस्य यः, सारः स रस इत्युच्यते इति पिण्डार्थः। पाञ्चभौतिकस्य इति पृथिव्यादिभूतद्रव्यभेदेन, चतुर्विधस्य इति पेयलेह्यभोज्यभक्ष्यभेदेन, षड्रसस्य इति मधुरादिरसभेदेन, द्विविधवीर्यस्य इति शीतोष्णवीर्यभेदेन, पक्षान्तरमाह,—अष्टविधवीर्यस्य वा इति शीतोष्णस्निग्धरूक्षविशदपिच्छिलमृदुतीक्ष्णभेदेन, अनेकगुणस्य इति शीतादिद्रवादिगुणभेदेन विंशतिगुणस्य, उपयुक्तस्य इति सम्यक्परिणतस्येत्यनेनैवोपयुक्तपदार्थस्य लब्धत्वात् यदुपयुक्तग्रहणं करोति तत्सम्यग्योगं स्वास्थ्यवृत्तीयद्वादशविधाशनविचारमपेक्ष्योपयोगं प्रापयति। तेजोभूतः इति तेजसा

भूतः तेजोभूतः वह्निसंभूत इत्यर्थः; अन्ये तु तेजःशब्देन घृतमाहुः, तत्र तेजोभूतो घृतवदुत्पन्न इत्यर्थः; अन्ये तु वदन्ति भूतशब्दोऽत्र उपमानार्थः, तत्र तेजोभूतः घृताकार इत्यर्थः । सार इति विडादिमलरहित इत्यर्थः, परमसूक्ष्मः इति अतिशयेन अ-स्थूलावयवसूक्ष्मस्रोतोऽनुसारी इत्यर्थः । रसस्य स्थानमाह,—तस्येत्यादि । रसस्य सर्वदेहानुसारित्वेऽपि हृदयं स्थानम्[1] । हृदयशब्देनात्र हृदयोपलक्षितः प्रदेश उच्यते, न तु साक्षात् हृदयं, कुतः? हृदयस्यौजःस्थानत्वात् । रसस्य क्रियां निर्दिशन्नाह,—स हृदयादिति । तर्पयति बालमध्यस्थविरान् सर्वानेव प्रीणयति, अन्ये गर्भं तर्पयतीति मन्यन्ते, तस्याहारासंभवात्; वर्धयतीति बालं; धारयतीति मध्यवयसं पूर्णधातुत्वात्, केचित् धारयतीत्यत्र जीवयतीति पठन्ति, अत्रापि स एवार्थः; यापयतीति वृद्धं क्षीयमाणदेहत्वात् । केचिदत्र स हृदयाच्चेत्यादि पाठं चतस्रश्च तिर्यग्गा इत्यन्तं न पठन्ति, कृत्स्नं शरीरमित्यादि च पठन्ति । कुतः पुनरयं तर्पणादि करोतीति पृष्ट आह,—अदृष्टहेतुकेनेति । तस्य शरीरमित्यादि—तस्य इति रसस्य । अनुसरतः अनुगच्छतः । क्षयवृद्धिवैकृतैः इति वैकृतं विकारः । क्षयविकारैः 'रसक्षये हृत्पीडाकम्प' इत्यादिभिः, वृद्धिविकारैः हृदयोत्क्लेदमित्यादिभिः, तत्र क्षयवृद्धिविकारैर्विकृतस्य; क्षयवृद्धिवैकृतैश्चेति चकारो द्रष्टव्यः, तेन सर्वशरीरतर्पणादिभिश्चाविकृतस्य गतिरनुमन्तव्येत्यर्थः । रसस्वभावं विनिर्देष्टुमाह,—तस्मिन्नित्यादि । पूर्वोक्ते रसे जिज्ञासा ज्ञातुमिच्छा । किमयं सौम्यः कफवत्, अथवा तैजसः पित्तवत्? इति संशयः इति पिण्डार्थः । अत्रोच्यते इति । अनुसारी अनुसरणशीलः । स्नेहनः स्नेहयतीति, जीवनः जीवयतीति, तर्पणः प्रीणनः शरीरस्य, आदिशब्दादवष्टम्भनादयः । विशेषैः भेदैः, अवगम्यते अवबुध्यते ॥ ३ ॥

स खलु आप्यो रसो यकृत्प्लीहानौ प्राप्य रागमुपैति ॥ ४ ॥

इदानीं क्रमनिष्पत्त्या शोणितं दर्शयन्नाह,—स खल्वित्यादि । खलुशब्दोऽप्यर्थः । आप्योऽपि रसो रागमुपैति लोहितत्वं गच्छति ।

भवतश्चात्र ।

रञ्जितास्तेजसा त्वापः शरीरस्थेन देहिनाम् ॥
अव्यापन्नाः प्रसन्नेन रक्तमित्यभिधीयते ॥ ५ ॥

तमेवार्थं श्लोकेन स्पष्टीकुर्वन्नाह,—भवतश्चात्रेत्यादि । तेजसा रञ्जकनाम्ना, अव्यापन्ना एवंगुणविशिष्टा आपो रञ्जिता लोहितीकृताः सत्यो रक्तमित्युच्यते । आपोऽत्र रसः ॥ ४—५ ॥

रसादेव स्त्रिया रक्तं रजःसंज्ञं प्रवर्तते ॥
तद्वर्षाद् द्वादशादूर्ध्वं याति पञ्चाशतः क्षयम् ॥ ६ ॥

रक्तार्तवयोरभेदं दर्शयन्नाह,—रसादेवेति । रजःसंज्ञं इति संज्ञान्तरमेतत् स्त्रीयोनिप्रवृत्तस्य रक्तस्य, ऋतुकालजरक्तमेव रजःसंज्ञमुच्यते इत्यर्थः । तद्वर्षाद्द्वादशादूर्ध्वमिति तद्रजःसंज्ञं शोणितं द्वादशवर्षादनन्तरं प्रवर्तते इति संबंधः। तस्य निवृत्तिकालमाह,—याति पञ्चाशतः क्षयमिति । "रसादेव रजः स्त्रीणां मासि मासि त्र्यहं स्रवेत् । तद्वर्षाद् द्वादशादूर्ध्वं यावत् पञ्चाशतं समाः"—इत्यन्ये पठन्ति । समाः वर्षाणि ॥ ६ ॥

आर्तवं शोणितं तु आग्नेयमग्नीषोमीयत्वाद्गर्भस्य ॥ ७ ॥

रक्तार्तवयोः सौम्यरससंभूतयोरपि स्वभावभेदं दर्शयन्नाह,—आर्तवमित्यादि । तुशब्दोऽत्र भेदे, तेन रसात् सौम्याज्जातमपि आर्तवं शोणितं च आग्नेयम् । कुतः कारणादित्याह,—अग्नीषोमीयत्वाद्गर्भस्येति आर्तवमाग्नेयं शुक्रं सौम्यं ताभ्यामग्नीषोमीयो गर्भो भवति । यदि अग्नीषोमीयत्वाद् गर्भस्येत्यत्र आर्तवशोणितयोः स्वभावाभेदः, तदाऽऽर्तवस्याग्नेयत्वे उक्ते शोणितस्यापि आग्नेयत्वमुक्तमेवेति 'आर्तवशोणितं त्वाग्नेयं'-इत्यन्ये पठन्ति । आर्तवं च तत् शोणितं चेति तत् आर्तवशोणितम् । तुशब्दोऽत्रावधारणे । तेनार्तवस्याग्नेयत्वमवधारयतीति व्याख्यानयन्ति । रक्तं पुनरनुष्णाशीतमेवं आचार्या न मन्यन्ते ॥ ७ ॥

पाञ्चभौतिकं त्वपरे जीवरक्तमाहुराचार्याः ॥ ८ ॥

शोणितस्वभावे मतान्तरमाह,—पाञ्चभौतिकमिति । जीवरक्तं जीवतुल्यं रक्तम् । कुतः? जीवच्छरीरे रक्तदर्शनात्, मृतशरीरे चादर्शनात्; नतु जीवरक्तमोज इति एवं प्रस्तुतस्यैव रक्तस्य लक्षणमनुक्तं स्यात् ॥ ८ ॥

विस्रता द्रवता रागः स्पन्दनं लघुता तथा ॥
भूम्यादीनां गुणा ह्येते दृश्यन्ते चात्र शोणिते ॥ ९ ॥

तदेव पाञ्चभौतिकत्वं सुखबोधार्थं स्पष्टयितुमाह,—विस्रतेत्यादि । विस्रता आमगन्धिता, भूमिगुणः; द्रवता द्रवभावः, अयमम्बुगुणः; रागः रक्तता, तेजोगुणः; स्पन्दनं किंचिच्चलनं वातगुणः; लघुता अगुरुत्वं, आकाशगुणः । भूम्यादीनामिति अत्र आदिशब्देन तेजोवाय्वाकाशा गृह्यन्ते । हि यस्मादर्थे, यस्मादेते विस्रतादयः पृथिव्यादीनां गुणा अत्र शोणिते दृश्यन्ते तस्माद्रक्तं पाञ्चभौतिकमिति ॥ ९ ॥

रसाद्रक्तं[2] ततो मांसं मांसान्मेदः प्रजायते ॥
मेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्ज्ञः शुक्रं तु जायते ॥ १० ॥

---

१ पोष्यस्य धातुरसस्यैव हृदयं स्थानं नतु पोषकस्याहाररसस्य, तस्य तु धमन्य एव स्थानं, यदाह चक्रः,—"तत् स्थानं तु धमन्य एव; पोषकाहारस्य च पृथक् रसादिधातुभ्यः प्रदेशान्तरग्रहणं न क्रियते, रसादिकारणरूपतया रसादिग्रहणेनैव तद्ग्रहणात्—" इति ।

२ तत्र पाकजन्यैः प्रसादांशैर्येन क्रमेण ये ये जन्यन्ते तानाह—रसादित्यादि । प्रसादज इत्यस्य लिङ्गविपरिणामेन रक्तमित्यादिषु सर्वत्र संबन्धः । प्रसादजश्च सारभागः । तेन रसाद्रक्तं प्रसादजम्, ततो रक्तान्मांसं प्रसादजम्, मांसाच्च मेदः प्रसादजमित्यादि योज्यम् । रसाद्रक्तं प्रसादजमिति रसात् पाकेन जायते यः प्रसादांशस्तस्माद्रक्तं जायते; एवं रक्तात् पाकेन जायते यः प्रसादांशस्तस्माच्च मांसं जायत इत्यादि व्याख्येयम् । जनिश्चायं पोषण एव वर्तते नापू-

शोणितप्रसङ्गेन अन्येषामपि धातूनां क्रमेणोत्पत्तिं दर्शयन्नाह,—रसाद्रक्तमित्यादि । स खल्वाप्यो रसो यकृत्प्लीहानौ प्राप्य रागमुपैतीत्यनेनैव रसादेव रक्तस्य भवने उक्ते रसात् पुनः शोणितभवनवचनं नियमार्थम् । तेन रसात् क्रमोत्पत्त्या शोणितमेव भवति नापरे धातव इति । एतेन युगपदेव सर्वधातुषु रससंचारात् रसेनैव सर्वधातुपोषणमिति तन्त्रान्तरीयं वचो निरस्तम् । ननु, यदि परिणमन्ति रसादयो रक्तादिभावेन तर्हि सर्वेषामुच्छेदः स्यात्? सन्तत्या परिणाम इति चेत्? तर्हि सर्वेषां पूर्वेषामल्पता स्यात् उत्तरेषां बाहुल्यमिति? नैतदस्ति, तेषां रसादीनां मलस्थूलाणुभागविशेषेण त्रिविधः परिणामो भवति; तद्यथा—अन्नात् पच्यमानात् विण्मूत्रं मलः, मलात् सारो रसः; रसादग्निपक्वात् मलः कफः, स्थूलो भागो रसः, अणुभागो रक्तं; रक्तादग्निपक्वात् मलः पित्तं, स्थूलभागः शोणितं, अणुभागस्तु मांसमिति; ततोऽपि आत्मपावकपच्यमानान्मलः श्रोत्रनासाक्षिप्रजननादिस्रोतो-

---

र्वोत्पादे; यतो रक्तादयो गर्भात् प्रभृत्येव उत्पन्ना रसादिभिः पोष्यन्ते। अन्ये तु गर्भप्रसादजमिति पठित्वा गर्भप्रसादजमिति समस्तपदेन ओज आचक्षते । अस्मिंस्तु पक्षे प्रसादजशब्दस्य न सर्वत्रान्वयः। ननु, "पुष्यन्ति त्वाहाररसात्—"इत्यादिना चरके रसेन रसपोषणमुक्तं, अत्र तु रसाद्रक्तमित्यादिना रसेन रक्तपोषणमुच्यते इति विरोधः। नैवम्, एक एवायमाहाररसो द्विप्रस्थानः पोष्यपोषकभेदेन; तत्रान्नपानादुत्पन्नो रसः पोषकः, रक्तादिवत् स्थायी यः स पोष्यः, तस्यैव हृदवस्थानमुक्तम् । (पोषकाहाररस्य तु धमन्य एव स्थानं) अतएव पोष्यस्थायिरसव्यवच्छेदार्थमाहारेतिरसविशेषणमुक्तं चरकेण । यत्तु रसाद्रक्तमित्यादिवचनं तद्रसत्वेनाभेदविवक्षया रसं परित्यज्य रक्तमेव पठितं, न तु पोष्यस्य रसाख्यधातोरभावादिति । न चैवमष्टधातुकत्वं शरीरस्येति वाच्यम्; यतः स्थायिरसभागपोषकरसभागयोः स्थानभेदाग्निभेदाद्यभावादेकत्वमेवेति सप्तधातुकमेव शरीरमित्युच्यत इति । अत्र च रसाद्रक्ताद्युत्पादे केचिदिदं वदन्ति—यद्रसोऽग्निपच्यमानः सर्वात्मना रक्ततां याति रक्तं च मांसतामित्यादि पूर्वपूर्वधातुपरिणामेन उत्तरोत्तरधातूत्पादः, यथा—सर्वात्मना क्षीराद्दधि भवति दध्नो नवनीतं नवनीताद्घृतं घृताच्च घृतमण्ड इत्येकः पक्षः। किंवा रस एव रक्तं प्रथमं प्लावयति, तत्र रक्तस्थानसंबन्धात् रक्तसादृश्यं रक्तव्यपदेशं चानुभवति, रक्तं च रक्तसमानेन स्तोकेनांशेनात्म्नं पोषयति, ततो रक्तमाप्लाव्य मांसमाप्लावयति तत्रापि, मांससमानेनांशेन मांसपोषणं करोति मांससादृश्यं मांसशब्दाभिधेयतां चानुभवति, एवमुत्तरोत्तरधातून् रस एव प्लावयति, यथा—केदारनिषिक्तं कुल्याजलं प्रत्यासन्नां केदारीमाप्लावयतीति द्वितीयः पक्षः; एतदेवोक्तं हारीते यत्,—"रसः सप्ताहादर्वाक् परिवर्तमानः श्वेतकपोतहरितहारिद्रपद्मकिंशुकालक्तकरसप्रख्यश्चायं यथाक्रमं दिवसपरिवर्ताद्वर्णपरिवर्तमापद्यमानः पित्तोष्मोपरागाच्छोणितत्वमापद्यते—" इति, तथा सुश्रुतेऽपि,—"तत्रैषां धातूनाम्—" इत्यादिना तथा "स खलु त्रीणि त्रीणि—" (सु. सू. स्था. अ. १४) इत्यादिना रसेनैव रक्तादिधातुपोषणमनेन न्यायेनोक्तम्; किंवा आहाररस उत्पन्नो भिन्नैरेव मार्गैः स्थायिरसरुधिरमांसादीन् रसरुधिरादिसमानांशेन तर्पयति, तत्र यः प्रत्यासन्नो धातुस्तत्पोषको भागस्तच्छीघ्रं पुष्णाति, यस्तु विदूरधातुस्तस्य सूक्ष्मविदूरमार्गतया चिरेण पोषणं भवति, एवं भिन्नैरपि मार्गैर्धातुपोषणं भवति, तेन रक्तपोषणकालादुत्तरकालं मांसपोषको रसभागो मांसं पोषयति, तथा मांसपोषणकालादुत्तरकालं मेदःपोषको रसभागो मेदः पोषयतीत्यादि, तेन रसाद्रक्तमित्यादिवचनस्यायमर्थो यत्—रसपुष्टिकालादुत्तरकालं रक्तं प्रवर्तते रक्तपुष्टिकालादुत्तरकालं मांसं प्रवर्तत इत्यादि; अस्मिंस्तु पक्षे—"विण्मूत्रमाहारमलः सारः प्रागीरितो रसः। स तु व्यानेन निक्षिप्तः सर्वान् धातून् प्रतर्पयेत्"—इत्यादिवचनं मुख्यार्थमेव घटते; तेन यथा खले उपचितानां कपोतानां भिन्नदिग्गामिनां स्वीयस्वीयमार्गेणैव गच्छतां गम्यदेशस्य प्रत्यासन्नत्वविप्रकृष्टत्वादिभेदेन शीघ्रं चिरेण गमनं भवति तद्वत्; इति क्षीरदधिन्यायकेदारीकुल्यान्यायखलेकपोतन्यायात्त्रिधा धातुपोषणक्रमः। तत्र एतेषु पक्षेषु सर्वात्मपरिणामे त्रिचतुरोपवासेनैव देहस्य नीरसत्वं स्यात्, मासोपवासाच्च शुक्रमयं शरीरं स्यादित्युपेक्षणीय एव प्रथमः पक्षः। केदारीकुल्यान्यायपक्षे तु रसाद्रक्तादिपोषणं मुख्यार्थतया भवति, यदपि रक्तादेर्मांसादिपोषणं तदपि रसादेव रक्तादिधर्मतया रक्तादिव्यपदेशभाजो भवन्तीति व्युत्पादितमेव, यत्तु रसस्य सर्वधातुपोषकत्वमुक्तं तदपि रक्तादिपोषकतया तथा हृदयस्थस्थायिरसस्य कृत्स्नदेहव्यापकतया वोपपन्नम्ः एवं चरकेऽप्युक्तम्;—"व्यानेन रसधातुर्हि विक्षेपोचितकर्मणा । युगपत् सर्वतोऽजस्रं देहे विक्षिप्यते सदा—" (च. चि. स्था. अ. १७) इत्यादि । तदप्युक्तन्यायात् एवोपपन्नं; यदपि मांसादिना समानेन मांसादेरेव पोषणं तदपि धात्वाप्लावनन्यायेन गच्छतापि रसेन तद्धातुसमानेनांशेन तद्धातुपोषणादुपपन्नम् । वृष्यं तु प्रभावात् यथा खले कपोतन्यायेन विदूरमपि शुक्रं प्रभावात् शीघ्रं याति तथात्रापि शीघ्रमेव वृष्योत्पन्नो रसो रक्तादिधातून् शीघ्रमाप्लावयतीति सुघटम् । एवमनया दिशाप्यत्र दूषणमुद्धार्यम् । तेनायं पक्षस्तावत् साधुः । खलेकपोतपक्षेऽपि यथा रसाद्रक्तमित्यादि गौणतया भवति तद्दर्शितमेव । यत्तु चरके "रक्तं विबद्धमार्गत्वान्मांसादीन् न प्रपद्यते"—इत्युक्तं तत् कृत्स्नदेहचारिशोणिताभिप्रायेण, न तु पोषकरक्ताभिप्रायेणेति व्यवस्थाप्यते । यत्तु "एकैकस्मिन् धातौ त्रीणि त्रीणि"—इत्यादिना धातौ अवस्थानकाल उक्तः स पूर्वपूर्वरक्तादिधातुलङ्घनकालो विदूरगामिरसस्येति व्यवस्थाप्यते । एवमनयोः पक्षयोर्महाजनपरिगृहीतयोर्गतिरुपदर्शिता; स्वरसस्तु अस्माकं केदारीकुल्यान्याये । यत्तु अन्यैः खलेकपोतन्यायस्वीकारेण चरके संततज्वरस्य द्वादशाश्रयत्वं युक्तमित्याद्युक्तं तन्न बुद्ध्यामहे, सन्ततज्वरस्य द्वादशाश्रयत्वं दोषमहिम्ना कृत्स्नदेहव्यापकतया "यथा धातुं तथा मूत्रं पुरीषं चानिलादयः"—(च. चि. स्था. अ. ३) इत्यादिनोक्तम् । "दोषाणां च कुपितानां संप्राप्तिविशेषात् किमगम्यमस्ति देहे येन तावद्रसमेव परं सर्वधात्वादिव्यापकं सर्वधातुदूषणेऽपेक्षन्त इति ॥ इति शिवदासव्याख्या ।

मलः, स्थूलो भागो मांसं, सूक्ष्मो मेदः; ततोऽपि निजवह्निपच्यमानान्मलः स्वेदः, स्थूलांशो मेद एव, सूक्ष्मभागोऽस्थि; ततोऽपि पच्यमानान्मलः केशलोमश्मश्रूणि, स्थूलोऽस्थि, सूक्ष्मस्तु मज्जा; ततोऽपि मज्ज्ञः पावकपच्यमानान्मलो नयनपुरीषत्वचां स्नेहः, स्थूलो भागो मज्जा, सूक्ष्मः शुक्रं; ततः पुनः पच्यमानादत्र मलो नोत्पद्यते सहस्रधाध्मातसुवर्णवत्, स्थूलो भागः शुक्रमेव, स्नेहभागः सूक्ष्मस्तेजोभूतं ओजः। पूर्वोक्त एवार्थः श्लोकाभ्यां कथ्यते,—"स्थूलसूक्ष्ममलैः सर्वे भिद्यन्ते धातवस्त्रिधा। स्वः स्थूलोंऽशः परं सूक्ष्मस्तन्मलं याति तन्मलः। स्वाग्निभिः पच्यमानेषु मलः षट्सु रसादिषु। न शुक्रे पच्यमानेऽपि हेमनीवाक्षये मलः"—इति। आकृष्टाण्डकोषस्य पुंसः श्मश्रुपातात् श्मश्रु शुक्रमल इत्येके। तन्न, श्मश्रुहीनस्यापि शुक्रदर्शनात्। ननु, मांसान्मेदः प्रजायते इत्यनर्थकं, मज्ज्ञः शुक्रं तु जायते इत्येतेनैव क्रियापदेन प्रजायत इत्यस्यार्थस्य लब्धत्वात्। सत्यं, प्रजायते इति क्रियापदं रसादीनां मेदःपर्यन्तानां विशिष्टकार्योत्पाददर्शनार्थम्। एभ्य एवोपधातवः स्वभावादुत्पद्यन्ते न पुनरस्थ्यादिभ्यः इति। तथाहि, रसात् स्तन्यमार्त्तवं च, रक्तात् कण्डराः, मांसाद्वसाः त्वचः, मेदसः स्नायुसन्धीति। शुक्रं तु जायते इति द्वितीयजायते ग्रहणेन शुक्रे विशिष्टधर्मवत्ता उक्ता इति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च। संभवशब्दोऽत्र पोषणे न तु अपूर्वोत्पादने, यतो रसादीनां शुक्रान्तानां गर्भादेवोत्पत्तिरिति। शुक्रं हि स्वाग्निपच्यमानमपि नाणुभागमुत्पादयति। अन्ये तु मेदः प्रजायते इत्यत्र प्रवर्तते इति पठन्ति, शुक्रं तु जायते इत्यत्र संभव इति ॥ १० ॥

तत्रैषां धातूनामन्नपानरसः प्रीणयिता ॥ ११ ॥

रसजं पुरुषं विद्याद्रसं रक्षेत् प्रयत्नतः ॥
अन्नात् पानाच्च मतिमानाचाराच्चाप्यतन्द्रितः १२

रसस्य निर्दिष्टस्य प्राधान्यं दर्शयितुमाह,—तत्रैषामित्यादि। तत्र तेषु धातुषु मध्ये। एतेषां धातूनां प्रागुक्तानां रक्तादीनाम्। अन्नपानरसः अन्नपानस्य सारः। प्रीणयिता तर्पयितेत्यर्थः ११,१२

तत्र 'रस' गतौ, धातुः अहरहः गच्छतीत्यतो रसः ॥ १३ ॥

रसस्यैव निरुक्तिमाह,—तत्र रसगतावित्यादि ॥ १३ ॥

स खलु त्रीणि त्रीणि कलासहस्राणि पञ्चदश च कला एकैकस्मिन् धातौ अवतिष्ठते; एवं मासेन रसः शुक्रीभवति स्त्रीणां च आर्त्तवम् ॥ १४ ॥

भवति चात्र।

अष्टादशसहस्राणि सङ्ख्या ह्यस्मिन् समुच्चये ॥
कलानां नवतिः प्रोक्ता स्वतन्त्रपरतन्त्रयोः ॥ १५ ॥

रसधातुर्धात्वन्तराणां स्वभावं जनयन् एकैकस्मिन् धातौ कियन्तं कालमवतिष्ठत इत्याह,—स खल्वित्यादि। अवतिष्ठते अवस्थितिं करोतीत्यर्थः, परिणामं गच्छन्नेव तिष्ठति पच्यमानस्थालीतण्डुलवत्, न पुनरस्य गमननिवृत्तिः। त्रीणि त्रीणि कलासहस्राणि पञ्चदश च कला इति अस्यार्थः—रसः किलैकाहेनैव संपद्यते

---

१ यदाह चरकः,—"किट्टमन्नस्य विण्मूत्रं रसस्य तु कफोऽसृजः। पित्तं मांसस्य खमला मलः स्वेदस्तु मेदसः ॥ स्यात्किट्टं केशलोमास्थ्नो मज्ज्ञः स्नेहोऽक्षिविट्त्वचाम्"—इति ॥

यदाह चरकः,—

२ **"रसात् स्तन्यं तथा रक्तमसृजः कण्डराः शिराः ॥ मांसाद्वसा त्वचः षट् च मेदसः स्नायुसन्धयः।"—इति** "संप्रति प्रसादजन्यतां धातूनामभिधाय उपधातूनामप्याह—रसादित्यादि। अत्रापि रसात् स्तन्यं प्रसादजमित्यादि योज्यम्। रक्तमिति स्त्रीणां रजःसंज्ञं रक्तमप्युपधातुरूपं रसादेव रक्तं प्रसादभागजन्यमित्यर्थः। उक्तं च सुश्रुते,—"रसादेव स्त्रिया रक्तं रजःसंज्ञं प्रपद्यते"। (सु. सू. स्था. अ १४) इति। एतच्च रजोरूपं रक्तं रसजन्यमपि धातुशोणितवत् न शीघ्रं जायते, किंतु शुक्रवन्मासेनैव। तदुक्तं सुश्रुते,—"एवं मासेन रसः शुक्रीभवति स्त्रीणां च आर्तवम्—"इति। अन्ये तु—"घृतकुम्भो यथैवाग्निमाश्रितः प्रविलीयते। विसर्पत्यार्तवं पुंसां तथा स्त्रीणां समागमे—" इत्यत्र यथा आर्तवशब्देन शुक्रमुच्यते तथा स्त्रीणां च आर्तवमित्यत्रापि आर्तवशब्दः शुक्र एव वर्तते न तु रजसि, रजो हि रसाद्रक्तवत् शीघ्रमेव जायते न तु मासेन इत्याहुः। तन्न इत्यन्ये, विसर्पत्यार्तवमित्यादावपि स्त्रीणामार्तवं पुंसां समागमे सति विसर्पतीति योजनया आर्तवशब्दस्य रजोवचनत्वेनाप्युपपत्तेः। वस्तुतस्तु आर्तवस्य रक्तरूपता यद्यपि मासादर्वाग्भवति तथापि तस्यार्तवरूपता गर्भाशयप्राप्त्यैव भवति, गर्भाशयप्राप्तिस्तु मासेनैव भवतीति कृत्वा मासेनार्तवं भवतीति सुश्रुतेनोक्तम्। उक्तं हि विश्वामित्रेण,—"सूक्ष्माः केशप्रतीकाशा बीजरक्तवहाः शिराः। गर्भाशयं पूरयन्ति मासाद्बीजाय कल्पते—" इति। तत्र बीजभूतरक्तं बीजरक्तमार्तवमित्यर्थः। असृजः कण्डरा इति स्थूलस्नायवः। मेदसः स्नायुसन्धय इत्यनेन तु मेदसः सूक्ष्मस्नायुपोषणमिति ज्ञेयम्। चरके हि कण्डराशब्दः स्थूलस्नायुवाची, सुश्रुते च स्थूलशिरावाचीति ज्ञेयम्। एते च स्तन्यादयः शरीरधारका अपि उपधातुशब्देनैवोच्यन्ते, नतु धातुशब्देन; धातुशब्दप्रवृत्तेर्धारणपोषणनिमित्तत्वात्। तेन ये शरीरं धारयन्ति धातूंश्च पुष्णन्ति रसादयस्त एव मुख्यतया धातुशब्दवाच्या न स्तन्यादयः, ते हि शरीरं धारयन्त्येव न तु किंचित् पुष्णन्ति। उक्तं हि भोजे,—"शिरास्नायुरजस्तन्यत्वचो गतिविवर्जिताः। धातुभ्यश्चोपजायन्ते तस्मात्ते उपधातवः"—इति। अत्र गतिविवर्जिता इत्यनेन धात्वन्तरपोषणार्था गतिर्निषेध्यते। अतएव धातुभ्यश्चोपजायन्त एव नतु परं जनयन्तीत्यर्थः। यत्तु "किंचिद्दोषप्रशमनं किंचिद्धातुप्रदूषणम्—" इत्यत्र धातुशब्देन दोषाणामपि ग्रहणम्, तद्गौणधातुशब्दप्रयोगाज् ज्ञेयम्। उक्तं हि,—"दोषा अपि धातुसंज्ञां लभन्ते"—इति। शुक्रस्याप्योजःपोषकतया धारणपोषणयोगोऽस्तीति धातुत्वमखण्डितमेव। ओजस्तु यद्यपि न धातुषु नाप्युपधातुषु पठितं तथापि तत् सप्तधातुसाररूपतया सप्तधात्वन्तर्गतमेवेति ज्ञेयम्। अतएव तस्याग्निरपि पृथङ्नोक्तः" इति शिवदासव्याख्या।

तदनन्तरं ये षड्धातवः ते प्रत्येकं पञ्चभिरहोभिः संपद्यन्ते । यावता कालेन रसः शुक्रतां याति तावन्तं वक्तुमाह,—एवं मासेनेति । अत्र आर्तवशब्दोऽयं शुक्रे वर्तते न तु रजसि, रजो हि रसाद्रक्तवत् सप्तमेऽहनि जायते; यद्ययमार्तवशब्दः शुक्रे न वर्तते तदा अत्र शुक्रस्यानुक्तत्वात् षड्धातुत्वं स्यात्; तस्मात् आर्तवशब्दः शुक्रे वर्तते; अन्ये तु पुनरत्रार्तवशब्दं रजस्येव वर्तयन्ति चकारेण स्त्रीशुक्रं समुच्चिन्वन्तीति, शुक्रेऽपि गर्भजननशक्तिद्योतनार्थम् । तथाचोक्तं,—"यदा नार्यावुपेयातां वृषस्यन्त्यौ कथंचन । मुञ्चन्त्यौ शुक्रमन्योऽन्यमनस्थिस्तत्र जायते"—इति । अस्मिन् पक्षे मासेनार्तवस्य भवनमुपचयोऽभिप्रेतः प्रकाशश्च; यस्मादार्तवस्य रक्तवत् सप्ताहेनैवोत्पत्तिरिति । इदानीं समुदायसंख्यामाह,—अष्टादशेत्यादि । अष्टादशसहस्राणि इत्यादिना त्रिंशद्दिनानि कथितानि । स्वतन्त्रपरतन्त्रयोः इति समानतन्त्रासमानतन्त्रयोरित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥

स शब्दार्चिर्जलसन्तानवदणुना विशेषेण अनुधावत्येव शरीरं केवलम् ॥ १६ ॥

दृष्टान्तत्रयेण शरीरे रसगतिं त्रिधा दर्शयन्नाह,—स शब्दार्चिर्जलसंतानवदिति । सः रसः, संतानशब्दः शब्दादिभिः सह प्रत्येकं संबध्यते । अणुना विशेषेण सूक्ष्मप्रकारेण । अनुधावति संचरति । एवशब्दो नियमार्थः । शरीरं केवलं सकलमित्यर्थः । तत्र शब्दसंतानवदित्यनेन तिर्यग्गामित्वं रसस्योक्तं, अर्चिःसंतानवदित्यनेन ऊर्ध्वगामित्वं, जलसंतानवदित्यनेनाधोगामित्वमिति । केचिदन्यथा व्याख्यानयन्ति दृष्टान्तत्रयेण तीक्ष्णमध्यमन्दाग्नयो निर्दिष्टाः । शब्दसंतानवत्तीक्ष्णाग्नीनां रसः संचरति, अर्चिःसंतानवन्मध्याग्नीनां, जलसंतानवन्मन्दाग्नीनामिति । तेन तीक्ष्णाग्नीनामष्टाहेनैव रसः शुक्रीभवति, मन्दाग्नेर्मासेनैव । अयमर्थः गयदासाचार्येण बहुधा दूषितः । दीप्ताग्नेस्तु किंचिन्न्यूनेन मासेन शुक्रं भवति, मन्दाग्नेस्तु किंचिदधिकेन मासेन इत्ययमर्थो न्याय्य इति ॥ १६ ॥

वाजीकरण्यस्तु ओषधयः स्वबलगुणोत्कर्षाद् विरेचनवदुपयुक्ताः शुक्रं शीघ्रं विरेचयन्ति ॥ १७ ॥

यदि मासेन रसः शुक्रीभवति तर्हि वाजीकरीणां महौषधीनां प्रयोगो निष्फलः स्यादित्याह,—वाजीकरण्य इति । वाजीकरण्यस्त्वोषधयः इति याभिरोषधिभिः स्त्रीषु नरो वाजीव समर्थो भवति ताः वाजीकरण्यः । स्वबलगुणोत्कर्षादिति स्वशब्दो बलगुणाभ्यां सह प्रत्येकं संबध्यते, उत्कर्षशब्दोऽपि । अत्र काश्चिदोषधयः स्वबलोत्कर्षात्, काश्चित् स्वगुणोत्कर्षात्, काश्चित् स्वबलगुणोत्कर्षात् । तत्र संकल्पपादलेपविशिष्टकान्तास्पर्शादयः स्वबलोत्कर्षात्, स्वप्रभावोत्कर्षादित्यर्थः; घृतक्षीरादयः स्वगुणोत्कर्षात्, स्वस्नेहाद्युत्कर्षादित्यर्थः; माषादयः स्वबलगुणोत्कर्षात्, स्वप्रभावस्नेहाद्युत्कर्षादित्यर्थः । उत्कर्षः आधिक्यम् । वाजीकरण्य इति बहुवचनं आद्यर्थे । तेन बल्यबृंहणीयजीवनसंग्रहणादयोऽपि तद्ग्राह्या इति ॥ १७ ॥

यथाहि पुष्पमुकुलस्थो गन्धो न शक्यमिहास्तीति वा नैव अस्तीति; अथवा अस्ति, सतां भावानामभिव्यक्तिरिति ज्ञात्वा, केवलं सौक्ष्म्यान्नाभिव्यज्यते; स एव कुसुमे विवृतपत्रकेशरे कालान्तरेण अभिव्यक्तिं गच्छति; एवं बालानामपि वयःपरिणामात् शुक्रप्रादुर्भावो भवति रोमराज्यादयश्च विशेषाः नारीणां । (रजसि च उपचीयमाने शनैः शनैः स्तनगर्भाशययोन्यभिवृद्धिर्भवति) ॥ १८ ॥

ननु, यदि मासेन रसः शुक्रीभवति तर्हि बालानामश्नतामपि तत् कथं न दृश्यते इति दृष्टान्तमाह,—यथेत्यादि । यथा हि इति दृष्टान्तताप्रतिपादनार्थम् । पुष्पमुकुलस्थः इति कुसुमकलिकामध्यस्थः । इहेति पुष्पमुकुले गन्धोऽस्त्येव नास्त्येव इति च वक्तुं न शक्यम् । पारमार्थिकं रूपमाह,—अथवा अस्तीति ।—अथशब्दः संबोधने, वाशब्द एवार्थे, अस्त्येवेत्यर्थः । युक्तिमाह,—सतां भावानामभिव्यक्तिरिति ज्ञात्वेति पूर्वं सन्त एव भावाः पश्चाद्धेतुमासाद्याभिव्यज्यन्ते, यथा तिलेषु तैलमित्यादि । यद्यस्त्येवेति तत् किंमुकुलावस्थायामेव कथं नाभिव्यज्यत इत्याह,—केवलं सौक्ष्म्यान्नाभिव्यज्यते इति । स एवेत्यादि । स एव गन्धो विवृतपत्रकेशरे कुसुमे कालांतरेणोपचितोऽभिव्यक्तिं गच्छति । एवं बालानामित्यादि । इत्थं बालानामपि वयःपरिणामात् शुक्रप्रादुर्भावो व्यक्तीभावो भवति । रोमराज्यादयश्च विशेषा भावाः वयःपरिणामान्नारीणामपि प्रादुर्भवन्ति, आदिशब्दात् स्तन्यार्तवादयः; रोमराज्यादयश्चेति चकारो नारीणां च इत्यत्र द्रष्टव्यः; तेन पुरुषाणामपि श्मश्रुप्रभृतयो गृह्यन्ते । अत्र केचित् 'रजसि चोपचीयमाने शनैः शनैः स्तनगर्भाशययोन्यभिवृद्धिर्भवति–' इति पठन्ति, न तु निबन्धकाराः, कुतः? आदिशब्दात्तदर्थस्य लब्धत्वादिति ॥ १८ ॥

स एव अन्नरसो वृद्धानां जरापरिपक्वशरीरत्वाद् न प्रीणनो भवति ॥ १९ ॥

ननु रसस्योपचयकरत्वाद् वृद्धानामपि वर्धितव्यमित्याह,—स एवान्नरस इति । स एवाशेषधातुपोषकोऽपि वृद्धानां अप्रीणनः ईषत् प्रीणनो भवति, जीवनमात्रं करोतीत्यर्थः । कुत इत्याह,—परिपक्वशरीरत्वात् ॥ १९ ॥

त एते शरीरधारणाद्धातव इत्युच्यन्ते ॥ २० ॥

रसादिधातूनां निरुक्तिं कुर्वन्नाह,—त एते शरीरधारणादिति । यद्यपि क्वचिद्दुष्टा दोषा अपि देहधारणाद्धातुशब्देनोच्यन्ते तथाप्यत्र रसादीनामधिकृतत्वात्त एव धातवः कथ्यन्ते ॥ २० ॥

तेषां क्षयवृद्धी शोणितनिमित्ते तस्मात् तदधिकृत्य वक्ष्यामः ॥ २१ ॥

प्रस्तुतं शोणितमेवाधिकर्तुमाह,—तेषामित्यादि । तेषामिति धातूनाम् । तदधिकृत्य इति शोणितमधिकृतं कृत्वेत्यर्थः ॥ २१ ॥

तत्र, फेनिलमरुणं कृष्णं परुषं तनु शीघ्रगमस्कन्दि च वातेन दुष्टं; नीलं पीतं हरितं श्यावं

विस्रमनिष्टं पिपीलिकामक्षिकाणामस्कन्दि च पित्तदुष्टं; गैरिकोदकप्रतीकाशं स्निग्धं शीतलं बहलं पिच्छिलं चिरस्रावि मांसपेशीप्रभं च श्लेष्मदुष्टं; सर्वलक्षणसंयुक्तं काञ्जिकाभं विशेषतो दुर्गन्धि च सन्निपातदुष्टं; (पित्तवत् रक्तेन अतिकृष्णं च;) द्विदोषलिङ्गं संसृष्टम् । जीवशोणितमन्यत्र वक्ष्यामः २२

तत्र फेनिलमित्यादि ।—फेनिलं फेनसहितम् । अरुणमीषद्रक्तम् । तदेव पाकाभिमुखं कृष्णम् । परुषं अपिच्छिलं, रुक्षमित्यन्ये । तनु अच्छम् । शीघ्रगं आशुप्रसृति । अस्कन्दि च इति स्त्यानत्वरहितम् । नीलमित्यादि ।—नीलं हरितं श्यावं सामपित्तदुष्टं, पीतं निरामपित्तदुष्टम् । श्यावं हरितकृष्णम् । विस्रं आमगन्धि । अनिष्टं पिपीलिकादीनामननुसरणादवगन्तव्यम् । अस्कन्दि च इति स्त्यानत्वरहितम् । गैरिकेत्यादि ।—गैरिकोदकप्रकाशं पाण्डुलोहितम् । बहलं घनम् । मांसपेशीप्रभं स्त्यानत्वात् । सर्वेत्यादि ।—सर्वलक्षणयुक्तं वातादियुक्तम् । अत्र क्वचित् 'पित्तवद्रक्तेनातिकृष्णं' इति पठन्ति न तु निबन्धकाराः । द्विदोषलिङ्गमित्यादि ।—संसृष्टं दोषद्वययुक्तमित्यर्थः । अत्र क्वचित् 'जीवशोणितमन्यत्रोपदेक्ष्यामः' इति पाठः, न तु निबन्धेषु ॥ २२ ॥

इन्द्रगोपप्रतीकाशमसंहतमविवर्णं च प्रकृतिस्थं जानीयात् ॥ २३ ॥

रक्तविकृतिमभिधाय प्रकृतिं वक्तुमाह,—इन्द्रगोपकप्रतीकाशमिति । इन्द्रगोपकः प्रावृट्कालज उद्भिज्जः 'इन्द्रवधूः' इति लोके, स चानेकप्रकारवर्णः, अत्र तु रक्त एव गृह्यते । असंहतं नात्यच्छं नातिघनं; नारुपायतीत्यन्ये(?)। अविवर्णं इति इन्द्रगोपकवर्णमपास्य विविधवर्णं । एतेन तदेव पद्मालक्तकगुञ्जाफलवर्णमित्युक्तं, अथवा वस्त्रादिलग्नं सत् प्रक्षाल्यमानमपि न विवर्णतां यातीत्यविवर्णम् ॥ २३ ॥

विस्राव्याणि अन्यत्र वक्ष्यामः ॥ २४ ॥

शोणितस्य स्रावणविषयमतिदेशेन दर्शयन्नाह,—विस्राव्याणीत्यादि । अन्यत्र इति अष्टविधशस्त्रकर्माध्याये ॥ २४ ॥

अथाऽविस्राव्याः—सर्वाङ्गशोफः क्षीणस्य च अम्लभोजननिमित्तः पाण्डुरोग्यर्शसोदरिशोषिगर्भिणीनां च श्वयथवः ॥ २५ ॥

विस्राव्यनिषेधविषयं दर्शयन्नाह,—अथाविस्राव्या इति । क्षीणस्य पुंसः अम्लभोजननिमित्तो यः सोऽविस्राव्य इत्यर्थः । तथा पाण्डुरोग्यादीनां शोथा अविस्राव्या एतेषां व्रणशोथा एकाङ्गजा अपि न स्राव्याः ॥ २५ ॥

तत्र शस्त्रविस्रावणं द्विविधं प्रच्छानं सिराव्यधनं च ॥ २६ ॥

शस्त्रविस्रावणस्य द्वैविध्यमाह,—तत्र शस्त्रेत्यादि ॥ २६ ॥

तत्र ऋजु असंकीर्णं सूक्ष्मं सममनवगाढमनुत्तानमाशु च शस्त्रं पातयेत् मर्मसिरास्नायुसन्धीनां च अनुपघाति ॥ २७ ॥

अत्र प्रच्छानमधिकृत्याह,—तत्रेत्यादि । ऋजु प्राञ्जलम् । असंकीर्णं न संकटं, विशालमित्यर्थः; अन्ये परस्परासंसृष्टमित्याहुः । सूक्ष्मं नातिमहत् सुखशस्त्रकृतम् । समं तुल्यरेखम् । अनवगाढं अदूरगतिकम् । अनुत्तानं किंचिन्मांसस्पृगित्यर्थः । आशु अविलम्बितं यथा भवति एवं शस्त्रं पातयेत् ॥ २७ ॥

तत्र दुर्दिने दुर्विद्धे शीतवातयोरस्विन्ने अभुक्तवतः स्कन्दत्वात् शोणितं न स्रवति अल्पं वा स्रवति ॥ २८ ॥

भवति चात्र ।

मदमूर्च्छाश्रमार्तानां वातविण्मूत्रसंगिनाम् ॥
निद्राभिभूतभीतानां नृणां नासृक् प्रवर्तते ॥ २९ ॥

रक्तस्यायोगं चिकित्सार्थमाह,—तत्र दुर्दिन इत्यादि । दुर्दिने इति नित्यगकालदोषः । केचिद् दुर्दिने न पठन्ति । दुर्विद्धे इति वैद्यक्रियादोषः । शीतवातयोः इति कालकृतो दोषः । भुक्तमात्रे इति आवस्थिककालदोषः; अभुक्तवत इत्यन्ये पठन्ति । स्कन्दत्वात् स्त्यानत्वात् । मदः विषमद्यजो विकारः, आर्तानां पीडितानाम् । वातविण्मूत्रसंगिनामिति, संगोऽप्रवर्तनम् ॥ २८—२९ ॥

तद्दुष्टं शोणितमनिर्ह्रियमाणं कण्डूशोफरागदाहपाकवेदना जनयेत् ॥ ३० ॥

दुष्टरक्तस्य अस्रुतिदोषमुपदिशन्नाह,—तद्दुष्टमित्यादि ॥ ३० ॥

अत्युष्णातिस्विन्नातिविद्धेषु अज्ञैर्विस्रावितमतिप्रवर्तते । तदतिप्रवृत्तं शिरोऽभितापमान्ध्यमधिमन्थतिमिरप्रादुर्भावं धातुक्षयमाक्षेपकं पक्षाघातमेकाङ्गविकारं तृष्णादाहौ हिक्कां कासं श्वासं मरणं च आपादयति ॥ ३१ ॥

अतियोगं व्यापदश्चोपदिशन्नाह,—अत्युष्ण इत्यादि । अत्युष्णे अत्युष्णकाले । अतिस्विन्ने अतिस्वेदिते । अतिविद्धेष्वज्ञैः इति अज्ञाः अदृष्टकर्माणः । शिरोऽभितापं शिरःशूलम् । आन्ध्यं अन्धताम् । अधिमन्थः चक्षूरोगः अभिष्यन्दपूर्वकः, तिमिरः लिङ्गनाशः, प्रादुर्भावशब्दो अधिमन्थतिमिराभ्यां संबध्यते । शिरोऽभितापादीन् शिरसि अतिहृतं रक्तं करोति, धातुक्षयं सर्वत्रैवातिहृतम् । एकाङ्गविकारः एकस्मिन्नङ्गे य उत्पद्यते स एकाङ्गविकारः, स चात्र वातजनितः ॥ ३१ ॥

भवन्ति चात्र ।

तस्मान्न शीते नात्युष्णे नास्विन्ने नातितापिते ॥
यवागूं प्रतिपीतस्य शोणितं मोक्षयेद्भिषक् ॥ ३२ ॥
सम्यग् गत्वा यदा रक्तं स्वयमेवावतिष्ठते ॥
शुद्धं तदा विजानीयात् सम्यग्विस्रावितं च तत् ॥ ३३ ॥

अयोगातियोगौ सहेतुकौ निर्दिश्य सम्यक्योगं सहेतुकं निर्दिशन्नाह,—तस्मादित्यादि । न शीते नात्युष्णे साधारणे काले । नास्विन्ने नातिस्वेदिते नातितापिते सूर्यतापादिभिः । यवागूः अत्र तिलयवागूस्तस्याः सद्यःस्नेहनीयत्वात् रक्तोत्क्लेशकारित्वाच्च । प्रतिपीतस्य

इति प्रतिशब्दोऽत्र पानान्तरं सूचयति; तेन द्वितीयपानानन्तरं तृतीयपानानन्तरं वेत्यर्थः; अन्ये तु यवागूर्विरलद्रवा बहुसिक्था, तां प्रतिपीतस्य, सा हि प्रायशः प्रक्लेदनात्मिका स्वेदलत्वात् द्रवोष्णत्वाच्च शोणितं विलाययति; प्रतिशब्दोऽत्र मात्रार्थः, तेन यवागूं मात्रया पीतवत इत्यर्थः। इदानीं सम्यग्योगस्य सुविशुद्धस्य चैकेनैव वाक्येन लक्षणं वक्तुमाह,—सम्यगित्यादि। गत्वा निःसृत्य यदा सम्यग्रक्तवर्णं शोणितं भवति तदा शुद्धं विजानीयात्; सम्यग्विस्रावितपक्षे त्वयमर्थः,—सम्यग्गत्वेति सम्यक् प्रवर्तनं कृत्वा यदा रक्तं रुधिरं स्वयमेवावतिष्ठते अवस्थितिं करोति तदा सम्यग्विस्रावितं च तद्रक्तं विजानीयात्। चकारेणैतल्लक्षणद्वयं लभ्यते। अन्ये तु सम्यग् गत्वेत्यादिश्लोकस्य व्याख्यानमन्यथा कृत्वा सार्धश्लोकेन व्याख्यानयन्ति ; "न चातिवेगदुष्टानां सम्यग्गत्वा विनिःसृतम्। विहाय दुष्टतां स्वेन रूपेण ह्यवतिष्ठते। प्रयत्नमनपेक्ष्यासृक् तदा शुद्धं विनिर्दिशेत्" —इति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

लाघवं वेदनाशान्तिर्व्याधेर्वेगपरिक्षयः ॥
सम्यग्विस्राविते लिङ्गं प्रसादो मनसस्तथा ॥ ३४॥
त्वग्दोषा ग्रन्थयः शोफा रोगाः शोणितजाश्च ये ॥
रक्तमोक्षणशीलानां न भवन्ति कदाचन ॥ ३५ ॥

आभ्यन्तरमपरमपि रक्तशुद्धिस्रावणस्य लक्षणं दर्शयन्नाह,—लाघवमित्यादि। त्वग्दोषाः अष्टादश कुष्ठानि न्यच्छनीलिकादयश्च, ग्रन्थयः वातादिनिमित्ता शिराग्रन्थिश्च। शोणितजा रोगाः रक्तगुल्मविद्रधिविसर्पादयः। रक्तमोक्षणशीलानां रक्तस्रावणाभ्यासकारिणाम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

अथ खलु अप्रवर्तमाने रक्ते एलाशीतशिवकुष्ठतगरपाठाभद्रदारुविडङ्गचित्रकत्रिकटुकागारधूमहरिद्रार्काङ्कुरनक्तमालफलैर्यथालाभं त्रिभिश्चतुर्भिः समस्तैर्वा चूर्णीकृतैः लवणतैलप्रगाढैर्व्रणमुखमवघर्षयेदेवं सम्यक् प्रवर्तते ॥ ३६ ॥

इदानीमप्रवृत्तरक्तस्य प्रवर्तनायाह,—अथ खल्वित्यादि। शीतशिवः कर्पूरम्, नक्तमालः बृहत्करञ्जः। त्रिभिश्चतुर्भिः इति एतेनैकद्विद्रव्यनिषेधः कृतः। लवणतैलप्रगाढैः इति सैन्धवतिलतैलोत्कटैरित्यर्थः ॥ ३६ ॥

अथातिप्रवृत्ते रोध्रमधुकप्रियङ्गुपत्तङ्गगैरिकसर्जरसरसाञ्जनशाल्मलीपुष्पशङ्खशुक्तिमाषयवगोधूमचूर्णैः शनैः शनैर्व्रणमुखमवचूर्ण्य अङ्गुल्यग्रेण अवपीडयेत्। सालसर्जार्जुनारिमेदमेषशृङ्गधवधन्वनत्वग्भिर्वा चूर्णिताभिः क्षौमेण वा ध्मापितेन समुद्रफेनलाक्षाचूर्णैर्वा यथोक्तैः व्रणबन्धनद्रव्यैर्गाढं बध्नीयात्। शीताच्छादनभोजनागारैः शीतैः परिषेकप्रदेहैश्च उपाचरेत् क्षारेण अग्निना वा दहेत् यथोक्तं व्यधति तदनन्तरं वा तामेवातिप्रवृत्तां सिरां विध्येत्। काकोल्यादिक्वाथं वा शर्करामधुमधुरं पाययेत्; एणहरिणोरभ्रशशमहिषवराहाणां वा रुधिरम्। क्षीरयूषरसैः सुस्निग्धैश्च अश्नीयात्। उपद्रवांश्च यथास्वमुपाचरेत् ॥ ३७ ॥

भवन्ति चात्र।

धातुक्षयात् स्रुते रक्ते मन्दः संजायतेऽनलः ॥
पवनश्च परं कोपं याति तस्मात् प्रयत्नतः ॥ ३८ ॥
तं नातिशीतैर्लघुभिः स्निग्धैः शोणितवर्धनैः ॥
ईषदम्लैरनम्लैर्वा भोजनैः समुपाचरेत् ॥ ३९ ॥

अतिप्रवृत्तौ रक्तस्थापनाय दर्शयन्नाह,—अथेत्यादि। पत्तङ्गं रक्तचन्दनं, सर्जरसः राला, शुक्तिः जलशुक्तिः। सर्जः शालभेदः, अर्जुनः ककुभः, अरिमेदः 'अरिमञ्ज' इति लोके प्रसिद्धः, मेषशृङ्गः कर्कटशृङ्गः, धन्वनः 'धामरण' इति 'धामन' इति च प्रसिद्धः। सालादित्वग्भिश्चूर्णीकृताभिर्व्रणमुखमवचूर्ण्याङ्गुल्यग्रेणैवावपीडयेदित्यत्रापि संबन्धः। क्षौमेण ध्मापितेन अतसीवस्त्रेण दग्धेन व्रणमुखमवचूर्ण्याङ्गुल्यग्रेणावपीडयेदित्यत्रापि संबन्धः। यथोक्तैर्वा व्रणबन्धनद्रव्यैरिति क्षौमकार्पासवस्त्रादिभिः। आच्छादनं वस्त्रादि। प्रदेहः। परिषेकः धारासेकः। यथोक्तं वलयबिन्द्वादिभेदेनेत्यर्थः। व्यधादनन्तरं प्राकृतव्यधनादधःस्थाने, तामेव पूर्वविद्धां सिरां विध्येद्रक्तगतिच्छेदनार्थम्। रक्तातिस्रुतौ आभ्यन्तरं भेषजं दर्शयन्नाह,—काकोल्यादीत्यादि। एणः कृष्णहरिणः, हरिणस्ताम्रवर्णः। एणादिरक्तं पाययेदिति संबन्धः, रक्ताप्यायनार्थं तच्चादुष्टमसंस्कृतं च। रक्तातिप्रवृत्तौ भोजनं नियमयन्नाह,—क्षीरेत्यादि। यूषः मुद्गयूषः, रसः मांसरसः। सुस्निग्धैः इति शोभनं कृत्वा घृतेन स्निग्धीकृतैः। अश्नीयात् इति क्षीरादिसिक्तमोदनं भुञ्जीत। पित्तदुष्टरक्तस्यैवातिप्रवृत्तौ अतिप्रवृत्तरक्तस्य क्षीरभोजनं अथवा पित्तप्रकृतिकस्यैव रक्तातिप्रवृत्तौ क्षीरभोजनं; कफदुष्टरक्तस्यैवातिप्रवृत्तौ अतिप्रवृत्तरक्तस्य यूषभोजनं, श्लेष्मप्रकृतिकस्यैव वा; वातदुष्टरक्तस्य वातिप्रवृत्तौ अतिप्रवृत्तरक्तस्य रसभोजनं वातप्रकृतिकस्यैव वा; अन्ये तु दीप्तमध्यमन्दाग्नीनां यथासंख्यं क्षीरादिसिक्तमोदनं भोजनमाहुः; सात्म्यापेक्षया इत्येके। अतिस्रुतरक्तस्योपद्रवान् चिकित्सितुमाह,—उपद्रवांश्चेत्यादि। उपद्रवान् शिरोऽभितापादीन्। यथास्वं इति स्वकीयेन स्वकीयेन उपचारेणेत्यर्थः। धातुक्षयादित्यादि। तस्मादनतिशीतादिभोजनैः प्रयत्नतस्तं पुरुषमुपाचरेदिति संबन्धः; अग्निसन्धुक्षणार्थं शोणिताप्यायनार्थं उपद्रवपरिहारार्थं च। ईषदम्लैः दाडिमामलकैः, तेषामेवाम्लेषु प्रधानत्वात् ॥ ३७—३९ ॥

चतुर्विधं यदेतद्धि रुधिरस्य निवारणम् ॥
संधानं स्कन्दनं चैव पाचनं दहनं तथा ॥ ४० ॥
व्रणं कषायः संधत्ते रक्तं स्कन्दयते हिमम् ॥
तथा संपाचयेद्भस्म दाहः संकोचयेत् सिराः ॥४१॥

चतुर्विधमित्यादि। संधानं शस्त्रपदस्य, स्कन्दनं शोणितस्य

स्त्यानीकरणं, पाचनं दहनं च शस्त्रपदस्य । व्रणमिति कषायः कषायरसद्रव्यं, तच्च लोध्रादिकम्; अन्ये तु हरीतक्यादिकं पञ्चवल्कलादिकं वाहुः। हिमं शीतम् । भस्म क्षौमादिजनितम् । दहनं शलाकाप्रभृतिभिः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

अस्कन्दमाने रुधिरे संधानानि प्रयोजयेत् ॥
संधाने भ्रश्यमाने तु पाचनैः समुपाचरेत् ॥ ४२ ॥
कल्पैरेतैस्त्रिभिर्वैद्यः प्रयतेत यथाविधि ॥
असिद्धिमत्सु चैतेषु दाहः परम इष्यते ॥ ४३ ॥

इदानीं पूर्वपूर्वासिद्धौ उत्तरोत्तरं विद्ध्यवसरं प्रतिपादयन्नाह,—अस्कन्दमान इत्यादि ।—अस्कन्दमाने प्रथमं शीतोपचारादि कर्तव्यं, तेन यदा स्त्यानीभूय रक्तं न तिष्ठति तदा हरीतक्यादि पञ्चवल्कलादि वा प्रयोजयेत्, सन्धानेन चेन्न तिष्ठति रक्तं तदा पाचनं भस्म प्रयोजयेत्, एभिर्विधानैर्यदि न तिष्ठति रक्तं तदा दहनं शोणितस्थापनार्थं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

शेषदोषे यतो रक्ते न व्याधिरतिवर्तते ॥
सावशेषे ततः स्थेयं न तु कुर्यादतिक्रमम् ॥ ४४ ॥

इदानीं रक्तातिस्रावदोषं दर्शयन्नाह,—शेषेत्यादि । न व्याधिरतिवर्तते न वृद्धिं याति । सावशेषे ततः स्थेयमिति सावशेषे दोषे रक्तं पुनः संशमनादिभिर्जयेत् ॥ ४४ ॥

देहस्य रुधिरं मूलं रुधिरेणैव धार्यते ॥
तस्माद्यत्नेन संरक्ष्यं रक्तं जीव इति स्थितिः ॥ ४५ ॥

कुतः पुनः शोणितस्रावणे अतिक्रमो न करणीय इत्याह,—देहस्येत्यादि । मूलमिति उत्पत्तिस्थितिप्रलयेषु शोणितमेव हेतुः, अनेनैव धार्यते स्थाप्यते ॥ ४५ ॥

स्रुतरक्तस्य सेकाद्यैः शीतैः प्रकुपितेऽनिले ॥
शोफं सतोदं कोष्णेन सर्पिषा परिषेचयेत् ॥ ४६ ॥

शोणितावशेषे पश्चात्कर्म दर्शयन्नाह,—स्रुतरक्तस्येत्यादि ॥ ॥ ४६ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां सूत्रस्थाने चतुर्दशोऽध्यायः ।

पञ्चदशोऽध्यायः।

अथातो दोषधातुमलक्षयवृद्धिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय)॥ २ ॥

अथात इत्यादि। दोषाः वातादयः, धातवः रसादयः उपधातवश्च, मलाः पुरीषादयः, तेषां क्षयवृद्धिविज्ञानं यस्मिन्नस्ति स तथा । अन्ये तु मलशब्दाग्रे आदिशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यस्तेन स्तन्यार्तवगर्भादयोऽपि धातवो गृह्यन्ते इति वदन्ति ॥ १ ॥ २ ॥

दोषधातुमलमूलं हि शरीरं तस्मादेतेषां लक्षणमुच्यमानमुपधारय ॥ ३ ॥

कुतः पुनरेषां क्षयवृद्धी वक्तव्ये इत्याह,—दोषेत्यादि । हि यस्मादर्थे, यस्माच्छरीरं दोषादिमूलं यथा वृक्षादीनां संभवस्थितिप्रलयेषु मूलं प्रधानं तथा शरीरस्य वातादय इत्यर्थः । दोषधातुमलादीनां साम्यक्षयवृद्धयः स्वभावात् स्वलिङ्गेन कर्माख्यलिङ्गेन च ज्ञेयाः, तस्मात् साम्यादिज्ञाने एतल्लिङ्गद्वयं वाच्यम् । तदाह,—वातस्य स्वभावाख्यं लिङ्गं 'रूक्षः शीतः' इत्यादि वातव्याधौ वक्ष्यते; पित्तस्य तु 'पित्तं तीक्ष्णं द्रवम्' इत्यादि व्रणप्रश्ने; तथा कफस्य 'श्लेष्मा शीतो गुरुः' इत्यादि; एवं धातुमलयोरपि स्वभावाख्यं लिङ्गं दर्शनीयम् ॥ ३ ॥

तत्र प्रस्पन्दनोद्वहनपूरणविवेकधारणलक्षणो वायुः पञ्चधा प्रविभक्तः शरीरं धारयति ॥ ४ ॥

इह तु दोषादीनां कर्माख्यं लिङ्गं दर्शयन्नाह,—तत्र प्रस्पन्देनेत्यादि । प्रस्पन्दनं शरीरस्य चलनं, इदं व्यानस्य कर्म; उद्वहनं इन्द्रियार्थानां धारणं, उदानस्य कर्म; पूरणं आहारेण, प्राणस्य कर्म; विवेकः रसमूत्रपुरीषाणां पृथक्करणं, समानस्य कर्म; शुक्रमूत्रादीनां वेगकाले कर्मकरणं अवेगकाले धारणं, अपानस्य; पञ्चधा प्रविभक्तः इति प्राणोदानसमानव्यानापानभेदेन । अन्ये तु सामान्यं सर्ववायूनां प्रस्पन्दनादिकर्म आहुः; प्रस्पन्दनं श्वासप्रश्वासादिभावेन चलनं, उद्वहनं दोषधातुमलानामितइतोनयनं, पूरणमाहाररसादीनां स्वेषु स्वेषु आशयेषु नयनं, विवेकः पूर्ववदत्रापि, धारणं शरीरयन्त्रस्य[1] । कथमित्याह,—पञ्चधा प्रविभक्त इत्यादि ॥ ४ ॥

रागपक्त्योजस्तेजोमेधोष्मकृत्पित्तं पञ्चधा प्रविभक्तमग्निकर्मणा अनुग्रहं करोति ॥ ५ ॥

प्रकृतिस्थस्य पित्तस्य कर्म निर्देष्टुमाह,—रागेत्यादि । कृत्शब्दो रागादिभिः प्रत्येकं संबध्यते । रागकृत् रसस्य रञ्जकाग्निसंज्ञं पित्तम्; पक्तिकृदाहारस्य पाचकाग्निसंज्ञं पित्तम्; ओजःकृत् साधकाग्निसंज्ञं पित्तं, ओजो हृदिस्थं सोमात्मकम्; तेजःकृदालोचकाग्निसंज्ञं पित्तं, तेजो दृष्टिः, तदुक्तं—"तेजो दृष्टिरिति ख्यातं तेजः शुक्रं प्रकीर्तितं"—इति; मेधाकृत् मेधा ग्रन्थाकर्षणसामर्थ्यं, तस्या अपि साधकाग्निसंज्ञमेव पित्तं कारकम्; ऊष्मकृत् लक्ष्यं पित्तं भ्राजकाग्निसंज्ञं, ऊष्मा शरीरस्यौष्ण्यम् । पञ्चधा प्रविभक्तमिति पाचकरञ्जकसाधकालोचकभ्राजकभेदेन । अग्निकर्मणेति रागादि यदग्निकर्म तत् कृत्वेत्यर्थः । अनुग्रहं उपकारं करोति, शरीरस्येत्यनुवर्तते । अन्ये तु तेजःशब्देन वर्णप्रकाशिनीं लक्ष्यां दीप्तिमाहुः । इदं च रागादिकर्म सामान्यं सर्वपित्तानामिति वदन्ति ॥ ५ ॥

सन्धिसंश्लेषणस्नेहनरोपणपूरणबलस्थैर्यकृच्छ्लेष्मा पञ्चधा प्रविभक्त उदककर्मणा अनुग्रहं करोति ॥ ६ ॥

[1] 'शरीरमात्रस्य' इति पाठान्तरम् ।

प्रकृतिस्थस्य कफस्य कर्म निर्दिशन्नाह,—सन्धीत्यादि। कृत्शब्दः सन्धिसंश्लेषणादिभिः प्रत्येकं संबध्यते। सन्धिसंश्लेषणकृत् सन्धिबन्धनं करोति; यद्यपि सन्धिसंश्लेषणं श्लेष्मकर्म व्रणप्रश्नेऽप्युक्तं, तथापीह तद्वचनं व्यानस्य सन्धिकारित्वात्तस्यापि सन्धिश्लेषणं कर्मेति शङ्कानिरासार्थम्। स्नेहनकृदिति शरीरस्य स्नैग्ध्यं करोति, स्निग्धत्वात्। रोपणकृत् व्रणस्य, सौम्यत्वात्। पूरणकृत् शरीरस्य, बहुत्वान्मूर्तत्वाच्च। बलकृत् पुष्टिकृत्। स्थैर्यकृत् त्रिकसन्धिदार्ढ्यकृत्, कफस्थानानां स्वकार्यसामर्थ्यं वा। पञ्चधा प्रविभक्तः आशयभेदेन आमाशयोरःशिरःकण्ठसन्धिभेदेनेत्यर्थः। अन्ये तु तस्यैव कफस्य आशयभेदेन पञ्चधाभिन्नस्य श्लेष्मकक्लेदकबोधकतर्पकावलम्बकनामान्याहुः। केचिदत्र कफकर्मसु बृंहणं तर्पणं च पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—बृंहणं शरीरस्य, द्रवत्वमूर्तिमत्त्वाभ्यां; तर्पणं तृप्तिजनकं धातूनाम्॥ ६॥

रसस्तुष्टिं प्रीणनं रक्तपुष्टिं च करोति। रक्तं वर्णप्रसादं मांसपुष्टिं जीवयति च। मांसं शरीरपुष्टिं मेदसश्च। मेदः स्नेहस्वेदौ दृढत्वं पुष्टिमस्थ्नां च। अस्थि देहधारणं मज्ज्ञः पुष्टिं च। मज्जा प्रीतिं स्नेहं बलं शुक्रपुष्टिं पूरणमस्थ्नां च करोति। शुक्रं धैर्यं च्यवनं प्रीतिं देहबलं हर्षं बीजार्थं च॥ ७॥

इदानीं धातूनां प्रकृतिस्थानां प्राकृतं कर्म निर्दिशन्नाह—रसस्तुष्टिमित्यादि। धैर्यं शौर्यं शूरत्वम्, अतएव क्लीबाः अधीराः। च्यवनं शीघ्रत्वेन विस्रंसनं, प्रीतिं स्नेहं प्रमदासु, देहबलं उत्साहोपचयलक्षणं, हर्षं पुनरुक्तं प्रमदास्वेव, बीजार्थं च इति बीजप्रयोजनम्। यथा ऋतुक्षेत्रादिसंपत्तौ बीजमङ्कुरजननं स्यात् एवं शुक्रमपि गर्भजनकमित्यर्थः। अन्ये त्वन्यथा पठन्ति—"रसः प्रीणयति। रक्तं जीवयति। मांसं लेपयति। मेदः स्नेहयति। अस्थि धारयति। मज्जा अस्थीनि पूरयति। शुक्रं धैर्यच्यवनं प्रीतिदेहबलहर्षबीजार्थकृत्"—इति; व्याख्यानयन्ति च—रसः प्रीणयति धातून् तर्पयतीत्यर्थः, रक्तं जीवयति प्राणानुवर्तनं करोति, मांसं लेपयति अस्थ्यादीन्, अस्थि धारयति शरीरमित्यर्थः, धैर्यच्यवनमिति धैर्यस्य च्यवनं धैर्यच्यवनं च्युतिः प्रमदासु विषये इत्यर्थः। अयं पाठो निबन्धकारैः सादरं पठितः॥ ७॥

पुरीषमुपस्तम्भं वाय्वग्निधारणं च। बस्तिपूरणविक्लेदकृन्मूत्रम्। स्वेदः क्लेदत्वक्सौकुमार्यकृत्॥८॥

अत ऊर्ध्वं मलानां प्राकृतं कर्मोच्यते—पुरीषमित्यादि। करोतीत्यनुवर्तते। उपस्तम्भः अवष्टम्भः शरीरधारणमित्यर्थः। केचित् पुरीषकर्मसु प्रीणनं पठन्ति न त्वाचार्याः। कश्चिदाचार्योऽत्र उपस्तम्भं न पठति। बस्तिः मूत्राशयः, तस्य पूरणं, विक्लेदमार्द्रत्वं च मूत्रं करोतीत्यर्थः। अन्ये तु 'क्लेदविवेकजं बस्तिपूरणकृन्मूत्रं' इति पठन्ति, क्लेदविवेकजमिति क्लेद आर्द्रत्वं स चाहारस्य, तस्य विवेकत्वात् पृथक्त्वाज्जातं मूत्रम्। स्वेदः क्लेदत्वगिति केचित् स्वेदःक्लेदयतीति पठन्ति॥ ८॥

रक्तलक्षणमार्तवं गर्भकृच्च। गर्भो गर्भलक्षणम्। स्तन्यं स्तनयोरापीनत्वजननं जीवनं चेति॥ ९॥

अत उपधातूनां प्राकृतं कर्माह,—रक्तलक्षणमित्यादि। रक्तस्य यानि लक्षणानि तान्यस्य संभवन्तीति स्वभावकथनम्। गर्भकृच्चेति प्राकृतकर्मकथनम्। चकारात् रक्तकर्मापि जीवनं करोति। केचिदाचार्या 'रक्तलक्षणमार्तवं यथोक्तमकृत्रिमं गर्भकृच्च' इति पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—'यथोक्तमिति शशासृक्प्रतिमं यच्च यद्वा लाक्षारसोपमम्'—इत्याद्युक्तलक्षणं, अकृत्रिममिति वातपित्तकफैरधःप्रसृतैरष्टधा आर्तवदूषकैरसृग्दररूपतया वा कृतं कृत्रिमं, न कृत्रिमं अकृत्रिमं शुद्धं गर्भकृद्भवतीत्यर्थः। गर्भो गर्भलक्षणमिति अत्र स्तनयोः श्यावमुखतेत्यादिकं करोतीत्यध्याहारः। स्तन्यमिति आपीनत्वजननं मांसलत्वजननम्। जीवनं बालानां, तेषामेव क्षीरसात्म्यत्वात्॥ ९॥

तत्र विधिवत्परिरक्षणं कुर्वीत॥ १०॥

प्रकृतिस्थानां रक्षणमाह—तत्रेत्यादि। तत्र तेषु वातादिषु प्रकृतिस्थेषु, विधिवत् विधिनोपपन्नं विधिरत्र स्वास्थ्यवृत्तिकः, परिरक्षणं सर्वतो रक्षणम्॥ १०॥

अत ऊर्ध्वमेषां क्षीणलक्षणं वक्ष्यामः। (क्षयः पुनरेषामतिसंशोधनातिसंशमनवेगविधारणासात्म्याशनमनस्तापव्यायामानशनातिमैथुनैर्भवति) तत्र वातक्षये मन्दचेष्टता अल्पवाक्त्वमप्रहर्षो मूढसंज्ञता च। पित्तक्षये मन्दोष्माग्निता निष्प्रभत्वं च। श्लेष्मक्षये रूक्षता अन्तर्दाह आमाशयेतराशयश्लेष्माशयशून्यता सन्धिशैथिल्यं तृष्णादौर्बल्यं प्रजागरणं च॥ ११॥

अत ऊर्ध्वमित्यादि। केचिदत्र "क्षयः पुनरेषामतिसंशोधनातिसंशमनवेगविधारणासात्म्याशनमनस्तापव्यायामानशनातिमैथुनैर्भवति"—इति क्षयकारणानि पठन्ति। एतानि प्रायो वायोर्वृद्धिं कुर्वन्ति पित्तकफयोस्तु क्षयमिति; तस्माद् यथासंभवं कारणं ज्ञेयं; नास्मिन् पाठे प्रयोजनमित्याचार्या वदन्ति। तत्र वातक्षय इत्यादि। मन्दचेष्टता मन्दकायव्यापारता। अप्रहर्षः अतुष्टिः। मूढसंज्ञता नष्टसम्यग्ज्ञानता। चकारात् प्राकृतकर्महानिः तद्विरोधिनश्च श्लेष्मणः प्राकृतकर्मवृद्धिरिति चकारः समुच्चिनोति। एवं पित्तादिक्षयेष्वपि चकारे प्रयोजनं ज्ञेयम्। पित्तक्षय इत्यादि निष्प्रभता प्रभाहानिः। श्लेष्मक्षय इत्यादि आमाशयः यत्राशितादि पच्यते, इतराशयाः उरःकण्ठशिरःसन्धय इति; श्लेष्माशयशून्यतेति कृते सति आमाशयो लब्धः, यदामाशयस्य पृथगुपादानं तद्विशेषेण शून्यताख्यापनार्थम्। केचित् शिरःशब्दं सूत्रे पठन्ति, शिरसोऽपि सर्वेन्द्रियाधिष्ठानत्वेन प्राधान्यात् पृथगभिधानम्॥ ११॥

तत्र स्वयोनिवर्धनान्येव प्रतीकारः॥ १२ ॥

दोषक्षये चिकित्सामाह,—तत्रेत्यादि । स्वयोनिवर्धनान्येवेति शीतरूक्षादीनि । प्रतीकारः चिकित्सितम् । न पुनः स्वयोनिवर्धनान्यपि कटुकादीनि, कुतः? भूयस्त्वेनान्यदोषप्रकोपणत्वात् । तथाचोक्तं,—"वातक्षये शीतरूक्षैर्न त्वन्यैः कटुकादिभिः । पित्तक्षयेऽपि कटुकैरुष्णैर्न लवणादिभिः । क्षीरादिभिः स्निग्धशीतैः प्रतिकुर्यात् कफक्षये"–इति । अन्ये तु व्याख्यानयन्ति—स्वयोनिवर्धनानि स्वयोनिरात्महेतुः; तत्र वायोर्वायुरेव हेतुः, पित्तस्याग्निर्हेतुः, कफस्य हेतुरापः; वातक्षये वातवर्धनानि पित्तक्षये पित्तवर्धनानि कफक्षये कफवर्धनानि । कफस्य योनी रसः, पित्तस्य रक्तमित्यपरे; रसरक्तयोरपि वर्धनानि आप्यतैजसद्रव्याणि इति स एवार्थः ॥ १२ ॥

रसक्षये हृत्पीडाकम्पशोषशून्यतास्तृष्णा च । शोणितक्षये त्वक्पारुष्यमम्लशीतप्रार्थना सिराशैथिल्यं च । मांसक्षये स्फिग्गण्डौष्ठोपस्थोरुवक्षःकक्षापिण्डिकोदरग्रीवाशुष्कता रौक्ष्यतोदौ गात्राणां सदनं धमनीशैथिल्यं च । मेदःक्षये प्लीहाभिवृद्धिः सन्धिशून्यता रौक्ष्यं मेदुरमांसप्रार्थना च । अस्थिक्षये अस्थिशूलं दन्तनखभङ्गो रौक्ष्यं च । मज्जक्षये अल्पशुक्रता पर्वभेदोऽस्थिनिस्तोदोऽस्थिशून्यता च । शुक्रक्षये मेढ्रवृषणवेदना अशक्तिर्मैथुने चिराद्वा प्रसेकः, प्रसेके च अल्परक्तशुक्रदर्शनम् ॥ १३ ॥

इदानीं धातुक्षयं दर्शयति—रसक्षय इत्यादि । हृच्छब्दः पीडादिभिः शून्यतान्तैः प्रत्येकं संबध्यते । तृष्णा उदकपानाभिलाषः । चकारप्रयोजनं दोषक्षयप्रस्तावे दर्शितम् । अन्ये तु 'रसक्षये हृत्पीडा कम्पः शोषः शून्यता तृष्णा च' इति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च—शोषः शरीरस्य, शून्यता आमाशयस्य मनसो वा, शेषं समम् । शोणितक्षय इत्यादि । अम्लशीतप्रार्थनेति शोणितक्षये सति वातवृद्धौ तत्प्रत्यनीकाम्लरसेच्छा, तथा रक्तस्य द्रवत्वात् तत् क्षये तेजोवृद्धौ शीतप्रार्थनापि । केचिदग्नीषोमीयत्वाद्रक्तस्य तत्तुल्यगुणयोरम्लशीतयोरप्यत्र द्रष्टव्यम् । मांसक्षय इत्यादि । स्फिचौ कटिप्रोथौ, गण्डौ गल्लौ, उपस्थः योनिः, लोके जङ्घेति व्याख्याता, वक्षः उरः, पिण्डिका जानुगुल्फयोरन्तरम्; शुष्कशब्दः स्फिगादिभिः प्रत्येकं संबध्यते । मेदःक्षय इत्यादि । रौक्ष्यं त्वचि । मेदुरमांसप्रार्थनेति मेदुरं स्निग्धतमं, प्रार्थना अभिलाषः । अस्थिक्षय इत्यादि । रौक्ष्यं देहस्य दन्तनखानां वा । दन्तानामस्थिमयत्वाद्भङ्गः । मज्जक्षय इत्यादि । पर्वभेदः ग्रन्थिपीडा; अस्थिशून्यता रिक्तता, पूरणाभावात् । शुक्रक्षय इत्यादि । चिराद्वा प्रसेकः कथंचित् प्रवृत्तावपि चिरकालेन क्षरणम्; अल्परक्तशुक्रदर्शनं शुक्रं क्षीणं मज्जमिश्रमल्परक्तत्वमृच्छति; अन्ये तु अल्पशुक्रवृषणदर्शनं धातुक्षयात् कुपितो वायुः शोणितमल्पशुक्रमिश्रं निस्रावयति, शुक्रस्य सर्वशरीरव्यापिनोऽपि विशेषाधारत्वान्मेढ्रवृषणनिर्देशः ॥ १३ ॥

तत्रापि स्वयोनिवर्धनद्रव्योपयोगः ॥ १४ ॥

चिकित्सासूत्रं निर्दिशन्नाह,—तत्रापीत्यादि । स्वयोनिवर्धनमपि समानेन द्रव्येण समानगुणेन समानगुणभूयिष्ठेन वा । समानेन द्रव्येण यथा रक्तेन वर्धते मांसं, मांसेन मेदः, मेदसा अस्थि, तरुणसंज्ञकेनास्थ्ना मज्जा, मज्ज्ञा शुक्रं; समानगुणेन यथा—रक्तक्षये तैजसद्रव्योपयोगः, तेजोगुणभूयिष्ठद्रव्योपयोगो वेत्यादि बोद्धव्यम् । द्रव्यग्रहणमुपलक्षणं, तेन कर्मापि यद् यस्य धातोरभिवृद्धिकरं तत्क्षये तत् सेव्यम् । तत्र स्वयोनिद्रव्याणां अवबोधार्थं धातुमलोपधातुषु श्लोकाः कथ्यन्ते,—"यद्यपि पञ्चभूतानां वाच्यः पाको द्विधा पुनः । तथाप्यपां प्रधानत्वाद्रसः सौम्योऽभिधीयते ॥ अतिरिक्ता गुणा रक्ते वह्नेर्मांसे तु पार्थिवाः । मेदस्यम्बुभुवोरस्थ्नि पृथिव्यनिलतेजसाम् ॥ मज्ज्ञि शुक्रे वा सौम्यस्य मूत्रेऽम्बुशिखिनोर्गुणाः । भुवो विश्यार्तवे त्वग्नेः प्रस्वेदस्तन्ययोरपाम् ॥ इति धातुमलेषूक्ता गुणाः प्राधान्यतः स्थिताः । प्रायेण भूगुणा गर्भे स्तोकाद्यनुग्रहा इति" ॥ १४ ॥

पुरीषक्षये हृदयपार्श्वपीडा सशब्दस्य च वायोरूर्ध्वगमनं कुक्षौ संचरणं च । मूत्रक्षये बस्तितोदोऽल्पमूत्रता च । अत्रापि स्वयोनिवर्धनद्रव्योपयोगः । स्वेदक्षये स्तब्धरोमकूपता त्वक्शोषः स्पर्शवैगुण्यं स्वेदनाशश्च; तत्राभ्यङ्गः स्वेदोपयोगश्च॥१५

मलक्षयं दर्शयन्नाह,—पुरीषक्षय इत्यादि । कुक्षिरत्र जठरम् । अत्र चिकित्सासूत्रं निर्दिशन्नाह,—अत्रापीत्यादि । पुरीषक्षये माषकुल्माषादीनां, मूत्रक्षये इक्षुत्रपुसादीनामुपयोगः । स्वेदक्षय इति । स्पर्शवैगुण्यं स्पर्शहानिः । चिकित्सामाह,—तत्राभ्यङ्ग इत्यादि । चकारात् स्वेदजननकुक्कुटवराहादिमांसोपयोगश्चाभ्यन्तरो लभ्यते ॥ १५ ॥

आर्तवक्षये यथोचितकालादर्शनमल्पता वा योनिवेदना च; तत्र संशोधनमाग्नेयानां च द्रव्याणां विधिवदुपयोगः । स्तन्यक्षये स्तनयोर्म्लानता स्तन्यासंभवोऽल्पता वा; तत्र श्लेष्मवर्धनद्रव्योपयोगः । गर्भक्षये गर्भास्पन्दनमनुन्नतकुक्षिता च; तत्र प्राप्तबस्तिकालायाः क्षीरबस्तिप्रयोगो मेध्यान्नोपयोगश्चेति ॥ १६ ॥

उपधातुक्षयमाह,—आर्तवक्षय इत्यादि । यथोचितकालो मासि मासि त्र्यहस्रवणम् । चिकित्सामाह,—तत्र संशोधनमिति संशोधनमिह सामान्यमिति केचित्; संशोधनमिह वमनं न विरेक इत्यपरे, कुतः? विरेचनेन हि पित्तक्षयादार्तवस्य क्षय एव स्यादिति, वमनेन तु सौम्यधातौ निहृते आग्नेयधातौ वृद्धे आर्तवमाप्याय्यते । आग्नेयानां च द्रव्याणां इति तिलमाषसुरासुक्तादीनाम् । स्तन्यक्षय इति म्लानता अनुन्नतिः । चिकित्सामाह,—तत्र श्ले-

ध्मवर्धनेति स्तन्यस्य रसजत्वात् । गर्भक्षय इत्यादि । अत्र चिकित्सामाह,—तत्रेति । प्राप्तबस्तिकालायाः प्राप्ताष्टममासाया इत्यर्थः । मेध्याम्रोपयोगः इति स्निग्धाम्रोपयोगः, 'मेध्याण्डोपयोग' इत्यन्ये पठन्ति, मेध्याण्डानि वृष्याण्डानि, बस्तमत्स्याण्डादीनीति व्याख्यानयन्ति ॥ १६ ॥

अत ऊर्ध्वमतिवृद्धानां दोषधातुमलानां लक्षणं वक्ष्यामः । वृद्धिः पुनरेषां स्वयोनिवर्धनात्युपसेवनाद् भवति । तत्र वातवृद्धौ वाक्यपारुष्यं कार्श्यं काष्ण्यं गात्रस्फुरणमुष्णकामिता निद्रानाशोऽल्पबलत्वं गाढवर्चस्त्वं च । पित्तवृद्धौ पीतावभासता संतापः शीतकामित्वमल्पनिद्रता मूर्च्छा बलहानिरिन्द्रियदौर्बल्यं पीतविण्मूत्रनेत्रत्वं च । श्लेष्मवृद्धौ शौक्ल्यं शैत्यं स्थैर्यं गौरवमवसादस्तन्द्रा निद्रा सन्ध्यस्थिविश्लेषश्च ॥ १७ ॥

अत ऊर्ध्वमित्यादि । चकारोऽयं वातस्य प्रकृतिकर्मणोऽतिशयत्वं समुच्चिनोति, एवं पित्तकफरसादिष्वपि चकारप्रयोजनम् । वाक्पारुष्यं वचनकार्कश्यं, केचित् वाक्पारुष्यं न पठन्ति । कार्श्यं मांसक्षयः । काष्ण्यं कृष्णत्वं शरीरे । अल्पबलत्वं उत्साहहानिः । पित्तवृद्धावित्यादि । अल्पनिद्रता किंचित्स्निग्धत्वात् पित्तस्य । मूर्च्छा सर्वेन्द्रियशक्तेस्तिरस्कारः । बलहानिः इह ओजोहानिः, संतापात्तत्क्षयोपपत्तेः । श्लेष्मवृद्धावित्यादि । शौक्ल्यशैत्ये त्वगादीनाम् । स्थैर्यं गात्राणां स्तम्भः । अवसादः चित्तदेहयोर्ग्लानिः । तन्द्रा निद्राभेदः । सन्धिविश्लेषः अत्यन्तवृद्धेन विघटनम् । 'सन्ध्यस्थिश्लिष्टता' इति केचित् पठन्ति व्याख्यानयन्ति च,—कफोपचितत्वात् सुष्ठु सङ्घट्टनं सन्ध्यस्थ्नोर्भवति । 'अध्यस्थिश्लिष्टता' इति क्वचित् पाठः ॥ १७ ॥

रसोऽतिवृद्धो हृदयोत्क्लेदं प्रसेकं च आपादयति । रक्तं रक्ताङ्गाक्षितां सिरापूर्णत्वं च । मांसं स्फिग्गण्डौष्ठोपस्थोरुबाहुजङ्घासु वृद्धिं गुरुगात्रतां च । मेदः स्निग्धाङ्गतामुदरपार्श्ववृद्धिं कासश्वासादीन् दौर्गन्ध्यं च । अस्थि अध्यस्थीनि अधिदन्तांश्च । मज्जा सर्वाङ्गनेत्रगौरवम् । शुक्रं शुक्राश्मरीमतिप्रादुर्भावं च ॥ १८ ॥

धातूनामतिवृद्धिं दर्शयन्नाह,—रसोऽतिवृद्ध इत्यादि । हृदयोत्क्लेदं हृल्लासं, अन्ये छर्दिमाहुः । प्रसेकं लालास्राव इत्यर्थः । आपादयतीति क्रियापदं गर्भो जठराभिवृद्धिं स्वेदं चेत्यन्तं यावदनुवर्तते । अध्यस्थि अधिकास्थीति । अधिदन्तान् इति अधिकान् दन्तान्, चकारात् केशनखयोरप्यतिवृद्धिर्ज्ञेया । शुक्रमिति । अतिप्रादुर्भावं इति अतिप्रवृत्तिं शुक्रस्येत्यर्थः ॥ १८ ॥

पुरीषमाटोपं कुक्षौ शूलं च । मूत्रं मुहुर्मुहुः प्रवृत्तिं बस्तितोदमाध्मानं च । स्वेदस्त्वचो दौर्गन्ध्यं कण्डूं च ॥ १९ ॥

मलानामतिवृद्धिं दर्शयन्नाह,—पुरीषमित्यादि । आटोपं आध्मानं, क्षोभमित्यन्ये । मूत्रमित्यादि । आध्मानमिह बस्तेरेव ॥ १९ ॥

आर्तवमङ्गमर्दमतिप्रवृत्तिं दौर्गन्ध्यं च । स्तन्यं स्तनयोरापीनत्वं मुहुर्मुहुः प्रवृत्तिं तोदं च । गर्भो जठराभिवृद्धिं स्वेदं च ॥ २० ॥

उपधातूनामतिवृद्धिं निर्देष्टुमाह,—आर्तवमित्यादि । अङ्गमर्दः वेदनाविशेषः । दौर्गन्ध्यं पित्तधर्मत्वादार्तवस्य । तदुक्तं—"इषत्कृष्णं विगन्धं च" इत्यादि । दौर्बल्यमित्यन्ये पठन्ति । चकाराद्रक्तगुल्मादीनपि ॥ २० ॥

तेषां यथास्वं संशोधनं क्षपणं च क्षयादविरुद्धैः क्रियाविशेषैः कुर्वीत ॥ २१ ॥

चिकित्सासूत्रं निर्दिशन्नाह,—तेषामित्यादि । यथास्वं यद्यदसात्मीयम् । क्षपणं अत्र संशमनम् । क्षयादविरुद्धैः क्रियाविशेषैः इति तन्त्रान्तरोक्तैः । तथाहि,—" छिन्नाविश्वादिभिर्वायुं पित्तं क्षौद्रफलत्रिकैः । कफं गुडार्द्रकाद्यैश्च जयेद्दोषाविरोधिभिः—" इति । अन्ये त्वेवं पठन्ति 'तेषां क्षपणमविरुद्धैः क्रियाविशेषैः कुर्वीत' । क्रियाविशेषैरिति क्रिया संशोधनसंशमनाहाराचाराख्या ॥ २१ ॥

पूर्वः पूर्वोऽतिवृद्धत्वाद्वर्धयेद्धि परं परम् ॥
तस्मादतिप्रवृद्धानां धातूनां ह्रासनं हितम् ॥ २२ ॥

स्वयं तावदेते वृद्धाः अनर्थकराः, परम्परया वर्धिताः परधातुभिरपि महानर्थकारिण इति दर्शयन्नाह,—पूर्व इत्यादि । हि यस्मादर्थे । ह्रासनं इति ह्रासोऽत्र वृद्धेर्हानिः । पूर्वः पूर्व इत्याद्युपलक्षणम् । तेन परोऽपि वृद्धः पूर्वं वर्धयति, तथा परोऽपि क्षीणः पूर्वं क्षपयति । केचिदमुं श्लोकं यस्य धातुक्षयाद्वायुरित्यादिश्लोकस्याग्रे पठन्ति ॥ २२ ॥

बललक्षणं बलक्षयलक्षणं चात ऊर्ध्वमुपदेक्ष्यामः । तत्र रसादीनां शुक्रान्तानां धातूनां यत्परं तेजस्तत् खलु ओजस्तदेव बलमित्युच्यते स्वशास्त्रसिद्धान्तात् ॥ २३ ॥

बललक्षणमित्यादि । परं उत्कृष्टं तेज इव तेजः, तेजो घृतं यथा कृत्स्नक्षीरस्नेहः तथैव ओजोऽपि कृत्स्नधातुस्नेह इत्यर्थः; यत् परं तेज इति यदुत्कृष्टं सार इत्यन्ये व्याख्यानयन्ति । तत् खल्वोजस्तदेव बलमिति । इयं विवादोक्तिः चिकित्सैक्यार्था, परमार्थतस्तु बलौजसोर्भेद एव, यथा भेदस्तदुच्यते—सर्वधातुस्नेहभूतस्योपचयलक्षणस्योजसो रूपरसौ वीर्यादि च विद्यते, बलस्य तु भारहरणादिशक्तिगम्यस्य रसवीर्यवर्णादिगुणा न विद्यन्ते, अतोऽनयोर्भेदोऽस्त्येवेति; तथाच बलौजसोर्भेदो वेदोत्पत्तावध्याये उक्तः,—"प्राणिनां पुनर्मूलमाहारो बलवर्णौजसां च"—इति । तन्त्रान्तरे तु ओजःशब्देन रसोऽप्युच्यते, जीवशोणितमपि ओजःशब्देनामनन्ति, ऊष्माणमपि ओजःशब्देनापरे वदन्ति ॥ २३ ॥

तत्र बलेन स्थिरोपचितमांसता सर्वचेष्टासु अप्रतिघातः स्वरवर्णप्रसादो बाह्यानामाभ्यन्तराणां च करणानामात्मकार्यप्रतिपत्तिर्भवति ॥ २४ ॥

बलस्य प्राकृतं कर्म निर्देष्टुमाह—तत्र बलेनेति । स्थिरोपचितमांसतेति सर्वधातुसारोपचयलक्षणेन बलेन । सर्वचेष्टासु इति कायवाङ्मनोव्यापारेषु, अप्रतिघातः अप्रतिहतत्वम्; एतत् भारहरणादिशक्तिलक्षणेन बलेन । स्वरवर्णप्रसादः इति प्रसादो नैर्मल्यं; एतदुभयात्मकेन । बाह्यानामित्यादि । बाह्यानां करणानां कर्मेन्द्रियाणां, आभ्यन्तराणां बुद्धीन्द्रियाणाम् । आत्मकार्यप्रतिपत्तिः स्वकीयकार्यावबोधो भवति; प्रतिपत्तिरत्रानुष्ठानमित्यन्ये । तत्र बाह्यानां वाक्पाणिपादपायूपस्थानामात्मकार्याणि वचनादानगमनविसर्गानन्दनानि, आभ्यन्तराणां करणानां श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वानासिकानामात्मकार्याणि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धग्रहणानि, एतदप्युभयात्मकेन बलेन । केचिदन्यथा व्याख्यानयन्ति—बाह्यानां श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वानासिकावाक्पाणिपादपायूपस्थानां; आभ्यन्तराणां मनोबुद्धिप्रभृतीनाम् ॥ २४ ॥

भवन्ति चात्र ।

ओजः सोमात्मकं स्निग्धं शुक्लं शीतं स्थिरं सरम् ॥
विविक्तं मृदु मृत्स्नं च प्राणायतनमुत्तमम् ॥२५॥
देहस्यावयवस्तेन व्याप्तो भवति देहिनाम् ॥
तदभावाच्च शीर्यन्ते शरीराणि शरीरिणाम्॥२६॥

बलकारणभूतमोजः, अतः बलचिकित्सार्थं स्वचिकित्सार्थं च प्राकृतैर्गुणैर्निर्दिशन्नाह,—ओज इत्यादि । सोमात्मकं सौम्यम् । स्निग्धं स्नेहगुणयुक्तम्, शुक्लं इति श्वेतम्, यत्तु चरके—"हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमीषत् सपीतकम्—" इत्यादिश्लोकेन ओजस्त्रिवर्णं पठितं । तत्र हि शुद्धग्रहणेन शुक्लमुक्तं, अतः शुक्लपीतरक्तवर्णास्त्रय उक्ताः; अत्राप्योजसस्त्रय एव वर्णाः, येनात्र 'शुक्रमोज' इति प्रोक्तं, शुक्रौजसोरभेदात् अपरं तैलक्षौद्रवर्णद्वयं प्राप्तं; तेनात्रापि शुक्लरक्तपीतवर्णास्त्रय एवौजस उक्ताः, न चात्र शुक्रौजसोर्भेदः स्वीकर्तव्यः, तस्मिन् सति अष्टधातुत्वं स्यात्, तस्मात् रसादिधातुस्नेहपरम्पराहेतुकः स्नेहः शुक्रं, शुक्रस्नेहात् क्षीरस्थघृतमिवाभिन्नमोजः शुक्रेण । अपरे शुक्लस्थाने शुक्रं पठन्ति, युक्तं चैतत् शुक्रवर्णेनैवोजोवर्णानां निर्दिष्टत्वात् । शीतं शीतवीर्यम् । स्थिरं शरीरावयवस्थैर्यकारि । सरं प्रसरणशीलम् । अन्ये त्वत्र रसमिति पठन्ति, प्रधानरसकल्पनया मधुरमिति व्याख्यानयन्ति । विविक्तं श्रेष्ठैर्गुणैर्युक्तं; अन्ये तु विविक्तं प्रत्यग्रमाहुः, ततः प्रत्यग्रैरेवान्नादिभिराप्यायनम् । मृदु कोमलम् । मृत्स्नं च इति पिच्छिलम् । चकाराद् गुर्वादयो गुणा अनुक्ताः समुच्चीयन्ते । प्राणानां अग्नीषोमादीनां आयतनं स्थानम् । उत्तमं श्रेष्ठम् । तत्र बलेनेत्यादिवाक्येन स्थितौ हेतुत्वं प्रतिपादयति । तेन ओजसा भवति उत्पद्यते । इदानीं प्रलये तस्यैव हेतुत्वं दर्शयन्नाह,—तदभावादित्यादि । शीर्यन्ते विनश्यन्ति । अयं पाठः अभावात् समग्रो न लिखितः ॥ २५ ॥ २६ ॥

अभिघातात्क्षयात्कोपाच्छोकाद्ध्यानाच्छ्रमात्क्षुधः ।
ओजः संक्षीयते ह्येभ्यो धातुग्रहणनिःसृतम् ॥
तेजः समीरितं तस्माद्विस्रंसयति देहिनः ॥ २७ ॥

इदानीमभिघातादिभिः हेतुभिरोजसः क्षयं निर्दिशन्नाह,—अभिघातादित्यादि । एभ्य अभिघातादिहेतुभ्यः । धातुग्रहणमिति धातवो गृह्यन्ते यैस्तानीति धातुग्रहणानि धातुवाहीनि स्रोतांसि, तेभ्यो निःसृतं निर्गतं सर्वधातुस्नेहपरम्परारूपेण; अथवा धातुग्रहणं हृदयं धातुस्रोतसां स्थानत्वात्, तस्माद्धृदयान्निःसृतं, स्रोतसां मुखैरेव । अन्ये हृदयमेव धातून् गृह्णाति इति धातुग्रहणशब्देनैव हृदयमुच्यते । तेजः समीरितं सम्यक्प्रेरितं वातेनेति शेषः । तस्मात् हृदयात्; विस्रंसति च्यावयति ॥ २७ ॥

तस्य विस्रंसो व्यापत् क्षय इति लिङ्गानि व्यापन्नस्य भवन्ति ॥ २८॥

तस्योजसः क्षयभेदान् साध्यासाध्यज्ञानार्थं स्वलक्षणैर्निर्दिशन्नाह,—तस्येत्यादि । विस्रंसः स्थानात् च्युतिरभिघातादिभिरेव । व्यापत् अन्यथापत्तिः, सा दुष्टदोषदूष्यसंसर्गात् । क्षयः स्वप्रमाणात् शोकध्यानक्षयादिभिः । लिङ्गानि व्यापन्नस्य भवन्तीति केचित् पठन्ति; व्यापन्नस्य व्यापन्नदोषदूषितस्य ॥ २८ ॥

सन्धिविश्लेषो गात्राणां सदनं दोषच्यवनं क्रियासन्निरोधश्च विस्रंसे । स्तब्धगुरुगात्रता वातशोफो वर्णभेदो ग्लानिस्तन्द्रा निद्रा च व्यापन्ने । मूर्च्छा मांसक्षयो मोहः प्रलापो मरणमिति च क्षये॥२९

विस्रंसादीनामोजःक्षयभेदानां किं लिङ्गमित्याह,—सन्धिविश्लेष इति । सन्धिविश्लेषः सन्धीनां विघट्टनम् । दोषच्यवनं स्वस्थानाद्वातादीनां भ्रंशः, अन्ये दोषैः कृत्वा च्यवनमोजस इति वदन्ति, दोषाणां च्यवनं मलानां च्यवनमिति केचित् । क्रियाणां कायवाङ्मानसीनां सन्निरोधः; क्रियाशब्दाग्रे नञ् लुप्तो द्रष्टव्यः, नञ् ईषदर्थे, तेन क्रियाणामीषत् सन्निरोध इत्यन्ये व्याचक्षते । चकारात् बलस्य प्राकृतकर्महानिः । एवं व्यापत्तौ क्षये च चकारप्रयोजनम् । एतानि लिङ्गानि विस्रंसे भवन्तीति योज्यम् । स्तब्धगुरुगात्रतेति स्तब्धगुरुभ्यां गात्रतेति संबध्यते । स्तब्धगात्रता जान्वादेरनमनसामर्थ्यम् । वर्णभेदः गौरादिवर्णान्यत्वम् । ग्लानिः अप्रहर्षः । तन्द्रा इन्द्रियार्थेऽकर्मण्यता । व्यापन्ने लिङ्गानि भवन्तीत्यनुवर्तते । मूर्च्छेति मूर्च्छा विज्ञानेन्द्रियनिरोधः । मोहः वैचित्त्यम् । प्रलापः असंबद्धभाषणम् । क्षये लिङ्गानि भवन्तीत्यनुवर्तते ॥ २९ ॥

भवन्ति चात्र ।

त्रयो दोषा बलस्योक्ता व्यापद्विस्रंसनक्षयाः ॥
विश्लेषसादौ गात्राणां दोषविस्रंसनं श्रमः ॥
अप्राचुर्यं क्रियाणां च बलविस्रंसलक्षणम् ॥ ३०॥
गुरुत्वं स्तब्धताऽङ्गेषु ग्लानिर्वर्णस्य भेदनम् ॥
तन्द्रा निद्रा वातशोफो बलव्यापदि लक्षणम्॥३१॥

मूर्च्छा मांसक्षयो मोहः प्रलापोऽज्ञानमेव च ॥
पूर्वोक्तानि च लिङ्गानि मरणं च बलक्षये ॥ ३२॥

गद्योक्तमेवार्थं श्लोकैराह,—त्रय इत्यादि । त्रयो दोषाः तिस्रो विकृतयः । विश्लेषसादावित्यादि पूर्वोक्तानि विस्रंसादीनां लिङ्गानीत्यर्थः ॥ ३०–३२ ॥

तत्र विस्रंसे व्यापन्ने च क्रियाविशेषैरविरुद्धैर्बलमाप्याययेत्; नष्टसंज्ञमितरं तु वर्जयेत् ॥ ३३ ॥

तेजोऽपि आग्नेयं क्रमशः पच्यमानानां धातूनामभिनिर्वृत्तमन्तरस्थं स्नेहजातं वसाख्यं स्त्रीणां विशेषतो भवति, तेन मार्दवसौकुमार्यमृद्वल्परोमतोत्साहदृष्टिस्थितिपक्तिकान्तिदीप्तयो भवन्ति । तत् कषायतिक्तशीतरुक्षविष्टम्भिवेगविघातव्यवायव्यायामव्याधिकर्षणैश्च विक्रियते । तस्यापि पारुष्यवर्णभेदतोदनिष्प्रभत्वानि विस्रंसने भवन्ति, कार्श्यं मन्दाग्निताधस्तिर्यक् च विच्युतिर्व्यापत्तौ, दृष्ट्यग्निबलहान्यनिलप्रकोपमरणानि क्षये; तत्रापि स्नेहपानाभ्यङ्गप्रदेहपरिषेकस्निग्धलघ्वान्नानि क्षये विदधीत ॥३४

चिकित्सासूत्रं निर्दिशन्नाह, —तत्रेत्यादि । क्रियाविशेषैः रसायनवाजीकरणादिभिः । अविरुद्धैः अग्न्याद्यविरुद्धैः । बलं शक्त्युपचयलक्षणम् । आप्याययेत वर्धयेत । क्षीणस्यावस्थायां वर्जनमाह,—इतरं त्वित्यादि ।—इतरं क्षीणं, वर्जयेदित्याह, नष्टसंज्ञं मूढसंज्ञं, पूर्वं मोहस्योक्तत्वात् । नष्टसंज्ञं वर्जयेदित्येतस्याग्रे केचित् सुश्रुताध्यायिनः " तेजोऽप्याग्नेयं क्रमशः पच्यमानानां धातूनामभिनिर्वृत्तमन्तरस्थं स्नेहजातं वसाख्यं स्त्रीणां विशेषतो भवति । तेन मार्दवसौकुमार्यमृद्वल्परोमतोत्साहदृष्टिस्थितिपक्तिकान्तिदीप्तयो भवन्ति, तत् कषायतिक्तशीतरुक्षविष्टम्भिवेगविघातव्यवायव्यायामव्याधिकर्षणैश्च विक्रियते । तस्यापि पारुष्यवर्णभेदतोदनिष्प्रभत्वानि विस्रंसने भवन्ति, कार्श्यं मन्दाग्निताधस्तिर्यक्च विच्युतिर्व्यापत्तौ, दृष्ट्यग्निबलहान्यनिलप्रकोपमरणानि क्षये । तत्र स्नेहपानाभ्यङ्गप्रदेहपरिषेकस्निग्धलघ्वन्नानि क्षये विदधीत " इति । अमुं न पठन्ति । कुतः ? निबन्धकारैरनार्षीकृतत्वात् । इतरं तु इत्यादि पाठाग्रे असौ पठितव्यः ॥३३॥३४॥

भवन्ति चात्र ।

दोषधातुमलक्षीणो बलक्षीणोऽपि वा नरः ॥
स्वयोनिवर्धनं यत्तदन्नपानं प्रकाङ्क्षति ॥ ३५ ॥
यद्यदाहारजातं तु क्षीणः प्रार्थयते नरः ॥
तस्य तस्य स लाभे तु तं तं क्षयमपोहति ॥ ३६ ॥
यस्य धातुक्षयाद्वायुः संज्ञां कर्म च नाशयेत् ॥
प्रक्षीणं च बलं यस्य नासौ शक्यश्चिकित्सितुम् ३७

दोषेत्यादि । स्वयोनिवर्धनं आत्मकारणवर्धनं यदन्नपानं तदभिलषति । यद्यदित्यादि । आहारजातं आहारसमूहम् । केचिदाचार्या अमुं श्लोकं न पठन्ति । केचित् सुश्रुताध्यायिनोऽत्र दोषधात्वादिक्षयविनाशार्थं देयमन्नादिकं पठन्ति,—"मुद्रान् यवान् हरेणूंश्च रूक्षं च लघुभोजनम् । कषायकटुतिक्तं च वातक्षीणोऽभिकाङ्क्षति ॥ तिलमाषकुलत्थादि पिष्टान्नविकृतिं तथा । मस्तुसुक्ताम्लतक्राणि पित्तक्षीणस्तथा दधि ॥ मांसं माहिषवाराहमाजं गुडगुरूणि च । श्लेष्मक्षीणोऽभिलषति क्षीरस्वप्रदधीनि च ॥ इक्षुमांसरसं मन्थं मधुसर्पिर्गुडोदकम् । असृङ्मांसं यवागूं च रसक्षीणोऽभिवाञ्छति ॥ द्राक्षादाडिमयुक्तानि सस्नेहलवणानि च । रक्तसिद्धानि मांसानि रक्तक्षीणोऽभिकाङ्क्षति ॥ अम्लानि दधिसिद्धानि तथा खाडवकानि च । स्थूलकव्यादमांसानि मांसक्षीणोऽभिकाङ्क्षति ॥ मेदःसिद्धानि मांसानि ग्राम्यानूपौदकानि च । सक्षाराणि विशेषेण मेदःक्षीणोऽभिकाङ्क्षति ॥ रसान् सुसिद्धान् सास्थीनि मांसानीहाभिकाङ्क्षति । अस्थिक्षीणः श्रथं मांसं मज्जास्थिस्नेहसंयुतम् । स्वाद्वम्लसंयुतं द्रव्यं मज्जक्षीणोऽभिकाङ्क्षति । मयूरकुक्कुटाण्डानि हंससारसयोस्तथा ॥ ग्राम्यानूपौदकानी च शुक्रक्षीणोऽभिकाङ्क्षति । यवानि यवकान्नानि शाकानि विविधानि च ॥ मायूरं माषयूषं च वर्चःक्षीणोऽभिकाङ्क्षति । पेयमिक्षुरसं क्षीरं सगुडं बदरोदकम् ॥ मूत्रक्षीणोऽभिलषति त्रपुसैर्वारुकाणि च । अभ्यङ्गो मर्दनं यच्च निवातशयनाशनम् ॥ गुरुप्रावरणं चैव स्वेदक्षीणोऽभिकाङ्क्षति । कट्वम्ललवणाम्लानि विदाहीनि गुरूणि च ॥ फलशाकानुपानानि स्त्री वाञ्छत्यार्तवक्षयात् । मृगाजाविवराहाणां गर्भान् वाञ्छति संस्कृतान् ॥ वसाशून्यप्रकारादीन् भोक्तुं गर्भपरिक्षये । यूषशाल्यन्नमांसानि गोक्षीरं शर्करां तथा ॥ आसवं दधि हृद्यानि क्षये स्तन्यस्य वाञ्छति ।" यस्येत्यादि इतरं तु नष्टसंज्ञं वर्जयेदित्यन्तेनैवास्योक्तार्थत्वात् केचिदमुं न पठन्ति । सर्वधातुक्षयस्यापकत्वाद्भिन्नविषयोऽयं श्लोकस्तस्मात् पठनीय इत्यन्ये ॥३५–३७॥

रसनिमित्तमेव स्थौल्यं कार्श्यं च । तत्र श्लेष्मलाहारसेविनोऽध्यशनशीलस्य अव्यायामिनो दिवास्वप्नरतस्य च आम एव अन्नरसो मधुरतरश्च शरीरमनुक्रमन् अतिस्नेहात् मेदो जनयति, तदतिस्थौल्यमापादयति; तमतिस्थूलं क्षुद्रश्वासपिपासाक्षुत्स्वप्नस्वेदगात्रदौर्गन्ध्यक्रथनगात्रसादगद्गदत्वानि क्षिप्रमेव आविशन्ति, सौकुमार्यान्मेदसः सर्वक्रियासु असमर्थः कफमेदोनिरुद्धमार्गत्वाच्च अल्पव्यवायो भवति, आवृतमार्गत्वादेव शेषा धातवो नाप्यायन्तेऽत्यर्थमतोऽल्पप्राणो भवति, प्रमेहपिडकाज्वरभगन्दरविद्रधिवातविकाराणामन्यतमं प्राप्य पञ्चत्वमुपयाति, सर्व एव चास्य रोगा बलवन्तो भवन्ति आवृतमार्गत्वात् स्रोतसां; अतस्तस्य उत्पत्तिहेतुं परिहरेत् । उत्पन्ने तु शिलाजतुगुग्गुलुगोमूत्रत्रिफलालोहरजोरसाञ्जनमधुयवमुद्गकोरदूषकश्यामाको-

द्दालकादीनां विरुक्षणच्छेदनीयानां च द्रव्याणां विधिवदुपयोगो व्यायामो लेखनबस्त्युपयोगश्चेति ३८

रसनिमित्तमित्यादि । चकारान्मध्यशरीरत्वं च । ननु, कथमेक एव रसः परस्परविरुद्धयोः स्थौल्यकार्श्ययोर्हेतुरित्यत आह,—तत्रेत्यादि । अध्यशनशीलस्य इति अजीर्णभोजनाभ्यासिन इत्यर्थः । ननु, मेदस्विनो दीप्ताग्नित्वे कथमामरससंभवः ? नैष दोषः, दीप्ताग्नित्वेऽपि अध्यशनशीलत्वादामरसो भवति । तर्हि कथं रसश्चापक्कश्चेति विरोधीयवचनं ? नह्यपक्को रसव्यपदेशं लभते । सत्यं, जाठरेणाग्निना रसः कदभावेन कृत एव, किंतु धात्वग्निभिरपाकादाम इत्युच्यते । शरीरमनुक्रामन्निति मेदो जनयति विशिष्टाहारवशाददृष्टवशान्मेदसावृतमार्गत्वाच्च धातुद्वयमतिकम्य मेद एव वर्धयति । तदतिस्थौल्यमापादयतीति तन्मेद आपादयति करोति । क्रथनं स्वपतः कण्ठे घुर्घुरारवः, अन्ये तु अकस्मात् श्वासावरोधे क्रथनं कथयन्ति । गद्गदत्वं अव्यक्तवचनत्वम् । क्षिप्रमेवाविशन्ति इति एते क्षुद्रश्वासादयः स्थूलं शीघ्रमेव प्रविशन्ति, स्थूले भवन्तीत्यर्थः । शेषधातवो नाप्यायन्तेऽत्यर्थमिति शेषधातवः अस्थ्यादयः । वातविकाराणामित्यत्र वातविकाराः मेदःकृतमार्गावरणनिमित्तवातकोपविकारा इत्यर्थः । अन्यतमं इति एषामेकम् । पञ्चत्वमुपयाति इति मरणमुपगच्छतीत्यर्थः । तस्य चिकित्सामाह,—अत इत्यादि । तस्योत्पत्तिहेतुं परिहरेत् इत्यनेन निदानपरिवर्जनेनानागताबाधचिकित्सोक्ता । उत्पन्ने तु जाते पुनरित्यर्थः । उद्दालकादीनामिति उद्दालकः आरण्यकोद्रवः, आदिशब्दात् गवेधुकादीनां ग्रहणम् । विरुक्षणछेदनीयानामिति विरुक्षणं मेदोघ्नं, छेदनीयं स्रोतोविशोधनीयम् । विधिवदुपयोगः इति पुरुषाग्निबलमात्राविधानात् तेषामुपयोग इत्यर्थः । लेखनबस्त्युपयोगश्च लेखनबस्त्ययश्चिकित्सितोक्ताः । " त्रिफलाक्काथगोमूत्रक्षौद्रक्षारसमन्विताः । उषकादिप्रतिवापा बस्तयो लेखनाः स्मृताः " । चकाराद्व्यायामादयो मृदवः काङ्क्षायनशक्तवश्च ॥ ३८ ॥

तत्र पुनर्वातलाहारसेविनोऽतिव्यायामव्यवायाध्ययनभयशोकध्यानरात्रिजागरणपिपासाक्षुत्कषायाल्पाशनप्रभृतिभिरुपशोषितो रसधातुः शरीरमननुक्रामन् अल्पत्वात् न प्रीणयति तस्मात् अतिकार्श्यं च भवति; सोऽतिकृशः क्षुत्पिपासाशीतोष्णवातवर्षभारादानेषु असहिष्णुः वातरोगप्रायोऽल्पप्राणश्च क्रियासु भवति, श्वासकासशोषप्लीहोदराग्निसादगुल्मरक्तपित्तानामन्यतमं प्राप्य मरणमुपयाति, सर्व एव चास्य रोगा बलवन्तो भवन्ति अल्पप्राणत्वात्; अतस्तस्य उत्पत्तिहेतुं परिहरेत् । उत्पन्ने तु पयस्याश्वगन्धाविदारीविदारीगन्धाशतावरीबलातिबलानागबलानां मधुराणामन्यासां च औषधीनामुपयोगः, क्षीरदधिघृतमांसशालिषष्टिकयवगोधूमानां च, दिवास्वप्नब्रह्मचर्याव्यायामबृंहणबस्त्युपयोगश्चेति ॥ ३९ ॥

कार्श्यनिमित्तं दर्शयन्नाह,—तत्र पुनरित्यादि । वातलाहारसेविनः इति अतिरूक्षाहारसेविनः । अतिव्यायामेत्यादि अतिशब्दो व्यायामादिभिः प्रत्येकं संबध्यते । क्षयः धातुक्षयः । उपशोषितः अतिरूक्षीकृतः, अल्पीकृतश्च । न प्रीणाति ईषत्प्रीणातीत्यर्थः । सोऽतिकृश इत्यनेनोपचयलक्षणबलाभावो दर्शितः । वातरोगप्रायः इति वातरोगबहुल इत्यर्थः । अल्पप्राणश्च क्रियासु भवति इति कायवाङ्मानसीषु क्रियासु विषयेष्वल्पशक्तिर्भवति । एतेन शक्तिलक्षणबलाभाव उक्तः । शोषः राजयक्ष्मा । उत्पन्ने त्विति बृंहणबस्तिर्यथा,—"बृंहणद्रव्यतः क्वाथास्तत्कल्कस्नेहसैन्धवैः । युक्ताः खजप्रमथिता बस्तयो बृंहणा मताः"—इति । चकारात् संतर्पणमपि लघु कर्तव्यम् ॥ ३९ ॥

यः पुनरुभयसाधारणानि उपसेवेत तस्य अन्नरसः शरीरमनुक्रामन् समान् धातून् उपचिनोति, समधातुत्वात् मध्यशरीरो भवति सर्वक्रियासु समर्थः क्षुत्पिपासाशीतोष्णवर्षातपसहो बलवांश्च, स सततमनुपालयितव्य इति ॥ ४० ॥

मध्यशरीरस्य हेतुं गुणं च दर्शयन्नाह,—यः पुनरित्यादि । उभयसाधारणानि नातिस्निग्धरूक्षाणि स्वास्थ्यवृत्तिकानि द्रव्याणि षष्टिकरक्तशालिलावकदाडिमतण्डुलीयकादीनि, दिवाऽस्वप्नादींश्च विहारविशेषान् । सर्वक्रियासु समर्थ इत्यनेनैव बलवत्त्वे लब्धे यद्बलवांश्चेति करोति तन्नियमार्थं; एवंभूताहारविहारसेवी बलवानेव भवतीत्यर्थः । मध्यशरीरस्य चिकित्सामाह,—स सततमनुपालयितव्य इति स्वस्थवृत्तानुवर्तनेनेति शेषः ॥ ४० ॥

भवन्ति चात्र ।

अत्यन्तगर्हितावेतौ सदा स्थूलकृशौ नरौ ॥
श्रेष्ठो मध्यशरीरस्तु कृशः स्थूलात्तु पूजितः ॥४१॥

तयोर्द्वयोः कृशस्थूलयोर्दोषवत्त्वेऽपि स्थूलस्यातिशयदोषवत्त्वं मध्यशरीरस्य च गुणवत्त्वं निर्देष्टुमाह,—अत्यन्तेत्यादि । कुतः स्थूलात् कृशः पूजितः ? उच्यते, स्थूलस्य क्रियाऽक्षमत्वात्, अतिशयेन व्याधिपीडनाच्च ॥ ४१ ॥

दोषः प्रकुपितो धातून् क्षपयत्यात्मतेजसा ॥
इद्धः स्वतेजसा वह्निरुखागतमिवोदकम् ॥ ४२ ॥

दोषादीनां क्षयवृद्ध्योरेकत्र निर्देशेऽपि दोषा एव धातुमलक्षयहेतव इति दर्शयन्नाह,—दोष इत्यादि । दोषः वातपित्तकफसंज्ञकः । धातूनिति धातुशब्दोऽत्र मलेष्वपि वर्तते, देहधारणसामर्थ्यात्; अथवा धातुशब्द उपलक्षणं, तेन मलाः प्राप्यन्ते । क्षपयति इति क्षपणं वृद्धिसाम्ययोः ह्रासः । आत्मतेजसा इति आत्मशक्त्या । तत्र पित्तं कटूष्णत्वात् धातून् क्षपयति, वायुश्च शोषणहेतुत्वात्, कफो मार्गावरोधकत्वात् । इद्धः दीप्तः । उखागतं स्थालीस्थम् ॥४२॥

वैलक्षण्यात् शरीराणामस्थायित्वात्तथैव च ।
दोषधातुमलानां तु परिमाणं न विद्यते ॥ ४३ ॥

कुतः पुनः पलादिमानेन दोषादीनां प्रमाणं न निर्दिष्टमि-

त्याह,—वैलक्षण्यादित्यादि । वैलक्षण्यात् विसदृशत्वात्, विसदृशत्वं चात्र वातादिप्रकृतिरसरक्तादिभारसहनदीर्घह्रस्वादिकायभेदेन । अस्थायित्वात्तथैव इति अनवस्थितत्वात्, अस्थायित्वं द्विविधेऽपि काले, नित्यगे आवस्थिकेऽपि च; तत्र नित्यगे प्रातः श्लेष्मोपचीयते मध्याह्ने पित्तमित्यादि प्रत्यहमाह्निकचयादिभेदेन, तथा हेमन्ते श्लेष्मोपचीयते ग्रीष्मे वायुरित्यादि आर्तवचयादिभेदेन; तथा आवस्थिकेऽपि बाल्ये श्लेष्माभिवर्धते, तथा बाल्ये शुक्राल्पत्वं कन्यानामार्तवस्तन्याभावः, युवसु पित्तमुपचीयते, वृद्धेषु वायुरित्यादिना । परिमाणमिति सर्वतो मानं न विद्यते येन कस्यचिदेव मानं कर्तुं शक्यते न सर्वत इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

एषां समत्वं यच्चापि भिषग्भिरवधार्यते ॥
न तत्स्वास्थ्यादृते शक्यं वक्तुमन्येन हेतुना॥४४॥

ननु, दोषादीनां पलादिमानं विना साम्यं कथं ज्ञेयमित्याह,—एषामित्यादि ।—दोषधातुमलानाम् । न तदित्यादि तदपि साम्यम् । स्वास्थ्यादृते स्वास्थ्यं विना ॥ ४४ ॥

दोषादीनां त्वसमतामनुमानेन लक्षयेत् ॥
अप्रसन्नेन्द्रियं वीक्ष्य पुरुषं कुशलो भिषक् ॥४५॥

क्षयवृद्धिभेदात्मकमसाम्यमनुमानेन दर्शयन्नाह,—दोषादीनामिति । आदिशब्देन धातुमलानां ग्रहणम् । तुशब्दः पुनरर्थे । असमतां क्षयवृद्धिलक्षणाम् । अप्रसन्नेन्द्रियमित्यत्राप्रसन्नतनुमिति यन्न कृतं तदिन्द्रियाधिष्ठानानामिन्द्रियशक्तीनां च प्रसन्नत्वं बोधयति । वीक्ष्य इत्यनेन वर्णादि सर्वमुक्तं भवति । वीक्ष्येत्यत्र ज्ञात्वा इत्येके पठन्ति ॥ ४५ ॥

स्वस्थस्य रक्षणं कुर्यादस्वस्थस्य तु बुद्धिमान्॥४६॥
क्षपयेद्बृंहयेच्चापि दोषधातुमलान् भिषक् ॥
तावद्यावदरोगः स्यान्नरो रोगसमन्वितः ॥ ४७ ॥

असाम्यं वृद्धिक्षयात्मकमित्यनुमानेन प्रतिपाद्य किं कुर्यादित्याह—क्षपयेदित्यादि । क्षपयेत् वृद्धान् दोषधातुमलान् ह्रासयेदित्यर्थः । बृंहयेत् वर्धयेत्तानेव क्षीणान् । क्षपणबृंहणयोर्मात्रावधिं दर्शयन्नाह,—तावदित्यादि । कुतः पुनरारोग्ये अवधिरित्याह,—एतत् साम्यस्य लक्षणमित्यादि । अयं पाठः समग्रोऽभावान्न लिखितः ॥ ४६ ॥

समदोषः समाग्निश्च समधातुमलक्रियः ॥ ४५ ॥
प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते ॥

दोषादिसाम्यं स्वास्थ्यं, तद्दर्शयितुमाह,—समदोष इत्यादि । ननु, द्विविधेऽपि काले नित्यं दोषचयाद्यनुबन्धात् कथं समदोषत्वं? तथाहि नित्यगे—आह्निके तावत् प्रातः कफः कुप्यति, मध्यान्हे पित्तमित्यादि; तथा आर्तवेऽपि हेमन्ते कफश्चीयते वसन्ते स एव कुप्यति इति; तथा आवस्थिके च काले बाले विवर्धते श्लेष्मा इत्याद्युक्तत्वात् । उच्यते, दोषचयादेरल्पत्वादतद्व्यपदेश इति, एकतण्डुलाभ्यवहारेऽनशनव्यपदेशवत् । अन्ये तु एवं वदन्ति, आर्तवे चयादौ स्वस्थवृत्तोक्तविधिभिराहोरात्रिके पुनरनागताबाधोक्तदन्तधावनादिविधानेन दोषाणां साम्यमुपपन्नमेवेति । समधातुमलक्रियः इति समा धातुमलानां क्रिया यस्य स तथा । क्रिया स्वप्नजागरणादिकेति केचिद्भिन्नं क्रियाशब्दं व्याख्यानयन्ति । प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः इति आत्मा देहः; अन्ये कर्मात्मबद्धपुरुषाः; तस्य निर्विकारस्यापि शरीरगुणश्लेषाभ्यां बद्धत्वमाचार्यैर्बहुधोक्तं, अस्माभिर्ग्रन्थगौरवभयान्नोच्यते । इन्द्रियाणि भौतिकाधिष्ठानशक्तिरूपाणि, मनस्तु इन्द्रियानुग्राहकमन्तःकरणं, एवंभूतः पुरुषः स्वस्थ इत्यभिधीयते पूर्वाचार्यैरिति शेषः । दोषसाम्येनैवाग्न्यादिसाम्यं लब्धं तत् किं पृथक् आचार्यः प्राह ? उच्यते, न दोषैः समा अग्न्यादयो भवितुमर्हन्तीति; कुतः ? पृथक्चिकित्सितत्वात्; पित्तहरणमपि सर्पिरजापयश्चाग्निं वर्धयति । अत्र श्रीमाधवः प्राह,–"लब्धाश्च समदोषत्वे समाग्नित्वादयस्तदा । पृथगुक्ताः किमर्थं ते भक्तिरेषानिरर्थका"—इति; समाधानमाह,—"दोषेऽभ्यस्ते यतो भिन्नाः पृथगुक्ता ह्यतस्तु ते । प्रकृत्या तादृशाः केचिदत्यर्थं वा न दूषणं"—इति । दोषादीनां त्वसमतामित्यादि श्लोकं वैलक्षण्याच्छरीराणामित्यादि श्लोकाग्रे केचिदन्यथा पठन्ति । तथाहि, पलादिमानाभावात् कथमेषां साम्यं ज्ञेयमित्याह,—"दोषादीनां त्वसमतामनुमानेन लक्षयेत्" इति श्लोकार्धमेव दोषसाम्यज्ञानार्थं पठन्ति । येनानुमानेन समता ज्ञेया तदेव दर्शयन्नाह,—एषां समत्वं यच्चापीत्यादि । एतेन साम्यकारण स्वास्थ्येन दोषाणां समता ज्ञातव्येत्यर्थः । अतोऽनन्तरं समदोषः समाग्निश्चेत्यादि पठन्ति । व्याख्यानं चास्य पूर्वमेवोक्तम् । इदानीं स्वस्थप्रतिपालनायास्वस्थस्य च स्वास्थ्यकरणाय आह,—'स्वस्थस्य रक्षणं कुर्यादस्वस्थस्य तु बुद्धिमान् । क्षपयेद् बृंहयेच्चापि' इत्यादीदृशं कृत्वा केचित पाठक्रमं पठन्ति ॥ ३३—३५ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां सूत्रस्थाने पञ्चदशोऽध्यायः ।

षोडशोऽध्यायः ।

अथातः कर्णव्यधबन्धविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः। यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

रक्षाभूषणनिमित्तं बालस्य कर्णौ विध्येते । तौ षष्ठे मासि सप्तमे वा शुक्लपक्षे प्रशस्तेषु तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रेषु कृतमङ्गलस्वस्तिवाचनं कुमारधराङ्के धात्र्यङ्के वा कुमारमुपवेश्य बालक्रीडनकैः प्रलोभ्याभिसान्त्वयन् भिषग् वामहस्तेन आकृष्य कर्णं दैवकृते छिद्रे आदित्यकरावभासिते शनैः शनैः दक्षिणहस्तेन ऋजु विध्येत्, प्रतनुकं सूच्या बहलमारया; पूर्वं दक्षिणं कुमारस्य, वामं कुमार्याः ततः पिचुवर्तिं प्रवेशयेत् ॥ ३ ॥

रक्षाभूषणनिमित्तमिति निमित्तशब्दो रक्षाभूषणाभ्यां सह प्रत्येकं संबध्यते; अन्ये तु रक्षणार्थं भूषणानि रक्षाभूषणानि तन्निमित्तमित्यर्थः। यद्यपि विद्धकर्णत्वाद् व्रणिनि बाले रक्तमांसप्रियत्वात् रक्षोभयमस्त्येव तथापि व्रणस्याल्पकालत्वाद्दैवकृतच्छिद्रत्वात् वा रक्षणार्थं भवति । कस्मिन् काले कर्णस्य व्यधः कर्तव्य इत्याह,—तौ षष्ठे मासे सप्तमे वा शुक्लपक्षे इति। तौ इति तौ कर्णौ, षष्ठे मासे सप्तमे वा इति नायं जन्मकालादूर्ध्वं किंतु संवत्सरादेः भाद्रपदात् यः षष्ठो मासः माघः सप्तमः फाल्गुनः तयोर्मध्ये एकस्मिन्निति। मङ्गलं गीतादि । स्वस्तिवाचनं आशीर्वादोच्चारणम्। धात्र्यङ्के इति धात्री कुमारपरिचारिका । कुमारधराङ्के वेति बालग्राहिपुरुषस्योत्सङ्गे । बालक्रीडनकैः इति कृत्रिमहस्त्यश्वबलीवर्दशुकादिभिः । अस्याग्रे भक्ष्यविशेषैर्वेति केचित् पठन्ति, भक्ष्यविशेषैः मोदकादिभिः। दैवकृते छिद्रे इति प्राक्तनजन्मकर्मकृत इत्यर्थः। ऋजु अवक्रम्। कर्णविशेषेण सूचीविशेषविषयं नियमयन्नाह,—प्रतनुकं सूच्या इति प्रकर्षेण तनुं कर्णं सूच्या विध्येदित्यर्थः; बहलमारया इति स्थूलकर्णमारया विध्येदित्यर्थः; आरा चर्मकाराणां चर्मभेदनं शस्त्रं, बहलं कठिनमिति लक्ष्मणटिप्पणकेनोक्तम्। पुरुषस्त्रीभेदेन प्राक् कर्णव्यधने प्रशस्तत्वेन विशेषमाह,—पूर्वं दक्षिणमिति । कर्णे विद्धे सति किं कार्यमित्याह,—ततो वर्तिं प्रवेश्य सम्यगिति । विद्धा च पिचुवर्तिं प्रवेशयेत्॥ १–३ ॥

शोणितबहुत्वेन वेदनया च अन्यदेशविद्धमिति जानीयात्, निरुपद्रवतया तद्देशविद्धमिति॥ ४॥

अन्यदेशविद्धस्य विज्ञानोपायमाह,—शोणितबहुत्वेनेति । दैवकृतच्छिद्रविद्धस्य विज्ञानमाह,—निरुपद्रवतयेति । तद्देशविद्धमिति दैवकृतच्छिद्रविद्धं, जानीयादित्यनुवर्तते ॥ ४ ॥

तत्र अज्ञेन यदृच्छया विद्धासु सिरासु कालिकामर्मरिकालोहितिकासु उपद्रवा भवन्ति । तत्र, कालिकायां ज्वरो दाहः श्वयथुर्वेदना च भवति; मर्मरिकायां वेदना ज्वरो ग्रन्थयश्च; लोहितिकायां मन्यास्तम्भापतानकशिरोग्रहकर्णशूलानि भवन्ति । तेषु यथास्वं प्रतिकुर्वीत ॥ ५ ॥

सिरासु दोषं वक्तुमाह,—तत्राज्ञेनेति। ज्ञेन तु कालिकालोहितिकयोर्वर्णेनैव परिहारः कर्तव्यः, मर्मरिकायास्तु वर्णानुक्तौ दैवकृतच्छिद्रव्यधनेनेति । प्रत्येकमुपद्रवान् वक्तुमाह,—तत्र कालिकायां ज्वर इति । कालिकादिव्यधोपद्रवचिकित्सामाह,—तेषु यथास्वमित्यादि। तेषु ज्वरादिषु व्याधिषु; यथास्वं प्रतिकुर्वीत इति यस्य ज्वरादिव्याधेर्यः प्रतीकारः तेन तं प्रतिकुर्वीतेत्यर्थः॥५॥

क्लिष्टजिह्माप्रशस्तसूचीव्यधाद्गाढतरवर्तित्वात् दोषसमुदायात् अप्रशस्तव्यधाद् वा यत्र संरम्भो वेदना वा भवति तत्र वर्तिमुपहृत्याशु मधुकैरण्डमूलमञ्जिष्ठायवतिलकल्कैर्मधुघृतप्रगाढैरालेपयेत् तावद् यावत् सुरूढ इति। सुरूढं चैनं पुनर्विध्येत्; विधानं तु पूर्वोक्तमेव ॥ ६ ॥

कालिकादिव्यधादन्यथापि व्यापदं चिकित्सां च निर्दिशन्नाह,—क्लिष्टजिह्माप्रशस्तेत्यादि । क्लिष्टा अमनोज्ञा, जिह्मा वक्रतमा, अप्रशस्ता यथोक्तगुणहीना। दोषसमुदायादिति दोषप्रकोपात् । अप्रशस्तव्यधाद् वा इति अदैवकृतच्छिद्रे व्यधाद्गर्हितशस्त्रादिव्यधाद्वा। संरम्भः श्वयथुः। केचित् 'क्लिष्टजिह्माप्रशस्तसूचीव्यधाद्गाढतरवर्तित्वात्' इति न पठन्ति, दोषसमुदायादित्यादि च पठन्ति। सुरूढं चैनं पुनर्विध्येदिति ॥ ६ ॥

तत्र सम्यग्विद्धमामतैलेन परिषेचयेत् त्र्यहात् त्र्यहात् च वर्तिं च स्थूलतरां दद्यात् परिषेकं च तमेव ॥ ७ ॥

दुर्विद्धे आपच्चिकित्सां प्रतिपाद्य सम्यग्विद्धे चिकित्सामाह,—तत्र सम्यग्विद्धमामतैलेन परिषेचयेत्; त्र्यहात् त्र्यहाच्च वर्तिं स्थूलतरां दद्यात् परिषेकं च तमेव; आमतैलेन इति अपक्वतैलेन तिलकल्कनिपीडनेन मुष्टितः परिस्रुतेनेत्यर्थः; तमेव इति आमतैलपरिषेकमेव इत्यर्थः ॥ ७ ॥

अथ व्यपगतदोषोपद्रवे कर्णे वर्धनार्थं लघुवर्धनकं कुर्यात् ॥ ८ ॥

गतोपद्रवे कर्णे वर्धनोपायमाह,—अथ व्यपगतदोषोपद्रवे इति । लघुवर्धनकमिति दोषविशेषादपामार्गनिम्बकार्पासादीनां काष्ठानामन्यतमस्य अथवा सीसकादिघटितां धत्तूरपुष्पाकृतिं[1] कुर्यात् ॥ ८ ॥

भवति चात्र ।

एवं विवर्धितः कर्णश्छिद्यते तु द्विधा नृणाम् ॥
दोषतो वाभिघाताद्वा सन्धानं तस्य मे शृणु ॥९॥

एवं विवर्धित इति । दोषत इति दोषशब्दो व्याधिष्वपि वर्तते, तेन दोषैः वातादिभिस्तज्जनितव्याधिभिरित्यर्थः। अभिघाताद् वा इति पतनपीडनादिभिः ॥ ९॥

तत्र समासेन पञ्चदशकर्णबन्धाकृतयः । तद्यथा—नेमिसन्धानक उत्पलभेद्यको वल्लूरक आसङ्गिमो गण्डकर्ण आहार्यो निर्वेधिमो व्यायोजिमः कपाटसन्धिकोऽर्धकपाटसन्धिकः संक्षिप्तो हीनकर्णो वल्लीकर्णो यष्टिकर्णः काकौष्ठक इति । तेषु, पृथुलायतसमोभयपालिर्नेमिसन्धानकः; वृत्तायतसमोभयपालिरुत्पलभेद्यकः; ह्रस्ववृत्तसमोभयपालिर्वल्लूरकः; अभ्यन्तरदीर्घैकपालिरासङ्गिमः; बाह्यदीर्घैकपालिर्गण्डकर्णः; अपालिरुभयतोऽपि आहार्यः; पीठोपमपालिरुभयतः क्षीणपुत्रिकाश्रितो निर्वेधिमः; स्थूलाणुसमविषमपालिर्व्यायोजिमः; अभ्यन्तरदीर्घैकपालिरितरालपपालिः

१ 'धातुपुष्पाकृतिम्' इति पाठान्तरम् ।

कपाटसन्धिकः; बाह्यदीर्घैकपालिरितराल्पपालिरर्धकपाटसन्धिकः । तत्र दशैते कर्णबन्धविकल्पाः साध्याः; तेषां स्वनामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः । संक्षिप्तादयः पञ्च असाध्याः । तत्र शुष्कशष्कुलिरुत्सन्नपालिरितराल्पपालिः संक्षिप्तः; अनधिष्ठानपालिः पर्यन्तयोश्च क्षीणमांसो हीनकर्णः; तनुविषमाल्पपालिर्वल्लीकर्णः; ग्रथितमांसस्तब्धसिराततः सूक्ष्मपालिर्यष्टिकर्णः; निर्मांससंक्षिप्ताग्राल्पशोणितपालिः काकौष्ठक इति । बद्धेष्वपि तु शोफदाहरागपाकपिडकास्रावयुक्ता न सिद्धिमुपयान्ति ॥ १० ॥

इदानीं संवेधितस्य सन्धानाय संविंध्यस्य[1] परिहाराय चाह,—तत्र समासेन पञ्चदशकर्णबन्धाकृतय इति । समासेन संक्षेपेण, विस्तरेण तु कर्णबन्धा अमिताः, यद्यपि पञ्चदशसु कर्णेषु मध्ये दश एव बन्धास्तथापि बन्धबाहुल्यादबन्धेष्वपि[2] बन्धशब्दो वर्तते; यथा छत्रिणो यान्तीत्यत्र छत्रिबाहुल्यादच्छत्रिष्वपि छत्रिव्यपदेशः । 'तत्र समासेन पञ्चदशकर्णाकृतय' इत्यन्ये पठन्ति । नानेव बन्धान्नामभिर्निर्दिशन्नाह—तद्यथा,—नेमिसंधानक इत्यादि । तद्यथा इति निदर्शने, तत्रामी बन्धविकल्पाः नित्यकर्मदर्शनादभ्यासाच्च सर्वे जायन्ते; यद्यपि एषां नामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्यातास्तथापि लक्षणसूत्रं निर्दिशन्नाह,—तेषु पृथुलायतेति । पृथुले विस्तीर्णे, आयते दीर्घे, समे तुल्ये, इत्थंभूते द्वे पाल्यौ यस्य सः तथा; पालिः कर्णलतिका । नेमिसंधानक इति नेमी चक्रधारा, तद्वत् सन्धानं यस्य सः नेमिसंधानकः । एतत् कर्णबन्धत्रयं समोभयपालिविषयतया ज्ञेयम् । अभ्यन्तरदीर्घैकेति यस्त्वभ्यन्तरदीर्घैकपालिः कथंचिच्छिन्नो भवति तस्येतरपाल्यभावाद्बाह्यपालिमूले व्यासङ्गः आसङ्गिमः । गण्डकर्ण इति सानुबन्धकपोलमांसमुत्कृत्य बाह्यदीर्घपाल्यग्रभागः संधीयते यस्मिन् स गण्डकर्णः । एतद् बन्धद्वयमेकपालिकम् । अपालिः इति ईषत्पालिः । उभयतो गण्डप्रदेशात् सानुबन्धमांसमाहृत्य पाल्याकारं कृत्वा संधानं यस्य क्रियते स आहार्यः । पीठोपमपालिरिति यस्य तु पालिद्वयं मूलत एव छिन्नं भवति स पीठोपमपालिः, निर्वेधिमः इति वेधेन निष्पन्न इत्यर्थः, पालिद्वयहीनं कर्णपुत्रिकाया उपरि विद्ध्वा यो निष्पादनीय इत्यर्थः; इदमपालिकं कर्णबन्धद्वयम् । स्थूलाणुसमेति स्थूलाणुत्वाभ्यामेका पालिः समा अपरा विषमा तं उल्लिख्य नानाप्रकारयोजनात् व्यायोजिमः इति । अभ्यन्तरदीर्घैकपालिरिति अभ्यन्तरदीर्घैकपालिरितराल्पपाल्या सह बहिःसंधानात् कपाटवत्संधाने यत्र स कपाटसंधिकः । अर्धकपाटसंधिक इति बाह्यदीर्घैकपालिरितराल्पपाल्या सहाभ्यन्तरसंधानेन अर्धकपाटवत् यत्र सन्धीयते सः अर्धकपाटसन्धिकः । इदं कर्णवेधत्रयं विषमोभयपालिकम् । तत्र दशैते कर्णबन्धेति तत्र तेषु पञ्चदशसु कर्णबन्धविकल्पेषु मध्ये । तेषामाकारज्ञानमधिकृत्याह,—तेषां नामभिरेवेति । शेषाणां परिहारार्थमाह,—संक्षिप्तादयः पञ्चासाध्या इति । तेषां लक्षणमाह,—शुष्कशष्कुलिः इति शुष्कबाह्यपाल्यधिष्ठानः, इतराल्पपालिः इति इतरा गण्डदेशानुगता अल्पा पालिर्यस्य सः तथा । अनधिष्ठानपालिपर्यन्तयोश्च क्षीणमांसः हीनकर्णः; अनधिष्ठानपालिः इति अविद्यमानाऽधिष्ठानपालिर्यस्य सः तथा, पर्यन्तयोश्च गण्डबाह्यपार्श्वयोः । तनुविषमाल्पेति विषमास्तनुत्वस्थूलत्वाभ्याम् । त एते पञ्च कर्णबन्धाः सपाल्योऽथासाध्याः; असाध्या इति साधनाय अशक्याः; केचिदमुं पाठं न पठन्ति । एतेषां पञ्चानामसाध्यत्वे हेतुमाह,—बद्धेष्वपि तु शोफेत्यादि । अन्ये तु शोफाद्युपद्रवोपेतानां पूर्वेषां दशानां बन्धानां साध्यानामप्यसाध्यत्वमाहुः ॥ १० ॥

भवति चात्र ।

यस्य पालिद्वयमपि कर्णस्य न भवेदिह ॥
कर्णपीठं समे मध्ये तस्य विद्ध्वा विवर्धयेत् ॥११॥

गद्योक्तानां कर्णबन्धानां मध्ये निर्वेधिमस्य संधानसूत्रमाह,—यस्य पालिद्वयमपीत्यादि । इह इति कर्णबन्धमध्ये । कर्णपीठं पुत्रिकोपरिप्रदेशम् ॥ ११ ॥

बाह्यायामिह दीर्घायां सन्धिराभ्यन्तरो भवेत् ॥
आभ्यन्तरायां दीर्घायां बाह्यसन्धिरुदाहृतः ॥१२॥

व्यायोजिमकपाटसन्धिकार्धकपाटसन्धिकानां संधानसूत्रमाह,—बाह्यायामिह दीर्घायामित्यादि । यदा पालिर्दीर्घा भवेत् तद आभ्यन्तरः सन्धिः कर्तव्य इत्यर्थः, आभ्यन्तरा च पालिर्यद दीर्घा स्यात् तदा बाह्यसन्धिर्विधेय इति; कपाटसन्धिकार्धकपाटसन्धिकयोरेवेदं संधानसूत्रं न तु व्यायोजिमस्येत्यन्ये ॥ १२ ॥

एकैव तु भवेत् पालिः स्थूला पृथ्वी स्थिरा च या ॥
तां द्विधा पाटयित्वा तु छित्त्वा चोपरि सन्धयेत् १३

इदानीमासङ्गिमस्य संधानसूत्रमाह,—एकैव तु भवेत् पालिरिति । वल्लूरकस्येदं संधानसूत्रं संभाव्यते इत्यन्ये वदन्ति ॥ १३ ॥

गण्डादुत्पाट्य मांसेन सानुबन्धेन जीवता ॥
कर्णपालीमपालेस्तु कुर्यान्निर्लिख्य शास्त्रवित् १४

आहार्यस्य सन्धिसूत्रं निर्देष्टुमाह,—गण्डादुत्पाट्य मांसेनेत्यादि । सानुबन्धेन इति गण्डप्रदेशलग्नेनेत्यर्थः । जीवता इति शोणितसहितेनेत्यर्थः । अन्ये तु गण्डकर्णस्याप्येतत् संधानसूत्रमिति वदन्ति ॥ १४ ॥

अतोऽन्यतमं बन्धं चिकीर्षुरग्रोपहरणीयोक्तोपसंभृतसंभारं विशेषतश्च अत्रोपहरेत् सुरां मण्डं क्षीरमुदकं धान्याम्लं कपालचूर्णं च इति । ततोऽङ्गनां पुरुषं वा ग्रथितकेशान्तं लघु भुक्तवन्तमाप्तैः सुपरिगृहीतं च कृत्वा बन्धमुपधार्य छेद्यभेद्यले-

[1] 'संधेयस्य' इति पाठान्तरम् ।
[2] 'बन्ध्यबाहुल्यादबन्ध्येष्वपि' इति पाठान्तरम् ।

स्वव्यधनैः उपपन्नैः उपपाद्य कर्णशोणितमवेक्ष्य दुष्टमदुष्टं वेति; तत्र वातदुष्टे धान्याम्लोष्णोदकाभ्यां, पित्तदुष्टे शीतोदकपयोभ्यां, श्लेष्मदुष्टे सुरामण्डोष्णोदकाभ्यां प्रक्षाल्य, कर्णौ पुनरवलिख्य अनुन्नतं अहीनं विषमं च कर्णसन्धिं सन्निवेश्य स्थितरक्तं सन्दध्यात्। ततो मधुघृतेन अभ्यज्य पिचुप्लोतयोरन्यतरेण अवगुण्ठ्य सूत्रेण अनवगाढं अनतिशिथिलं च बद्ध्वा कपालचूर्णेन अवकीर्य आचारिकमुपदिशेद् द्विव्रणीयोक्तेन च विधानेन उपचरेत्॥ १५॥

अतःपरं बन्धविधिः। अग्रोपहरणीयोक्तोपसंभृतसंभारं इति अग्रोपहरणीयोक्तो यन्त्रशस्त्रादिः उप समीपे संभृतः सम्यक् कृत्वा धृतः संभारः समूहो यत्र। सुरामण्डं मद्यस्योपरि अच्छभागं, कपालचूर्णनं च मृण्मयभाण्डखण्डचूर्णम्। ततोऽङ्गनां पुरुषं वा इति अङ्गनाया भूषणप्राधान्यात् प्राङ्निर्देशः। ग्रथितकेशान्तमिति ग्रथितकेशावयवं, अन्यथा केशव्याकुलतया कर्णाभिघातः स्यात् बन्धविश्लेषो वा। लघुभुक्तवन्तमिति भुक्तवान् कर्मपीडां सहते, आहारलघुत्वात् वेदनया रात्रिजागरितवतोऽपि नाजीर्णबाधा स्यात्। आप्तैः सुपरिगृहीतं च कृत्वा इति आप्तैर्हितैः। बन्धमुपधार्येति अयं बन्धोऽत्र कर्तव्य इति निश्चित्य। छेद्यार्थैरुपपन्नैरिति युक्तैः। उपपाद्य इति संयोज्य, सन्निवेश्य आरोप्य, संदध्यात् संधानं कुर्यात्। पिचुप्लोतयोः इति तूलकर्पटयोरित्यर्थः। अवगुण्ठ्य इति आवेष्ट्य। आचारिकमिति आहारविहाराख्यम्। द्विव्रणीयोक्तेन च विधानेन इति आलेपनादिना॥ १५॥

भवति चात्र।

विघट्टनं दिवास्वप्नं व्यायाममतिभोजनम्॥
व्यवायमग्निसंतापं वाक्श्रमं च विवर्जयेत्॥ १६॥

परिहार्याण्युपदिशन्नाह,—विघट्टनं दिवास्वप्नमित्यादि। विघट्टनं चालनम्॥ १६॥

न चाशुद्धरक्तमतिप्रवृत्तरक्तं क्षीणरक्तं वा संनिदध्यात्। स हि वातदुष्टे रक्ते रूढोऽपि परिपुटनवान्, पित्तदुष्टे दाहपाकरागवेदनावान्, श्लेष्मदुष्टे स्तब्धः कण्डूमान्, अतिप्रवृत्तरक्ते श्यावशोफवान्, क्षीणोऽल्पमांसो न वृद्धिमुपैति॥ १७॥

परिहार्यसामान्यादन्यमपि विरुद्धं प्रतिपादयन्नाह,—न चाशुद्धरक्तमित्यादि। अशुद्धरक्तमिति दुष्टरक्तं, अतिप्रवृत्तरक्तमिति शुद्धरक्तमपि यदातिप्रवृत्तं स्यात्तदा न सन्धेयम्। अशुद्धरक्तसन्धाने दोषमाह,—स हि वातदुष्ट इति। परिपुटनं त्वच उद्धटनम्, मिश्रकाध्यायोक्तः सशोफः कर्णलतिकारोगो वा। अतिप्रवृत्तरक्तस्य सन्धाने दोषमाह,—अतिप्रवृत्तरक्ते इति अतिस्रवद्रक्ते इत्यर्थः। श्यावशोफोऽत्र वातकृतः। क्षीणकर्णस्य संधाने दोषमाह,—क्षीणोऽल्पमांस इति। क्षीणोऽत्र शुद्धरक्तातिप्रवृत्त्या न तु दोषोपद्रवैः, सदोषोपद्रववर्धने छिद्यत एव॥ १७॥

आमतैलेन त्रिरात्रं परिषेचयेत्, त्रिरात्राच्च पिचुं परिवर्तयेत्॥ १८॥

द्विव्रणीयोक्तसामान्यविधिमुद्दिश्य विशेषविधिं निर्दिशन्नाह,- आमतैलेन त्रिरात्रमिति॥ १८॥

स यदा सुरूढो निरुपद्रवः सवर्णो भवति तदा एनं शनैः शनैः अभिवर्धयेत्। अतोऽन्यथा संरम्भदाहपाकरागवेदनावान् पुनश्छिद्यते वा॥ १९॥

अथास्याप्रदुष्टस्य अभिवर्धनार्थमभ्यङ्गः। तद्यथा,—गोधाप्रतुदविष्किरानूपौदकवसामज्जानौ पयः सर्पिस्तैलं गौरसर्षपजं च यथालाभं संभृत्य अर्कालर्कबलातिबलानन्तापामार्गाश्वगन्धाविदारिगन्धाक्षीरशुक्लाजलशूकमधुरवर्गपयस्याप्रतिवापं तैलं वा पाचयित्वा स्वनुगुप्तं निदध्यात्॥ २०॥

प्रतुदा लावादयः पक्षिभेदाः श्रेष्ठत्वात्, विष्किराः लावादयः, आनूपा वराहमहिषादयः, औदकाः रोहितमत्स्यादयः, एषां वसामज्जानौ, वसा मांसस्नेहः। गौरसर्षपजस्थाने राजसर्षपजमिति केचित् पठन्ति, राजसर्षपाः श्वेतसर्षपाः। वरामित्यग्रे 'वसामज्जासर्पिर्गौरसर्षपतैलमेतत् स्नेहचतुष्टयं अर्कादिकल्कमावाप्य चतुर्गुणेन दुग्धेनैव पचनीयं' इति। अन्ये तु सर्पिर्न पठन्ति। अपरे वसादिस्नेहचतुष्टयं परं पठन्ति नतु पयः। द्रवानुक्तौ च जलं चतुर्गुणं स्नेहपाके, यदान्यत्रापि केवलं दुग्धं स्यात् तदा स्नेहाच्चतुर्गुणं दुग्धं, यदा पुनरन्योऽपि द्रवो भवेत् तदा स्नेहसममेव दुग्धं कार्यमित्याचार्या भाषन्ते। यथालाभं संभृत्य इति यस्य यस्य लाभस्तं तमेकत्र कृत्वेत्यर्थः; एतेन द्वित्राणामपि ग्रहणमुक्तम्। अलर्कः मन्दारः, अनन्ता उत्पलसारिवा, विदारिगन्धा शालपर्णी, क्षीरशुक्ला क्षीरविदारी, जलशूकः जलनीलिका जलान्तर्वर्तिरोमयुक्तसविषप्राणी वा, जलशूको जलसंस्थस्तृणसक्तो जन्तुविरचितः शूकसंघातवान् निश्रामोट्टुक इत्यन्ये, जलचारी कृष्णकीट इति लक्ष्मणदर्पणेनोक्तम्; मधुरवर्गः काकोल्यादिः, पयस्या विदारीभेदः, केचिदर्कपुष्पीत्याहुः; अन्ये मधुरवर्गे पयस्यां च न पठन्ति। तैलं वा इति तिलतैलं वा पचेत् एकैकम्। स्वनुगुप्तमिति निरुपद्रवस्थाने इत्यर्थः॥ १९—२०॥

स्वेदितोन्मर्दितं कर्णं स्नेहेनैतेन योजयेत्॥
अथानुपद्रवः सम्यक् बलवांश्च विवर्धते॥ २१॥

अस्य तैलस्यावचारणमाह,—स्वेदितोन्मर्दित इत्यादि॥२१॥

यवाश्वगन्धायष्ट्याह्वैस्तिलैश्चोद्वर्तनं हितम्॥

अभ्यक्तस्योद्वर्तनमाह,—यवाश्वगन्धायष्ट्याह्वैरित्यादि॥२२॥

शतावर्यश्वगन्धाभ्यां पयस्यैरण्डजीवनैः॥ २२॥
तैलं विपक्वं सक्षीरमभ्यङ्गात् पालिवर्धनम्॥

कर्णपालिविवृद्ध्यर्थमपरं तैलमाह,—शतावर्यश्वगन्धाभ्यामि-

ति। शतावर्यादिकल्केन स्नेहचतुर्थांशेन केवलक्षीरेण चतुर्गुणेन तैलमत्र पचनीयम्। पयस्या अर्कपुष्पी। जीवनैः काकोल्यादिद्रव्यैः॥ २२॥—

ये तु कर्णा न वर्धन्ते स्वेदस्नेहोपपादिताः॥ २३॥
तेषामपाङ्गदेशेषु कुर्यात् प्रच्छानमेव तु॥
बाह्यच्छेदं न कुर्वीत व्यापदः स्युस्ततो ध्रुवाः॥२४

एवमप्यवर्धमानानां कर्णानां वर्धनोपायं दर्शयन्नाह,—ये तु कर्णा न वर्धन्ते इति। उपपादिताः संयोजिताः। अपाङ्गदेशे तु इति कर्णपुत्रिकाया अधः। तुशब्दः एवार्थः। प्रच्छानमेव तु इति प्रशब्द ईषदर्थे ईषच्छेदनं, तुशब्दोऽयमप्यर्थः; तेन कर्णपुत्रिकाया अध एव छेदनं, तदपीषदेव कार्यमित्युक्तं भवति, 'तेषामपाङ्गच्छेद्यं हि कार्यमाभ्यन्तरं भवेत्' इति केचित् पठन्ति, अपाङ्गपुत्रिकायाः अधः कर्णानुकूलमाभ्यन्तरं छेद्यं प्रच्छयेद्वा। बाह्यच्छेदमिति बाह्यच्छेदं कर्णबाह्यलतिकाच्छेदम्। व्यापदः कर्णलतिकात्रुटनादयः; 'व्याधयः स्युः' इत्यन्ये पठन्ति २३-२४

बद्धमात्रं तु यः कर्णं सहसैवाभिवर्धयेत्॥
आमकोशी समाध्मातः क्षिप्रमेव विमुच्यते॥२५॥

आरूढकर्णस्य वर्धने दोषमाह,—बद्धमात्रं तु यः कर्णमिति। आमकोशी इति असम्यगरूढमध्यः। केचिदमुं न पठन्ति॥ २५॥

जातरोमा सुवर्त्मा च श्लिष्टसन्धिः समः स्थिरः॥
सुरूढोऽवेदनो यश्च तं कर्णं वर्धयेच्छनैः॥ २६॥

कीदृशः पुनर्वर्धनीयस्तमाह,—जातरोमा सुवर्त्मा चेति। सुवर्त्मा इति शोभनच्छिद्रः, श्लिष्टसन्धिः संलग्नसन्धिः, समः निम्नोन्नतत्वरहितः, स्थिरः दृढः॥ २६॥

अमिताः कर्णबन्धास्तु विज्ञेयाः कुशलैरिह॥
यो यथा सुविशिष्टः स्यात् तं तथा विनियोजयेत्२७
(कर्णपाल्यामयान्नॄणां पुनर्वक्ष्यामि सुश्रुत!॥
कर्णपाल्यां प्रकुपिता वातपित्तकफास्त्रयः॥ १॥
द्विधा वाप्यथ संसृष्टाः कुर्वन्ति विविधा रुजः॥
विस्फोटः स्तब्धता शोफः पाल्यां दोषे तु वातिके२
दाहविस्फोटजननं शोफः पाकश्च पैत्तिके॥
कण्डूः सश्वयथुस्तम्भो गुरुत्वं च कफात्मके॥३॥
यथादोषं च संशोध्य कुर्यात्तेषां चिकित्सितम्॥
स्वेदाभ्यङ्गपरीषेकैः प्रलेपासृग्विमोक्षणैः॥ ४॥
मृद्वीं क्रियां बृंहणीयैर्यथास्वं भोजनैस्तथा॥
य एवं वेत्ति दोषाणां चिकित्सां कर्तुमर्हति॥ ५॥
अत ऊर्ध्वं नामलिङ्गैर्वक्ष्ये पाल्यामुपद्रवान्॥
उत्पाटकश्चोत्पुटकः श्यावः कण्डूयुतो भृशम्॥६॥
अवमन्थः सकण्डूको ग्रन्थिको जम्बुलस्तथा॥
स्रावी च दाहवांश्चैव शृण्वेषां क्रमशः क्रियाम्॥७॥
अपामार्गः सर्जरसः पाटलालकुचत्वचौ॥
उत्पाटके प्रलेपः स्यात्तैलमेभिश्च पाचयेत्॥ ८॥
शम्पाकशिग्रुपूतीकगोधामेदोऽथ तद्वसा॥
वाराहं गव्यमैणेयं पित्तं सर्पिश्च संसृजेत्॥ ९॥
लेपमुत्पुटके दद्यात्तैलमेभिश्च साधितम्॥
गौरीं सुगन्धां सश्यामामनन्तां तण्डुलीयकम्१०
श्यावे प्रलेपनं दद्यात्तैलमेभिश्च साधितम्॥
पाठां रसाञ्जनं क्षौद्रं तथा स्यादुष्णकाञ्जिकम्॥११॥
दद्याल्लेपं सकण्डूके तैलमेभिश्च साधितम्॥
व्रणीभूतस्य देयं स्यादिदं तैलं विजानता॥ १२॥
मधुकं क्षीरकाकोलीजीवकाद्यैर्विपाचितम्॥
गोधावराहसर्पाणां वसाः स्युः कृतबृंहणे॥ १३॥
प्रलेपनमिदं दद्यादवसिच्यावमन्थके॥
प्रपौण्डरीकं मधुकं समङ्गां धवमेव च॥ १४॥
तैलमेभिश्च संपक्वं शृणु कण्डूमतः क्रियाम्॥
सहदेवा विश्वदेवा अजाक्षीरं ससैन्धवम्॥
एतैरालेपनं दद्यात्तैलमेभिश्च साधितम्॥ १५॥
ग्रन्थिके गुटिकां पूर्वं स्रावयेदवपाट्य तु॥
ततः सैन्धवचूर्णं तु घृष्ट्वा लेपं प्रदापयेत्॥ १६॥
लिखित्वा तत् क्षतं दृष्ट्वा चूर्णैर्लोध्रस्य जम्बुले॥
क्षीरेण प्रतिसार्यैनं शुद्धं संरोपयेत्ततः॥ १७॥
मधुपर्णी मधूकं च मधुकं मधुना सह॥
लेपः स्राविणि दातव्यस्तैलमेभिश्च साधितम्॥१८
पञ्चवल्कैः समधुकैः पिष्टैस्तैश्च घृतान्वितैः॥
जीवकाद्यैः ससर्पिष्कैर्दह्यमानं प्रलेपयेत्॥ १९॥)

कर्णपालिच्छेदविशेषकर्णसन्धिबन्धानामपरिमितत्वादनुक्तमपि प्रकारं दर्शयन्नाह,—अमिताः कर्णबन्धास्त्वित्यादि। सुविशिष्ट इत्यत्र केचित् सुनिविष्ट इति पठन्ति। केचिदत्रैवाध्याये कर्णपाल्यामयान् परिपोटादीन् पठन्ति, अन्ये तु चिकित्सिते मिश्रकलिङ्गचिकित्सितान् पठन्ति; तांश्च तत्रैव व्याख्यास्यामः। अन्ये तु सुश्रुताध्यायिनोऽत्र कर्णपाल्यामयानित्यादिकं ग्रन्थं सचिकित्सितं पठन्ति, स त्वाचार्यैरनार्षीकृतस्तस्मान्न पठनीयः। अपरे पुनरत्रैवोत्पावनादीन् सचिकित्सितान् पठन्ति, अमुमपि पाठमनार्षमाचार्या वर्णयन्ति, अतोऽयमपि न पठितव्यः॥२७॥

विश्लेषितायास्त्वथ नासिकाया
वक्ष्यामि सन्धानविधिं यथावत्॥
नासाप्रमाणं पृथिवीरुहाणां
पत्रं गृहीत्वा त्ववलम्ब्य तस्य॥ २८॥
तेन प्रमाणेन हि गण्डपार्श्वा-
दुत्कृत्य बद्धं त्वथ नासिकाग्रम्॥
विलिख्य चाशु प्रतिसंदधीत
तत् साधुबन्धैर्भिषगप्रमत्तः॥ २९॥
सुसंहितं सम्यगतो यथाव-
न्नाडीद्वयेनाभिसमीक्ष्य बद्ध्वा॥

प्रोन्नम्य चैनामवचूर्णयेत्तु
पतङ्गयष्टीमधुकाञ्जनैश्च ॥ ३० ॥
संछाद्य सम्यक् पिचुना सितेन
तैलेन सिञ्चेदसकृत्तिलानाम् ॥
घृतं च पाय्यः स नरः सुजीर्णे
स्निग्धो विरेच्यः स यथोपदेशम् ॥३१॥
रूढं च सन्धानमुपागतं स्यात्
तदर्धशेषं तु पुनर्निकृन्तेत् ॥
हीनां पुनर्वर्धयितुं यतेत
समां च कुर्यादतिवृद्धमांसाम् ॥ ३२ ॥

विश्लेषितायास्त्वथेत्यादि। विश्लेषितायाः इति छिन्नायाः । पृथिवीरुहाणां वृक्षाणाम् । तस्य इति छिन्ननासिकस्य पुरुषस्य। तेन प्रमाणेन इति वृक्षपत्रप्रमाणेन । उत्कृत्य इति ऊर्ध्वं छेदयित्वा। बद्धमिति संलग्नं यथा स्यात्, मांसमिति शेषः । तत् इति नासिकाग्रम् । साधुबन्धैः इति शोभनबन्धैः कृत्वा । अप्रमत्तः सावधानः । सुसंहितं सम्यगभिसमीक्ष्य नाडीद्वयेन यथावद्बद्ध्वा प्रोन्नम्य च प्रकृष्टं यथा स्यात् एवमुत्थाप्य, एनां नासिकामवचूर्णयेदिति संबन्धः । नाडीद्वयमत्र नलकृतं एरण्डपत्रनालकृतं वा न तु सीसकादिवटिका; कुतः? सा हि गुरुत्वादधो गच्छति। पत्तङ्गं रक्तचन्दनं, अञ्जनं रसाञ्जनं, सितेन शुक्लेन तैलेन इत्युक्ते तिलतैलं लब्धं तिलानामिति यत् कृतं तत् प्रतिनिधितैलनिषेधार्थम् । पाय्यः पायितव्यः । सुजीर्णे भोजने । अन्ये त्वेवं पठन्ति,—"छिन्नां तु नासिकां दृष्ट्वा वयःस्थस्य शरीरिणः । नासानुरूपं संच्छिद्य पत्रं गण्डे निवेशयेत्"—इत्यादि ॥ २८—३२ ॥

नाडीयोगं विनौष्ठस्य नासासन्धानवद्विधिम् ॥
य एवमेव जानीयात् स राज्ञः कर्तुमर्हति ॥ ३३ ॥

अतः छिन्नस्योष्ठस्य संधानमाह,—नाडीयोगं विनौष्ठस्येति । ओष्ठस्य संधानविधिः नासासन्धानवत् कर्तव्यः; परं नाडीयोगं विना । अर्हति योग्यो भवति । इदं नासासंन्धानौष्ठसंधानसूत्रं पूर्वाचार्यैरनार्षीकृतमपि जेज्झटगयदासादिभिरङ्गीकृतं सुबोधत्वेन व्याख्यातं, तैरङ्गीकृतत्वादस्माभिरपि संगृहीतं सुबोधमपि च वैद्यपुत्रबोधार्थं व्याख्यातम् । दाक्षिणात्यास्तु भिषजः कर्णव्योपरि कोटिव्यधमत्र पठन्ति । सोऽप्यत्राप्रसिद्धो नार्षः ॥३३॥

इति सूत्रस्थाने श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां षोडशोऽध्यायः ।

सप्तदशोऽध्यायः ।

अथात आमपक्वैषणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २॥

आमशब्दात् पच्यमानोऽप्यत्र बोद्धव्यः । आमश्च पच्यमानश्च पक्वश्च तेषामेषणं विज्ञानं तद्विद्यते यस्मिन्नध्याये तं तथा ॥

शोफसमुत्थाना ग्रन्थिविद्रध्यलजीप्रभृतयः प्रायेण व्याधयोऽभिहिता अनेकाकृतयस्तैर्विलक्षणः पृथुर्ग्रथितः समो विषमो वा त्वङ्मांसस्थायी दोषसंघातः शरीरैकदेशोत्थितः शोफ इत्युच्यते ॥ ३ ॥

अथ शोफसमुत्थाना इत्यादि । शोफसमुत्थाना इति शोथकारणाः, शोफस्येव समुत्थानं येषामित्यन्ये । प्रायेण इति बाहुल्येन, कदाचिद्भिन्नसमुत्थाना अपि भवन्ति । तैर्विलक्षणः इति तेभ्यो ग्रन्थ्यादिभ्यो व्याधिभ्यः पृथगित्यर्थः । तैर्ग्रन्थ्यादिव्याधिभिः कृत्वा विलक्षणो नानाप्रकार इत्यन्ये । पृथुः विस्तीर्णः । ग्रथितः ग्रन्थिरिवोन्नतः, जातबहुग्रन्थिरित्यन्ये । समः समसंस्थानः, विषमो वा इति विषमसंस्थानो वा, एतेन व्रणशोफस्याकृतेरनियम उक्तः । त्वङ्मांसस्थायी इति एतत्तु प्रायेण, कुतः? शेषव्रणवस्तुष्वपि व्रणशोफस्य संभवात् । दोषसंघातः इति एकस्य द्वयोर्वा बहूनां वा दोषाणां संघातः दोषसंघातः; संघात उच्छ्रायः । शरीरैकदेशोत्थितः इति, एतेन सर्वसराद्भिन्नत्वं प्रतिपादयति ॥ ३ ॥

स षड्विधो वातपित्तकफशोणितसन्निपातागन्तुनिमित्तः । तस्य दोषरूपव्यञ्जकैर्लक्षणानि व्याख्यास्यामः । तत्र, वातशोफोऽरुणः कृष्णो वा परुषो मृदुरनवस्थितास्तोदादयश्चात्र वेदनाविशेषा भवन्ति; पित्तशोफः पीतो मृदुः सरक्तो वा शीघ्रानुसारी उषादयश्चात्रावेदनाविशेषा भवन्ति; श्लेष्मशोफः पाण्डुः शुक्लो वा कठिनः शीतः स्निग्धो मन्दानुसारी कण्ड्वादयश्च अत्र वेदनाविशेषा भवन्ति; सर्ववर्णवेदनः सन्निपातश्वयथुः पित्तवत् शोणितजोऽतिकृष्णश्च; पित्तरक्तलक्षण आगन्तुर्लोहितावभासश्च ॥ ४ ॥

स षड्विधो वातेत्यादि । तस्य व्रणशोफस्य दोषरूपव्यञ्जनैः इति वातादिरूपैर्वर्णादिभिः वातादिलक्षणैस्तोदादिभिश्चेत्यर्थः; दोषरूपव्यञ्जनैर्दोषाणां वातादीनां रूपाण्याकृतयो व्यज्यन्ते एभिरिति व्यञ्जनानीत्यन्ये । तत्र वातशोफ इत्यादि ।—अनवस्थितः चलः । तोदादयश्च इत्यादि शब्दाद्भेदनछेदनादयः । पित्तशोफः पीत इत्यादि उषादयश्चेत्यादिशब्दात् चोषपरिदाहधूमायनानि गृह्यन्ते । श्लेष्मशोफः पाण्डुरित्यादि कण्ड्वादयश्चेत्यादिशब्दात् गुरुत्वसुप्तत्वादयः । आगन्तुः इति पातनपीडनादिकृतः ॥ ४ ॥

स यदा बाह्याभ्यन्तरैः क्रियाविशेषैर्न संभावितः प्रशमयितुं क्रियाविपर्ययाद् बहुत्वाद् वा दोषाणां तदा पाकाभिमुखो भवति । तस्य आमस्य पच्यमानस्य पक्वस्य च लक्षणमुच्यमानमुपधारय । तत्र, मन्दोष्मता त्वक्सवर्णता शीतशोफता स्थैर्यं मन्दवेदनता अल्पशोफता च आमलक्षणमुद्दिष्टम्;

सूचिभिरिव निस्तुद्यते दश्यत इव पिपीलिकाभिस्ताभिश्च संसर्प्यत इव छिद्यत इव शस्त्रेण भिद्यत इव शक्तिभिस्ताड्यत इव दण्डेन पीड्यत इव पाणिना घट्यत इव च अङ्गुल्या दह्यते पच्यत इव च अग्निक्षाराभ्यामोषचोषपरीदाहाश्च भवन्ति वृश्चिकविद्ध इव च स्थानासनशयनेषु न शान्तिमुपैति आध्मातबस्तिरिवाततश्च शोफो भवति त्वग्वैवर्ण्यं शोफाभिवृद्धिर्ज्वरदाहपिपासाभक्तारुचिश्च पच्यमानलिङ्गम्; वेदनोपशान्तिः पाण्डुताल्पशोफता वलीप्रादुर्भावस्त्वक्परिपुटनं निम्नदर्शनमङ्गुल्यावपीडिते प्रत्युन्नमनं बस्तौ इव उदकसंचरणं पूयस्य प्रपीडयति एकमन्तमन्ते वा अवपीडिते मुहुर्मुहुस्तोदः कण्डूरुन्नतता च व्याधेरुपद्रवशान्तिर्भक्ताभिकाङ्क्षा च पक्वलिङ्गम् ॥ ५ ॥

बाह्याभ्यन्तरैरित्यादि । बाह्याः आलेपनादयः, आभ्यन्तराः क्वाथपानवमनविरेचनादयः, तैः प्रशमयितुं न संभावितः, न प्राप्त इत्यन्ये । क्रियाविपर्ययात् इति अतर्पणादीनां अन्यथाभावात् । हेत्वन्तरमाह,—बहुत्वाद्वा दोषाणामिति । न हि बहुदोषा विकारा शोणितावसेकादिभिरेव प्रशमं यान्ति; यदुक्तम्,—"आलेपनस्रावणशोधनैश्च सम्यक्प्रयुक्तैर्यदि नोपशाम्येत्—" इति । तत्र मन्दोष्मतेत्यादि । स्थैर्यं काठिन्यम् । सूचीभिरिव निस्तुद्यते इत्यादि । निस्तुद्यते भृशं व्यथ्यते, निःशब्दोऽत्र भृशार्थे । ताभिः पिपीलिकाभिः । भिद्यते विदार्यत इव । शक्तिभिः आयुधविशेषैः । ताड्यते आहन्यत इव । दण्डः लगुडः । घट्यते चाल्यत इव । दह्यते पच्यते इव च तेन दह्यते भस्मसात् क्रियत इव अग्निना, पच्यत इव अङ्गारतापैरुपतप्यत इव क्षारेण । ओषः एकदेशिको दाहः, चोषः चूष्यत इव वेदनाविशेषः, परि समन्ताद्दाहः परिदाहः । आततः त्वक्संकोचरहितः । वेदनोपशान्तिरित्यादि । त्वक्परिपुटनं त्वच उच्चटनम् । प्रत्युन्नमनं आभिमुख्येनोर्ध्वं नमनम् । बस्ताविवेत्यादि यथा बस्तावुदकसंचरणं भवति तद्वद्वैद्ये एकमन्तमवयवं प्रपीडयति सति पूयस्य संचरणं शोफे भवतीत्यर्थः । मुहुर्मुहुस्तोदः वातवेदना; कण्डूः श्लेष्मवेदना । पक्वशोथे विदाहापगमेन पित्ताभावात्तल्लिङ्गाभावः । उन्नताव्याधेः उन्नतशोफः । उपद्रवाः ओषपरिदाहादयः ॥ ५ ॥

कफजेषु तु रोगेषु गम्भीरगतित्वात् अभिघातजेषु च केषुचिदसमस्तं पक्वलक्षणं दृष्ट्वा पक्वमपक्वमिति मन्यमानो भिषङ्मोहमुपैति । तत्र हि त्वक्सवर्णता शीतशोफता स्थौल्यमल्परुजता अश्मवद्घनता न मोहमुपेयादिति ॥ ६ ॥

कफजेषु रोगेष्विति । रोगोऽत्र शोफः । तत्र विषये कफजेष्विति गम्भीरगतित्वात् अभिघातजेषु केषु वा विवरानुप्रविष्टशल्यादिहेतुत्वात्[1] । यत्र हि त्वक्सवर्णतेत्यादि । तत्र इति कफजेऽभिघातजे च शोफे । त्वक्सवर्णता न तु त्वग्वैवर्ण्यं, गम्भीरगतित्वादन्तः पाको बहिः पुनः त्वक्सावर्ण्यमेव । शीतशोफता बहिः, अन्तः पुनरुष्णत्वं, गम्भीरगतित्वात् कफारब्धत्वाच्च । अल्परुजता कफारब्धत्वात् । अश्मवद्घनता शिलावत् काठिन्यं, कफारब्धत्वाद्बहिः पाकत्वाच्चेति । तत्र न मोहमुपेयात् इति न तत्र मोहं गच्छेत्, एभिः पक्वलक्षणैः पक्वमेव जानीयादित्यर्थः । न मोहमुपेयात् यतस्तं रक्तपाकमाचक्षते वृद्धा इत्यन्ये ॥ ६ ॥

भवन्ति चात्र ।

आमं विपच्यमानं च सम्यक् पक्वं च यो भिषक् ॥
जानीयात् स भवेद्वैद्यः शेषास्तस्करवृत्तयः ॥ ७ ॥

आमादिलक्षणज्ञाने गुणमज्ञाने दोषं च दर्शयन्नाह,—आमं विपच्यमानं चेति । शेषाः अन्ये आमादिज्ञानवर्जिताः, तस्कराश्चौराः तेषामिव वृत्तिर्येषां ते, प्राणधनापहारित्वात् ॥ ७ ॥

वातादृते नास्ति रुजा न पाकः
पित्तादृते नास्ति कफाच्च पूयः ॥
तस्मात् समस्तान् परिपाककाले
पचन्ति शोफांस्त्रय एव दोषाः ॥ ८ ॥
कालान्तरेणाभ्युदितं तु पित्तं
कृत्वा वशे वातकफौ प्रसह्य ॥
पचत्यतः शोणितमेव पाको
मतोऽपरेषां विदुषां द्वितीयः ॥ ९ ॥

एकदोषारब्धा अपि पाककाले सर्वदोषाश्लिष्टा भवन्तीत्याह,—वातादृते नास्ति रुजेति । ऋतेशब्दः कफाच्चेत्यत्रापि संबध्यते । त्रिभिरेव शोणितचतुर्थैः शरीरमिदं धार्यत इति द्वितीयं दर्शनं दर्शयन्नाह,—कालान्तरेणेति । अन्तरशब्दोऽत्रावधिवाची प्रकोपप्रसरस्थानसंश्रयकालावधिना; अभ्युदितं तु पित्तमिति समन्ततो भावेन पुनरुद्गतं पित्तं कृत्वा वशे वातकफौ वातश्लेष्माणौ हीनौ कृत्वा । प्रसह्य बलात्कारेण वशे कृत्वा, क्रोडीकृत्येत्यन्ये । मतः संमतः ॥ ८ ॥ ९ ॥

तत्र आमच्छेदे मांससिरास्नाय्वस्थिसन्धिव्यापादनमतिमात्रं शोणितातिप्रवृत्तिर्वेदनाप्रादुर्भावोऽवदरणमनेकोपद्रवदर्शनं क्षतविद्रधिर्वा भवति । स यदा भयमोहाभ्यां पक्वमपि अपक्वमिति मन्यमानश्चिरमुपेक्षते व्याधिं वैद्यस्तदा गम्भीरानुगतो द्वारमलभमानः पूयः स्वमाश्रयमवदार्य उत्सङ्गं महान्तमवकाशं कृत्वा नाडीं जनयित्वा कृच्छ्रसाध्यो भवति असाध्यो वेति ॥ १० ॥

आमं न छिन्द्यात् पक्वं नोपेक्षेतेति दर्शयन्नाह,—तत्रामच्छेदे मांससिरेत्यादि । आमशब्दात् पच्यमानस्यापि ग्रहणात् तत्रापि एते दोषाः । व्यापादनं हिंसनं. अवदरणं विदरणं क्षतविद्रधिः 'मैलै-

[1] 'चिरानुप्रविष्टशल्यादिहेतुत्वात्' इति पाठान्तरम् ॥

भीवैरभिहते क्षते वा' इत्यादिविद्रधिनिदानोक्तः । स यदा भयमोहाभ्यामित्यादि । मोहः अज्ञानं, चिरं प्रभूतकालम् । गम्भीरानुगतः दूरानुप्रविष्टः । उत्सङ्ग इवोत्सङ्गः, व्रणाशये हि चिरकालं पूयावस्थानेनावदारितमन्तःप्रदेशान्तरं निम्नमुत्सङ्गतुल्यत्वादुत्सङ्ग इत्युच्यते; उत् ऊर्ध्वं पूयस्य सङ्ग उत्सङ्ग इत्यन्ये । अवकाशमन्तरालं ॥ १० ॥

भवन्ति चात्र ।

यश्छिनत्त्याममज्ञानाद्यश्च पक्वमुपेक्षते ॥
श्वपचाविव मन्तव्यौ तावनिश्चितकारिणौ ॥ ११ ॥

अस्यैवार्थस्य निदानार्थं चापरं श्लोकमाह—यश्छिनत्त्याममित्यादि । श्वपचाविव चण्डालाविव मन्तव्यौ ज्ञातव्यौ । तौ द्वौ । अनिश्चितकारिणौ आमच्छेदनपक्वोपेक्षणत्वात्; अन्ये तु तौ नरौ श्वपचतुल्यौ आतुरव्यापादनात् । तद्व्यापादनं तौ कुतो विधत्त इत्याह—अनिश्चितकारिणौ असमीक्ष्यविधायिनौ वैद्यौ । पक्वं शोफं शस्त्रकर्मार्हं ॥ ११ ॥

प्राक् शस्त्रकर्मणश्चेष्टं भोजयेदातुरं भिषक् ॥
मद्यपं पाययेन्मद्यं तीक्ष्णं योऽवेदनासहः ॥ १२ ॥
न मूर्च्छत्यन्नसंयोगान्मत्तः शस्त्रं न बुध्यते ॥
तस्मादवश्यं भोक्तव्यं रोगेषूक्तेषु कर्मणि ॥ १३ ॥
प्राणो ह्याभ्यन्तरो नृणां बाह्यप्राणगुणान्वितः ॥
धारयत्यविरोधेन शरीरं पाञ्चभौतिकम् ॥ १४ ॥

पूर्वकर्माह,—प्राक् शस्त्रकर्मणश्चेष्टमिति । इष्टं हितं हितकारि; अन्ये तु इष्टमभिप्रेतमपथ्यमपि तद्बलाधानार्थं भोजयेत् । यो वेदनां न सहते तं तीक्ष्णं मद्यं पाययेत् परं मद्यपम् । अस्यैव फलमाह,—न मूर्च्छत्यन्नसंयोगादिति । शस्त्रं न बुध्यते शस्त्रवेदनां न जानातीत्यर्थः । रोगेषूक्तेषु इति मूढगर्भोदरार्शोश्मर्यादिवर्जितेषु । कर्मणि शस्त्रप्रयोगे प्राप्ते अवश्यं ध्रुवं भोक्तव्यम् । कस्मादुक्तेषु रोगेषु भोजयेदित्याह,—प्राणो ह्याभ्यन्तर इति । अत्राभ्यन्तरः प्राणो बलं तच्चौजोजनितं भारहरणादिशक्तिलक्षणम् । बाह्यप्राणगुणान्वित इति बाह्यप्राणोऽत्र बाह्यं बलमुपचयलक्षणं पाञ्चभौतिकाहारजनितं, गुणाः शरीरदार्ढ्यादिकाः, तैरन्वितः सन् आभ्यन्तरः प्राणः शक्तिलक्षणः शरीरं धारयतीत्यर्थः । अन्ये त्वन्यथा व्याख्यानयन्ति,—प्राणो ह्याभ्यन्तर इति संपन्नो यव इतिवत् जातिविवक्षया इहैकवचनं, तेनात्र अग्निः सोमो वायुः सत्त्वं रजस्तमः पञ्चेन्द्रियाणि भूतात्मा आभ्यन्तराः प्राणाः, बाह्यप्राणा आग्नेयसौम्यवायव्यद्रव्याणि दिवसो वायू रात्रिः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्चेति तेषां गुणास्तैरन्वितोऽनुगतः सन् आभ्यन्तरः प्राणः शरीरं धारयतीत्यर्थः । तत्र बाह्यप्राणस्य अग्नेर्गुणैः कट्वम्ललवणादिभिरनुगतः सन् अन्तरग्निः शरीरं धारयतीत्यादिना बाह्यप्राणगुणानुगतत्वेनाभ्यन्तरप्राणस्य शरीरधारकत्वं दर्शयन्ति, अस्माभिस्तु विस्तरभयान्न दर्शितम् । लक्ष्मणटीप्पनकारस्तु आभ्यन्तरः प्राणः अग्निषोमादिः, येन प्राणो जीवति, बाह्यप्राणोऽन्नं, तद्गुणाः प्रीणनादयः, तैरन्वितः सन् आभ्यन्तरः प्राणः शरीरं धारयतीत्यर्थः ॥ १२—१४ ॥

अल्पो महान् वा क्रियया विना यः
समुच्छ्रितः पाकमुपैति शोफः ॥
विशालमूलो विषमं विदग्धः
स कृच्छ्रतां यात्यवगाढदोषः ॥ १५ ॥

महति शोफेऽल्पे वा अप्रतिक्रियमाणे सति बहुं दोषमाह,—यः समुच्छ्रित इति । विषमं विदग्धः इति विषमो विपक्वः विषमपाक इत्यर्थः । अवगाढदोषः इति आभ्यन्तरपूय इत्यर्थः । 'यो ह्युत्थितोऽल्पो यदि वा महान्वा क्रियां विना पाकमुपैति शोथः' इति केचित् पठन्ति ॥ १५ ॥

आलेपनस्रावणशोधनैस्तु
सम्यक् प्रयुक्तैर्यदि नोपशाम्येत् ॥
पच्येत शीघ्रं सममल्पमूलः
स पिण्डितश्चोपरि चोन्नतः स्यात् ॥ १६ ॥

शोफानां आलेपनादिक्रियासमूहावचारणेऽपि पक्वानामुपक्रमसाफल्यं दर्शयन्नाह,—पच्येत शीघ्रं सममिति । एतेन समपाकत्वमुक्तं, सशोफः पिण्डितो वर्तुलीभूतः ॥ १६ ॥

कक्षं समासाद्य यथैव वह्नि-
र्वातेरितः संदहति प्रसह्य ॥
तथैव पूयोऽप्यविनिःसृतो हि
मांसं शिराः स्नायु च खादतीह ॥ १७ ॥

पक्वस्याप्युपेक्षणे शोफस्य प्रागुक्तमेव दोषं दृष्टान्तेन दर्शयन्नाह—कक्षं समासाद्येति । कक्षः तृणादिबहुलः प्रदेशः ॥ १७ ॥

आदौ विम्लापनं कुर्याद् द्वितीयमवसेचनम् ॥
तृतीयमुपनाहं तु चतुर्थीं पाटनक्रियाम् ॥ १८ ॥
पञ्चमं शोधनं कुर्यात् षष्ठं रोपणमिष्यते ॥
एते क्रमा व्रणस्योक्ताः सप्तमं वैकृतापहम् ॥ १९ ॥

पक्वशोफे व्रणस्य षष्ठे रूपक्रमाणां सूत्रस्थाने सूत्रणार्थं विम्लापनादीनुपक्रमान्निर्देष्टुमाह,—आदौ विम्लापनं अङ्गुल्यादिमर्दनेन शोफविलयनं, अवसेचनं जलोकादिभिः रक्तविस्रावणं, उपनाहः बन्धनं पाचनाय, वैकृतापहमिति सवर्णकरणरोमसंजननमित्यादि । अन्ये त्वन्यथा आपातनिकां गृह्णन्ति अन्यथैव च व्याख्यानयन्ति, अत्र व्रणस्य षष्टे रूपक्रमाणां सुखबोधार्थं लक्षणान्तरेण सप्तत्वं दर्शयन्नाह,—आदौ विम्लापनमित्यादि । विम्लापनशब्दोऽत्र बहिःप्रमार्जने शोफविलयनकरलेपपरिषेकाभ्यङ्गस्वेदादौ वर्तते, न तु मन्दवेदनस्य शोफस्य द्विव्रणीयपठिते वेणुनलाङ्गुष्ठादिमर्दने; अवसेचनं विस्रावणं, अवसेचनशब्दोऽप्यत्र वमनविरेकशोणितविस्रावणाद्यन्तर्बहिःप्रमार्जने वर्तते, न तु केवल एव

---

१ 'योह्युत्थितोऽऽल्पो यदि वा महान्वा क्रियां विना पाकमुपैति शोथः' इति पाठान्तरम् ॥

विस्रावणे; एवं शेषेष्वपि उपक्रमेषु उपक्रमान्तराणि समानेषु समानानि अन्तर्भाव्यानि ॥ १८—१९ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां सूत्रस्थाने सप्तदशोऽध्यायः समाप्तः ।

अष्टादशोऽध्यायः ।

अथातो व्रणालेपनबन्धविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

आलेप आद्य उपक्रम एष सर्वशोफानां सामान्यः प्रधानतमश्च । तं च प्रतिरोगं वक्ष्यामः । ततो बन्धः प्रधानं, तेन शुद्धिर्व्रणरोपणमस्थिसंधिस्थैर्यं च ॥ ३ ॥

एष आलेप आद्य उपक्रमः कथं? द्विव्रणीयेऽपतर्पणस्य आद्यत्वेन पठितत्वात् । औषधद्रव्येभ्यो बहिरन्तःप्रमार्जनेभ्यः आलेपः आद्य इत्यर्थः; आद्यसमीपत्वात् श्रेष्ठत्वाद्वा आलेपस्त्वाद्य इत्युच्यते । सर्वशोफानां सामान्यः इति वातादिशोफानां तुल्यः, आलेपनाभेदात् । प्रधानतमश्च सर्वोपक्रमेभ्यः आशुपीडाहरत्वात् । तं च प्रतिरोगमिति तं आलेपं, प्रतिरोगं रोगे रोगे, वक्ष्यामः कथयिष्यामः, अस्मिन् स्थाने चिकित्सिते च । ततो बन्धः प्रधानं तेन शुद्धिर्व्रणरोपणमस्थिसन्धिस्थैर्यं चेति ततः तस्मादालेपात्, अस्थिसन्धिस्थैर्यं च इति अस्थ्नः सन्धेर्दार्ढ्यं भवतीत्यध्याहारः । केचिदाचार्या इमं न पठन्ति ॥ १–३ ॥

तत्र प्रतिलोममालिम्पेत् न अनुलोमम् । प्रतिलोमे हि सम्यगौषधमवतिष्ठते अनुप्रविशति रोमकूपान् स्वेदवाहिभिश्च सिरामुखैर्वीर्यं प्राप्नोति ॥ ४ ॥

इदानीमालेपावचारणं तत्फलं च निर्देष्टुमाह,—तत्र प्रतिलोममालिम्पेदिति प्रतिलोमं लोमाभिमुखमालिम्पेत् । हि यस्मादर्थे । अवतिष्ठते अवस्थितिं करोति, अनुप्रविशति च औषधमित्यनुवर्तते ॥ ४ ॥

न च शुष्यमाणमुपेक्षेत, अन्यत्र पीडयितव्यात् । शुष्को हि अपार्थको रुक्करश्च ॥ ५ ॥

आलेपस्यावस्थायां कर्तव्यतामाह,—न च शुष्यमाणमुपेक्षेतेति । पीडयितव्यात् इति पीडनद्रव्यैर्मिश्रकोक्तैर्यो व्रणः पीडनीयो भवति तस्मादन्यत्र शुष्यमाणं नोपेक्षेतेत्यर्थः । हि यस्मादर्थे । अपार्थकः निष्फलः ॥ ५ ॥

स त्रिविधः—प्रलेपः, प्रदेह, आलेपश्च । प्रलेपप्रदेहयोरन्तरं—प्रलेपः शीतस्तनुरविशोषी विशोषी वा; प्रदेहस्तु उष्णः शीतो वा बहलो बहुरविशोषी च; मध्यमोऽत्रालेपः । तत्र, रक्तपित्तप्रसादकृदालेपः; प्रदेहो वातश्लेष्मप्रशमनः संधानः शोधनो रोपणः शोफवेदनापहश्च; तस्योपयोगः क्षताक्षतेषु, यस्तु क्षतेषु उपयुज्यते स भूयः कल्क इति संज्ञां लभते निरुद्धालेपनसंज्ञः; तेनास्रावसन्निरोधो मृदुता पूतिमांसापकर्षणमनन्तर्दोषता व्रणशुद्धिश्च भवति ॥ ६ ॥

तद्भेदानाह—स त्रिविधः इत्यादि । प्रलेपप्रदेहयोर्वास्तवाभेदेऽपि व्यावहारिकं भेदं दर्शयन्नाह,—प्रलेपप्रदेहयोरन्तरमिति ।—अन्तरं भेदः, स्थानासनवत् । प्रलेपं लक्षणैर्निर्दिशन्नाह,—तत्र प्रलेपः शीतस्तनुरित्यादि ।—अविशोषी अपीडयितव्ये व्रणशोफे, विशोषी पीडयितव्ये; एतेन येन कल्केन चन्दनवल्लिप्यते स प्रलेपः; अन्ये शीतस्तनुरित्यादिलक्षणं प्रदेहस्येति वदन्ति । लक्षणैः प्रदेहं निर्दिशन्नाह,—प्रदेह इत्यादि ।—उष्णः शीतो वा इति विषयापेक्षया, तत्र वातकफबहुले उष्णः, पित्तरक्तबहुले शीतः । बहलः स्थूलः, एतेन यस्तु कल्कः पिण्डीकृत्य व्रणस्योपरि दीयते स प्रदेहः । उष्णः शीतो वेत्यादिलक्षणं प्रलेपस्येति केचिन्मन्यन्ते । लक्षणान्तरं निर्दिश्य कार्यभेदं निर्दिशन्नाह,—तत्रेत्यादि । तत्र रक्तपित्तेति तत्र तयोर्मध्ये । केचिदत्रालेपनस्थाने प्रदेह इति पठन्ति, प्रदेहो वातश्लेष्मणि; अन्ये तु प्रदेहस्थाने आलेपं पठन्ति । आलेपस्य सामान्यविषयं दर्शयन्नाह,—तस्योपयोग इति । क्षताक्षतेषु व्रणशोफेष्वित्यर्थः । विषयान्तरेणालेपस्य नामान्तरमाह,—यस्तु क्षतेषूपयुज्यते इति । तुशब्दोऽवधारणे, भूयःशब्दोऽत्र पुनरर्थे । निरुद्धा निषिद्धा । अन्ये त्वत्र निरोध्यालेपनसंज्ञमिति पठन्ति; तत्रापि स एवार्थः । कल्कसंज्ञस्यालेपस्य कर्म आह,—तेनास्रावसन्निरोध इति ।—आस्रावः रक्ताद्यास्रावः । अनन्तर्दोषता इति दोषोऽत्र पूयः, तेनाभ्यन्तरपूयवर्जितत्वम् । व्रणशुद्धिश्च इति दोषदुष्टिनिवृत्तिः; चकाराद् व्रणरोपणस्य ग्रहणम् ॥ ६ ॥

अविदग्धेषु शोफेषु हितमालेपनं भवेत् ॥
यथास्वं दोषशमनं दाहकण्डूरुजापहम् ॥ ७ ॥
त्वक्प्रसादनमेवाग्र्यं मांसरक्तप्रसादनम् ॥
दाहप्रशमनं श्रेष्ठं तोदकण्डूविनाशनम् ॥ ८ ॥
मर्मदेशेषु ये रोगा गुह्येष्वपि तथा नृणाम् ।
संशोधनाय तेषां हि कुर्यादालेपनं भिषक् ॥ ९ ॥
(षड्भागं पैत्तिके स्नेहं चतुर्भागं तु वातिके ॥
अष्टभागं तु कफजे स्नेहमात्रां प्रदापयेत् ॥ १० ॥)

आलेपस्यात्मविषये कालावधिमाह;—अविदग्धेषु शोफेष्विति । अविदग्धेषु आलेपनं हितं, विदग्धेषु पुनः प्रदेह एव यस्य उपनाह इति संज्ञान्तरम् । यथास्वं दोषशमनं इति दाहः पित्तस्य, कण्डूः कफस्य, रुजा वातस्य, एता अपहन्ति 'रुजाकण्डूविनाशनम्' इत्यन्ये । दूष्यप्रसादनत्वमालेपस्य निर्देष्टुमाह,—त्वक्प्रसादनमेवाग्र्यमिति ।—अग्र्यं प्रधानं, दाहकण्डूरुजापहमिति पूर्वस्मिन्नेव श्लोके दाहादीनां पठितत्वादिह पुनः पाठं दूष्यकृता अपि दाहादयो भवन्तीति बोधनार्थम् ॥ ७–१० ॥

तस्य प्रमाणं महिषार्द्रचर्मोच्छ्रायापेक्षयाऽस्थूल इति ॥ ११ ॥

तनुत्वमालेपस्य गुणः, तनुत्वं किं प्रमाणमित्याह—तस्य प्रमाणं महिषार्द्रचर्मोच्छ्रायापेक्षयाऽस्थूल इति । ये तु तनुत्वं प्रदेहगुणं मन्यन्ते तेषां मते प्रदेहस्यैतत्प्रमाणम् ॥ ११ ॥

न च आलेपं रात्रौ प्रयुञ्जीत, मा भूच्छैत्यपिहितोष्मणस्तदनिर्गमाद्विकारप्रवृत्तिरिति ॥ १२ ॥

प्रदेहसाध्ये व्याधौ तु हितमालेपनं दिवा ॥
पित्तरक्ताभिघातोत्थे सविषे च विशेषतः ॥१३॥
न च पर्युषितं लेपं कदाचिदवचारयेत् ॥
उपर्युपरि लेपं तु न कदाचित् प्रलेपयेत् ॥ १४ ॥
ऊष्माणं वेदनां दाहं घनत्वाज्जनयेत् स हि ॥
न च तेनैव लेपेन प्रदेहं दापयेत् पुनः ॥
शुष्कभावात्स निर्वीर्यो युक्तोऽपि स्यादपार्थकः ॥ १५ ॥

विशिष्टे काले आलेपावचारणविधिनिषेधे, कथंचित् क्रियमाणे च दोषमाह,—न चालेपनं रात्राविति । शैत्यपिहितोष्मणः शोफस्येति शेषः, तदनिर्गमात् शोफोष्मानिःसरणात्, विकारप्रवृत्तिः विकाराभिवृद्धिः । शैत्यरुद्धरोमकूपत्वादनिर्गच्छन्नूष्मा आलेपनान्तरेणात्यर्थं शोफं पचतीत्यर्थः । स्वेदवाहिभिश्च शिरामुखैर्वीर्यं प्राप्नोतीत्यत ऊर्ध्वं बहुषु प्रतिषु निबन्धपाठक्रमाद् व्यतिक्रमेण पाठक्रमः अधिकश्च पाठः स उच्यते—"तस्य प्रमाणं महिषार्द्रचर्मोत्सेधमुपदिशन्ति । न च शुष्यमाणमुपेक्षेताऽन्यत्र पीडयितव्यात् । शुष्को ह्यपार्थो रूक्षश्च । स त्रिविधः आलेपः प्रदेहो लेपश्च । तेषामन्तरं—आलेपः शीतस्तनुरविशोषी विशोषी च, प्रदेहस्तूष्णः शीतो वा बहुलो बहुरविशोषी च, मध्यमो लेपः इति । विशेषतो रक्तपित्तप्रसादकृदालेपः; प्रदेहो वातश्लेष्मप्रशमनः शोधनो रोपणः शोफवेदनापहश्च । तस्योपयोगः क्षताक्षतेषु; यस्तु क्षतेषूपयुज्यते स भूयः कल्क इति संज्ञां लभते निरुद्धालेपनसंज्ञः; तेनास्रावसंनिरोधो मृदुता पूतिमांसापकर्षणं अनन्तर्दोषिता व्रणशुद्धिश्च भवति । उभयगुणो लेपः । न चालेपं रात्रौ प्रयुञ्जीत, माभूच्छैत्यविहतोष्मणस्तदनिर्गमाद्विकारप्रवृत्तिरिति । त्वक्प्रसादनमेवाग्र्यं मांसरक्तप्रसादनम् । दाहप्रशमनं श्रेष्ठं तोदकण्डुविनाशनम् ॥ मर्मदेशेषु ये रोगा गुह्येष्वपि तथा नृणाम् । संशोधनाय तेषां हि कुर्यादालेपनं भिषक् ॥ अविदाहीषु शोथेषु हितमालेपनं भवेत् । यथास्वं दोषशमनं दाहकण्डुविनाशनम् ॥ षड्भागं पैत्तिके स्नेहं चतुर्भागं तु वातिके । अष्टभागं तु कफजे स्नेहमात्रां प्रदापयेत् ।" अयं पाठो वर्तमानेषु पुस्तकेषु सर्वेष्वेव पठ्यते इत्यस्माभिः क्रममात्रं दर्शितं, न त्वयं पठनीयः; पठनीयः पुनः प्राक्तनपाठ एव, सर्वपूर्वाचार्यसंमतत्वात् ॥ १२–१५ ॥

१ 'तस्य प्रमाणमार्द्रमाहिषचर्मोत्सेधमात्रमुपदिशन्ति' इति पाठान्तरम् ॥

अत ऊर्ध्वं व्रणबन्धनद्रव्याणि उपदेक्ष्यामः । तद्यथा—क्षौमकार्पासाविकदुकूलकौशेयपत्रोर्णचीनपट्टचर्मान्तर्वल्कलालाबूशकललताविदलरज्जुतूलफलसन्तानिकालौहानीति ॥ १६ ॥

इदानीं व्रणबन्धविधिः प्रस्तूयते, स च द्रव्याधीनः, अतस्तान्येव प्रागुपदेष्टुमाह,—क्षौमकार्पासाविकेत्यादि । क्षौमं अतसीतन्तुभिर्व्यूतं, अन्ये वस्त्रान्तरमाहुः; कार्पासं कार्पासतन्तुरचितं; आविकं उरभ्ररोमव्यूतं; दुकूलं पट्टवस्त्रं, अन्ये वल्कलमाहुः; कौशेयं कोशकारकृमिलालोद्भूतं, यत्रसरमिति लोके; पत्रोर्णः रल्लकाख्यः कम्बलः, अन्ये तु यैर्हरितादीनि देवाङ्गानि ऊच्यन्ते (?) ते पत्रोर्णाः, धौतकौशेयमित्यपरे, मागधपौण्ड्रकादिदेशेषु नागवृक्षादयश्चत्वारो वृक्षाः, तत्पत्रेभ्यो जातैः हरिततन्तुभिरूर्णारूपैरूयते यत् तत्पत्रोर्णमित्येके; चीनपट्टं चीनदेशे एवोत्पद्यते, तद्देशजातास्तु चीनयुगपट्टमिति वदन्ति, स च पत्रोर्णस्यैव भेदः, अन्ये नेत्रमाहुः; चर्म एणादीनां, अपरे चर्मबद्धं घनद्रव्यं अथवा सुवर्णपिष्टिकादिलिप्तचर्मतन्तुभिस्तुरुस्कैर्यानि व्यूयन्ते तानि चर्मशब्देनोच्यन्ते; बाह्यवल्कलमन्तस्त्वचं त्यक्त्वा मध्यं यद् गृह्यते तत् अन्तर्वल्कलं; अलाबुशकलं तुम्बीफलकर्परिका; लताविदलं श्यामलतादिपाटितार्धं; केचिद्विदलशब्दं चर्मादिभिः सह संबध्नन्ति, अन्ये तु विदलशब्देन वंशवेत्रादिकञ्चिकामाहुः, लताशब्देन च श्यामलतादीनां ग्रहणं; रज्जुः मुञ्जवल्वजादिवलितः; तूलफलं शाल्मलीफलादि; सन्तानिका क्षीरसन्तानिका, अन्ये कुशलसन्तानिकेति पठन्ति, कुशलसन्तानिका कोकिलवृत्तिः (?) द्वित्रितन्तुरचिता 'चय' इति लोके प्रसिद्धा; मर्कटीवासं केचिदाहुः; लोहानि सुवर्णत्रपुशीसादीनि ॥ १६ ॥

तेषां व्याधिं कालं चावेक्ष्योपयोगः । प्रकरणतश्चैषामादेशः ॥ १७ ॥

क्व पुनस्तेषामुपयोग इत्याह—तेषामित्यादि । तेषां क्षौमादीनाम्, व्याधिं कालं चावेक्ष्योपयोगः इति वातश्लैष्मिकं व्याधिमवेक्ष्य व्रणबन्धनद्रव्याणां घनानामुपयोगः, उष्णं च कालमवेक्ष्य तनूनामुपयोगः; चकाराद्गाढस्थानमवेक्ष्य घनानामुपयोगः, शिथिलस्थानमवेक्ष्य तनूनामुपयोग इति । वर्गोक्तानां व्रणबन्धनद्रव्याणां संक्षेपेणादेशमाह,—प्रकरणतश्चैषामिति ।—प्रकरणतः प्रकरणमवेक्ष्य, एषां व्रणबन्धनद्रव्याणां आदेशनं; तद्यथा—सर्पादिदष्टस्य अरिष्टाबन्धो रक्षादिभिः, रक्तातिप्रवृत्तौ रक्तनिवृत्त्यर्थं सन्तानिकया बध्नीयात्, पाटितश्यामलताद्यैर्भग्नसन्धानाय बन्धः कर्तव्यः, लौहैः सुवर्णादिभिः तान् बध्नीयात्, त्रप्वादिभिरर्बुदग्रन्थ्यादीन्; अलाबुशकलेन शिरोव्रणान् बध्नीयात्, एवमन्येषामपि यथार्हमादेशनम् ॥ १७ ॥

तत्र कोशदामस्वस्तिकानुवेल्लितमुत्तोलीमण्डलस्थगिकायमकखट्वाचीनविबन्धवितानगोफणाः प-

श्चाङ्गी चेति चतुर्दश बन्धविशेषाः । तेषां नामभिरेव आकृतयः प्रायेण व्याख्याताः ॥ १८ ॥

इदानीं बन्धविशेषान् संख्यया निर्देष्टुमाह,—तत्र कोशदामस्वस्तिकानुवेल्लितेत्यादि । एषामाकारं निर्देष्टुमाह,—तेषां नामभिरिति । प्रायोग्रहणात्तत्रैव सर्वेषामाकृतीर्वक्तुं न शक्यते, तस्मात् परतन्त्रोक्तलक्षणमप्यत्रैव सम्यगाकृतिविज्ञानाय श्लोकैरुपदेक्ष्यामः । तद्यथा,—"पूरयित्वौषधैर्बन्धः क्रियते कोशकाकृतिः । कोशकाख्यः स विज्ञेयो, वैद्यैर्बन्धेन वर्जिताम् ॥ दामाकृतिं चतुष्पादां दामाख्यं, स्वस्तिकं पुनः । स्वस्तिकाकृतिमासीव्य पश्चादावेष्ट्य बध्यते ॥ अनुवेल्लितं तद्विद्यात् , मुत्तोलीलक्षणं शृणु । बहंग्रिमुटिकाकारो (?) जालवद्बहुरन्ध्रकः ॥ मुत्तोलीबन्ध एष स्यात् संज्ञान्तरमतः शृणु । गोतुण्डिकां चालनीं च तामेवाहुर्भिषग्वराः ॥ मण्डलं वेष्टनाकारं विदध्यात् मण्डलाख्यके । भेषजादिभिरापूर्य स्थगिका पट्टकेन च ॥ बध्यते मण्डलाकारो यमलव्रणयोस्तु सः । बन्धं यमकनामानं भिषजो वर्णयन्ति तम् ॥" "खट्वा तु बहुभिर्वृत्ता" "चीनबन्धं विजानीयाच्चीराभिर्बहुभिर्वृतम् । विबन्धो विविधो बन्धः स च षड्ग्रन्थिकायुतः ॥ ज्ञेयो वितानसंज्ञस्तु वितानाकारसंयुतः । पाषाणगुडकोत्क्षेपकाराणीं गोफणां विदुः ॥ तदाकृतिं भिषक्कुर्यात् फलस्य पञ्चकं त्रिभिः (?) । पञ्चाङ्गीं तु वृतां कुर्यात् सन्धानाय चिकित्सकः"—इति ॥ १८ ॥

तत्र कोशमङ्गुष्ठाङ्गुलिपर्वसु विदध्यात्, दाम संबाधेऽङ्गे, सन्धिकूर्चकभ्रूस्तनान्तरतलकर्णेषु स्वस्तिकं, अनुवेल्लितं तु शाखासु, ग्रीवामेढ्रयोः मुत्तोलीं, वृत्तेऽङ्गे मण्डलं, अङ्गुष्ठाङ्गुलिमेढ्राग्रेषु स्थगिकां, यमलव्रणयोर्यमकं, हनुशङ्खगण्डेषु खट्वां, अपाङ्गयोश्चीनं, पृष्ठोदरोरःसु विबन्धं, मूर्धनि वितानं, चिबुकनासौष्ठांसबस्तिषु गोफणां, जत्रुण ऊर्ध्वं पञ्चाङ्गीमिति; यो वा यस्मिन् शरीरप्रदेशे सुनिविष्टो भवति तं तस्मिन् विदध्यात् ।

बन्धविषयमाह,—तत्रेत्यादि । तत्र इति चतुर्दशबन्धेषु मध्ये । पर्वशब्दोऽङ्गुष्ठाङ्गुलिभिः सह संबध्यते । दाम संबाधेऽङ्गे संबाधे अङ्गसंकटे । संधिकूर्चकभ्रूस्तनान्तरेति क्षिप्रमर्मोपरिष्टादुभयतः कूर्चकं, पादाङ्गुष्ठाङ्गुल्योर्मध्ये क्षिप्र इति मर्म, भ्रूस्तनान्तरमिति अन्तरशब्दः प्रत्येकं संबध्यते; तलमिह हस्तपदतलम् । अनुवेल्लितं तु शाखास्विति शाखासु सक्थिबाहुषु । ग्रीवामेढ्रयोः मुत्तोलीम् । वृत्तेऽङ्गे मण्डलं बाहुपार्श्वोदरोरुपृष्ठादिकं वृत्तमङ्गम् । अग्रशब्दोऽत्राङ्गुष्ठादिभिः सह प्रत्येकं संबध्यते. । हनुशङ्खेति हनुः मुखसन्धिः, शङ्खः भ्रूकर्णयोरन्तरं, गण्डः गल्लः । अपाङ्गयोश्चीनं अपाङ्गयोः नेत्रान्तप्रदेशयोः । पृष्ठोदरोरःसु विबन्धः हृदयोर्ध्वं स्तनयोर्मध्यं ग्रीवामूलादधस्तादुरः । मूर्द्धा मस्तकम् । चिबुकनासौष्ठांसबस्तिषु गोफणामिति चिबुकं ओष्ठाधः, नासा अस्थिपिण्डिका, अंसः बाहुशिरः, बस्तिः मूत्राशयः । उक्तं देशनियमं प्रयोजनवशेन व्यभिचारयन्नाह;—यो वा यस्मिन् शरीरप्रदेश इत्यादि । सुनिविष्टः शोभनाकारः ।—

यन्त्रणं ऊर्ध्वमधस्तिर्यक् च ॥ १९ ॥

बन्धो मृदुसमावगाढभेदात्त्रिविधः, स च यन्त्रणमन्तरेण न संभवति, अतो यन्त्रणं निर्देष्टुमाह,—यन्त्रणमूर्ध्वमधस्तिर्यक् चेति । यन्त्रणं पट्टग्रन्थैर्बन्धनं, तच्च ऊर्ध्वादिभेदेन त्रिप्रकारं, व्रणाकृतीनां नानाविधत्वात् । चकार ऊर्ध्वादिभेदानेव समुच्चिनोति ॥ १९ ॥

तत्र घनां कवलिकां दत्त्वा वामहस्तपरिक्षेपमृजुमनाविद्धमसंकुचितं मृदुपट्टं निवेश्य बध्नीयात् । न च व्रणस्योपरि कुर्याद्ग्रन्थिमाबाधकरं च ।

बन्धावचारणं निर्दिशन्नाह,—तत्रेत्यादि ।—तत्र इति वाक्योपक्रमे । घनां कवलिकामिति औषधवस्त्रयोरन्तरे या दीयते औषधसंस्थापनार्थमौदम्बरादिलक् पत्राणि वा सा कवलिकेत्युच्यते, अन्ये द्विगुणचतुर्गुणमृदुकर्पटविरचितां कवलिकामाहुः । वामहस्तपरिक्षेपमिति वामहस्तपरिक्षेपात् दृष्ट्वा रचितो बन्धो मङ्गलमावहति; अन्ये तु पट्टे वामहस्तपरिक्षिप्ते दक्षिणहस्तेन साधुबन्धो निष्पद्यते इत्याचक्षते; अन्ये तु वामदक्षिणपरिक्षेपावुभावपि विषये कर्तव्यौ । ऋजुत्वं सन्निवेशविशेषापेक्षम् । अनाविद्धं अनाकुलितम् , असंकीर्णमित्यपरे । असंकुचितं वलिवर्जितम् । मृदु कोमलम् । वामहस्तपरिक्षेपऋजुत्वादियुक्तं पट्टं निवेश्य संस्थाप्य बध्नीयादित्यर्थः । आबाधकारं च इति आ समन्ततः पीडाकरं ग्रन्थिं न कुर्यादित्यर्थः । स च वामदक्षिणपार्श्वयोस्तथा पृष्ठेऽपि क्रियमाणः स्वप्नाबाधकरो भवेदिति ॥—

न च विकेशिकौषधे अतिस्निग्धे अतिरूक्षे विषमे वा कुर्वीत । यस्मात् अतिस्नेहात् क्लेदो, रौक्ष्याच्छेदो, दुर्न्यासाद् व्रणवर्त्मावघर्षणमिति ॥ २० ॥

तत्रौषधकल्कव्रणवर्त्योः स्निग्धादिभावं नियमयन्नाह,—न च विकेशिकौषधे इति ।—कल्कमधुघृताभ्यक्तवस्त्रस्य सूत्रस्य वा वर्तिः विकेशिका, सा च सपूतिमांसोत्सङ्गगतिपूयगर्भेषु व्रणेषु निक्षिप्यते; औषधमिह औषधकल्कः, स च केवलकल्कः पूतिमांसोत्सङ्गगत्यस्थ्यन्तरपूयवर्जितेषु व्रणेषु दीयते, पर्यायव्रणेषु पुनर्विकेशिकौषधकल्कयोरुभयोरप्युपयोगः । विषमे दुर्न्यस्ते, अन्ये विषम इति न पठन्ति । विकेशिकौषधयोरतिस्निग्धातिरूक्षदुर्न्यस्तयोर्दोषं वक्तुमाह,—यस्मादतिस्नेहात् क्लेद इति ।—क्लेदः व्रणस्यार्द्रत्वं, छेदः संहतयोर्व्रणौष्ठयोर्द्विधाकरणं; दुर्न्यासात् दुष्प्रवेशात् , व्रणवर्त्म व्रणमुखम् । गयदासाचार्यास्तु अन्यथापातनिकां गृहीत्वा पाठमन्यथा पठन्ति—"अतिस्नेहातिरूक्षयोर्विकेशिकौषधयोर्दोषं युक्तियुक्तस्नेहतो गुणबहुत्वं चाह,—"कस्मादतिस्नेहात् क्लेदो रौक्ष्यात् छेदो युक्तस्नेहात् सम्यगुपरोह" इति ॥ २० ॥

तत्र व्रणायतनविशेषाद्बन्धविशेषस्त्रिविधो भवति—गाढः, समः, शिथिल इति ॥ २१ ॥

पीडयन्नरुजो गाढः सोच्छ्वासः शिथिलः स्मृतः॥
नैव गाढो न शिथिलः समो बन्धः प्रकीर्तितः॥२२॥

इदानीमुक्तसंख्यकमपि बन्धं व्रणाकृतिविशेषेण त्रिविधं दर्शयन्नाह,—तत्रेत्यादि । व्रणायतनविशेषादिति व्रणानामायतनं स्थानं अङ्गप्रत्यङ्गादिकं, तद्विशेषाद्गाढादयो बन्धविशेषा भवन्ति । ननु, दोषकालविशेषादप्यग्रे बन्धविशेषाणां दर्शितत्वाद्दोषकालावपि अत्र वाच्याविति? उच्यते, दोषकालौ हि व्रणायतौ भवतः शेषमात्रकरावेवेति (?) न पृथगुक्तौ ॥ २१ ॥ २२ ॥

तत्र स्फिक्कुक्षिकक्षावङ्क्षणोरःशिरःसु गाढः, शाखावदनकर्णकण्ठमेढ्रमुष्कपृष्ठपार्श्वोदरोरःसु समः, अक्ष्णोः सन्धिषु च शिथिल इति ॥ २३ ॥

व्रणायतनविशेषाद् बन्धविशेषं निर्दिशन्नाह—तत्र स्फिक्कुक्षीत्यादि । स्फिचौ कटिप्रोथौ, वङ्क्षणः ऊरुसन्धिः, मेढ्रः मेहनं, मुष्कः अण्डकोषः ॥ २३ ॥

तत्र पैत्तिकं गाढस्थाने समं बध्नीयात्, समस्थाने शिथिलं, शिथिलस्थाने न; एवं शोणितदुष्टं च; श्लैष्मिकं शिथिलस्थाने समं, समस्थाने गाढं, गाढस्थाने गाढतरं; एवं वातदुष्टं च ॥ २४ ॥

दोषविशेषाद् बन्धविशेषं निर्देष्टुमाह,—तत्र पैत्तिकमित्यादि ॥ २४ ॥

तत्र पैत्तिकं शरदि ग्रीष्मे द्विरह्नो बध्नीयात्, रक्तोपद्रुतमप्येवं; श्लैष्मिकं हेमन्तवसन्तयोः त्र्यहात्, वातोपद्रुतमप्येवम् । एवमभ्यूह्य बन्धविपर्ययं च कुर्वीत ॥ २५ ॥

कालविशेषादपि बन्धविशेषं दर्शयन्नाह,—तत्रेत्यादि । द्विरह्नोबध्नीयात् इति दिवसस्य मध्ये द्वौ वारौ बध्नीयादित्यर्थः । एवमभ्यूह्येति एवमनेन प्रकारेण, अभ्यूह्य स्वयमपि वितर्क्य, बन्धविपर्ययं बन्धस्यान्यथात्वमवस्थावशात् कुर्यात् इति । तद्यथा—पित्तश्लैष्मिकं बध्नीयात् प्रातर्ग्रीष्मशरदोः, हेमन्ते पैत्तिकमहरहः, वर्षादिष्वपि पित्तश्लैष्मिकं त्र्यहे सायमिति ॥२५॥

तत्र, समशिथिलस्थानेषु गाढं बद्धे विकेशिकौषधैनैरर्थक्यं शोफवेदनाप्रादुर्भावश्च, गाढसमस्थानेषु शिथिलं बद्धे विकेशिकौषधपतनं पट्टसंचाराद् व्रणवर्त्मावघर्षणमिति; गाढशिथिलस्थानेषु समं बद्धे च गुणाभाव इति ॥ २६ ॥

गाढादिस्थानेऽप्यन्यथाकृतानां बन्धानां दोषं वक्तुमाह,—तत्र समशिथिलस्थानेष्विति । चकारोऽत्र रागं समुच्चिनोति । गाढबन्धदोषोऽयम् ॥ २६ ॥

अविपरीतबन्धे वेदनोपशान्तिरसृक्प्रसादो मार्दवं च ॥ २७ ॥

यथोचितबन्धगुणमाह,—अविपरीतबन्धे इत्यादि ॥ २७ ॥

अबध्यमानो दंशमशकतृणकाष्ठोपलपांशुशीतवातातपप्रभृतिभिर्विशेषैरभिहन्यते व्रणो विविधवेदनोपद्रुतश्च दुष्टतामुपैति आलेपनादीनि चास्य विशोषमुपयान्ति ॥ २८ ॥

बन्धव्यतिरेके दोषं वक्तुमाह,—अबध्यमानो दंशेत्यादि । दंशः वनमक्षिका, उपलः पाषाणः, पांशुः धूलिः, आतपः घर्मः, दुष्टतां वैकृतम् ॥ २८ ॥

चूर्णितं मथितं भग्नं विश्लिष्टमतिपातितम् ॥
अस्थिस्नायुसिराच्छिन्नमाशु बन्धेन रोहति ॥२९॥
सुखमेवं व्रणी शेते सुखं गच्छति तिष्ठति ॥
सुखं शय्यासनस्थस्य क्षिप्रं संरोहति व्रणः ॥३०॥

अथ बन्धस्यात्यन्तगुणं दर्शयन्नाह,—चूर्णितं मथितमित्यादि । चूर्णितं बहुधा खण्डीकृतं, मथितं विलोडितं, भग्नं काण्डभग्नं, विश्लिष्टं सन्धिच्युतं, अतिपातितं स्थानाच्च्युतमवलम्बमानम् । छिन्नशब्दो अस्थ्यादिभिः प्रत्येकं संबध्यते । चूर्णितादिषु गमनागमनस्थानशयनेष्वपि चतुर्षु बन्धः प्रशस्त इत्याह,—सुखमेवं व्रणी शेते स्वपिति, तिष्ठति ऊर्ध्वीभूत आस्ते, शय्यासनस्थस्य सुखं भवतीत्यध्याहारः ॥ २९ ॥ ३० ॥

अबन्ध्याः पित्तरक्ताभिघातविषनिमित्ता यदा च शोफदाहपाकरागतोदवेदनाभिभूताः क्षाराग्निदग्धाः पाकात् प्रकुपिताः प्रशीर्णमांसाश्च भवन्ति॥३१

येषु बन्ध एवानर्थकरस्तान् दर्शयन्नाह,—अबन्ध्याः इत्यादि । निमित्तशब्दः पित्तादिभिः सह प्रत्येकं संबध्यते । कदा पुनरेते अबन्धनीया इत्याह,—यदेत्यादि । तोदाख्ययैव वेदनया अभिभूताः वातानुविद्धा इत्यर्थः । अत्र बन्धेनात्यर्थं तोदोत्पत्तिरेव स्यात् तस्मान्न बन्धः कर्तव्य इति । 'तोददाहाभिभूता' इत्यन्ये पठन्ति । 'यदा च शोफतोददाहरागपाकवेदनाभिभूता' इति केचित् पठन्ति । पाकात् प्रकुपिताः प्रशीर्णमांसाश्च भवन्ति इति ये व्रणाः पाकात् प्रतिस्रस्तमांसा भवन्ति तेऽपि न बन्ध्या इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

कुष्ठिनामग्निदग्धानां पिडका मधुमेहिनाम् ॥
कर्णिकाश्चोन्दुरुविषे विषजुष्टव्रणाश्च ये ॥ ३२ ॥
मांसपाके न बध्यन्ते गुदपाके च दारुणे ॥

उक्तानुक्तमर्थं सुखपाठार्थं श्लोकैर्निर्दिशन्नाह,—कुष्ठिनामग्निदग्धानामित्यादि । कुष्ठिप्रभृतीनां मांसपाके सति व्रणा न बध्यन्ते । मधुमेहिनां पिडका इति । गुदपाके दारुणे इति बन्धो न कार्य इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

स्वबुद्ध्या चापि विभजेत्कृत्याकृत्यांश्च बुद्धिमान् ॥ ३३ ॥

देशं दोषं च विज्ञाय व्रणं च व्रणकोविदः ॥
ऋतूंश्च परिसंख्याय ततो बन्धान् निवेशयेत्॥३४॥

कृत्याकृत्यान् साध्यासाध्यान् । देशं स्फिक्कुक्षिकक्षादिकम् । दोषं वातादिकम् । व्रणकोविदः व्रणविद्वान् । ऋतून् शीतोष्णसाधारणान् परिसंख्याय बुद्ध्वा । निवेशयेत् कुर्यादित्यर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

ऊर्ध्वं तिर्यगधस्ताच्च यन्त्रणा त्रिविधा मता ॥
यथा च बध्यते बन्धस्तथा वक्ष्याम्यशेषतः ॥ ३५ ॥
घनां कवलिकां दत्त्वा मृदु चैवापि पट्टकम् ॥
विकेशिकामौषधं च नातिस्निग्धं समाचरेत् ॥ ३६ ॥
प्रक्लेदयत्यतिस्निग्धा तथा रूक्षा क्षिणोति च ॥
युक्तस्नेहा रोपयति दुर्न्यस्ता वर्त्म घर्षति ॥ ३७ ॥
विषमं च व्रणं कुर्यात् स्तम्भयेत् स्रावयेत्तथा ॥
यथाव्रणं विदित्वा तु योगं वैद्यः प्रयोजयेत् ॥ ३८ ॥
पित्तजे रक्तजे वापि सकृदेव परिक्षिपेत् ॥
असकृत् कफजे वापि वातजे च विचक्षणः ॥ ३९ ॥
तलेन प्रतिपीड्याथ स्रावयेदनुलोमतः ॥
सर्वांश्च बन्धान् गूढान्तान् सन्धींश्च विनिवेशयेत् ४०

केचित् सुश्रुताध्यायिनो गद्योक्तस्यार्थस्य व्यक्त्यर्थं संग्रहश्लोकान् पठन्ति; "ऊर्ध्वं तिर्यगधस्ताच्च यन्त्रणा त्रिविधा मता । यथा च बध्यते बन्धस्तथा वक्ष्याम्यशेषतः" इत्यादि । विषमं च व्रणं कुर्यादिति वैषम्यमिह निम्नोन्नतत्वेन । स्तम्भयेत् स्रावयेत्तथेति स्तम्भनं स्रावणं चेह पूयस्यैवेति । सकृदेव परिक्षिपेत् इति एकवारमेव चेष्टयेदिति । सर्वांश्च बन्धानित्यादि सर्वान् बन्धान् सन्धींश्च सर्वान् गुप्तान्तान् विनिवेशयेत् विनियोजयेत् कुर्यादित्यर्थः ॥ ३५–४० ॥

ओष्ठस्याप्येष सन्धाने यथोद्दिष्टो विधिः स्मृतः ॥
बुद्ध्योत्प्रेक्ष्याभियुक्तेन तथा चास्थिषु जानता ॥ ४१
उत्तिष्ठतो निषण्णस्य शयनं चापि गच्छतः ॥
गच्छतो विविधैर्यानैर्नास्य दुष्यति स व्रणः ॥ ४२ ॥
ये च स्युर्मांससंस्था वै त्वग्गताश्च तथा व्रणाः ॥
सन्ध्यस्थिकोष्ठप्राप्ताश्च सिरास्नायुगतास्तथा ॥ ४३ ॥
तथावगाढगम्भीराः सर्वतो विषमस्थिताः ॥
नैते साधयितुं शक्या ऋते बन्धाद्भवन्ति हि ॥ ४४ ॥

ओष्ठस्येत्यादि ।—एष यथोद्दिष्टो विधिरोष्ठस्यापि संधाने स्मृतः । बुद्ध्योत्प्रेक्ष्येत्यादि अभियुक्तेन जानता वैद्येन बुद्ध्या अभ्यूह्य अस्थिष्वपि सन्धानाय यथोद्दिष्टो विधिः कर्तव्य इति । तथेत्यादि अवगाढतया गम्भीर इत्यर्थः । गयदासाचार्येणायं पाठः अनार्ष एव कृतः, तन्मतानुसारिणा ब्रह्मदेवेन क्वचिद् व्याख्यातः, ताभ्यां गृहीतत्वात् अस्माभिर्लिखितो व्याख्यातश्च क्वचिदिति ॥ ४१–४४ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां सूत्रस्थाने अष्टादशोऽध्यायः समाप्तः ।

एकोनविंशोऽध्यायः

अथातो व्रणितोपासनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

व्रणितस्य संजातव्रणस्य, उपासनं सेवनं, तच्च गृहशय्यासनादिकं, तद्विद्यते यस्मिन् स तथा ॥ १ ॥ २ ॥

व्रणितः प्रथममेवागारमन्विच्छेत् ; तच्च आगारं प्रशस्तवास्त्वादिकं कार्यम् ॥ ३ ॥

शय्यासनादिकं गृहस्थस्य कार्यमिति प्रागेव गृहं निर्देष्टुमाह,—व्रणितस्य प्रथममेवेति । व्रणिनः इत्यन्ये पठन्ति । तच्चागारं प्रशस्तवास्त्वादिकं कार्यम् ॥ ३ ॥

प्रशस्तवास्तुनि गृहे शुचावातपवर्जिते ॥
निवाते न च रोगाः स्युः शारीरागन्तुमानसाः ॥ ४ ॥

यतस्तस्मिन् तथा भूते स्थितस्य व्रणिनः शारीराद्यो रोगा न भवेयुरिति दर्शयितुमाह,—प्रशस्तवास्तुनीत्यादि । प्रशस्तवास्तुनि गृहे इति वास्तुशब्देन प्रदेशः कथ्यते, तेन प्रशस्तदेशे गृहे इत्यर्थः, प्रशस्तत्वं देशस्य प्राङ्निम्नत्वं उदङ्निम्नत्वं कृष्णमृत्तिकत्वं सुवर्णमृत्तिकत्वं चेत्यादिकं; गृहसन्निवेशार्था भूमिस्तदधिष्ठातृपुरुषो वा वास्तुशब्देनोच्यते इति अन्ये; तस्य प्रशस्तत्वं हि मर्मादिरहितत्वं ॥ ४ ॥

तस्मिन् शयनमसंबाधं स्वास्तीर्णं मनोज्ञं प्राक्शिरस्कं सशस्त्रं कुर्वीत ॥ ५ ॥

शयनस्थस्य व्रणिनः सव्रणान्यङ्गानि सुखमासत इति तदेव निर्दिशन्नाह—तस्मिन् शयनमसंबाधमिति । तस्मिन् इति आगारे, असंबाधं असङ्कीर्णं, स्वास्तीर्णं शोभनैरास्तरणैस्तुलीगण्डोपधानैराच्छादनैश्चाच्छादितम् , मनोज्ञं रमणीयम् , सशस्त्रं शस्त्रसहितं हिंस्रनिवारणार्थम् ॥ ५ ॥

सुखचेष्टाप्रचारः स्यात् स्वास्तीर्णे शयने व्रणी ॥
प्राच्यां दिशि स्थिता देवास्तत्पूजार्थं च तच्छिरः ६

इत्थंभूतस्य शयनस्य गुणमाह,—सुखचेष्टाप्रचारः स्यादित्यादि । चेष्टाप्रचारः इति शयनपरिवर्तनादिगतिः ॥ ६ ॥

तस्मिन् सुहृद्भिरनुकूलैः प्रियंवदैरुपास्यमानो यथेष्टमासीत ॥ ७ ॥

तस्मिन् शयने यथा व्रणितेन स्थातव्यं तथोपदिशन्नाह,—तस्मिन् सुहृद्भिरित्यादि । सुहृद्भिः इति मित्रैः । अनुकूलैः इति आत्मनोऽनुमतवर्तिभिरित्यर्थः । उपास्यमानः सेव्यमानः ॥ ७ ॥

सुहृदो विक्षिपन्त्याशु कथाभिर्व्रणवेदनाः ॥
आश्वासयन्तो बहुशस्त्वनुकूलाः प्रियंवदाः ॥ ८ ॥

सुहृदुपासनफलमाह,—सुहृदो विक्षिपन्तीत्यादि । विक्षिपन्ति विशेषेण प्रेरयन्ति स्फुटयन्तीत्यर्थः; कथाः पूर्वपुरुषवृत्तान्तप्रबन्धरचनाः; आश्वासयन्तः आश्वासनं कुर्वन्तः ॥ ८ ॥

न च दिवानिद्रावशगः स्यात् ॥ ९ ॥

शयने दोषवन्तमाचारं परिहरन्नाह,—न च दिवानिद्रावशगः स्यात् ॥ ९ ॥

दिवास्वप्नाद्व्रणे कण्डूर्गात्राणां गौरवं तथा ॥
श्वयथुर्वेदना रागः स्रावश्चैव भृशं भवेत् ॥ १० ॥

कथंचिद्दिवास्वप्ने कृते दोषमाह—व्रणे कण्डूरित्यादि। अत्र कण्डूगौरवे कफकृते, श्वयथुवेदने वातकृते, रागः पित्तजनितः, स्रावो वा रक्तकृतः, एतेन दिवास्वप्नस्य अखिलदोषकर्तृत्वमुक्तम्॥१०॥

उत्थानसंवेशनपरिवर्तनचङ्क्रमणोच्चैर्भाषणाद्यासु च आत्मचेष्टासु अप्रमत्तो व्रणं संरक्षेत् ॥ ११ ॥

सर्वास्ववस्थासु व्रणसंरक्षा करणीयेति दर्शयन्नाह,—उत्थानसंवेशनपरिवर्तनेत्यादि । संवेशनं विस्रवणं, परिवर्तनं वामदक्षिणकट्योर्विलोटनं, चङ्क्रमणं गतागतं, आत्मचेष्टासु उत्थानादिकासु एव, अप्रमत्तः व्रणीति शेषः ॥ ११ ॥

स्थानासनं चङ्क्रमणं दिवास्वप्नं तथैव च ॥
व्रणितो न निषेवेत शक्तिमानपि मानवः ॥ १२ ॥

चतुर्विधामपि व्रणिनः कायचेष्टां नियमन्नाह,—स्थानासनेत्यादि । स्थानं ऊर्ध्वीभूतस्य स्थितिः, आसनं उपविष्टस्य स्थितिः । "स्थानासनं चङ्क्रमणं यानयानातिभाषणम् । व्रणवान्न निषेवेत शक्तिमानपि मानवः—" इति केचित् पठन्ति । यानयानं रथादिगमनम् ॥ १२ ॥

उत्थानाद्यासनं स्थानं शय्या चातिनिषेविता ॥
प्राप्नुयान्मारुताद्व्रङ्गे रुजस्तस्माद्विवर्जयेत् ॥ १३ ॥

उत्थानादीनामतिनिषेवणाद्दोषमाह,—उत्थानाद्यासनं स्थानमित्यादि ॥ १३ ॥

गम्यानां च तथा स्त्रीणां संदर्शनसंभाषणसंस्पर्शनानि दूरतः परिहरेत् ॥ १४ ॥

सामान्याकारं नियम्य विशिष्टं स्पर्शाश्रयं विहारमतिदोषकरं पृथगेव निर्दिशन्नाह—गम्यानां च तथा स्त्रीणामिति ।—गम्याः गमनार्हाः, ग्राम्यधर्मयोग्या इत्यर्थः, ताश्च भार्यावेश्याचेटीप्रभृतयः । संदर्शनादिषु संशब्दः आभिमुख्यार्थः ॥ १४ ॥

स्त्रीदर्शनादिभिः शुक्रं कदाचिच्चलितं स्रवेत् ॥
ग्राम्यधर्मकृतान् दोषान् सोऽसंसर्गेऽप्यवाप्नुयात् ॥ १५ ॥

कस्माद्गम्यस्त्रीणां संदर्शनादि परिहर्तव्यमित्याह,—स्त्रीदर्शनादिभिरित्यादि ॥ १५ ॥

नवधान्यमाषतिलकलायकुलत्थनिष्पावहरितकशाकाम्ललवणकटुकगुडपिष्टविकृतिवल्लूरशुष्कशाकाजाविकानूपौदकमांसवसाशीतोदककृशरापायसदधिदुग्धतक्रप्रभृतीन् परिहरेत् ॥ १६ ॥

अतिदोषकरमाहारं नियमयन्नाह,—नवधान्यमाषेत्यादि । कलायोऽत्र त्रिपुटः, एतेन हरेणुसतीनकयोरप्रतिषेधः; निष्पावशब्देनात्र राजशिम्बी; हरितकमिति "कुठेरशिग्रुसुरससुमुखासुरिभूस्तृणाः । चुक्राकशुक्तिका चेति वर्ग हरितकं विदुः"—इति । अत्राम्लादयस्त्रयो रसाः । गुडपिष्टविकृतिरिति विकृतिशब्दो गुडपिष्टाभ्यां सह संबध्यते । वल्लूरं शुष्कमांसम् । अजाविकानूपौदकमांसवसेति अजाविकौ प्रसिद्धौ; आनूपशब्दो द्विविधः—व्युत्पादितोऽव्युत्पादितश्च, तत्र व्युत्पादितः पञ्चसु कूलचरादिषु वर्तते, अत्र तु व्युत्पादित एव ग्राह्यः, तदेवाह,—अनुगता आपो यस्मिन् सोऽनूपो देशः, तच्चारिणस्तु आनूपाः; ते च कूलचराः प्लवाश्चेति । औदकशब्देन पुनरत्र कोशस्थाः पादिनो मत्स्याश्चोच्यन्ते । वसा शुद्धमांसस्नेहः, कृशरा तिलतण्डुलमाषकृता यवागूः, पायसं क्षीरसिद्धास्तण्डुलाः । अन्ये तु 'अजाङ्गलानूपौदकमांसं' इति पठन्ति । यद्यपि जाङ्गलवर्गोऽष्टविधस्तथाप्यत्र जङ्घालविष्किरौ जाङ्गलशब्देनोच्येते; कुतः? तयोः प्रधानतमत्वात्, यथा लवणशब्दस्याविशेषोक्तावपि प्रधानत्वात् सैन्धवं गृह्यते तद्वत्, तेनात्र जङ्घालविष्किरौ विहाय अन्येषां जाङ्गलानां प्रतिषेध इति । आनूपौदकयोरपि अजाङ्गलत्वादेव निषेधे सिद्धे पुनरुपादानं तन्मांसानामत्यर्थं दोषवत्त्वप्रतिपादनार्थं, अजाङ्गलमांसविकार इति निषेधमुखेन विधिप्रणयनं जङ्घालविष्किरयोरप्यवस्थायामुपयोगख्यापनार्थमिति । प्रभृतिग्रहणाद्वरकोद्दालकादीनां परिहारः ॥ १६ ॥

तक्रान्तो नवधान्यादिर्योऽयं वर्ग उदाहृतः ॥
दोषसंजननो ह्येष विज्ञेयः पूयवर्धनः ॥ १७ ॥

एषां भिन्नजातीयानामपि दोषकरत्वं प्रतिपादयन्नाह—तक्रान्तो नवेत्यादि । तक्रप्रभृतीनि परिहरेदित्यत्र प्रभृतिग्रहणाद्वरकोद्दालकादीनां ग्रहणं, अतस्तेषामपि दोषसंजननत्वम् । ननु नवधान्यादौ वर्गे केचिद्वातहराः, केचिच्च पित्तहराः, केचिच्च कफहरास्तत्कथमुच्यते दोषसंजनन इति? नैष दोषः, यतोऽत्र दोषशब्देन व्रणदुष्टिरेवोच्यते; यद्यपि व्रणदुष्टिरपि दुष्टैरेव दोषैः क्रियते तथापि न दोषः, कस्मात्? निदानद्रव्याणां त्रिविधत्वात्; तद्यथा—किंचित् द्रव्यं दोषकारि किंचित् व्याधिकारि किंचिदुभयकारि इति; किं बहुनोक्तेन, अत्र निबन्धनकारैर्बहुधा जल्पितं, तच्चास्माभिर्विस्तरभयान्न दर्शितमिति ॥ १७ ॥

मद्यपश्च मैरेयारिष्टासवसीधुसुराविकारान् परिहरेत् ॥ १८ ॥

तत्र विशिष्टविषयेऽतिदोषकरत्वाद्विशिष्टं पानद्रव्यं चाङ्गीकृत्य निषेधार्थमाह,—मद्यपश्च मैरेयेत्यादि । शस्त्रकर्मादावेकवारं मद्यपस्य मद्यपानं अभिहितं अत्र तु व्रणे सति निषेध एव । मैरेयं सुरासवयोरेकस्मिन् भाजने संधानम् । अरिष्टमभयारिष्टादि । आसवाः पलाशक्षारोदकासवादयो महाकुष्ठाद्यभिहिताः ।

सीधुः सत्यकः, सोऽपि नानाकारः पक्वरसिकसितरसिकाकादिभेदेन। सुरा लोहितवर्णा पिष्टककल्केन किंचित् कलुषा। अत्र केचिदाचार्या एवं ब्रुवते—यानि मद्यानि अम्लादिगुणयुक्तानि भवन्ति तानि सर्वाण्येव व्रणिभिर्न पातव्यानि, यानि पुनर्द्राक्षारसोद्भवानि मद्यानि अम्लादिगुणविपरीतगुणानि रक्तपित्तादिष्वभिमतानि तानि च व्रणितस्यावस्थायां कदाचिद्दातव्यानीति ग्रन्थकर्तुरभिप्राय इति ॥ १८ ॥

मद्यमम्लं तथा रूक्षं तीक्ष्णमुष्णं च वीर्यतः ॥
आशुकारि च तत् पीतं क्षिप्रं व्यापादयेद् व्रणम् १९

कुतः पुनर्मैरेयादयः परिहरणीया इत्याह,—मद्यमम्लमित्यादि ॥ १९ ॥

वातातपरजोधूमावश्यायातिसेवनातिभोजनानिष्टभोजनाश्रवणदर्शनेर्ष्यामर्षभयक्रोधशोकध्यानरात्रिजागरणविषमाशनानशनशयनोपवासवाग्व्यायामस्थानचङ्क्रमणशीतवातविरुद्धाशनाजीर्णमक्षिकाद्या बाधाः परिहरेत् ॥ २० ॥

आभ्यन्तराश्रयाहारविहारौ नियम्य बाह्यानपि परिहरन्नाह,—वातातपरजोधूमेत्यादि । ईर्ष्या परसम्पत्त्यसहिष्णुता, अमर्षः क्रोधः, ध्यानं अनवरतकार्याकार्यचिन्तनम्; विषमाशनशयनमिति विषमशब्दः शयनासनाभ्यां सह प्रत्येकं संबध्यते; बहुस्तोकाकालभोजनं विषमाशनम्; रात्रिजागरणं दिवास्वप्नश्च विषमशयनं; तत्र विषमशयनं निषिद्धमपि पुनरत्यन्तापथ्यकारित्वेन नियमार्थम्, शीतो वातः; विरुद्धाशनं सममधुघृतादिकम् ॥ २० ॥

व्रणिनः संप्रतप्तस्य कारणैरेवमादिभिः ॥
क्षीणशोणितमांसस्य भुक्तं सम्यङ् न जीर्यति ॥२१॥
अजीर्णात् पवनादीनां विभ्रमो बलवान् भवेत् ॥
ततः शोफरुजास्रावदाहपाकानवाप्नुयात् ॥ २२ ॥

कुतः पुनरेते परिहार्या इत्याह—व्रणिनः संप्रतप्तस्येति। संप्रतप्तस्य इति सम्यक्प्रकारेण संतापितस्य । पवनादीनामिति वातपित्तकफानामित्यर्थः । विभ्रमः व्यापद्विशेषो वातादीनां, स्थानान्तरगमनं वा । शोफरुजे वातस्य, आस्रावः कफस्य, दाहपाकौ पित्तस्येति ॥ २१ ॥ २२ ॥

सदा नीचनखरोम्णा शुचिना शुक्लवाससा शान्तिमङ्गलदेवताब्राह्मणगुरुपरेण भवितव्यमिति । तत् कस्य हेतोः? हिंसाविहाराणि हि महावीर्याणि रक्षांसि पशुपतिकुबेरकुमारानुचराणि मांसशोणितप्रियत्वात् क्षतजनिमित्तं व्रणिनमुपसर्पन्ति सत्कारार्थं जिघांसूनि वा कदाचित् ॥ २३ ॥

आधिदैविकं विशिष्टमागन्तुबाधं परिजिहीर्षुराह,—सदा नीचनखेत्यादि । शान्त्यादिपरेण शान्त्यादिरतेनेत्यर्थः । शिष्यहितार्थं गुरुः स्वयमेव प्रश्नं कुर्वन्नाह,—तत् कस्य हेतोरित्यादि । तत् नीचनखरोमादिकरणम् । अन्ये 'अपि तत् कस्य हेतोः' इति पठन्ति । अपिशब्दोऽत्र सानुनयप्रश्ने इति च व्याख्यानयन्ति । शिष्यहितत्वेन स्वयमेव हेतुसाकाङ्क्षं प्रश्नं कृत्वा सहेतुमुत्तरमाह,—हिंसाविहाराणीत्यादि । हिंसाविहाराणि वधक्रीडनानि; अन्ये तु हिंसार्थं विहारश्चेष्टा येषां तानि हिंसाविहाराणि। हि यस्मादर्थे, यस्मात् क्षतजनिमित्तं व्रणिनमुपसर्पन्ति तस्मान्नीचनखादिना भवितव्यमिति । हिस्थाने अन्ये तुशब्दं यस्मादर्थे पठन्ति । रक्षांसि पशुपतिकुबेरकुमारानुचराणि महेश्वरधनदकार्तिकेयानुगानि तदादेशकारीणीत्यर्थः। क्षतजनिमित्तं शोणितार्थं, सत्कारार्थं जिघांसूनि वा कदाचित् सत्कारार्थं पूजार्थं सायुष्यं तं व्रणिनमुपसर्पन्ति; गतायुषं तु जिघांसूनीति; अन्ये त्वन्यथा व्याख्यानयन्ति, कदाचिद्वा जिघांसूनि हन्तुमिच्छूनि उपसर्पन्ति सत्कारार्थं ॥ २३ ॥

भवति चात्र ।

तेषां सत्कारकामानां प्रयतेतान्तरात्मना ॥
धूपबल्युपहारांश्च भक्ष्यांश्चैवोपहारयेत् ॥ २४ ॥

तेषां सत्कारदानायाह—तेषां सत्कारकामानामित्यादि । तेषामनुचराणां पूजाभिलाषिणां, प्रयतेतान्तरात्मना विशिष्टो वैद्यो धूपादीन् उपहारयेत् दापयेदित्यर्थः । बलिः पशुवर्जिता पूजा, उपहारः सपशुर्बलिः ॥ २४ ॥

ते तु संतर्पिता आत्मवन्तं न हिंस्युः । तस्मात् सततमतन्द्रितो जनपरिवृतो नित्यं दीपोदकशस्त्रस्रग्दामपुष्पलाजाद्यलङ्कृते वेश्मनि संपन्मङ्गलमनोऽनुकूलाः कथाः शृण्वन्नासीत ॥ २५ ॥
संपदाद्यनुकूलाभिः कथाभिः प्रीतमानसः ॥
आशावान् व्याधिमोक्षाय क्षिप्रं सुखमवाप्नुयात् २६॥

तेषां तर्पणफलमाह,—ते तु संतर्पिता इति । आत्मवन्तं रक्षांसि हिंसितुं न शक्नुवन्ति । आत्मवांस्तु नीचनखरोमादिभिर्भवति, तस्मात् सततं अतन्द्रितः अनलसः । स्रक् मूर्धार्हा पुष्पमाला, दाम ग्रैवेयादिपुष्पाभरणं, पुष्पाणि अग्रथितानि, आदिशब्दाच्चन्दनादर्शवीणादयः । संपन्मङ्गलमनोनुकूला इति अनुकूलशब्दः संपदादिभिः प्रत्येकं संबध्यते । संपदाद्यनुकूलत्वात् श्रवणफलमाह,—संपदाद्यनुकूलाभिरिति ॥ २५ ॥ २६ ॥

ऋग्यजुःसामाथर्ववेदाभिहितैरपरैश्चाशीर्विधानैरुपाध्याया भिषजश्च सन्ध्ययो रक्षां कुर्युः ॥ २७ ॥

अपरामपि कर्तव्यतामाह,—ऋग्यजुरित्यादि । आशीर्विधानैः आशीःकरणैः आशीर्वादैरित्यर्थः । उपाध्यायाः पुरोहिताः ॥ २७ ॥

सर्षपारिष्टपत्राभ्यां सर्पिषा लवणेन च ॥
द्विरह्नः कारयेद्धूपं दशरात्रमतन्द्रितः ॥ २८ ॥

मक्षिकादीनां रक्षादीनां च रक्षार्थं धूपमाह,—सर्षपारिष्टेत्यादि । अरिष्टपत्रं निम्बपत्रं, लवणेन सैन्धवेन, द्विरह्नः इति

दिनस्य वारद्वयं प्रातः सायं च दशरात्रं । सर्षपादिरक्षोघ्नविहतौजांसि रक्षांसि नैव पुनर्व्रणिनमुपसर्पन्ति ॥ २८ ॥

छत्रातिच्छत्रे लाङ्गलीं जटिलां ब्रह्मचारिणीं लक्ष्मीं गुहामतिगुहां शतवीर्यां सहस्रवीर्यां सिद्धार्थकांश्च शिरसा धारयेत् ॥ २९ ॥

छत्रातिच्छत्रे इत्यादि । छत्रातिच्छत्रे द्रोणपुष्पीद्वयं; लाङ्गली कपिकच्छुः; जटिला मांसी; ब्रह्मचारिणी मुण्डितिका, पत्त्रङ्गकाष्ठमित्यपरे; लक्ष्मीः शमी, लक्ष्मणेत्यन्ये, विष्णुक्रान्तेत्यपरे; गुहातिगुहे शालिपर्णीपृश्निपर्ण्यौ; शतवीर्या शतावरी, नालदूर्वेत्यन्ये; सहस्रवीर्या श्वेतदूर्वा; सिद्धार्थकाः सर्षपाः ॥ २९ ॥

व्यज्येत बालव्यजनैर्व्रणं न च विघट्टयेत् ॥
न तुदेन्न च कण्डूयेच्छयानः परिपालयेत् ॥ ३० ॥

अन्यदप्याह—व्यज्येत बालव्यजनैरिति । बालव्यजनैः चामरैः । न च विघट्टयेत् न चालयेत् । न तुदेत् न व्यथयेत् । न कण्डूयेत् न खर्जूयेत् नखविषभयात् । शयानं स्वपन्तम् । केचिदमुं न पठन्ति ॥ ३० ॥

अनेन विधिना युक्तमादावेव निशाचराः ॥
वनं केशरिणाक्रान्तं वर्जयन्ति मृगा इव ॥ ३१ ॥

एतस्य रक्षोघ्नविधेः फलं दर्शयन्नाह—अनेन विधिनेत्यादि ॥ ३१ ॥

जीर्णशाल्योदनं स्निग्धमल्पमुष्णं द्रवोत्तरम् ॥
भुञ्जानो जाङ्गलैर्मांसैः शीघ्रं व्रणमपोहति ॥ ३२ ॥
तण्डुलीयकजीवन्तीसुनिषण्णकवास्तुकैः ॥
बालमूलकवार्ताकपटोलैः कारवेल्लकैः ॥ ३३ ॥
सदाडिमैः सामलकैर्घृतभृष्टैः ससैन्धवैः ॥
अन्यैरेवंगुणैर्वापि मुद्गादीनां रसेन वा ॥ ३४ ॥
शक्तून् विलेपीं कुल्माषं जलं चापि शृतं पिबेत् ॥
व्रणे श्वयथुरायासात् स च रागश्च जागरात् ॥ ३५ ॥
तौ च रुक् च दिवास्वापात् ताश्च मृत्युश्च मैथुनात् ॥

आहारविधिविधेयमधिकृत्याह,—जीर्णशाल्योदनं स्निग्धमित्यादि । जीर्णशाल्योदनमिति नवधान्यनिषेधादेव पुराणशालीनां लब्धे पुनर्जीर्णग्रहणं प्रपुराणनिषेधार्थं; तेन वर्षोषितं तत् ग्राह्यम् । द्रवोत्तरमिति द्रवः उत्तरो यस्मिन् सः द्रवोत्तरः, द्रवप्रधान इति केचिद् व्याख्यानयन्ति; इदं च व्याख्यानं गयदासाचार्यो न मन्यते, कस्मात् ? व्रणिनां तोयपाननिषेधात् । तदुक्तं "व्रणे च मधुमेहे च पानीयं मन्दमाचरेत्"—इति, तथा भोजोऽपि "व्रणोदरास्थापनपीडितानां प्रमेहिणां छर्द्यतिसारिणां च । द्रवं न दद्यादथवापि कोष्णं स्वल्पं हितं भेषजसंस्कृतं च" इति, तथा द्वादशाशनप्रविचारेऽपि,—"प्रक्लिन्नदेहान् व्रणिनः शुष्कैर्मेहिन एव च"—इति, तस्माद् द्रवादुत्तरः द्रवोत्तरः द्रवहीनो मूर्तिप्रधान इति व्याख्येयम्, जाङ्गलमांसभोजनमपि रोपणकाले दातव्यं, मांसं मांसेन वर्धत इति वचनात् । जीवन्ती डोडिका, सुनिषण्णकाः सिरवालिकाः, चतुष्पर्णीत्यन्ये । घृतभृष्टैः इति एतेन घृतेनैव संस्कारो विधेयो नान्यैरिति । ससैन्धवैः इति सैन्धवमेव लवणेषु ग्राह्यम् । अन्यैरेवंगुणैर्वा इति स्वस्थवृत्तिकैः श्रेण्यैश्च वेत्राग्रमण्डूकपर्णीकर्कोटकप्रभृतिभिः । मुद्गादीनां रसेन चेति शमीधान्येषु निषेधः वर्जं मुद्गादयः । शक्तून् इति यथासात्म्यं, यवसात्म्यानां यवशक्तवः, शाल्यादिसात्म्यानां तण्डुलाजशक्तवः इति । विलेपी स्वल्पद्रवा बहुसिक्था । कुल्माषाः यवपिष्टमयाः उत्स्विन्नाः ॥ ३२–३५ ॥

दिवा न निद्रावशगो निवातगृहगोचरः ।
व्रणी वैद्यवशो तिष्ठन् शीघ्रं व्रणमपोहति ॥ ३६ ॥
एवंवृत्तसमाचारो व्रणी संपद्यते सुखी ॥
आयुश्च दीर्घमाप्नोति धन्वन्तरिवचो यथा ॥ ३७ ॥

यथोक्ताहाराचारानुवर्तिनो व्रणितस्य फलोपदर्शनपरं श्लोकद्वयमाह—दिवा न निद्रावशग इति । निवातगृहगोचरः इति वातरहितागारविषयः, तत्स्थायीत्यर्थः । एवं अनेन प्रकारेण वृत्तः प्राप्तः सम्यक् आचारः आहारो विहारश्च येन; अथवा एवं अनेन प्रकारेण वृत्तस्य समाचारः समाचरणं व्यवहरणं यस्य सः एवंवृत्तसमाचारः । संपद्यते सुखी इति सुखी भवतीत्यर्थः । यथा इति सत्यम् । कश्चिदाचार्यस्तु अनयोः श्लोकयोर्मध्ये अमुं श्लोकं पठति, —"व्रणे श्वयथुरायासात् स च रागश्च जागरात् । तौ च रुक् च दिवास्वप्नात् ताश्च मृत्युश्च मैथुनात्" । व्याख्यानयन्ति,—स च श्वयथुः रागश्च रक्तता च जागरात् रात्रिजागराद्भवतः, तौ चेति श्वयथुरागौ रुक् व्यथा च दिवास्वप्नात् भवन्ति, ता इति श्वयथुरागरुजो मृत्युश्च मैथुनात् संभवन्तीत्यर्थः । श्रीगयदासाचार्यप्रभृतयस्तु द्वावेव श्लोकौ मन्यन्ते । इमं च कस्मिंश्चित् पुस्तके प्रमादपठितं दृष्ट्वा कश्चिदेवाविहितपाठं व्याख्यानयति अस्मिंश्च स्वीक्रियमाणे निर्णीतपाठव्याख्यातृभिः श्रीगयदासप्रभृतिभिः सह विरोधः स्यात्, तस्मादयं न पठनीय इति ॥ ३६–३७ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां सुश्रुतव्याख्यायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सूत्रस्थाने एकोनविंशोऽध्यायः ।

विंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो हिताहितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

अथातो हिताहितीयमित्यादि । हिताहितान्यधिकृत्य कृतोऽध्यायो हिताहितानि वा अस्मिन् वियन्ते इति हिताहितीयः ॥ १ ॥

ग्रह्वायोः पथ्यं तत् पित्तस्यापथ्यमित्यनेन हेतुना न किंचिद् द्रव्यमेकान्तेन हितमहितं वास्तीति केचिदाचार्या ब्रुवते । तत्तु न सम्यक् । इह खलु यस्माद् द्रव्याणि स्वभावतः संयोगतश्च एकान्तहितानि एकान्ताहितानि हिताहितानि च भवन्ति ॥ ३ ॥

प्रथमं परमतमेव दर्शयन्नाह,—यद्वायोः पथ्यमित्यादि । यद्वायोः पथ्यं तत् पित्तस्यापथ्यमिति यथा तैलकाञ्जिकादि । इतिशब्दोऽयमाद्यर्थः । एकान्तेन सातत्येन किंचिदपि द्रव्यं हितं नास्ति, पित्तस्यापथ्यत्वात्; तथा एकान्तेनाहितमपि नास्ति, वायोः पथ्यत्वात् । वाशब्दोऽत्र समुच्चयार्थः । परमतनिषेधार्थं स्वमतमाह,—तत्तु न सम्यगिति । इह इति सौश्रुते तन्त्रे । खलु निश्चयेन । स्वभावतः प्रकृतितः, या सर्वावस्थासु अपरित्याज्या सा द्रव्यस्य प्रकृतिः; यथा वह्नेरुष्णत्वमपां द्रवत्वमित्यादि । संयोगतः इति एकद्वित्र्यादिद्रव्येण संहतीभावः संयोगः । चकारेण संयोगेष्वपि स्वभावोऽपि हेतुत्वेन समुच्चीयते; तथा देशकालमात्रासंस्काराश्च स्वभावानुसंबद्धाः समुच्चीयन्ते ॥ ३ ॥

तत्र, एकान्तहितानि जातिसात्म्यात् सलिलघृतदुग्धौदनप्रभृतीनि; एकान्ताहितानि तु दहनपचनमारणादिषु प्रवृत्तानि अग्निक्षारविषादीनि, संयोगादपराणि विषतुल्यानि भवन्ति; हिताहितानि तु यद्वायोः पथ्यं तत्पित्तस्यापथ्यमिति ॥ ४ ॥

एकान्तहितान्येव प्रथमं दर्शयन्नाह,—तत्रैकान्तहितानीत्यादि । तत्र इति हिताहितद्रव्येषु मध्ये । जातिसात्म्यात् इति मनुष्यजातिसात्म्यात् । आत्मना देहेन सह स्थितं द्रव्यमविकारि सात्म्यम् । प्रभृतिग्रहणात् यवगोधूमादयः । एकान्ताहितानि दर्शयन्नाह,—एकान्ताहितानि त्वित्यादि । एतान्यग्निक्षारविषादीनि एकान्ताहितानि स्वस्थानां, रोगिणां तु रोगमात्राद्यपेक्षया हितान्येवेति । अन्ये त्वेवं पठन्ति,—'तेषामेव संयोगतस्त्वपराणि' इति, व्याख्यानयन्ति च—एकान्ताहितानि संबध्यन्ते, तुशब्दश्चार्थः; तेन स्वभावसंयोगानुसक्तैर्देशादिभिरप्येकान्ताहितानि भवन्ति । हिताहितानि दर्शयन्नाह,—हिताहितानि त्वित्यादि । अस्यार्थः प्रागेवात्रैवाध्याये व्याख्यातः ॥ ४ ॥

अतः सर्वप्राणिनामयमाहारार्थं वर्ग उपदिश्यते; तद्यथा—रक्तशालिषष्टिककाङ्गुकमुकुन्दकपाण्डुकपीतकप्रमोदककालकाशनकपुष्पककर्दमकशकुनाहृतसुगन्धककलमनीवारकोद्रवोद्दालकश्यामाकगोधूमवेणुयवादयः एणहरिणकुरङ्गमृगमातृकाश्वदंष्ट्राकरालक्रकरकपोतलावतित्तिरिकपिञ्जलवर्तीरवर्तिकादीनां मांसानि मुद्गवनमुद्गमकुष्ठकलायमसूरमङ्गल्यचणकहरेण्वाढकीसतीनाः चिल्लिवास्तुकसुनिषण्णकजीवन्तीतण्डुलीयकमण्डूकपर्ण्यः गव्यं घृतं सैन्धवदाडिमामलकमित्येष वर्गः सर्वप्राणिनां सामान्यतः पथ्यतमः ॥ ५ ॥

रक्तशालिषष्टिकेत्यादि । रक्तशालिः स्वनाम्ना प्रसिद्धः । षष्टिकः गौरषष्टिकः । काङ्गुकः गौरकृष्णषष्टिकः । मुकुन्दकः ईषत्कृष्णषष्टिकः । पाण्डुकः पाण्डुकशालिः, स च पाण्डुतुषयुक्तः । सुगन्धकः देवशालिः । कलमः शालिविशेषः, कलंबिरिति लोके प्रसिद्धः । एते षष्टिकादयः शूकधान्येषु । नीवारः प्रसादिका धान्यमध्ये रक्तशूको भवति, तुलजीधान्यमिति लोके प्रसिद्धः । उद्दालकः आरण्यकोद्रवः । वेणवः वेणुयवाः । नीवारादयस्तु शूकधान्येषु । एणः कृष्णमृगः; हरिणस्ताम्रवर्णमृगः । कुरङ्गः चतुरङ्ग इति लोके प्रसिद्धः । मृगमातृका स्वल्पा पृथूदरा चतुरङ्गस्त्री । श्वदंष्ट्रा चतुर्दंष्ट्रोऽतिदुष्टः, 'कर्कटका' इति लोके । करालः कस्तूरीमृगः । क्रकरः क्रकसपक्षी, कयारकरवारा इति भाषा । तित्तिरिः कृष्णतित्तिरिः । कपिञ्जलः गौरतित्तिरिः । वर्तीरः 'घर्घर' इति लोके; वर्तिका तद्भेदः । एणादयो जाङ्गलमृगमांसेषु । लावादयो जाङ्गलपक्षिषु । मङ्गल्याः पाण्डुवर्णा मसूराः । हरेणुः सतीनभेदः वर्तुलकलायः । आढकी तुवरी । सतीनः वर्तुलकः । मुद्गादयो वैदलसूपेषु । चिल्ली क्षेत्रवास्तुकः । वास्तुकः टङ्कवास्तुकः । सुनिषण्णकः शिरिवालिका, चतुष्पर्णीत्यपरे । जीवन्ती डोडिका । मण्डूकपर्णी ब्राह्मी । चिल्लीप्रभृतीनि शाकेषु । गव्यं घृतं स्नेहेषु । आमलकदाडिमौ फलेषु । ननु, नीवारकोद्रवोद्दालकादीनां वातकरत्वात् वाताहितत्वं स्यात्, तत् कथं हितानि इत्युच्यन्ते ? नैवं, अल्पवातकरत्वाददोपकरत्वव्यपदेश इति ॥ ५ ॥

तथा ब्रह्मचर्यनिवातशयनोष्णोदकनिशास्वप्नव्यायामाश्चैकान्ततः पथ्यतमाः ॥ ६ ॥

आहारमैकान्तिकं निर्दिश्य विहारं निर्दिशन्नाह,—तथा ब्रह्मचर्येत्यादि । ब्रह्मचर्यं स्त्रीसेवानिवृत्तिः । व्यायामः स्वस्थस्य मात्रया काले च पथ्यतमः । व्यायामश्चेति चकारात् वेगाविधारणादीनां ग्रहणम् ॥ ६ ॥

एकान्तहितान्येकान्ताहितानि प्रागुपदिष्टानि । हिताहितानि तु यद्वायोः पथ्यं तत्पित्तस्यापथ्यमिति ॥ ७ ॥

एकान्तहितानीति एकान्तहितानि सलिलादीनि । एकान्ताहितानि अग्न्यादीनि । एतानि पूर्वं कथितानि । हिताहितानि त्विति तुशब्दश्चार्थे, तेन हिताहितानि च प्रागुपदिष्टानि । कानि पुनस्तानि हिताहितानि प्रागुपदिष्टानीत्याह,—यद्वायोः पथ्यं तत्पित्तस्यापथ्यमिति ॥ ७ ॥

संयोगतस्तु अपराणि विषतुल्यानि भवन्ति । तद्यथा-वल्लीफलकवककरीराम्लफललवणकुलत्थपिण्याकदधितैलानूपौदकविरोहिपिष्टशुष्कशाकाजाविकमांसमद्यजाम्बवचिलिचिममत्स्यगोधावराहांश्च नैकध्यमश्नीयात् पयसा ॥ ८ ॥

संयोगतस्त्वित्यादि । विषतुल्यानि इति विषतुल्यत्वेन एकान्ताहितत्वमुक्तम् । कुतः ? स्वस्थे विषस्यैकान्ताहितत्वात् । तान्येव दर्शयन्नाह,—तद्यथा वल्लीफलेत्यादि । वल्लीफलं कूष्माण्डादिवल्लीजं, अन्ये शिम्ब्यादिकमाहुः । करकं छत्रकं, छत्रकभेदं सुखण्डकसंज्ञमित्यन्ये । करीरं वंशाङ्कुरम् । अम्लफलानि

आम्रातकादीनि । बिरोहि विगतरोहणं विगताङ्कुरितं च । पिष्टं तण्डुलपिष्टम् । जाम्बवं जम्बूफलम् । चिलिचिममत्स्यः सकली लोहिताक्षः सर्वतो लोहितराजी प्रायो भूमौ चरति तलमीनसंज्ञकः । नैकध्यं नैकस्मिन् काले । एतानि वल्लीफलादीनि वराहान्तानि समस्तव्यस्तान्यपि पयसा सह नाश्नीयात् । केचिदेतस्य वर्गस्यान्ते 'अजाङ्गलमांसं स्वस्थानामन्यत्र रोगोपसृष्टेभ्यः' इति पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—अजाङ्गलमांसं जलेशयानूपादिभेदेन पञ्चप्रकारम् ॥ ८ ॥

रोगं सात्म्यं च देशं च कालं देहं च बुद्धिमान् ॥
अवेक्ष्याग्न्यादिकान् भावान् रोगवृत्तेः प्रयोजयेत्॥९॥

विरुद्धस्यापि क्वचित् प्रयोगं दर्शयन्नाह,—रोगं सात्म्यं चेत्यादि । रोगं उदरादिकम् । सात्म्यं अष्टविधं जात्यातुरौषधान्नरसदेशर्तूदकभेदतः । देशं आनूपादिकम् । कालं शीतोष्णवर्षलक्षणम् । देहं स्थूलकृशमध्यभेदभिन्नम् । अग्न्यादिकान् भावान् इति अग्न्यादिकान् पदार्थान् । आदिशब्दात् प्रकृतिवयोबलसत्त्वादि गृह्यते । रोगवृत्तेः रोगिण इत्यर्थः । एतेन बुद्धिमानूहापोहवितर्कानुगतधीयुक्तो वैद्यो रोगादीनवेक्ष्य एकान्ताहितमपि रोगिणः प्रयोजयेदिति । तद्यथा,—उदरिणस्तिलमात्रविषभक्षणं, कृष्णसर्पदष्टेक्षुकाण्डभक्षणं चेत्यादिकं बोद्धव्यम् ॥ ९ ॥

अवस्थान्तरबाहुल्याद्रोगादीनां व्यवस्थितम् ॥
द्रव्यं नेच्छन्ति भिषज इच्छन्ति स्वस्थरक्षणे॥१०॥
द्वयोरन्यतरादाने वदन्ति विषदुग्धयोः ॥
दुग्धस्यैकान्तहिततां विषमेकान्ततोऽहितम्॥११॥
एवं युक्तरसेष्वेषु द्रव्येषु सलिलादिषु ॥
एकान्तहिततां विद्धि वत्स सुश्रुत नान्यथा ॥१२॥

तस्माद्धिताहितत्वेन व्यवस्थितं द्रव्यं नास्तीत्याह,—अवस्थान्तरबाहुल्यादित्यादि । अवस्थान्तरबाहुल्यात् अवस्थाविशेषाणां प्राचुर्यात् । केषां अवस्थाविशेषा इत्याह,—रोगादीनाम् । आदिशब्दात् सात्म्यदेशादीनां ग्रहणम् । व्यवस्थितं द्रव्यं नेच्छन्ति इति हितमेवेदमहितमेवेदमिति वैद्या नेच्छन्ति, अवस्थाविशेषबाहुल्यात् । किं सर्वत्रैव व्यवस्थितं द्रव्यं नेच्छन्तीत्याह,—इच्छन्ति स्वस्थरक्षणे इति ।—स्वस्थरक्षणे पुनर्व्यवस्थितं द्रव्यं वैद्या इच्छन्त्येवेति । अमुमेवार्थं दर्शयन्नाह,—द्वयोः स्वस्थरोगिणोः । अन्यतरादाने "इति सामान्योक्तावपि स्वस्थस्यैव ग्रहणम् । तेन विषदुग्धयोर्मध्ये दुग्धस्यैकान्तहिततां भिषजो वदन्ति, विषं पुनरेकान्ततोऽहितमिति । एवं युक्तरसाद्येष्विति एवं अनेन स्वस्थोपयोगप्रकारेण ॥ १०—१२ ॥

अतोऽन्यान्यपि संयोगादहितानि वक्ष्यामः—न विरूढधान्यैर्वसामधुपयोगुडमाषैर्वा ग्राम्यानूपौदकपिशितादीन्यभ्यवहरेत्, न पयोमधुभ्यां रोहिणीशाकं जातुकशाकं वाश्नीयात्, बलाकां वारुणीकुल्माषाभ्यां, काकमाचीं पिप्पलीमरिचाभ्यां; नाडीभङ्गशाककुक्कुटदधीनि च नैकध्यं; मधु चोष्णोदकानुपानं; पित्तेन चाममांसानि; सुराकृशरापायसांश्च नैकध्यं; सौवीरकेण सह तिलशष्कुलीं; मत्स्यैः सहेक्षुविकारान्; गुडेन काकमाचीं, मधुना मूलकं, गुडेन वाराहं, मधुना च सह विरुद्धं; क्षीरेण मूलकं आम्रजाम्बवश्वाविच्छूकरगोधाश्च; सर्वांश्च मत्स्यान् पयसा विशेषेण चिलिचिमं; कदलीफलं तालफलेन पयसा दध्ना तक्रेण वा; लकुचफलं पयसा दध्ना माषसूपेन वा प्राक् पयसः पयसोऽन्ते वा॥१३॥

अतोऽन्यान्यपीत्यादि । न च विरूढधान्यैः इति विरूढधान्यादिभिः सह ग्राम्यादीनां मांसादीनि नाश्नीयादित्यर्थः । नवधान्यादिभिः समस्तैर्व्यस्तैरपि ग्राम्यादीनां पिशितादीनि विरुद्धानीति । विरूढं विगताङ्कुरमङ्कुरितं च । न पयोमधुभ्यामिति रोहिणीशाकं कटुकाशाकम् । जातुकशाकं पौष्करशाकम् । बलाकां वारुणीकुल्माषाभ्यामिति बलाका बकभेदः, वारुणी मद्यापरपर्यायः, कुल्माषः उत्स्विन्नमाषादिः; आभ्यां सह बलाकां नाश्नीयादिति योज्यम् । काकमाचीमिति पिप्पलीमरिचाभ्यां सह काकमाचीं नाश्नीयादिति योजनीयम् । नाडीभङ्गशाकेति नाडीभङ्गशाकं नाडीपल्लवशाकम् । कुक्कुटः ताम्रचूडः । एतानि द्विशस्त्रिशोऽपि वा नाश्नीयात् । मधु च इति न हितमित्यर्थः । पित्तेन चेति पित्तं कालखण्डलमम् । सुराकृशरेति सुरा मद्यभेदः, कृशरा तिलतण्डुलमाषैः कृता यवागूः । पायसं क्षीरसिद्धास्तण्डुलाः । अमून्यपि त्रिशो द्विशो वापि विरुद्धानि । सौवीरकेण सहेति सौवीरकं काञ्जिकविशेषः, विरेचनाधिकारे वक्ष्यते । मत्स्यैः सहेति इक्षुविकारान् गुडादीन् । गुडेन काकमाचीमित्यादि । अन्ये त्वेवं पठन्ति,—'गुडेन काकमाचीं, मधुना मूलकं, वराहं क्षीरेण, मूलकं च' अपरे त्वेवं पठन्ति,—'गुडेन काकमाचीं मधुना मूलकं वराहं च' चकारात् मधुनेति पदं वाराहेण काकमाच्या च सह संबध्नन्ति । आम्रजाम्बवेति नैकध्यं अश्नीयादिति वाक्यशेषः । श्वावित् शेहिका (सजारुः) । सर्वांश्च मत्स्यानिति, ननु सर्वांश्च मत्स्यान् पयसा इत्यनेनैव चिलिचिममत्स्यविरोधः सिद्धः तत् किमर्थं वल्लीफलादिषु चिलिचिममत्स्यस्य पयसा विरोधपाठः? इत्याह,—विशेषेण चिलिचिममिति । कदलीफलमिति तालादिभिः सह कदलीफलं नाश्नीयादित्यर्थः । लकुचफलमिति दध्यादिभिः सह लकुचफलं नाश्नीयादित्यर्थः । केचिदत्र मधुना घृतेन चेति पठन्ति, लकुचफलं च नाश्नीयादिति च व्याख्यानयन्ति । अयं पाठो वर्तमानासु बहुषु प्रतिषु पठ्यते, न तु निबन्धेषु, तस्मान्न पठनीय इति । प्राक्पयसं पयसोऽन्ते वा इति लकुचफलं नाश्नीयादिति शेषः ॥ १३ ॥

अतः कर्मविरुद्धान् वक्ष्यामः—कपोतान् सर्षपतैलभृष्टान् नाद्यात्; कपिञ्जलमयूरलावतित्तिरिगोधा-

श्चैरण्डदार्व्यभिसिद्धा एरण्डतैलसिद्धा वा नाद्यात्; कांस्यभाजने दशरात्रपर्युषितं सर्पिः; मधु चोष्णैरुष्णे वा; मत्स्यपरिपचने शृङ्गवेरपरिपचने वा सिद्धां काकमाचीं; तिलकल्कसिद्धमुपोदिकाशाकं; नारिकेलेन वराहवसापरिभृष्टां बलाकां; भासमङ्गारशूल्यं नाश्नीयादिति ॥ १४ ॥

संयोगविरुद्धानभिधाय कर्मविरुद्धान् वक्तुमाह,—अतः कर्मविरुद्धानित्यादि। कर्मशब्देनात्र संस्कारोऽभिप्रेतः। कपिञ्जलमयूरेति। एरण्डदार्व्यभिसिद्धा इति एरण्डदारुहरिद्राभिसिद्धाः; 'एरण्डदार्वग्निना' इत्यन्ये पठन्ति, एरण्डकाष्ठवह्निनेति च व्याख्यानयन्ति। नाद्यात् न खादेत्। दशरात्रपर्युषितमिति दशनिशानिवासितम्। मधु चोष्णैरिति उष्णैः उष्णस्पर्शद्रव्यैः, उष्णस्पर्शत्वं चाग्न्यादिजनितं ज्ञेयम्। उष्णे उष्णकाले ग्रीष्मे शरदि चेत्यर्थः। मत्स्यपरिपचने इति परिपचनं पात्रमुच्यते। नारिकेलेन इति वराहवसापरिभृष्टां बलाकां नारिकेलेन सह नाश्नीयादित्यर्थः। भासमिति भासः गृध्रविशेषः स्वल्पतुण्डो धूसरवर्णः। यत् शूलेन विद्धा अङ्गारेषु पक्वं तत् अङ्गारशूल्यम् ॥१४॥

अतो मानविरुद्धान् वक्ष्यामः—मध्वम्बुनी मधुसर्पिषी मानतस्तुल्ये नाश्नीयात्; स्नेहौ मधुस्नेहौ जलस्नेहौ वा, विशेषादान्तरीक्षोदकानुपानौ ॥ १५ ॥

मध्वम्बुनी इत्यादि। आन्तरीक्षोदकानुपानौ विशेषतो मधुस्नेहौ नाश्नीयात्। तदेवं स्वभावापथ्यसंयोगकालसंस्कारमानैः पञ्चप्रकाराणि विरुद्धानि निर्दिष्टानि ॥ १५ ॥

अत ऊर्ध्वं रसद्वन्द्वानि रसतो वीर्यतो विपाकतश्च विरुद्धानि वक्ष्यामः—तत्र मधुराम्लौ रसवीर्यविरुद्धौ, मधुरलवणौ मधुरकटुकौ च सर्वतः, मधुरतिक्तौ रसविपाकाभ्यां, मधुरकषायौ चाम्ललवणौ रसतः, अम्लकटुकौ रसविपाकाभ्यां, अम्लतिक्तावम्लकषायौ च सर्वतः, लवणकटुकौ रसविपाकाभ्यां, लवणतिक्तौ लवणकषायौ च सर्वतः, कटुतिक्तौ रसवीर्याभ्यां, कटुकषायौ तिक्तकषायौ च रसतः ॥ १६ ॥

मधुराम्लावित्यादि। मधुरलवणौ च इति चकारेण रसवीर्यविरुद्धाविति समुच्चीयते। सर्वतः इति रसवीर्यविपाकतः; एवं सर्वत्र रसद्वन्द्वप्रकरणे सर्वतःशब्दो व्याख्यात इति। मधुरकषायौ चेति चकारेण इमावपि रसविपाकाभ्यां विरुद्धाविति समुच्चीयते। कटुकषायौ चेति चकारादेतावपि रसवीर्याभ्यां विरुद्धाविति। मधुराम्लावित्यादिपाठेन दधिशर्करादिद्वन्द्वेषु उपयोगार्हेषु न विरोधः, अन्येषु चानुपयोगार्हेषु विरोध इति सूचितम्। श्रीगयदासादय आचार्या अमुं पाठमनार्षं वर्णयन्ति; कस्मात्? 'आदौ मधुरमश्नीयात्' इत्यादिना सर्वरसाभ्यवहारस्य स्वस्थानामुक्तत्वात्; 'न चैकरससेवायां' इत्यादिना चैकरससेवाया निषिद्धत्वात्; तस्मान्न पठनीय एवायं ग्रन्थ इति। श्रीब्रह्मदेवस्त्वार्षानार्षचिन्तामकुर्वन्नमुं ग्रन्थं पठति व्याख्यानयति च। तत्पठितव्याख्यातत्वात् सर्वमेतद्दर्शिभिरस्माभिरपि लिखितः क्वचिद्व्याख्यातश्चेति ॥ १६ ॥

तरतमयोगयुक्तांश्च भावानतिरूक्षान् अतिस्निग्धान् अत्युष्णान् अतिशीतान् इत्येवमादीन् विवर्जयेत् ॥ १७ ॥

अतिशयगुणयोगयुक्ता माहिषक्षीरादिपदार्था हिता अपि स्वस्थानामेकान्ताहिता भवन्तीति दर्शयन्नाह;—तरतमेत्यादि। तरतमयोगयुक्तांश्च भावानिति अतिशयस्नेहादिगुणसहितानि द्रव्याणीत्यर्थः। तानेवातिशयगुणयुक्तान् विवृण्वन्नाह,—अतिस्निग्धानित्यादि। तस्मान्माहिषं दुग्धं गव्यादतिशयस्निग्धं स्वस्थस्य समाग्नेर्वर्ज्यं अस्वस्थस्य च तीक्ष्णाग्नेः सेव्यमित्यादि द्रष्टव्यम्। युक्तांश्चेति चकारः अतिशयगुणयुक्तानामपि पथ्यतमायुष्यतमवृष्यतमान् समुच्चिनोति। एषामेकान्तहितत्वात् एभ्योऽन्येऽतिशयगुणयुक्ताः स्वभावादेवैकान्ताहिता इति। एवमादीनित्यादिशब्दादन्येऽपि वीर्यसंज्ञका गुणाः पिच्छिलविशदतीक्ष्णमृदवो गृह्यन्ते, तथा गुरुलघुवीर्यं च। अन्ये तु आदिशब्दादुक्तेभ्योऽन्येऽपि सर्वे गुणा गृह्यन्ते इति वदन्ति ॥ १७ ॥

भवन्ति चात्र।

विरुद्धान्येवमादीनि वीर्यतो यानि कानि च ॥
तान्येकान्ताहितान्येव शेषं विद्याद्यथायथम् ॥१८॥

अमुमेवार्थं सुखबोधार्थं संगृह्णाह,—विरुद्धान्येवमादीनीत्यादि। वीर्यतः इति वीर्यशब्देनात्र स्निग्धादयोऽष्टौ गुणा उच्यन्ते; अथवा विंशतिगुणाः षड्सा अप्युच्यन्ते, येन कुर्वन्ति तद्वीर्यमिति वचनात्। एवमादीनि इत्युक्ते यानि कानिचिदिति यत् कृतं तत् तन्त्रान्तरोक्ताशेषविरुद्धोपग्रहार्थम्। अन्ये तु आदिशब्दात्तन्त्रान्तरोक्तानि देशकालमात्रादिविरुद्धानि लभ्यन्त इति मन्यन्ते। अतोऽन्यत् माषादि हिताहितं जानीयात्, कस्यचिद्दोषप्रकोपत्वात् कस्यचिद्दोषहरत्वादिति ॥ १८ ॥

व्याधिमिन्द्रियदौर्बल्यं मरणं चाधिगच्छति ॥
विरुद्धरसवीर्याणि भुञ्जानोऽनात्मवान्नरः ॥१९॥

किं पुनर्विरुद्धं भुक्तं करोतीत्याह,—व्याधिमिन्द्रियदौर्बल्यमित्यादि। व्याधिमिति षाण्ड्यान्ध्यविसर्पदकोदरविस्फोटकोन्मादभगन्दरादिकं, इन्द्रियदौर्बल्यं इन्द्रियाधिष्ठानदौर्बल्यं शक्तिदौर्बल्यं वा, अधिगच्छति प्राप्नोति। विरुद्धरसवीर्याणि भुञ्जानः इति रसग्रहणं द्रव्यवीर्यपरिहारार्थम्, तेनोष्णस्यापि दुग्धस्य प्रयोगो भवति; क्षीरद्रव्यस्य हि उष्णत्वं तद्गतमधुररसशैत्येन विरोधिनापि न दूष्यति, एवमुष्णपानीयस्यापीति। अनात्मवान् अबुद्धिमान्। अन्ये रसवीर्यादीनीति पठन्ति। तेषां मते रसपाकयोरपि गुरुलघुसंज्ञयोर्विरोधो वर्जनीय इति। पूर्वप्रतिपादिताध्यायार्थपिण्डदर्शनपरः श्लोकोऽयं; तेनास्मिन्नध्याये एव

यानि विरुद्धानि द्रव्याण्युक्तानि तेष्वेव रसवीर्यविरोधो ज्ञेयः, न पुनरिहानुक्तानि यानि तेष्विति ॥ १९ ॥

यत्किञ्चिद्दोषमुत्क्लेश्य भुक्तं कायान्न निर्हरेत् ॥
रसादिष्वयथार्थं वा तद्विकाराय कल्पते ॥ २० ॥

न केवलं विरुद्धभोजनमेव व्याधिहेतुः अपि तु हितादीन्यपीति दर्शयन्नाह,—यत्किञ्चिद्दोषमुत्क्लेश्येति । यत्किञ्चिदित्यनेनाशेषमेवाहितं संगृहीतं, दोषं वातादिकम् । उत्क्लेश्य प्रकोप्य । निर्हरेत् इति मदनफलत्रिवृतादिवदूर्ध्वमधो वा नाकर्षेत् तद्विकाराय कल्पते इति संबन्धनीयम् । कल्पते संपद्यते । न केवलं दोषकरमेव व्याधये भवति अपि तु रसादिधातुदुष्टिकरमपि व्याधये भवतीति आह,—रसादिष्वित्यादि । रसादिष्वयथार्थं वा इति रसादिधातुषु अयथा प्रयोजनविरुद्धं रसादीनां जीवनादिप्रयोजनविरोधे रसादिधातुदूषणकरमित्यर्थः । दोषदुष्टिकारित्वेन धातुदूषणकरत्वं न लभ्यते, विशिष्टशक्तित्वाद् द्रव्याणाम्; तथाहि—कानिचित् दोषदुष्टिकराणि कानिचित् धातुदुष्टिकराणीति । तानि चात्र न कथयिष्यामो विस्तरभयात् । अन्ये तु व्याख्यानयन्ति—रसादिष्विति आदिशब्दाद्वीर्यविपाकयोर्ग्रहणम्; तेन रसवीर्यविपाकेषु यद् भुक्तं सद यथार्थमनर्थकरं वा भवति, तद्विकाराय कल्पते । जैज्झटाचार्यस्तु अमुं श्लोकमनार्षं कथयति, गयदासाचार्येण चायमङ्गीकृतः, अतोऽस्माभिरपि लिखितो व्याख्यातश्च ॥ २० ॥

विरुद्धाशनजान् रोगान् प्रतिहन्ति विरेचनम् ॥
वमनं शमनं वापि पूर्वं वा हितसेवनम् ॥ २१ ॥

विरुद्धाशनादुत्पन्नानां रोगाणां चिकित्सासूत्रमुद्दिशन्नाह,—विरुद्धाशनजान् रोगानिति । प्रतिहन्ति विरेचनमिति विरुद्धाशनजव्याधिप्रत्यनीकविरेचनं प्रतिशब्देन द्योत्यते; तेन कुष्ठव्याधिप्रत्यनीकं विरेचनं विरुद्धाशनजं कुष्ठं हन्ति, एवमन्यत्रापि योजनीयम् । वमनं शमनं वापि इति तत्र विरेकवमने बहुदोषाणां प्राणवतां च, इतरेषां तु शमनमिति । शमनलक्षणमुच्यते;—"न शोधयति यद्दोषान् समान्नोदीरयत्यपि । समीकरोति क्रुद्धांश्च तत् संशमनमुच्यते ॥" पूर्वं वा हितसेवनमिति सुवर्णलोहादिविरोधिरोगहरं पूर्वमेव सेवेत । तदुक्तं 'न सज्यते हेमपाङ्गे विषं पद्मदलेऽम्बुवत्' । 'पूर्वं वा हितभोजनम्' इत्यन्ये पठन्ति ॥ २१ ॥

सात्म्यतोऽल्पतया वापि दीप्ताग्नेस्तरुणस्य च ॥
स्निग्धव्यायामबलिनां विरुद्धं वितथं भवेत्॥२२॥
व्यायामशीलो बलवान् शिशुश्च
स्निग्धोऽग्निमांश्चापि महाशनश्च ॥
अप्नोति रोगांश्च विरुद्धजातान्
अभ्यासतो वाल्पतया च जन्तुः ॥ २३ ॥

विरुद्धाशनं कुर्वतोऽपि कस्यचित् कुतो विरुद्धाशनजा रोगा न भवन्तीत्याह,—सात्म्यतोऽल्पतया वापीति । सात्म्यादिभिर्हेतुभिर्विरुद्धं वितथं निष्फलं भवतीति पिण्डार्थः । स्निग्धव्यायामबलिनामिति स्निग्धव्यायामाभ्यां बलिनामिति संबध्यते । तेनायमर्थः—स्निग्धद्रव्याभ्यवहारबलिनां बलवद्भिरित्याद्विरुद्धं निष्फलं भवति । केचिद् बलिनामिति पदं भिन्नं मन्यन्ते । तेनायमर्थः—स्निग्धानां व्यायामिनां बलिनां च विरुद्धं वितथं भवेदिति । सात्म्यतोऽल्पतयेत्यादि श्लोकस्याग्रे केचिदमुं श्लोकं पठन्ति,—"व्यायामशीलो बलवान् शिशुश्च स्निग्धोऽग्निमांश्चापि महाशनश्च । आप्नोति रोगांश्च विरुद्धजातानभ्यासतो वाल्पतया च जन्तुः ॥" अयं च न पठनीयः, सर्वनिबन्धकारैरपठितत्वात् ॥ २२ ॥ २३ ॥

अथ वातगुणान् वक्ष्यामः—

पूर्वः समधुरः स्निग्धो लवणश्चैव मारुतः ।
गुरुर्विदाहजननो रक्तपित्ताभिवर्धनः ॥ २४ ॥
क्षतानां विषजुष्टानां व्रणिनः श्लेष्मलाश्च ये ॥
तेषामेव विशेषेण सदा रोगविवर्धनः ॥ २५ ॥
वातलानां प्रशस्तश्च श्रान्तानां कफशोषिणाम् ॥
तेषामेव विशेषेण व्रणक्लेदविवर्धनः ॥ २६ ॥
मधुरश्चाविदाही च कषायानुरसो लघुः ॥
दक्षिणो मारुतः श्रेष्ठश्चक्षुष्यो बलवर्धनः ॥ २७ ॥
रक्तपित्तप्रशमनो न च वातप्रकोपणः ॥
विशदो रूक्षपरुषः खरः स्नेहबलापहः ॥ २८ ॥
पश्चिमो मारुतस्तीक्ष्णः कफमेदोविशोषणः ॥
सद्यः प्राणक्षयकरः शोषणस्तु शरीरिणाम्॥२९॥
उत्तरो मारुतः स्निग्धो मृदुर्मधुर एव च ॥
कषायानुरसः शीतो दोषाणां चाप्रकोपणः॥३०॥
तस्माच्च प्रकृतिस्थानां क्लेदनो बलवर्धनः ॥
क्षीणक्षयविषार्तानां विशेषेण तु पूजितः ॥ ३१ ॥

हितस्यापि वातादेर्दिक्संयोगादहितत्वं स्यादिति वातगुणान् निर्दिशन्नाह,—अतो वातगुणान् वक्ष्याम इति । "वातस्य दक्षिणोत्तरगतस्य दोषहरत्वेन हितत्वं, पूर्वपश्चिमवातस्याहितत्वं, अतो हिताहितीयाध्यायपरिसमाप्तौ वातस्य गुणोपवर्णनं निर्देष्टुमाह,—अथ वातगुणानित्यादि" इत्यन्ये । खरः प्रचण्डवेगः । अन्ये तु आहारद्रव्यप्रकरणादितरसंयोगोऽप्रस्तुत इत्यमुं वातगुणोपवर्णनग्रन्थं न पठन्त्येव । गयदासाचार्यस्तु अस्मिन् हिताहितीयार्थपाठे पूर्वोक्तं पाठं कियन्तं निक्षिप्य पूर्वोक्तपाठक्रमव्यतिक्रमेण च पठति । यावता पाठेन व्यतिक्रमस्तावन्तं दर्शयन्नाह,—"वल्लीफलकवककरीराम्लफललवणकुलत्थपिण्याकदधितिलविरोहिशुष्कशाकाजाविकमांसमद्यजाम्बवचिलिचिममत्स्यगोधावराहांश्च नैकध्यमश्नीयात् पयसा प्राक् पयसोऽन्तरा वा । कपोतांश्च सर्षपतैलभृष्टान्नाद्यात् । कपिञ्जलमयूरलावतित्तिरिगोधाश्चैरण्डदार्व्यग्निसिद्धा एरण्डतैलसिद्धा वा । मधुघृते समधृते मधु चान्तरीक्षोदकानुपानम् । कांस्यभाजने दशरात्रपर्युषितं सर्पिः ।

मधु चोष्णमुष्णेन वा दध्यथवा। पित्तेन सह मांसानि पक्वानि आमानि च केवलान्यपि। सुराकृशरापायसांश्च नैकध्यमश्नीयात्। सौवीरकेण सह तिलशष्कुलीः। तक्रेण सह मधुघृते। मत्स्यगोधापृषतानां मांसानि मधुना। गोधां मत्स्यान् क्षौद्रासवेन। पृषतमांसं वा तेनैव। तथा मैरेयमाध्वीकाभ्यां वनोपोदक्या मत्स्यान्। नेक्षुविकृतिः सर्वा मत्स्यैः सह। सर्पिर्गुडकाकमाचीमधुमूलकानि नैकध्यम्। मधुना वाराहं दध्ना कौक्कुटं मद्येन बलाकां तिलकल्केन वोपोदिकां सिद्धाम्। न पिप्पलीं मत्स्यवसया प्रियंग्वनुलिप्तो न पायसमश्नीयात्' इति। अस्याग्रे च तरतमयोगयुक्तांश्च भावानित्यादिसूत्राणि पठति, तानि च पूर्वसूत्रैरेव समानानीति नेह प्रदर्शितानि ॥ २४—३१ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां सूत्रस्थाने विंशतितमोऽध्यायः।

एकविंशतितमोऽध्यायः।

अथातो व्रणप्रश्नमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय)॥ २ ॥

अथातो व्रणप्रश्नमित्यादि। व्रणविषयः प्रश्नो यस्मिन् स व्रणप्रश्नः। व्रणशब्देनात्र वातादय उच्यन्ते, व्रणकारणत्वात्; तेन वातादिविषयः प्रश्नो यस्मिन्नित्युक्तम्। अन्ये व्रणमाश्रित्य प्रश्नः व्रणप्रश्नः स विद्यते यस्मिन्नित्यर्थे उत्पन्नस्य ईयप्रत्ययस्य लोपं कृत्वा व्रणप्रश्नमिति रूपं पठन्ति। तेनात्र व्रणारम्भकाणां वातादीनां संख्यास्वलक्षणकर्मादीनि व्रणस्यैव निरुक्तादि च वक्तव्यमित्यर्थः सिद्धः ॥ १ ॥ २ ॥

वातपित्तश्लेष्माण एव देहसंभवहेतवः। तैरेवाव्यापन्नैरधोमध्योर्ध्वसन्निविष्टैः शरीरमिदं धार्यतेऽगारमिव स्थूणाभिस्तिसृभिरतश्च त्रिस्थूणमाहुरेके। त एव च व्यापन्नाः प्रलयहेतवः। तदेभिरेव शोणितचतुर्थैः संभवस्थितिप्रलयेष्वप्यविरहितं शरीरं भवति ॥ ३ ॥

व्रणकारणानि वातादीनि प्रथमं संख्यादिभिर्निर्दिशन्नाह,—वातपित्तश्लेष्माण एवेति। देहसंभवहेतवः देहोत्पत्तिहेतवः। ननु, शुक्रशोणिते देहोत्पत्तिहेतुः? तत् कथं वातादयो देहसंभवहेतवः कथ्यन्ते; उच्यते, अविकृतवातादयः शुक्रार्तवादिसहकारितया देहजनका अभिप्रेता इत्यर्थः। शरीरसंभवे वातादीनां हेतुत्वं प्रतिपाद्य स्थितिकारणत्वं दर्शयन्नाह,—तैरेवाव्यापन्नैरिति।—तैरेव वातपित्तश्लेष्मभिः, अव्यापन्नैः प्रकृतिस्थैरित्यर्थः। अधोमध्योर्ध्वसन्निविष्टैः इति यथाक्रमेण वातपित्तकफैः। दृष्टान्तमाह,—अगारमिवेत्यादि।—अगारं गृहम्। एकीयमतमाह,—अतश्च त्रिस्थूणमाहुरेके। चकारोऽयं त्रिस्थूणमित्यत्र योज्यः, तेनायमर्थः त्रिस्थूणमिति च। अतो हेतोः। एके आचार्याः। आदेहविनाशहेतुत्वमपि वातादीनां निर्दिशन्नाह,—त एव व्यापन्ना इति। चकारोऽत्र भिन्नक्रमे, तेनायमर्थः—त एव वातादयः, व्यापन्नाश्च विकृतिस्थाः प्रलयहेतवो भवन्तीत्यध्याहारः। अन्ये तु प्रलयेऽपि इत्यपिशब्दं पठन्ति। शल्यशास्त्रे व्रणाधिष्ठानभूतत्वात् कस्यचिद् दूष्यस्य प्राधान्यं दर्शयन्नाह,—तदेभिरेव शोणितचतुर्थैरिति।—एभिरेव वातपित्तकफैः शोणितचतुर्थैरिति। ननु, पूर्वं शोणितमनुपात्तं तत् कथमिह संभवादिषु शोणितस्याविरहितत्वमुक्तं? सत्यं, परमिह शोणितोपादानं कुर्वन्नेकीयमतमिदमिति दर्शयति, तेन व्रणपाके दर्शनद्वयं भवति; तथाहि, 'नर्तेऽनिलादस्ति रुजा' इत्यादिना व्रणपाके दोषा एव व्याप्रियन्त इति दर्शितम्, 'कालान्तरेणाभ्युदितं तु पित्तम्' इत्यादिना पुनः शोणितचतुर्था एव व्रणपाके व्याप्रियन्त इति। अविरहितं संयुक्तमित्यर्थः॥३॥

भवति चात्र।

नर्ते देहः कफादस्ति न पित्तान्न च मारुतात् ॥
शोणितादपि वा नित्यं देह एतैस्तु धार्यते ॥ ४ ॥

एतदेव द्वितीयदर्शनं श्लोकेनापि दर्शयन्नाह,—नर्ते देहः कफादस्तीत्यादि। ननु, वातादिक्रमं परित्यज्य कफादिक्रमेण सूत्रणं कस्मादिह कृतं? उच्यते, देहस्योर्ध्वमूलत्वमधःशाखत्वं प्रतिपादितम्; ऊर्ध्वभागे च कफाधिष्ठानमस्ति, तेनेह कफ एव प्रथमं दर्शितः। तदुक्तं "ऊर्ध्वमूलमधःशाखं त्रिस्थूणं पञ्चदैवतम्। क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं विद्वान् यो वै वेद स वेदवित्"। न केवलं कफादीन् विना देहो न भवति, अपि तु धारणमपि एतैरेव क्रियत इत्याह,—देह एतैस्तु धार्यत इति। तुशब्दश्चार्थः भिन्नक्रमश्च। तेनायमर्थः—धार्यते च एतैरेवाव्यापन्नैः कफपित्तवातरक्तैरित्यर्थः। नर्ते देहः कफादित्येतस्यादौ 'अतो गद्योक्तस्यार्थस्य संग्रहश्लोक' इति आपतनिकां केचिदाचार्याः पठन्ति ॥ ४ ॥

तत्र 'वा' गतिगन्धनयोरिति धातुः, 'तप' सन्तापे, 'श्लिष' आलिङ्गने, एतेषां कृद्विहितैः प्रत्ययैर्वातः पित्तं श्लेष्मेति च रूपाणि भवन्ति ॥ ५ ॥

वातादीनां चिकित्सोपयोगिनां स्वलक्षणं दर्शयितुं निरुक्तिं कुर्वन्नाह,—तत्र वा गतिगन्धेति।—गतिगन्धोपादानार्थस्य वाधातोरसृग्दरादिभ्य इत्यादि सूत्रोत्पन्ने तप्रत्यये वात इति रूपं; एतेन च तत्स्वरूपत्वं वातस्य दर्शितम्। संतापार्थस्य तपधातोरिचिप्रत्यये तकारस्येत्वे वर्णविपर्यये तस्य च ते कृते पित्तमिति रूपं; एतेन पित्तस्य स्वाभाविकं संतापलक्षणं दर्शितम्। आलिङ्गनार्थस्य श्लिष्धातोर्मनिन्प्रत्यये गुणे च कृते श्लेष्मेति रूपम्। एतेन श्लेष्मणः सन्ध्यादि योजनं दर्शितम् ॥ ५ ॥

दोषस्थानानि अत ऊर्ध्वं वक्ष्यामः—तत्र समासेन वातः श्रोणिगुदसंश्रयः। तदुपर्यधो नाभेः पक्वाशयः। पक्वामाशयमध्यं पित्तस्य। आमाशयः श्लेष्मणः॥६॥

तत्र कस्य दोषस्य किं स्थानं, तदाह,—दोषस्थानान्यत

ऊर्ध्वमिति । दोषस्थानान्येतत्स्थाने तेषां स्थानानीति केचित् पठन्ति, तत्रापि स एवार्थः । तत्र दोषेषु मध्ये, समासेन संक्षेपेण; विस्तरेण तु स्थानानि वातस्य नाभिमध्यहृदयकण्ठसर्वाङ्गसन्धयोऽपि वातव्याधौ वक्ष्यन्ते । श्रोणी कटिः, श्रोणी च गुदं च श्रोणीगुदं, तत्संश्रयः स्थानं यस्य सः तथा । पक्वामाशययोर्मध्यं पित्तस्थानं वक्ष्यति; अतः पक्वाशयमेव प्राग्दर्शयन्नाह,—तदुपर्यधो नाभेः पक्वाशय इति ।—तदुपरि श्रोणीगुदयोरुपरि इत्यर्थः । पित्तस्थानं दर्शयन्नाह,—पक्वामाशययोर्मध्यं पित्तस्येति ।—समासेनेत्यत्रापि संबध्यते । तेनायमर्थः—पक्वामाशयमध्यं पित्तस्थानं संक्षेपेण, विस्तरेण तु यकृत्प्लीहाहृदयदृष्टित्वगिन्द्रियाण्यपि पित्तस्य स्थानमिति । कफस्थानं निर्देष्टुमाह,—आमाशयः श्लेष्मण इति ।—स्थानमिति शेषः । यत्राशितपीतादिकं पच्यते स आमाशयः । तथा च मुनिः,—"नाभिस्तनान्तरं जन्तोरामाशय इति स्मृतः" । अत्रापि समासेनेति संबध्यते । तेन विस्तरेण उरःशिरःकण्ठसन्धयोऽपि श्लेष्मस्थानम् ॥ ६ ॥

अतः परं पञ्चधा विभज्यन्ते। तत्र, वातस्य वातव्याधौ वक्ष्यामः; पित्तस्य यकृत्प्लीहानौ हृदयं दृष्टिस्त्वक् पूर्वोक्तं च; श्लेष्मणस्तु उरः शिरः कण्ठो जिह्वामूलं सन्धय इति पूर्वोक्तं च; एतानि खलु दोषाणां स्थानानि अव्यापन्नानाम् ॥ ७ ॥

वातादीनां प्रधानानि स्थानानि निर्दिश्याप्रधानानि निर्देष्टुमाह,—अतःपरं पञ्चधेति । विभज्यन्ते प्रकटीक्रियन्ते वातादीनां स्थानानीत्यर्थः । कानि पुनर्वातस्य स्थानानीति पृष्ट आह,—तत्र वातस्येति । निदानस्थाने इति शेषः । पित्तस्य पञ्चस्थानान्याह,—पित्तस्य यकृत्प्लीहानाविति ।—यकृत् कालखण्डं, प्लीहा वामपार्श्वाश्रयं मांसखण्डम् । हृदयं कमलमुकुलाकारमधोमुखम् । दृष्टिः कृष्णतारकान्तर्वर्तिनी मसूरदलमात्रा । चकारात् परतन्त्रोक्तं लसीकाद्यनुक्तं समुच्चीयते । पित्तेन स्विन्नमांसात् स्रवदुदकं लसीका इत्युच्यते । कफस्य पञ्चस्थानानि निर्दिशन्नाह,—श्लेष्मणस्तूरःशिरःकण्ठेत्यादि ।—उरः स्तनयोरन्तरालं, पूर्वोक्तं चेति आमाशयः । चकारात् परतन्त्रोक्तं मेदः समुच्चीयते । एतानि स्थानानि प्रायेण प्रकृतिस्थानामेव दोषाणां भवन्तीत्याह,—एतानि खल्विति । अव्यापन्नानां अकुपितानाम् ॥ ७ ॥

भवति चात्र ।

विसर्गादानविक्षेपैः सोमसूर्यानिला यथा ॥
धारयन्ति जगद्देहं कफपित्तानिलास्तथा ॥ ८ ॥

विसर्गादानेति । विसर्गादानविक्षेपैः कर्मभिर्यथासंख्येन चन्द्रादित्यवाता यथा जगद्धारयन्ति तथा कफादयस्त्रयो यथासंख्येन विसर्गादानविक्षेपैः कर्मभिर्देहं धारयन्तीति समुदायार्थः । विसर्गः सर्जनं बलस्येति शेषः; आदानं ग्रहणं बलस्यैव; विक्षेपः शीतोष्णादीनां विविधप्रकारेण प्रेरणम् ॥ ८ ॥

अत्र जिज्ञास्यं किं पित्तव्यतिरेकादन्योऽग्निः ? आहोस्वित् पित्तमेवाग्निरिति ? । अत्रोच्यते—न खलु पित्तव्यतिरेकात् अन्योऽग्निरुपलभ्यते, आग्नेयत्वात् पित्ते दहनपचनादिषु अभिप्रवर्तमाने अग्निवदुपचारः क्रियतेऽन्तरग्निरिति; क्षीणे हि अग्निगुणे तत्समानद्रव्योपयोगादतिवृद्धे शीतक्रियोपयोगात् आगमाच्च पश्यामो न खलु पित्तव्यतिरेकादन्योऽग्निरिति ॥ ९ ॥

इदानीमग्निपित्तयोर्भेदविचारप्रतिपादकं ग्रन्थं निर्देष्टुमाह,—तत्र जिज्ञास्यं किमित्यादि । तत्र इति पित्ताग्न्योर्भेदाभेदविचारे, तत्रेति तेषु मध्ये इत्यन्ये, तत्रेति आदानकर्मणि विसर्गादानविक्षेपैरित्यादिश्लोकेनादानं कर्म यदुक्तं तत् किं पित्तस्याग्नेर्वेति जिज्ञास्यमिति अपरे । जिज्ञास्यं ज्ञातुमेषणीयम् । आहोस्वित् अथवार्थः । इति संशये । उत्तरमाह,—अत्रोच्यते न खल्विति । दाहनं दाहः । पचनं पाकः आहारादेः, आदिशब्दात् रञ्जनदर्शनादीनि गृह्यन्ते । अग्निवदुपचारः अग्निवद् व्यवहारः क्रियते, अन्तरग्निरिति पित्तमन्तरग्निः उपचर्यते इत्यर्थः । न खल्वित्यादिसूत्रेण प्रत्यक्षेणैव पित्तमग्निरित्युक्तम् । अनुमानेनापि पित्तस्याग्नित्वं साधयन्नाह,—क्षीणे ह्यग्निगुणे इति ।—अग्नेर्गुणो यस्य तत् अग्निगुणं पित्तं तस्मिन् क्षीणे; हि यस्मादर्थे । तत्समानद्रव्योपयोगात् अग्निसमोष्णतीक्ष्णद्रव्योपयोगादित्यर्थः । अग्निगुणशब्देनोष्मा कथ्यत इत्यन्ये । अतिप्रवृद्धे शीतक्रियोपयोगादिति पित्तमेवाग्निरिति शेषः । प्रत्यक्षानुमानाभ्यां पित्तस्याग्नित्वं प्रसाध्य आगमेनापि प्रसाधयन्नाह,—आगमात् चेति । आगमात् समस्तायुर्वेदशास्त्रतः । ननु, यदि पित्ताग्न्योरभेदस्तत् कथं घृतं पित्तप्रशमनं अग्निदीपनम्, अजापयो मत्स्यादयश्च पित्तवृद्धिं कुर्वन्ति नचाग्निदीप्तिकराः, दिवास्वप्नश्च पित्तप्रकोपनोऽप्यग्निशमनः; तथेदमपि कथं स्यात् विषमो वातेन, तीक्ष्णः पित्तेन, मन्दः श्लेष्मणेति; समदोषः समाग्निश्चेत्यादिकमपि कथं स्यादिति । नैष दोषः, येनायमग्निः परमार्थतः पित्तादभिन्न एव सुश्रुतादिभिरङ्गीकृतः । तदुक्तं,—"क्रोधशोकश्रमकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः । पित्तं च केशान् पचति पलितं तेन जायते" इति । शरीरोष्मा अग्निः, स चात्र पित्ताद्भिन्न एवोक्तः । तथान्यदपि पित्ताग्न्योर्भेदप्रतिपादकतन्त्रमुच्यते,—"द्रवं स्निग्धमधोगं च पित्तं वह्निरतोऽन्यथा"—इति । अन्यान्यपि पित्ताग्निभेदप्रतिपादकानि वाक्यानि सन्ति, तानीह विस्तरभयान्न दर्शयिष्यामः । यत् पुनरिहाग्निपित्तयोरभेदकथनं कृतं, तद्रसवीर्यादिगुणोपाधियुक्तस्य पित्तस्य चिकित्साद्वारेणाग्नेश्चिकित्सा कार्येति तद्दर्शनार्थं । अन्यथा रसादिगुणोपाधिरहितस्य वह्नेश्चिकित्सा कर्तुं न पार्यते इति ॥ ९ ॥

तच्च अदृष्टहेतुकेन विशेषेण पक्वामाशयमध्यस्थं पित्तं चतुर्विधमन्नपानं पचति, विवेचयति च दोष-

रसमूत्रपुरीषाणि; तत्रस्थमेव चात्मशक्त्या शेषाणां पित्तस्थानानां शरीरस्य च अग्निकर्मणा अनुग्रहं करोति, तस्मिन् पित्ते पाचकोऽग्निरिति संज्ञा; यत्तु यकृत्प्लीह्नोः पित्तं तस्मिन् रञ्जकोऽग्निरिति संज्ञा, स रसस्य रागकृदुक्तः; यत् पित्तं हृदयसंस्थं तस्मिन् साधकोऽग्निरिति संज्ञा, सोऽभिप्रार्थितमनोरथसाधनकृदुक्तः; यद्दृष्ट्यां पित्तं तस्मिन् आलोचकोऽग्निरिति संज्ञा, स रूपग्रहणाऽधिकृतः; यत्तु त्वचि पित्तं तस्मिन् भ्राजकोऽग्निरिति संज्ञा, सोऽभ्यङ्गपरिषेकावगाहावलेपनादीनां क्रियाद्रव्याणां पक्ता छायानां च प्रकाशकः ॥ १० ॥

अदृष्टहेतुकेन विशेषेणेति । विशेषेण भेदेन किंविशिष्टेन अदृष्टहेतुकेन प्राक्तनकर्महेतुकेनेत्यर्थः । पक्वामाशयमध्यस्थमिति नाभिस्थम् । चतुर्विधमन्नपानं पचति इति अशीतं खादितं तावत् पचति; चतुर्विधमिति चव्यचोष्यलीढपीतमित्यर्थः । विवेचयति च पृथक्करोति दोषरसमूत्रपुरीषाणि । अत्र केचित् 'अन्नरसपानमूत्रपुरीषाणि' इति पठन्ति । 'वातमूत्रपुरीषाणि' इत्यपरे । अनुग्रहं करोति उपकारं करोति । यत् पित्तं हृदयेति । साधकः धर्मार्थकाममोक्षलक्षणपुरुषार्थस्य साधक इत्यर्थः; कस्मात्? हृदयस्थकफतमोपनोदविस्पष्टीकृतमनःप्रागुण्यात् । यत् दृष्ट्यां पित्तमित्यादि । क्रियाद्रव्याणां क्रियानिमित्तानां कर्मनिमित्तानामित्यर्थः । छायानां च प्रकाशक इति छायानां पाञ्चभौतिकानां नीलादीनां, प्रकाशकः उत्पादकः; चकारात् प्रभाणां पाञ्चभौतिकानां च प्रकाशकः । ननु, छायाप्रभयोः को भेदः? उच्यते,—"आसन्ना लक्ष्यते छाया प्रभा दूरात् प्रकाशते । वर्णमाक्रमति छाया प्रभा वर्णप्रकाशिनी"—इति ॥ १० ॥

भवति चात्र ।

पित्तं तीक्ष्णं द्रवं पूति नीलं पीतं तथैव च ॥
उष्णं कटुरसं चैव विदग्धं चाम्लमेव च ॥ ११ ॥

इदानीं पित्तस्य चिकित्सोपयोगि स्वलक्षणं दर्शयन्नाह—पित्तं तीक्ष्णमिति । तीक्ष्णं राजिकामरिचादिवत् । पूति विस्रगन्धि । नीलं सामावस्थायाम् । पीतं निरामावस्थायाम् । कटुरसं प्रकृतिस्थं पित्तम् । विदग्धं चाम्लमेव इति विरुद्धपाकोपपन्नं पुनरम्लरसं भवति । विदग्धाजीर्णसंसृष्टमम्लरसं भवतीत्यन्ये । विदग्धं पित्तमम्लपित्तमिति रोगविशेषं केचिन्मन्यन्ते । द्रवस्थाने केचित् सरमिति पठन्ति ॥ ११ ॥

अत ऊर्ध्वं श्लेष्मस्थानानि अनुव्याख्यास्यामः । तत्र आमाशयः पित्ताशयस्य उपरिष्टात् तत्प्रत्यनीकत्वादूर्ध्वगतित्वात् तेजसश्चन्द्र इव आदित्यस्य स चतुर्विधस्य आहारस्य आधारः; स च तत्र औदकैर्गुणैः आहारः प्रक्लिन्नो भिन्नसंघातः सुखजरश्च भवति ॥ १२ ॥

श्लेष्मस्थानान्यत ऊर्ध्वमिति । अनु क्रमेण व्याख्यास्यामः, येन च क्रमेण पित्तस्थानान्युक्तानि तेनैव क्रमेणेत्यर्थः । प्राक् आमाशयः श्लेष्मस्थानमुक्तः, तमेव प्रथमं दर्शयन्नाह,—तत्रामाशयः पित्ताशयस्योपरीति ।—तत्र इति श्लेष्मस्थानेषु पञ्चसु मध्ये, उपरिष्टात् उपरि । कस्मात् कारणात् पित्ताशयोपरीत्याह,—तत्प्रत्यनीकत्वादिति ।—तस्य पित्तस्य प्रत्यनीकत्वात् प्रतिपक्षत्वाद्विकूलत्वादित्यर्थः । द्वितीयं हेतुमाह,—ऊर्ध्वगतित्वात्तेजस इति । एतेनैतदुक्तं भवति—यदि हि पार्श्वयोरधो वा आमाशयो भवेत् तदा उदकस्याधोगामित्वान्निष्प्रत्यनीकत्वं, ततश्च निष्प्रत्यनीकोऽग्निः शरीरमेव दहेत् । इति प्रत्यक्षेण पित्ताशयस्योपरि आमाशयं प्रसाध्य अनुमानेनापि साधयन्नाह,—चतुर्विधस्याहारस्येति ।—चतुर्विधस्याहारस्याधारः, चतुर्विधस्य अशितपीतलीढखादितस्य, आधारः स्थानम् । तेजस्तावदूर्ध्वगामि यदि चाधः आमाशयो भवेत्, तदा चतुर्विधमाहारं न पचेत्, पचति च तेनानुमीयते आमाशयः पित्ताशयस्योपर्येवेति । स च इति चतुर्विधाहारः । औदकैर्गुणैः इति द्रवस्नेहादिभिः द्रवगुणैः, भिन्नसंघातः स्नेहेन प्रक्लिन्न इति बोद्धव्यः । सुखजरो भवति सुखेन परिणामं गच्छतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

माधुर्यात् पिच्छिलत्वाच्च प्रक्लेदित्वात् तथैव च ॥
आमाशये संभवति श्लेष्मा मधुरशीतलः ॥ १३ ॥

अथ के औदका गुणा इत्याह,—माधुर्यादित्यादि । आहारस्येति शेषः । चकारद्वयेन द्रवस्नेहादयो गुणा अनुक्ता अपि समुच्चीयन्ते । संभवति इति प्रकुप्यति, न पुनरभूतप्रादुर्भावेण, कफस्य रसधातुत एव उत्पन्नत्वात् ॥ १३ ॥

स तत्रस्थ एव स्वशक्त्या शेषाणां श्लेष्मस्थानानां शरीरस्य च उदककर्मणा अनुग्रहं करोति; उरःस्थस्त्रिकसन्धारणमात्मवीर्येण अन्नरससहितेन हृदयावलम्बनं करोति; जिह्वामूलकण्ठस्थो जिह्वेन्द्रियस्य सौम्यत्वात् सम्यक् रसज्ञाने वर्तते; शिरःस्थः स्नेहसंतर्पणाधिकृतत्वात् इन्द्रियाणामात्मवीर्येण अनुग्रहं करोति । सन्धिस्थस्तु श्लेष्मा सर्वसन्धिसंश्लेषात् सर्वसन्ध्यनुग्रहं करोति ॥ १४ ॥

स तत्रस्थ एवेत्यादि । सः श्लेष्मा, तत्रस्थः आमाशयस्थः, स्वशक्त्या आत्मवीर्येण । उदकर्मणा इति क्लेदनपूरणादिना । द्वितीयस्थानस्य कर्म दर्शयन्नाह,—उरस्थः त्रिकसन्धारणमिति । त्रिकं शिरोबाहुद्वयसन्धानस्थानम् । आत्मवीर्येण इति प्राकृतगुणेन । हृदयावलम्बनं हृदयस्य स्वकार्यसामर्थ्यं करोति । स्नेहसंतर्पणेति स्नेहसंतर्पणाधिकृतत्वात् स्नेहेन संतर्पणेन चाधिकृतत्वात्; अथवा स्नेहेन संतर्पणं तत्राधिकृतत्वात् । अन्ये तु व्याख्यानयन्ति—स्नेहः मस्तकमज्जा, तस्य संतर्पणं तत्राधिकृतत्वात् । इन्द्रियाणां श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानाम्, अनुग्रहं

करोति स्वकार्यसामर्थ्यं जनयति । सन्धिस्थस्तु श्लेष्मेति स्पष्टम् ॥ १४ ॥

भवति चात्र ।

श्लेष्मा श्वेतो गुरुः स्निग्धः पिच्छिलः शीत एव च ॥
मधुरस्त्वविदग्धः स्याद्विदग्धो लवणः स्मृतः ॥१५॥

इदानीं कफलिङ्गज्ञानार्थं चिकित्सार्थं च लक्षणं दर्शयन्नाह,—श्लेष्मा श्वेत इत्यादि । शीत एव च इति चकारो मृदुस्थिरादिगुणसमुच्चयार्थः । अविदग्धः अपक्वो मधुररसो भवति । विदग्धः पक्वो लवण इति । अन्ये त्वन्यथा व्याख्यानयन्ति—अविदग्धः प्रकृतिस्थः अप्रदुष्टः मधुररसः श्लेष्मा भवति, विकृतिस्थः प्रदुष्टो लवणरसः; अथवा विदग्धान्नपाकाल्लवण इति ॥ १५ ॥

शोणितस्य स्थानं यकृत्प्लीहानौ, तच्च प्रागभिहितम्; तत्रस्थमेव शेषाणां शोणितस्थानानामनुग्रहं करोति ॥ १६ ॥

तदेवं दोषान् प्रथमदर्शनोक्तानभिधाय शोणितचतुर्थैरित्यस्य दर्शनस्याभिप्रेतं शोणितस्थानं दर्शयन्नाह,—शोणितस्य स्थानं यकृदिति । तच्च प्रागभिहितं शोणितवर्णनीये उक्तम् ॥ १६ ॥

भवति चात्र ।

अनुष्णशीतं मधुरं स्निग्धं रक्तं च वर्णतः ॥
शोणितं गुरु विस्रं स्याद्विदाहश्चास्य पित्तवत् ॥१७॥

शोणितस्य निदानलिङ्गचिकित्साज्ञानार्थं स्वलक्षणं दर्शयन्नाह,—अनुष्णशीतमिति, साधारणमित्यर्थः । विस्रं आमगन्धि । विदाहश्चास्य पित्तवत् इति पित्तस्यैव येन वस्तुना यथा च विदाहस्तेन वस्तुना तथा च विदाहः शोणितस्यापीत्युक्तम् ॥ १७ ॥

एतानि खलु दोषस्थानानि; एषु संचीयन्ते दोषाः । प्राक्संचयहेतुरुक्तः । तत्र संचितानां दोषाणां स्तब्धपूर्णकोष्ठता पीतावभासता मन्दोष्मता च अङ्गानां गौरवमालस्यं चयकारणविद्वेषश्चेति लिङ्गानि भवन्ति । तत्र प्रथमः क्रियाकालः ॥ १८ ॥

प्रतिपादितं नियमयन्नाह,—एतानि खलु दोषेति ।—एषु स्थानेषु दोषाः संचयं यान्तीत्यर्थः । किं पुनर्दोषाणां संचये हेतुरित्याह,—प्राक् संचयहेतुरिति ।—प्राक् इति ऋतुचर्याध्याये । संचितानां वातादीनां यथासंख्यं लिङ्गं दर्शयन्नाह,—तत्र संचितानां दोषाणामिति । सामान्येन सर्वेषां संचितानां संचय इति देहेऽतिरूपा वृद्धिश्चयः । विलयनरूपा वृद्धिः प्रकोपः । स्तब्धपूर्णकोष्ठतेति कोष्ठताशब्दः स्तब्धपूर्णाभ्यां प्रत्येकं संबध्यते, तेन स्तब्धकोष्ठता पूर्णकोष्ठता वायोर्लिङ्गम् । पीतावभासता मन्दोष्मता च पित्तस्य । गौरवमालस्यं च श्लेष्मणः । एतानि स्तब्धपूर्णकोष्ठतादिलिङ्गानि सामान्येन सर्वेषामेव संचितानामित्यपि केचिन्मन्यन्ते । चयकारणविद्वेषश्चेति सामान्येन सर्वेषां वातादीनामिदं लिङ्गम् । चयकारणविद्वेषश्चेति वाक्यं केचित् पठन्ति । केचिदाचार्या अस्याग्रे चयप्रकोपयोर्लक्षणं श्लोकेन पठन्ति, स्वस्थानवृद्धिर्दोषाणामित्यादि । अयं श्लोकोऽभावात् समग्रो न लिखित इति । तत्र प्रथमः क्रियाकाल इति तत्र वातादीनां संचये, प्रथमः क्रियाकालः आद्यकर्मावसरः ॥ १८ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रकोपणानि वक्ष्यामः । तत्र बलवद्विग्रहातिव्यायामव्यवायाध्ययनप्रपतनप्रधावनप्रपीडनाभिघातलङ्घनप्लवनतरणरात्रिजागरणभारहरणगजतुरङ्गरथपदातिचर्याकटुकषायतिक्तरूक्षलघुशीतवीर्यशुष्कशाकवल्लूरवरकोद्दालककोरदूषश्यामाकनीवारमुद्गमसूराढकीहरेणुकलायनिष्पावानशनविषमाशनाध्यशनवातमूत्रपुरीषशुक्रच्छर्दिक्षवथूद्गारबाष्पवेगविघातादिभिर्विशेषैर्वायुः प्रकोपमापद्यते ॥ १९ ॥

कानि पुनस्तानीत्याह,—तत्र बलवद्विग्रहेत्यादि । बलवद्भिर्विग्रहः बलवद्विग्रहः मल्लादिभिः सह बाहुयुद्धादिः । अतिशब्दो व्यायामादिभिः संबध्यते । व्यवायः स्त्रीसेवा । अभिघातः लगुडादिप्रहारः । लङ्घनं रयेण गर्ताद्युत्क्रमणम् । प्लवनमुत्प्लुत्योत्प्लुत्य गमनम् । प्रतरणं नद्यादीनां बाहुभ्यां तरणम् । अतिचर्या अत्यटनम्, सा च गजादिभिः पदान्तैः प्रत्येकं संबध्यते । वल्लूरं शुष्कमांसम् । वरकः वरटिका, कुधान्यविशेषः । उद्दालकः आरण्यकोद्रवः । नीवारः प्रसाधिका, धान्यमध्ये रक्तशूको भवति; उलजिधान्यमिति लोके । आढकी तुवरी । हरेणुः वर्तुलकलायः । कलायः त्रिपुटकः । निष्पावकः राजशिम्बिः । अनशनमल्पभोजनमुपवासश्च । विषमाशनं बहल्पाकालभोजनम् । अध्यशनं साजीर्णभोजनम् । वेगविघातो वेगावरोधः, स च वातमूत्रादिभिः प्रत्येकं संबध्यते । क्षवथुः छिक्का । बाष्पशब्देन रोदनजलं कथ्यते । आदिशब्दात् क्षुदादिवेगविघातादयो गृह्यन्ते ॥ १९ ॥

स शीताभ्रप्रवातेषु घर्मान्ते च विशेषतः ॥
प्रत्यूषस्यपराह्णे तु जीर्णेऽन्ने च प्रकुप्यति ॥ २० ॥

वातस्य प्रकोपहेतुं कालं पृथगुपदिशन्नाह,—स शीतेत्यादि । सः वायुः, शीते शीतकाले, अभ्रे मेघोपलक्षितकाले, प्रवाते प्रकृष्टवाते काले, घर्मान्ते वर्षाकाले, विशेषतः अतिशयेन । आर्तवं कालमुक्त्वा आह्निकमाह,—प्रत्यूषस्यपराह्णे चेति । भुक्तापेक्षं कालमाह,—जीर्णेऽन्ने च प्रकुप्यतीति ॥ २० ॥

क्रोधशोकभयायासोपवासविदग्धमैथुनोपगमनकट्वम्ललवणतीक्ष्णोष्णलघुविदाहितिलतैलपिण्याककुलत्थसर्षपातसीहरितकशाकगोधामत्स्याजाविकमांसदधितक्रकूर्चिकामस्तुसौवीरकसुराविकाराम्लफलकट्वरप्रभृतिभिः पित्तं प्रकोपमापद्यते ॥ २१ ॥

पित्तप्रकोपनानि दर्शयन्नाह,—क्रोधशोकभयेत्यादि । आयासः शरीरपीडा । विदग्धं विदाहः, स च शोफरोगाहारादिकृतः । विदाहीति यदम्लोद्गारदाहतृष्णाप्रभृतीनुदीर्य कृच्छ्रात्

पाकमुपगच्छति तत् विदाहि । हरितशाकमिति "कुठेरशिग्रुसुरससुमुखासुरिभूस्तृणा। चुक्रकक्षुकिका चेति वर्गं हरितकं विदुः"–इति । दधि सस्नेहं गव्यम् । कूर्चिका विमथितं तक्रम् । मस्तु दधिमस्तु । सौवीरकं निस्तुषयवत्रिवृदादिकृतं संधानं धान्याम्लं वा । सुराविकाराः पैष्टिकादयः । अम्लफलानि आम्रातकादीनि । कट्वरमिति अस्नेहं दधि । अन्ये भाषन्ते,–"सौवीराम्लमथाख्यम्लं काञ्जिकं कट्वरं विदुः । अन्ये तु तदधोभागं तक्रं चाख्यम्लताङ्गतम् । सस्नेहं दधिजं तक्रमाहुरन्ये तु कट्वरम्"–इति । प्रभृतिशब्दाच्चुक्रादीनां ग्रहणम् ॥ २१ ॥

तदुष्णैरुष्णकाले च मेघान्ते च विशेषतः ॥
मध्याह्ने चार्धरात्रे च जीर्यत्यन्ने च कुप्यति ॥२२॥

पित्तप्रकोपस्य कालं दर्शयन्नाह,—तदुष्णैरित्यादि । तत् इति पित्तम् । उष्णैः इति उष्णत्वमत्र धर्मादिकृतम् । उष्णकाले ग्रीष्मे । मेघान्ते शरदि । आह्निकं पित्तप्रकोपस्य कालमाह,—मध्याह्ने इत्यादि । भुक्तापेक्षं पित्तप्रकोपस्य कालमाह,—जीर्यत्यन्ने च कुप्यतीति । पित्तप्रकोपणेषु मध्ये शोकभययोर्वातप्रकोपणयोः पाठोऽनार्ष इति जेज्जटः; स चान्यैर्निबन्धकारैरनुपहतत्वादस्माभिरपि गृहीत इति ॥ २२ ॥

दिवास्वप्नाव्यायामालस्यमधुराम्ललवणशीतस्निग्धगुरुपिच्छिलाभिष्यन्दिहायनकयवकनैषधेत्कटमाषमहामाषगोधूम-तिल-पिष्ट-विकृतिदधिदुग्धकृशरापायसेक्षु-विकारानूपौदकमांसवसाबिसमृणालकशेरुकशृङ्गाटकमधुर-वल्ली-फलसमशनाध्यशनप्रभृतिभिः श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते ॥ २३ ॥

कफप्रकोपणानि निर्दिशन्नाह,—दिवास्वप्नाव्यायामेत्यादि । अभिष्यन्दि दोषधातुमलस्रोतसामतिशयक्लेदप्राप्तिजनकम् । हायनकः घोटकपुच्छः, स च शालिविशेषः । यवकः शूकधान्यविशेषः, तस्य च यवाकारास्तण्डुलाः । नैषधः 'कोरक' इत्याख्यायते, स च धान्यविशेषः । इत्कटः खगली । पिष्टं तण्डुलपिष्टम् । कृशरा तिलतण्डुलमाषैः कृता यवागूः । पायसः क्षीरसिद्धास्तण्डुलाः । बिसं पद्ममूलं विशाण्ड इति लोके । मृणालं पद्ममूलस्थप्ररोहाङ्कुरः । शृङ्गाटकं जलमध्ये त्रिकण्टकम् । मधुरवल्लीफलमिति मधुरफलं तालनारिकेलादि; वल्लीफलं अलाबूप्रभृति, अन्ये कूष्माण्डकादीनि ॥ २३ ॥

स शीतैः शीतकाले च वसन्ते च विशेषतः ॥
पूर्वाह्णे च प्रदोषे च भुक्तमात्रे प्रकुप्यति ॥ २४ ॥

कफकोपकालविशेषं निर्दिशन्नाह,—स शीतैरित्यादि । शीतैः शीतलद्रव्यैः । पूर्वाह्णे प्रथमप्रहरे । प्रदोषे रजनीमुखे ॥ २४ ॥

पित्तप्रकोपणैरेव चाभीक्ष्णं द्रवस्निग्धगुरुभिराहारैः दिवास्वप्नक्रोधानलातपश्रमाभिघाताजीर्णविरुद्धाध्यशनादिभिर्विशेषैरसृक्प्रकोपमापद्यते २५

द्वितीये दर्शने शोणितवतुर्थैरित्युक्तेः शोणितस्य चतुर्थस्य कोपनानि दर्शयन्नाह,—पित्तप्रकोपणैरेव चेति ।–पित्तशोणितयोः समानत्वात् । तस्यैव विशिष्टमपि हेतुं दर्शयन्नाह,—अभीक्ष्णं द्रवेत्यादि । अभीक्ष्णं च पुनः पुनः, 'सेवितैः' इति शेषः ॥२५॥

यस्माद्रक्तं विना दोषैर्न कदाचित् प्रकुप्यति ॥
तस्मात् तस्य यथादोषं कालं विद्यात् प्रकोपणे २६

न च स्वातन्त्र्येणास्य प्रकोपः, किंतु सर्वदा परतन्त्रेणैव, तत् प्रतिपादयन्नाह,—यस्माद्रक्तं विनेति । तत्र वातदुष्टं वातप्रकोपकाले कुप्यति; एवं पित्तकफदुष्टस्य रक्तस्य पित्तकफकाला इति ॥ २६ ॥

तेषां प्रकोपात् कोष्ठतोदसंचरणाम्लिकापिपासापरिदाहान्नद्वेषहृदयोत्क्लेदाश्च जायन्ते । तत्र द्वितीयः क्रियाकालः ॥ २७ ॥

तेषां प्रकोपलिङ्गानि दर्शयन्नाह—तेषां प्रकोपादिति । कोष्ठतोदसंचरणे द्वे वातस्य; संचरणमिति कोष्ठे वातपरिभ्रमणमित्यर्थः । अम्लिकापिपासापरिदाहाः पित्तस्य; अम्लिका अम्लोद्गारः, परिदाहः सर्वतोदाहः, अन्येऽपरिदाह इति अकारप्रश्लेषं मन्यन्ते, तत्र नञ् ईषदर्थे यथाऽनुदरा कन्येति, तेनेषद्दाह इति व्याख्यानयन्ति । अन्नद्वेषहृदयोत्क्लेदा कफस्य, हृदयोत्क्लेदः हृल्लासः । द्वितीयः क्रियाकालः इति द्वितीयश्चिकित्सावसरः ॥ २७ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रसरं वक्ष्यामः । तेषामेभिरातङ्कविशेषैः प्रकुपितानां पर्युषितकिण्वोदकपिष्टसमवाय इवोद्रिक्तानां प्रसरो भवति । तेषां वायुर्गतिमत्त्वात् प्रसरणहेतुः सत्यपि अचैतन्ये । स हि रजोभूयिष्ठः, रजश्च प्रवर्तकं सर्वभावानाम् । यथा-महान् उदकसंचयोऽतिवृद्धः सेतुमवदार्य अपरेण उदकेन व्यामिश्रः सर्वतः प्रधावति, एवं दोषाः कदाचिदेकशो द्विशः समस्ताः शोणितसहिता वा अनेकधा प्रसरन्ति । तद्यथा-वातः, पित्तं, श्लेष्मा, शोणितं, वातपित्ते, वातश्लेष्माणौ, पित्तश्लेष्माणौ, वातशोणिते, पित्तशोणिते, श्लेष्मशोणिते, वातपित्तशोणितानि, वातश्लेष्मशोणितानि, पित्तश्लेष्मशोणितानि, वातपित्तकफाः, वातपित्तकफशोणितानि; इत्येवं पञ्चदशधा प्रसरन्ति ॥ २८ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रकोपविशेषमेव प्रसराख्यं दर्शयन्नाह,—अत ऊर्ध्वं प्रसरमित्यादि । तेषामेभिरित्यादि तेषां वातपित्तश्लेष्मणां, एभिः आतङ्कविशेषैः प्रकुपितानामिति पूर्वोक्तैर्बलवद्विग्रहादिभिः कोष्ठतोदसंचरणादिभिर्वा । कथं ते प्रसरन्तीत्यत आह,—किण्वोदकपिष्टेत्यादि । अन्योन्यगुणानुप्रवेशात् यथा किण्वोदकपिष्टानामुद्रेकः, एवं दुष्टिहेतूनां समवाये वातादीनामुद्रेको भवति; किण्वं सुराबीजं, पिष्टं तण्डुलपिष्टं, समवायः संयोगः । कुतो दोषाणां मध्ये वायुरेव प्रसरणहेतुरित्याह,—तेषां वायुर्गतिमत्त्वादित्यादि । स हि रजोभूयिष्ठ इति सः वायुः, हि यस्मादर्थे, रजोभूयिष्ठः 'रजो-

बहुलो वायुः' इत्युक्तत्वात् । सर्वभावानां सर्वपदार्थानाम् । एतेन वायोर्गतिमत्त्वे हेतुरुक्तः । प्रसरस्य पुनर्दृष्टान्तमाह,—यथा महानुदकसंचयोऽतिप्रवृद्ध इत्यादि । सेतुमवदार्य इति पालीं भित्त्वा । तमेव प्रसरणोपयोगिनां संयोगं संख्यया दर्शयन्नाह,—तद्यथा–वातः पित्तमित्यादि ॥ २८ ॥

कृत्स्नेऽर्धेऽवयवे वापि यत्राङ्गे कुपितो भृशम् ॥
दोषो विकारं नभसि मेघवत्तत्र वर्षति ॥ २९ ॥
नात्यर्थं कुपितश्चापि लीनो मार्गेषु तिष्ठति ॥
निष्प्रत्यनीकः कालेन हेतुमासाद्य कुप्यति ॥ ३० ॥

तेषामेकदेशप्रसरणेन दृष्टान्तेन एकदेशे विकारं दर्शयन्नाह,—कृत्स्नेऽर्धेऽवयवे वेति ।–अत्राङ्गशब्देन शिरोबाहुजङ्घाः कथ्यन्ते । किंविशिष्टेऽङ्गे इत्याह,—कृत्स्ने इत्यादि ।–कृत्स्ने समस्ते, अर्धे इति प्रसिद्धं, अवयवे चिबुकचरणादौ । प्रभूतोऽपि कोपि कोपाल्पत्वान्न सहसा विकारकारीति दर्शयन्नाह,—नात्यर्थं कुपितश्चापीति । लीनः एकदेशस्थितः । निष्प्रत्यनीकः निष्क्रियः ॥ २९ ॥ ३० ॥

तत्र वायोः पित्तस्थानगतस्य पित्तवत् प्रतीकारः, पितस्य च कफस्थानगतस्य कफवत्, कफस्य च वातस्थानगतस्य वातवत्; एष क्रियाविभागः ॥३१॥

तत्र प्रसरेणान्यदोषस्थानगतस्य दोषस्य स्थानिवत् प्रतीकारातिदेशं दर्शयन्नाह—तत्र वायोः पित्तस्थानेत्यादि ॥ ३१ ॥

एवं प्रकुपितानां प्रसरतां च वायोर्विमार्गगमनाटोपौ, ओषचोषपरिदाहधूमायनानि पित्तस्य, अरोचकाविपाकाङ्गसादश्छर्दिश्चेति श्लेष्मणो लिङ्गानि भवन्ति; तत्र तृतीयः क्रियाकालः ॥ ३२ ॥

तेषां प्रसरणलिङ्गानि दर्शयन्नाह,—एवं प्रकुपितानामिति । प्रसरप्रस्तावेऽत्र प्रकुपितानामिति यत् कृतं तत् प्रकोपविशेष एव प्रसर इति ज्ञापनार्थम् । प्रकोप-प्रसरणयोः को भेदः ? उच्यते,—स्त्यानस्य सर्पिषः क्वाथ्यमानस्य प्रथमं संचलनमात्रमेव प्रकोपः, तस्यैव चातिक्वाथ्यमानस्य फेनमण्डलेनोत्सर्पता देशान्तरसरणमेव प्रसरः । वायोर्विमार्गगमनमित्यादि ।–विमार्गगमनाटोपौ वायोः; वायोः अप्रकृतवायोः, मार्गादन्यः विमार्गः, आटोपः रुजापूर्वक उदरक्षोभः । ओषादीनि पित्तस्य; ओषः एकदेशिको दाहः, चोषः चुष्यत इव वेदनाविशेषः, धूमायनं धूमोद्गमनमिव । केचिदोषचोषे न पठन्ति, दाहो धूमायनं पित्तस्येति च पठन्ति । अरोचकादयः कफस्य; अङ्गसादः अङ्गग्लानिः । अविपाकाङ्गसादौ केचिन्न पठन्ति, अरोचकश्छर्दिश्चेत्येतदेव च पठन्ति । तत्र प्रसरणं यावद्दोषाणामेव हेतुलिङ्गचिकित्सास्तदनन्तरं व्याधेरिति ॥ ३२ ॥

अत ऊर्ध्वं स्थानसंश्रयं वक्ष्यामः । एवं प्रकुपिताः तांस्तान् शरीरप्रदेशानागम्य तांस्तान् व्याधीन् जनयन्ति । ते यदोदरसन्निवेशं कुर्वन्ति तदा गुल्मविद्रध्युदराग्निसङ्गानाहविसूचिकातिसारप्रभृतीन् जनयन्ति; बस्तिगताः प्रमेहाश्मरीमूत्राघातमूत्रदोषप्रभृतीन्; वृषणगता वृद्धीः; मेढ्रगता निरुद्धप्रकशोपदंशशूकदोषप्रभृतीन्; गुदगता भगन्दरार्शःप्रभृतीन्; ऊर्ध्वजत्रुगतास्तु ऊर्ध्वजान्; त्वङ्मांसशोणितस्थाः क्षुद्ररोगान् कुष्ठानि विसर्पांश्च; मेदोगता ग्रन्थ्यपच्यर्बुदगलगण्डालजीप्रभृतीन्; अस्थिगता विद्रध्यनुशयीप्रभृतीन्; पादगताः श्लीपदवातशोणितवातकण्टकप्रभृतीन्; सर्वाङ्गगता ज्वरसर्वाङ्गरोगप्रभृतीन्; तेषामेवमभिनिविष्टानां पूर्वरूपप्रादुर्भावः; तत्प्रतिरोगं वक्ष्यामः । तत्र पूर्वरूपगतेषु चतुर्थः क्रियाकालः ॥ ३३ ॥

प्रसृतानां पुनर्दोषाणां स्रोतोवैगुण्याद् यत्र सङ्गः स स्थानसंश्रयस्तं निर्दिशन्नाह,—अत ऊर्ध्वं स्थानेति । तत्र स्रोतोवैगुण्याद् यत्र यत्रागत्य यान् कुर्वन्ति तांस्तान् निर्देष्टुमाह,—ते यदोदरसन्निवेशमिति । सन्निवेशं सम्यक्स्थितिम् । प्रभृतिग्रहणात् प्रवाहिकाविलम्बिकाप्रभृतयः । ऊर्ध्वजत्रुगतास्त्विति जत्रु ग्रीवामूलम् । त्वङ्मांसशोणितस्था इति त्वक्शब्देनात्र रसो विवक्षितः । मेदोगतदोषव्याधिपाठानन्तरं अस्थिगता विद्रध्यादिनीति पाठो युक्तः, सूत्रेऽदर्शनात् समस्तो न लिखितः । मज्जशुक्रगतानां दोषाणां व्याधयो न निर्दिष्टाः, स्वल्पत्वात् कादाचित्कत्वाच्चेति । सर्वाङ्गगता ज्वरसर्वाङ्गेति सर्वाङ्गरोगः सर्वाङ्गवातव्याधिः, प्रमेहपाण्डुशोषादयो वा । सूक्ष्मत्वात् स्थानसंश्रयस्य न पृथगुक्तं लक्षणं, नापि क्रियाकाल इति । तेषामेवमभिनिविष्टानामिति अभिनिविष्टानां अत्यर्थं सन्निवेशं कृतवताम् । पूर्वरूपप्रादुर्भाव इति व्याधेरिति शेषः । किं तत् पूर्वरूपमिति पृष्टो व्याधिभेदबाहुल्येन पूर्वरूपभेदबाहुल्यात् साक्षात् निर्देशेन दर्शयितुमशक्यमित्यतिदेशेन दर्शयन्नाह,—तत्प्रतिरोगं वक्ष्यामः; तं पूर्वरूपप्रादुर्भावं रोगे रोगे प्रतिवक्ष्याम इत्यर्थः, न प्रतिदोषं चयादिलिङ्गवदित्यर्थः । तत्र पूर्वरूपगतेष्विति गतेषु ज्ञातेषु पूर्वरूपेषु, वर्तमानेष्विति केचित् पठन्ति । चतुर्थः क्रियाकालः इति चतुर्थश्चिकित्सावसरः । चिकित्सा चात्र दोषस्य दूष्यस्य चेत्युभयाश्रिता चिकित्सा ॥ ३३ ॥

अत ऊर्ध्वं व्याधेर्दर्शनं वक्ष्यामः–शोफार्बुदग्रन्थिविद्रधिविसर्पप्रभृतीनां प्रव्यक्तलक्षणता ज्वरातिसारप्रभृतीनां च । तत्र पञ्चमः क्रियाकालः ॥ ३४ ॥

व्याधेः प्रव्यक्तं रूपं व्यक्तिस्तां दर्शयन्नाह,–अत ऊर्ध्वं व्याधिदर्शनं वक्ष्याम इति । व्याधेर्दर्शनं व्याध्युपलब्धिः, शोफादीनां ज्वरादीनां च प्रव्यक्तलक्षणता व्यक्तिः । प्रव्यक्तलक्षणता च व्याधिजातिलक्षणकथनं, तद्यथा-शोफार्बुदादीनां त्वङ्मांसस्थानस्य दोषस्य संघातता, तथा संतापलक्षणो ज्वरः, रसस्रावलक्षणोऽतीसारः, पूरणलक्षणमुदरमिति । तत्र व्याधिप्रत्यनीकैव चिकित्सा ॥ ३४ ॥

अत ऊर्ध्वमेतेषामवदीर्णानां व्रणभावमापन्नानां

षष्ठः क्रियाकालः; ज्वरातिसारप्रभृतीनां च दीर्घकालानुबन्धः । तत्राप्रतिक्रियमाणेऽसाध्यतामुपयान्ति ॥ ३५ ॥

व्यक्तिमभिधाय भेदं कथयन्नाह,—अत ऊर्ध्वमेतेषामवदीर्णानामिति । एतेषां शोफादीनामित्यर्थः। अवदीर्णानां विदरणंगतानां भिन्नानामित्यर्थः।अवदीर्णत्वं च शोफादीनां विशेषलक्षणं, अतएव व्रणभावमापन्नानामिति, यत एव विदीर्णा अतएव व्रणत्वं गता इत्यर्थः । ज्वरातीसारप्रभृतीनां च दीर्घकालानुबन्ध इति यथा व्यक्तिप्रस्तावे ज्वरादीनां संतापसरणपूरणादिकं सामान्यलक्षणमुक्तं, तथात्र भेदप्रस्तावाद्विशेषलक्षणं दीर्घकालानुबन्धः ज्वरादिजातिषु भेद इति ज्ञातव्यः । केचिदनुबन्धकालानुबन्धो न प्रतिव्याधिजातिषु संभवतीति वातादिलक्षणभेदाद्भिन्नत्वं भेद इत्याचक्षते, यथा अष्टानां ज्वराणामित्यादि । अत्र पक्षे दीर्घकालानुबन्ध इति स्वरूपकथनं, एतेन संचयादिषु अप्रतीकारात् दीर्घकालानुबन्धोऽसाध्यता च भवतीत्युक्तम्। पूर्वासु गतिषु अप्रतीकारेपि प्रतीकारावसरोऽस्त्येव, अत्र तूत्तरगत्यभावात् पश्चात् प्रतीकाराशा नास्त्येवेति दर्शयन्नाह,—तत्राप्रतिक्रियमाण इति ।—तत्र इति भेदे इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

भवन्ति चात्र ।

संचयं च प्रकोपं च प्रसरं स्थानसंश्रयम् ॥
व्यक्तिं भेदं च यो वेत्ति दोषाणां स भवेद्भिषक् ३६

अतीतं संचितसंग्रहं प्रतिपादयन्नाह,—संचयं च प्रकोपं चेत्यादि । चकारेण संचयादिहेतुस्थानाद्यनुक्तं सर्वं समुच्चीयते ३६॥

संचयेऽपहृता दोषा लभन्ते नोत्तरा गतीः ॥
ते तूत्तरासु गतिषु भवन्ति बलवत्तराः ॥ ३७ ॥

यथापूर्वं प्रतीकाराल्पत्वं यथोत्तरं प्रतिकारबाहुल्यं दर्शयन्नाह,—संचयेऽपहृता दोषा इति । तेषामपहरणं च बहुदोषे शोधनं, मध्यदोषे लङ्घनपाचनं, अल्पदोषे संशमनमिति ॥ ३७ ॥

सर्वैर्भावैस्त्रिभिर्वापि द्वाभ्यामेकेन वा पुनः ॥
संसर्गे कुपितः क्रुद्धं दोषं दोषोऽनुधावति ॥ ३८॥

इदानीं संसर्गे सन्निपाते च प्रसराभिहिते अंशांशबलविकल्पेनानुबन्धानुबन्धिभावं चिकित्सार्थं दर्शयन्नाह,—सर्वैर्भावैस्त्रिभिर्वेति । अनुधावति अनुलग्नो भवति । कोऽसौ ? दोषः, किंविशिष्टः ? कुपितः, कैः कृत्वा ? भावैः, कोऽर्थः ? स्वभावैः रूक्षोष्णस्निग्धादिभिः, कतिसंख्योपेतैः ? त्रिभिः, न केवलं त्रिभिर्द्वाभ्यामेकेन वा; एतेन त्र्यादिस्वभावकुपितोऽप्रधानोऽनुबन्धभूतः प्रधानं दोषमग्रेऽनुलग्नो भवतीत्युक्तम् । कमनुधावति ? इत्याह,—दोषं, किंविशिष्टं ? क्रुद्धं प्रकोपं गतम्, कैः कृत्वा ? भावैः, कतिसंख्यैः,? इत्याह,—सर्वैः, कोऽर्थः ? समस्तै रूक्षोष्णस्निग्धादिभिः, एतेन सर्वभावक्रुद्धः प्रधानभूतो व्यक्तलिङ्गोऽनुबन्ध्यो दोष उक्तः । अनुबन्ध्यभूतस्य दोषस्य चिकित्सा कर्तव्या, तत्प्रशमादेवाप्रधानस्यानुबन्धीभूतस्य प्रशमो भविष्यतीति । यदा तु सर्वैर्भावैः कुप्यन्ति सर्वे प्रधानभूताः परस्परमनुबन्धभूताश्च भवन्ति, एवं च समसन्निपातो भवति । अपरे तु रसगुणवीर्यविपाकांश्चतुरो भावान् कथयन्ति । द्रव्यगुणकर्माणि भावा इति चरकव्याख्यातारो भट्टारकहरिचन्द्रप्रभृतयः प्रतिपादयन्ति । अन्ये तु सर्वैर्भागैरिति पठन्ति । तत्र, वातस्य रूक्षलघुविशदविष्टम्भा भागाः; पित्तस्य तीक्ष्णद्रवपुतीनीलपीता भागाः, श्लेष्मणः शीतगुरुपिच्छिलस्निग्धादयो भागाः; तत्र वातादयो यदा सर्वैस्त्रिभिर्द्वाभ्यामेकेन वा भागेन कुप्यन्ति तदा तावद्भिस्तद्विपरीतैर्भागैश्चिकित्सा कर्तव्या । तत्र श्लेष्मणः क्षये बलवद्भिग्रहादिभिः क्रियमाणे यदा रूक्षो भागो वातस्य कुप्यति तदा स्निग्धेनैकेन भागेन तद्विपरीतेन प्रतिकर्तव्यः; यदा तु रूक्षशीतौ द्वौ भागौ कुप्यतस्तदा स्निग्धोष्णाभ्यां द्वाभ्यां भागाभ्यां चिकित्सा इत्यादि । सर्वैर्वेति स्वयमूह्यम् । संसर्गे दोषद्वयसंयोगे इत्यर्थः, एतेनैतदुक्तं भवति—यदा क्रुद्धं कुपितोऽनुगच्छति तदा संसर्गो भवति; स च संसर्गो द्विधा भवति प्रकृतिसमसमवेततया, विकृतिविषमसमवेततया च; तत्र यदा वायुपित्तयोः संसर्गः तदा शोषणात्मकतया स्वभावसदृशेन पित्तेन वायुः समवेत इति प्रकृतिसमवेत उच्यते, यदा तु पित्तश्लेष्मणोः संयोगः तदा पित्तमुष्णं शीतेन श्लेष्मणा युक्तं अतः स्वभावविपरीतेन समवेत इति विकृतिविषमसमवेत उच्यते ॥ ३८ ॥

संसर्गे यो गरीयान् स्यादुपक्रम्यः स वै भवेत् ॥
शेषदोषाविरोधेन सन्निपाते तथैव च ॥ ३९ ॥

संसर्गसन्निपातयोश्चिकित्सासूत्रमाह,—संसर्गे यो गरीयानित्यादि। गरीयान् गुरुतरः। कथमुपक्रमणीय इत्याह,—शेषदोषाविरोधेनेति । यथा न कुप्यतीत्यर्थः । संसर्गक्रियां सन्निपातेऽप्यतिदेशयन्नाह,—सन्निपाते तथैव चेति । ननु, यदि शेषदोषाविरोधेन संसर्गे यो गरीयान् सोपक्रम्यस्तर्हि कथमिदमुच्यते,—"समयेत् पित्तमेवादौ ज्वरेषु समवायिषु । दुर्निवारतमं तद्धि ज्वरार्तेषु विशेषतः"; तथा,—"समवाये हि दोषाणां पूर्वं पित्तमुपाचरेत् । ज्वरे चैवातिसारे च सर्वत्रान्यत्र मारुतम्"—इति । सत्यं, समसन्निपातमाश्रित्य तत्रोक्तं, न पुनरन्यान् द्वादशेति न दोषः॥३९॥

वृणोति यस्मात् रूढेऽपि व्रणवस्तु न नश्यति ॥
आदेहधारणात् तस्माद्व्रण इत्युच्यते बुधैः ॥ ४०॥

कथमस्मात् पुनरयं शरीरैकदेशोत्थितदोषसंघातो व्रण इत्युच्यते इत्याह,—वृणोतीत्यादि। स वृणोति आच्छादयति, यस्मात्तस्मात् व्रणः इति; अथवा व्रणवस्तु व्रणचिह्नं, रूढेऽपि न नश्यति तथैवास्ते आदेहधारणात् यावज्जीवं, तस्मात् व्रणः इति ॥ ४० ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबंधसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां सूत्रस्थाने एकविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २१ ॥

द्वाविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो व्रणस्रावविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

आदिशब्दः प्रतिज्ञायां लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः। तेन व्रणस्रावादिविज्ञानीयमित्यर्थः । एतेन वेदनादयोऽपि संगृहीताः ॥ १ ॥ २ ॥

त्वङ्मांससिरास्नाय्वस्थिसन्धिकोष्ठमर्माणि इत्यष्टौ व्रणवस्तूनि । अत्र सर्वव्रणसन्निवेशः ॥ ३ ॥

त्वगित्यादि । व्रणवस्तूनि व्रणाधिष्ठानानि । अत्र इति एष्वित्यर्थः । व्रणसंनिवेशः व्रणसंस्थानम् ॥ ३ ॥

तत्र आद्यैकवस्तुसन्निवेशी त्वग्भेदी व्रणः सूपचरः, शेषाः स्वयमवदीर्यमाणा दुरुपचाराः ॥ ४ ॥

तेषां मध्ये एकस्मिन्नेव वस्तुनि व्रणस्य सुखोपचर्यत्वं दर्शयन्नाह,—आद्यैकवस्तुसन्निवेशीति;त्वक्सन्निवेशीत्यर्थः।त्वग्भेदी इति पुनर्नियमार्थं,-एतेन त्वगाश्रितमांसभेदी नः सूपचरः । अन्ये तु आद्यैकवस्तुसन्निवेशी त्वग्भेदी च अनयोः पदयोर्मध्ये एकतरपदेनैव त्वग्वस्तु प्राप्यते किं पदद्वयेनेति यत् पदद्वयं तद्ग्रन्थाधिक्यादर्थाधिक्यं बोधयति, तेन विकृताकृतयोऽपि त्वग्भेदिनो व्रणाः सूपचरा इत्यधिकोऽर्थं उक्तो भवतीति मन्यन्ते॰ अपरवस्तुसन्निवेशिनः किंविशिष्टा इत्याह,—शेषाः इति ।–मांसाद्यधिष्ठानाः, स्वयमवदीर्यमाणाः इति आलेपस्रावणादिभिर्विना स्वयमेव पक्वाः पश्चाद्भिन्ना इत्यर्थः ॥ ४ ॥

तत्र आयतश्चतुरस्रो वृत्तस्त्रिपुटक इति व्रणाकृतिसमासः; शेषास्तु विकृताकृतयो दुरुपक्रमा भवन्ति ॥ ५ ॥

यथा स्रावज्ञानं चिकित्साहेतुस्तथा व्रणाकृतिरपीति तां दर्शयन्नाह,—तत्रायत इत्यादि । आयतः दीर्घः, चतुरस्रः चतुष्कोणः, वृत्तः वर्तुलः, त्रिपुटकः त्रिकोणः, इतिशब्द उपसंहारे दोषजव्रणाकृतीनां, समासः संक्षेपः । शेषाः इति उक्तेभ्योऽन्या अर्धचन्द्रस्वतिकाद्याः व्रणाकृतयो विकृता इत्यर्थः ॥ ५ ॥

सर्व एव व्रणाः क्षिप्रं संरोहन्ति आत्मवतां सुभिषग्भिश्च उपक्रान्ताः; अनात्मवतामज्ञैश्च उपक्रान्ताः प्रदुष्यन्ति, प्रवृद्धत्वाच्च दोषाणाम् ॥ ६ ॥

व्रणिनामात्मवतां भिषजां गुणसंपदोऽपि चिकित्साहेतव इति दर्शयन्नाह—सर्वे इति । आत्मवतां पथ्याहारविहारसेविनाम् । अनात्मवतामिति अनात्मवतां अहिताहारविहारसेविनाम् । अज्ञैश्चोपक्रान्ता इति चकारेणात्मवतां सुभिषग्भिरुपक्रान्तानामपि कुष्ठिप्रमेहिणां कदाचित् शुक्रप्रवृत्तिमात्रादेव व्रणदुष्टिरनुक्ता समुच्चीयते । कुतः पुनरनात्मवतामज्ञभिषगुपक्रान्तानां व्रणानां दुष्टिरित्याह,—प्रवृद्धत्वाद्दोषाणामिति । अन्ये त्वेवं योजयन्ति न केवलमज्ञैरुपक्रान्ताः एव प्रदूषयन्ति, किं तु प्रवृद्धत्वाच्च दोषाणाम् ॥ ६ ॥

तत्र अतिसंवृतोऽतिविवृतोऽतिकठिनोऽतिमृदुरुत्सन्नोऽवसन्नोऽतिशीतोऽत्युष्णः कृष्णरक्तपीतशुक्लादीनां वर्णानामन्यतमवर्णो भैरवः पूतिपूयमांससिरास्नायुप्रभृतिभिः पूर्णः पूतिपूयास्रावी उन्मार्गी उत्सङ्गी अमनोज्ञदर्शनगन्धोऽत्यर्थं वेदनावान् दाहपाकरागकण्डूशोफपिडकोपद्रुतोऽत्यर्थं दुष्टशोणितास्रावी दीर्घकालानुबन्धी चेति दुष्टव्रणलिङ्गानि । तस्य दोषोच्छ्रायेण षट्त्वं विभज्य यथास्वं प्रतीकारे प्रयतेत ॥ ७ ॥

प्रायेण दुष्टेष्वेव व्रणेषु स्रावा भवन्ति, अतस्तेषां दुष्टव्रणानां लक्षणमाह—अत्रातिसंवृत इत्यादि । अतिसंवृतः अतिसंकुचितो वातेन । अतिविवृतः व्यक्तमुखः पित्तशोणितेन । काठिन्यं वातेन । अतिमार्दवं कफेन; अन्ये पित्तशोणितेन मार्दवमिच्छन्ति । उत्सन्नः उन्नतमांसः, अवसन्नः हीनमांसः निम्नाकारः एतौ रक्तपित्तेन; अन्ये वातेन उत्सन्नावसन्नत्वमिच्छन्ति; अन्नोत्सन्नत्वं कफेनेति केचित् । अतिशैत्यं कफवातात् । अत्युष्णत्वं रक्तपित्तात् । कृष्णादयो वर्णा यथासंभवं वातादिभिर्ज्ञेयाः । भैरवः अनवधारितलिङ्गः । पूतिपूयमांससिरास्नायुप्रभृतिभिः पूर्ण इति पूतिशब्दः प्रत्येकं पूयादिभिरभिसंबध्यते । 'पूतिमांससिरास्नायुप्रतिपूर्ण' इत्येके पठन्ति । पूतिमांससिरास्नायुप्रतिपूर्णत्वं तत्स्रावित्वं च यथासंभवं वेदितव्यम् । उन्मार्गी तिर्यग्गतिः । उत्सङ्गी ऊर्ध्वगतिः; अन्ये पूयापेक्षावदारितमांसादिदेशत्वेनातिनिम्नत्वादुत्सङ्गतुल्यत्वादुत्सङ्गः सोऽस्यास्तीति उत्सङ्गीति कफेन। अमनोज्ञदर्शनगन्ध इति अमनोज्ञदर्शनामनोज्ञगन्धत्वं रक्तपित्तेन, अन्ये दोषत्रयेण मन्यन्ते । अत्यर्थं वेदनावानिति वातेन । दाहपाकरागकण्डूशोफेत्यादि अत्र दाहादिभिः सह उपद्रुतशब्दः प्रत्येकं संबध्यते; अत्र दाहपाकरागोपद्रुतत्वं पित्तरक्तेन, कण्डूपद्रुतत्वं कफेन, शोफोपद्रुतत्वं वातेन, पिडकोपद्रुतत्वं दुष्टशोणितास्रावश्च रक्तपित्तेन, दीर्घकालानुबन्धित्वं दोषत्रयेण । दीर्घकालानुबन्धी चेति चकारेण रोप्यादयो दुष्टव्रणविशेषा गृह्यन्ते । रोप्यलक्षणं तु "बहिःशुद्ध इवाभाति स व्रणो रोप्य उच्यते"—इति चरकेणोक्तम् । व्रणदुष्टौ चिकित्सासूत्रं दर्शयन्नाह,—तस्येत्यादि। तस्य व्रणस्य, उच्छ्रायेण औत्कण्ठ्येन, षट्त्वं वातपित्तकफरक्तसन्निपातागन्तुभेदतः । यथास्वं स्वस्य दोषस्यानतिक्रमेण । प्रतीकारे चिकित्सिते, प्रयतेत प्रयत्नं कुर्वीत । अन्ये तु अत्र 'दोषोच्छ्रायमवेक्ष्य' इति पठन्ति ॥ ७ ॥

अत ऊर्ध्वं सर्वस्रावान् वक्ष्यामः-तत्र घृष्टासु छिन्नासु वा त्वक्षु स्फोटेषु भिन्नेषु विदारितेषु वा सलिलप्रकाशो भवति आस्रावः किंचिद्विस्रः पीताभासश्च; मांसगतः सर्पिःप्रकाशः सान्द्रः श्वेतः पिच्छिलश्च; शिरागतः सद्यश्छिन्नासु शिरासु रक्तातिप्रवृत्तिः पक्वासु च तोयनाडीभिरिव तोयागमनं पूयस्य, आस्रावश्चात्र तनुर्विच्छिन्नः पिच्छि-

लोऽवलम्बी श्यावोऽवश्यायप्रतिमश्च; स्नायुगतः स्निग्धो घनः सिंहाणकप्रतिमः सरक्तश्च; अस्थिगतोऽस्थनि अभिहते स्फुटिते भिन्ने दोषावदारिते वा दोषभक्षितत्वादस्थि निःसारं शुक्तिधौतमिवाभाति, आस्रावश्चात्र मज्जमिश्रः सरुधिरः स्निग्धश्च; संधिगतः पीड्यमानो न प्रवर्तते, आकुञ्चनप्रसारणोन्नमनविनमनप्रधावनोत्कासनप्रवाहणैश्च स्रवति, आस्रावश्चात्र पिच्छिलोऽवलम्बी सफेनपूयरुधिरोन्मथितश्च; कोष्ठगतोऽसृङ्मूत्रपुरीषपूयोदकानि स्रवति; मर्मगतस्त्वगादिषु अवरुद्धत्वात् न उच्यते। तत्र त्वगादिगतानामास्रावाणां यथाक्रमं पारुष्यश्यावावश्यायदधिमस्तुक्षारोदकमांसधावनपुलाकोदकसन्निभत्वानि मारुताद् भवन्ति; पित्ताद्गोमेदगोमूत्रभस्मशङ्खकषायोदकमाध्वीकतैलसन्निभत्वानि; पित्तवत् रक्तात् अतिविस्रत्वं च; कफात् नवनीतकासीसमज्जपिष्टतिलनारिकेलोदकवराहवसासन्निभत्वानि; सन्निपातात् नारिकेलोदकैर्वारुकरसकाञ्जिकप्रसादारुकोदकप्रियङ्गुफलयकृन्मुद्गयूषसवर्णत्वानीति ॥ ८ ॥

अत्र व्रणदुष्टिरसूत्रिताऽप्युक्ता, तां निर्दिश्य व्रणास्रावान्निर्दिशन्नाह,—अत ऊर्ध्वमिति । सर्वस्रावानिति सर्वव्रणवस्तूनां सर्वदोषाणामागन्तोश्च व्रणस्य स्रावानित्यर्थः । घृष्टासु छिन्नासु इत्यागन्तोः, त्वक्षु इति संबन्धः; बहुवचनं तु सप्तत्वगपेक्षया । अत्र त्वग्ग्रहणात् तल्लक्षणया रसाधिष्ठानो व्रण उक्तः । स्फोटे इति त्वक्स्थिते व्रणे, भिन्ने स्वयं भिन्ने, विदारिते यत्नेन विदारिते इत्यर्थः; अत्र भिन्ने विदारिते इति शारीरव्रणस्य । सलिलप्रकाशः इति उदकरसयोरच्छयोः त्वचामधिष्ठानत्वात् । विस्रः आमगन्धि, पीतावभासः पाकारम्भकेण पित्तेनेत्यर्थः । मांसगतः इति मांसगतः आस्राव इत्यर्थः । सर्पिःप्रकाशस्त्वस्रांसगतः । सान्द्रश्वेतपिच्छिलत्वं शरीरस्य । शिरागतः सद्यश्छिन्नास्विति शिराग्रहणेन रक्ताधिष्ठानो व्रण उक्तः; सद्यश्छिन्नास्वित्यागन्तोः; पक्वास्वित्यादि शारीरस्य । विच्छिन्न इति अल्पाल्पप्रवर्तनम् । अवलम्बी अवलम्बनशीलः । स्नायुगतः स्निग्ध इति स्नायुग्रहणेन मेदोऽधिष्ठानो व्रण उक्तः, अन्ये तु मेदोमज्जानौ घृतवद्विलीयेते अतो व्रणाधिष्ठानत्वं नैव तयोरिति वदन्ति । सिंहानकं रक्तमिश्रो घनीभूतश्लेष्मा । अस्थिगतोऽस्थिनीति अभिहते इति अभिघातजे व्रणे, भिन्ने विदारिते चेति शारीरे । अस्थि निःसारं कोऽर्थः ? लघु; भवतीत्यध्याहारः । शुक्तिधौतमिवाभाति शुक्तिरिव शोभते तथा धौतमिव शोभते अस्थीति संबध्यते । सन्धिगतः पीड्यमान इति । उन्नमनमिति बाहुजङ्घादीनामूर्ध्वनयनम्। विनमनं गात्राणामधः प्रापणम्। प्रवाहणमिति निकुन्थनम् । सफेनपूयरुधिरोन्मथितश्च इति रुधिरेणैवोन्मथितश्च । कोष्ठगतोऽसृगिति कोष्ठगतः इति मलधातुसमुदायाधिष्ठानो व्रण उक्तः । उदकमत्र रसक्लेद एव गृह्यते पीतं वा । मर्मगतस्त्वगादिष्विति । अवरुद्ध इति संगृहीत इत्यर्थः । दोषास्रावान् निर्दिशन्नाह,—तत्र त्वगादिगतानामिति । तत्र मर्मवर्जितेषु सप्तसु त्वगादिव्रणवस्तुषु । वातपित्तकफसन्निपातानां सप्त सप्त स्रावा यथाक्रमेण द्रष्टव्या इत्येके । अन्ये तु त्वगादिषु वातादिलिङ्गानां मध्ये किंचित् क्वचिदिति वर्णयन्ति । पित्ताद् गोमेदेत्यादि ।—गोमेदकः इति मणिरापीतः । एर्वारुकरसः कर्कटिकारसः । काञ्जिकप्रसादः इति काञ्जिकस्योपर्यच्छः । अरुकं अनेनैव नाम्ना प्रसिद्धम् ॥ ८ ॥

श्लोकौ चात्र भवतः ।

पक्वाशयादसाध्यस्तु पुलाकोदकसन्निभः ॥
क्षारोदकनिभः स्रावो वर्ज्यो रक्ताशयात्स्रवन् ॥९
आमाशयात् कलायाम्भोनिभश्च त्रिकसन्धिजः ॥
स्रावानेतान् परीक्ष्यादौ ततः कर्माचरेद्भिषक् १०

स्थानभेदात् स्रावस्यासाध्यत्वस्यापनाय श्लोकौ प्राह,— पक्वाशयादित्यादि । पुलाकोदकं गवेधुकोदकं, गवेधुकः तृणविशेषः, जलगोधूम इति लोके; अन्ये तु पुलाकशब्देनाप्राप्तपाकं धान्यमाहुः । आमाशयादिति । कलायः अत्र त्रिपुटकः । त्रिकसन्धिजः इति बाहुग्रीवास्थित्रयसंघातोऽत्र त्रिकं, तस्य सन्धौ जात इति ॥ ९ ॥ १० ॥

अत ऊर्ध्वं सर्वव्रणवेदना वक्ष्यामः ।

तोदनभेदनताडनच्छेदनायामनमन्थनविक्षेपणचुमचुमायननिर्दहनावभञ्जनस्फोटनविदारणोत्पाटनकम्पनविविधशूलविश्लेषणविकिरणपूरणस्तम्भनस्वप्नाकुञ्चनाङ्कुशिकाः संभवन्ति अनिमित्तविविधवेदनाप्रादुर्भावो वा मुहुर्मुहुर्यत्रागच्छन्ति वेदनाविशेषास्तं वातिकमिति विद्यात्; ओषचोषपरिदाहधूमायनानि यत्र गात्रमङ्गारावकीर्णमिव पच्यते यत्र च ऊष्माभिवृद्धिः क्षते क्षारावसिक्तवच्च वेदनाविशेषास्तं पैत्तिकमिति विद्यात्; पित्तवद्रक्तसमुत्थं जानीयात्; कण्डूर्गुरुत्वं सुप्तत्वमुपदेहोऽल्पवेदनत्वं स्तम्भः शैत्यं च यत्र तं श्लैष्मिकमिति विद्यात्; यत्र सर्वासां वेदनानां उत्पत्तिस्तं सान्निपातिकमिति विद्यात् ॥ ११ ॥

स्रावानन्तरं वातादिवेदनां निर्दिशन्नाह,—अत ऊर्ध्वं सर्वव्रणवेदना इति । तोदनं सूचिभिरिव, भेदनं त्वग्विदारणं इव वेदनाविशेषः, ताडनं दण्डादिभिराहन्यत इवेत्यर्थः, छेदनं द्विधा क्रियत इव शस्त्रादिभिः, आयामनं संकुचिताङ्गदेशस्य दीर्घीकरणमिव, मन्थनं मन्थनकादिभिर्मर्मणान्तर्मथ्यत इव, विक्षेपणं प्रेर्यत इव, चुमचुमायनं सर्षपराजिकाकल्कलिप्त इव, निर्दहनं निःशेषं वह्निना दह्यत इव, अवभञ्जनं संचूर्ण्यत इव, स्फोटनं पाषाणादिभिरिव, विदारणं नखादिभिः चीर्यत इव वा, उत्पाटनं ऊर्ध्वमाकृष्यत इव, कम्पनं वेप्यत इव, विविधशूलविश्लेषणं

नानाप्रकारार्तिशूलाहतगात्रस्येव वेदनाविशेषः, विकिरणं व्रणावयवानां नानास्थानेषु, पूरणं भरणं, स्तम्भनं स्तब्धता, स्वपनं प्रसुप्तिः, आकुञ्चनं कुटिलीकरणमिव, अङ्कुशिकः खल्लीविशेषः, अन्ये अङ्कुशनिपाताकर्षणमिवाङ्कुशिकान्याचक्षते । ओषचोषपरिदाहेत्यादि ओष एकदेशिको दाहः, चोषः आचूषणं, समन्ताद्दाह इत्येके, पिपासेत्यन्ये; परि समन्ततो दाहः परिदाहः, धूमायनं धूमोद्गमनमिवाङ्गानाम् । कण्डुर्गुरुत्वमित्यादि । सुप्तत्वं नखमक्षिकामशकादिदंशवेदनानभिज्ञत्वं, उपदेहः लिप्तमिवेति ॥ ११ ॥

अत ऊर्ध्वं व्रणवर्णान् वक्ष्यामः। भस्मकपोतास्थिवर्णः परुषोऽरुणः कृष्ण इति मारुतजस्य; नीलः पीतो हरितः श्यावः कृष्णो रक्तः कपिलः पिङ्गल इति रक्तपित्तसमुत्थयोः; श्वेतः स्निग्धः पाण्डुरिति श्लेष्मजस्य; सर्ववर्णोपेतः सान्निपातिक इति ॥१२॥

वेदनाः प्रतिपाद्य व्रणवर्णान् निर्दिशन्नाह,—अत ऊर्ध्वमिति। दोषदूष्यसंयोगराशेरन्यत्वात् मारुतजेऽपि व्रणे वर्णसद्भावः॥१२॥

भवति चात्र ।

न केवलं व्रणेषूक्तो वेदनावर्णसंग्रहः ॥
सर्वशोफविकारेषु व्रणवल्लक्षयेद्भिषक् ॥१३॥

सामान्यव्रणनिर्दिष्टान् दोषदुष्टिस्राववेदनावर्णान् शोफविशेषेष्वपि विद्रध्यलजीग्रन्थ्यादिषु निर्दिशन्नाह,—न केवलं व्रणेषूक्त इत्यादि । शोथविकारेषु इति शोथारब्धविकारेषु विद्रध्यादिष्विति ॥ १३ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबंधसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां सूत्रस्थाने द्वाविंशतितमोऽध्यायः

त्रयोविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातः कृत्याकृत्यविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः १
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

तत्र कृत्याः साध्याः । ते द्विविधाः—सुखसाध्याः, कृच्छ्रसाध्याश्च । अकृत्याः असाध्याः । तेऽपि द्विविधाः—याप्याः, प्रत्याख्येयाश्च । इति कृत्याकृत्यपदद्वयेन सर्वमुक्तम् ॥ १ ॥ २ ॥

तत्र, वयःस्थानां दृढानां प्राणवतां सत्त्ववतां च सुचिकित्स्या व्रणाः; एकस्मिन् वा पुरुषे यत्र एतद्गुणचतुष्टयं तस्य सुखसाधनीयतमाः । तत्र, वयःस्थानां प्रत्यग्रधातुत्वादाशु व्रणा रोहन्ति; दृढानां स्थिरबहुमांसत्वात् शस्त्रमवचार्यमाणं सिरास्नाय्वादिविशेषान्न प्राप्नोति; प्राणवतां वेदनाभिघाताहारयन्त्रणादिभिर्न ग्लानिरुत्पद्यते; सत्त्ववतां दारुणैरपि क्रियाविशेषैर्न व्यथा भवति; तस्मादेतेषां सुखसाधनीयतमाः ॥ ३ ॥

तत्र यथा व्रणस्याकृतिगन्धवर्णादिविशेषाः साध्यासाध्यविधौ भवन्ति तथातुरस्यापि केऽपि गुणा भवन्ति, तान् दर्शयन्नाह,—तत्र वयस्थानां दृढानामित्यादि । वयस्थानां तरुणानां, दृढाः गूढसन्धिसिरास्नायवः, एतेन संहतसमशरीरा अभिप्रेताः । प्राणवतां शक्तियुक्तानां, सत्त्ववतां व्यसनेऽप्यनाकुलानां, चकारादनुक्तापि आतुरोपक्रमणीयोक्ता आतुरस्य गुणसंपत् समुच्चीयते । प्राणवतामित्यस्याग्रे आत्मवतामिति पञ्चम गुणं केचित् पठन्ति । तत्र आत्मवतां जितेन्द्रियाणामित्यर्थः । अत्रैकगुणेन सुखसाध्यत्वं, द्वाभ्यां त्रिभिश्च सुखसाध्यतरत्वं, चतुर्भिः सुखसाध्यतमत्वं च, एतदेव प्रकटयन्नाह,—एकस्मिन् वा पुरुष इति । वाशब्द एकत्र सर्वगुणानां दुष्प्राप्तिख्यापनार्थः । तस्य इति पुरुषस्येत्यर्थः। सुखसाधनीयतमा 'व्रणा' इति शेषः । तत्र तेषां गुणानां येन सुखसाध्यत्वं तन्निर्दिशन्नाह;—तत्र वयस्थानामिति । प्रत्यग्रं नूतनम् । दृढानां स्थिरेति स्थिरं अचलम् । प्राणवतां वेदनेति ग्लानिः अत्र शरीरशैथिल्यम् । अत्रापि आत्मवतामिति पञ्चमगुणस्य केचिद्धेतुं पठन्ति, स चाभावान्न लिखितः । सत्त्ववतामिति दारुणैः दुःसहैः, क्रियाविशेषैः चिकित्साप्रकारैः । तस्मादिति एतेषां पुरुषाणामित्यर्थः । सुखसाधनीयतमाः 'व्रणा' इति शेषः ॥ ३ ॥

त एव विपरीतगुणा वृद्धकृशाल्पप्राणभीरुषु दुश्छ्याः ॥ ४ ॥

पूर्वोक्तगुणानां विपर्ययमाह,—त एव विपरीतगुणा इति । एकगुणाभावात् कृच्छ्रसाध्यत्वं, द्वित्रिगुणाभावात् कृच्छ्रतरसाध्यत्वं, चतुर्गुणाभावात् कृच्छ्रतमसाध्यत्वम् । अत्र केचिदनात्मवत्सु चेति पञ्चमं विपरीतगुणं पठन्ति । तेषां मते चकारेण आतुरोपक्रमणीयोक्ता गुणसंपूर्णता अनुक्ता अपि समुच्चीयते ॥४॥

स्फिक्पायुप्रजननललाटगण्डौष्ठपृष्ठकर्णफलकोषोदरजत्रुमुखाभ्यन्तरसंस्थाः सुखरोपणीया व्रणाः ॥५

आतुरविशेषेण कृत्याकृत्यान् प्रतिपाद्य तदवयवसंभवत्वेन व्रणानां कृत्यत्वं दर्शयन्नाह,—स्फिक्पायुप्रजननमिति । स्फिचौ कटिप्रोथौ पोदाविति लोके, पायुः गुदं, प्रजननं गुह्यप्रदेशः, गण्डौ गल्लौ, फलकोषः अण्डकोषः, जत्रुः ग्रीवामूलम् ॥ ५ ॥

अक्षिदन्तनासापाङ्गश्रोत्रनाभिजठरसेवनीनितम्बपार्श्वकुक्षिवक्षःकक्षास्तनसन्धिभागगताः सफेनपूयरक्तानिलवाहिनोऽन्तःशल्याश्च दुश्चिकित्स्याः; अधोभागाश्च ऊर्ध्वभागनिर्वाहिणो रोमान्तोपनखमर्मजङ्घास्थिसंश्रिताश्च; भगन्दरमपि च अन्तर्मुखं सेवनीकुकुन्दरास्थिसंश्रितम् ॥ ६ ॥

भवति चात्र ।

कुष्ठिनां विषजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनाम् ॥
व्रणाः कृच्छ्रेण सिध्यन्ति येषां चापि व्रणे व्रणाः७

साध्यभेदान् कृच्छ्रसाध्यान् दर्शयन्नाह,—अक्षिदन्तनासेत्यादि। अपाङ्गः भ्रूपुच्छान्तः । नितम्बः कटेः पश्चाद्भागः । वक्षः

उरः, सन्धिभागः सन्धिप्रदेशः। वाहिशब्दः सफेनपूयादिभिः सह प्रत्येकं संबध्यते । अन्तःशल्याः आभ्यन्तरशल्याः । अधोभागाश्चोर्ध्वभागनिर्वाहिण इति अधोभागगता ये व्रणास्ते यदा ऊर्ध्वमुखा भवन्ति तदोर्ध्वभागनिर्वाहिण उच्यन्ते । रोमान्तोपनखमिति रोमान्तः केशान्तः, उपनखं नखसमीपं, जङ्घास्थि गुल्फजान्वन्तरास्थि । भगन्दरमपि चान्तर्मुखमिति गुदे अभ्यन्तरं मुखं यस्येत्यर्थः । सेवनीकुटकास्थिसंश्रितं भगन्दरमिति शेषः, कुटकास्थि श्रोणिकाण्डास्थि, मयूरास्थीति लोको ब्रूते । अन्येतु कुटकास्थिसंश्रितमित्यत्र उपस्थसंश्रितमिति पठन्ति, तेषां मते उपस्थः मूत्रमार्गः । विषजुष्टानामिति दूषीविषजुष्टानां पुरुषाणां ये व्रणा इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥

अवपाटिकानिरुद्धप्रकशसन्निरुद्धगुदजठरग्रन्थिक्षतक्रिमयः प्रतिश्यायजाः कोष्ठजाश्च त्वग्दोषिणां प्रमेहिनां वा ये परिक्षतेषु दृश्यन्ते शर्करासिकतामेहो वातकुण्डलिका अष्ठीला दन्तशर्करोपकुशः कण्ठशालूकं निष्कोषणदूषिताश्च दन्तवेष्टा सविसर्पास्थिक्षतोरःक्षतव्रणग्रन्थिप्रभृतयश्च याप्याः ॥ ८ ॥

साध्यान् द्विविधानभिधायासाध्यभेदं याप्यं दर्शयन्नाह,—अवपाटिकेत्यादि । ग्रन्थिक्षतक्रिमयः इति ग्रन्थ्युपलक्षितो यो क्षतस्तत्र ये कृमय इत्यर्थः। प्रतिश्यायजाः कोष्ठजाश्च कृमय इति संबन्धः । त्वग्दोषिणां प्रमेहिनां वा ये परिक्षतेषु दृश्यन्ते इति त्वग्दोषप्रमेहरोगयोः क्षते सति ये कृमयो दृश्यन्ते इत्यर्थः । शर्करा इति अश्मरी वातभिन्नेत्यर्थः । सिकतामेहः मेहविशेषः । वातकुण्डलिकाष्ठीले मूत्राघातविशेषे । निष्कोषणदूषिताश्च दन्तवेष्टा इति निष्कोषणं सविषो दन्तरञ्जकानां शाणः; एतेनैतदुक्तं भवति-दन्तान् रञ्जयन्ति ये पुरुषास्तेषां यद्दन्तनिशानार्थं सविषदन्तकाष्ठं तेन यदा दूषिता दन्तवेष्टा इत्यर्थः । 'निश्चकुणदूषिता' इत्यन्ये पठन्ति, 'निष्कर्षणदूषिता' इत्यपरे, तत्रापि स एवार्थः । अत्र अवपाटिका इत्यादौ पाठे ये व्रणा संन्ति ते व्रणा एव याप्याः, ये च व्याधयस्तेषु व्याधिषु सत्सु ये व्रणास्ते याप्या इत्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

साध्या याप्यत्वमायान्ति याप्याश्चासाध्यतां तथा ॥
घ्नन्ति प्राणानसाध्यास्तु नराणामक्रियावताम् ॥९॥

त एते निर्दिष्टा न नियमेन साध्याः असाध्या एव याप्या एवेत्युक्तेष्वनियमं क्रियया दर्शयन्नाह,—साध्या याप्यत्वमायान्तीति । घ्नन्ति प्राणानसाध्यास्तु इति कालान्तरप्राणहारिणः सद्यः प्राणान् घ्नन्तीत्यर्थः, अक्रियावतां क्रियारहितानां विरुद्धक्रियाकारिणां च ॥ ९ ॥

यापनीयं विजानीयात् क्रिया धारयते तु यम् ॥
क्रियायां तु निवृत्तायां सद्य एव विनश्यति ॥१०॥
प्राप्ता क्रिया धारयति याप्यव्याधितमातुरम् ॥
प्रपतिष्यदिवागारं विष्कम्भः साधुयोजितः ॥११॥

अथ कीदृशो याप्यस्तमाह,— यापनीयं विजानीयादिति । यापनीयं प्राणधारणमेव क्रिया करोति न पुनर्व्याधिमूलच्छेदमिति दर्शयन्नाह,—प्राप्ता क्रिया धारयतीति । प्राप्ताः वैद्येन प्रयुक्ताः । विष्कम्भः स्थूणा ॥ १० ॥ ११ ॥

अत ऊर्ध्वमसाध्यान् वक्ष्यामः । मांसपिण्डवदुद्गताः प्रसेकिनोऽन्तःपूयवेदनावन्तोऽश्वापानवदुद्वृत्तौष्ठाः; केचित् कठिना गोशृङ्गवदुन्नतमृदुमांसप्ररोहाः; अपरे दुष्टरुधिरास्राविणस्तनुशीतपिच्छिलास्राविणो वा मध्योन्नताः; केचिदवसन्नशुषिरपर्यन्ताः शणतूलवत् स्नायुजालवन्तो दुर्दर्शाः; वसामेदोमज्जमस्तुलुङ्गस्राविणश्च दोषसमुत्थाः; पीतासितमूत्रपुरीषवातवाहिनश्च कोष्ठस्थाः; त एवोभयतोभागव्रणमुखेषु पूयरक्तनिर्वाहिणः; सर्वतोगतयश्चाणुमुखा मांसबुद्बुदवन्तः; सशब्दवातवाहिनश्च शिरःकण्ठस्थाः; क्षीणमांसानां च पूयरक्तनिर्वाहिणोऽरोचकाविपाककासश्वासोपद्रवयुक्ताः; भिन्ने वा शिरःकपाले यत्र मस्तुलुङ्गदर्शनं त्रिदोषलिङ्गप्रादुर्भावः कासश्वासौ वा यस्येति ॥ १२ ॥

मांसपिण्डवदुद्गता इत्यादि । प्रसेकिनः स्रावबहुलाः । अश्वापानवत् वडवायोनिवत्, उद्वृत्तौष्ठाः उत्सन्नवर्त्मानः । केचित् 'अवसन्नशुषिरपर्यन्ताः' इति निम्नच्छिद्रावसाना इत्यर्थः । वसा मांसनिर्यासः, मस्तुलुङ्गः अर्धविलीनघृताकारो मस्तकमज्जा । दोषसमुत्थाः इति वातादिदोषजाः न पुनरभिघातजाः, ते हि एवंभूता अपि सिध्यन्ति । दोषजानसाध्यानभिधाय कोष्ठस्थान् दर्शयितुमाह,—पीतासितमूत्रेत्यादि । त एव कोष्ठस्था एव । उभयतोभागव्रणमुखेष्विति गुदवदनोभयमार्गाभ्यां व्रणमुखमार्गेण पूयादिवाहिनः । सर्वव्रणवस्तुगता व्रणाः कीदृशा असाध्या इत्याह—सर्वत इत्यादि । शिरःकण्ठस्थाः कीदृशा असाध्या इत्याह—सशब्देत्यादि । क्षीणमांसानां कीदृशा इत्याह-क्षीणेत्यादि । शिरःकपाले भिन्ने कीदृशा असाध्या इत्याह,—भिन्ने वा शिरःकपाले इति ॥ १२ ॥

भवन्ति चात्र ।

वसां मेदोऽथ मज्जानं मस्तुलुङ्गं च यः स्रवेत् ॥
आगन्तुस्तु व्रणः सिध्येन्न सिध्येद्दोषसंभवः ॥१३॥
अमर्मोपहिते देशे शिरासन्ध्यस्थिवर्जिते ॥
विकारो योऽनुपर्येति तदसाध्यस्य लक्षणम् ॥१४॥

अनन्तरोक्तमेवार्थं श्लोकेन दर्शयन्नाह,—वसामित्यादि । अपरिगृहीतानामपि व्रणानां अवस्थाविशेषप्राप्तानामसाध्यत्वं दर्शयन्नाह— अमर्मोपहिते देशे न मर्मसमीपव्यवस्थिते, देशे शरीरावयवे त्वचीत्यर्थः । शिरासन्ध्यस्थिवर्जिते इति अत्रादिशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः, तेन शिरासन्ध्यस्थ्यादिवर्जिते इत्यर्थः,

एतेन स्नायुधमनीवर्जिते इत्युक्तम् । अन्ये शिरादिपदेन स्थूलवर्जिते इत्याहुः । विकारो योऽनुपर्येति विकारोऽत्र व्रणः, अनुपर्येति सर्वतो धातून् व्याप्नोति चिकित्स्यमानोऽपि, तदसाध्यस्य लक्षणं; एतेन सुवैद्योपक्रमोऽपि सुप्रदेशजातोऽपि यदा सर्वधातुव्याप्तो दृश्यते तदा ज्ञायते कर्मजोऽयं व्याधिरिति । अन्ये तु विकारशब्देन कुष्ठवातरक्तक्षयादीनपि कथयन्ति ॥ १३ ॥ १४ ॥

क्रमेणोपचयं प्राप्य धातूननुगतः शनैः ॥
न शक्य उन्मूलयितुं वृद्धो वृक्ष इवामयः ॥ १५ ॥
स स्थिरत्वान्महत्त्वाच्च धात्वनुक्रमणेन च ॥
निहन्त्यौषधवीर्याणि मन्त्रान् दुष्टग्रहो यथा ॥ १६ ॥

एवं साध्यस्य व्याधेः कस्यचिदुत्पत्तावेवासाध्यत्वं प्रतिपाद्यापरस्यापि व्याधेः साध्यस्यापि उपेक्षयाऽसाध्यत्वं दर्शयन्नाह,—क्रमेणेत्यादि । कुतः पुनः कारणात् दृष्टफलैरौषधैः स व्याधिर्नोपशाम्यतीत्याह,—स स्थिरत्वादिति । सः इति उपेक्षितो व्याधिरित्यर्थः; स्थिरत्वादिति स्थिरत्वं अपथ्यकारिणो दोषबाहुल्यात् । कश्चिदनुपेक्षितोऽपि उत्पत्तावेव व्याधिरौषधवीर्याणि हन्तीत्यत्र हेत्वन्तरमाह,—महत्त्वाच्चेति । महत्त्वं चोदरादिव्याधिनिदानबलप्राक्तनकर्मपरिणामसंप्राप्तिविशेषैर्द्रष्टव्यं, चकारेण रोहिणिकावलयमुखरोगिणामौषधवीर्योपघाते स्वभावोऽपि हेतुरिति समुच्चीयते । धात्वनुक्रमणेन चेति कुष्ठादिषु चैतद् द्रष्टव्यम् । दुष्टग्रहः इति स्कन्दापस्मारादिक इत्यर्थः ॥ १५—१६ ॥

अतो यो विपरीतः स्यात् सुखसाध्यः स उच्यते ॥
अबद्धमूलः क्षुपको यद्वदुत्पाटने सुखः ॥ १७ ॥

एतन्निर्दिष्टार्थप्रकरणविपर्ययेणापि सुखसाध्यत्वं दर्शयन्नाह,—अतो यो विपरीतः स्यादित्यादि । मर्मशिरास्नायुसंध्यस्थिधमनीस्थितो यो नानुपर्येति स सुखसाध्य उच्यते । किंवत् अतस्त्वाह, अबद्धमूलेत्यादि । क्षुपकः अतिबालवृक्षः ॥ १७ ॥

त्रिभिर्दोषैरनाक्रान्तः श्यावौष्ठः पिडकी समः ॥
अवेदनो निरास्रावो व्रणः शुद्ध इहोच्यते ॥ १८ ॥

इदानीं व्रणस्य शुद्धिलक्षणमाह,—त्रिभिर्दोषैरनाक्रान्त इति । दोषशब्दोऽत्र दोषकार्येषु व्रणाकृतिगन्धवर्णस्राववेदनासु वर्तते, कार्ये कारणोपचारात् घृतमायुरेवेति यथा । तैर्दोषाकृतिगन्धादिभिरनाक्रान्ताः । त्रिभिर्द्वन्द्वैरित्यन्ये पठन्ति; ते तु द्वन्द्वशब्दमभिव्यक्तौ वर्णयन्ति, तेन दोषत्रयाभिव्यक्तिभिराकृत्यादिभिरनाक्रान्त इति स एवार्थः । अन्ये तु शीतोष्णं मृदुकठिनं संवृतविवृतमिति द्वन्द्वत्रयं मन्यन्ते । अपरे तु द्वन्द्वानि दोषास्ते चात्र वातादयस्तैरनाक्रान्त इति व्याख्यानयन्ति । श्यावौष्ठः इति किंचित् कृष्णः किंचित् पाण्डुः प्रसादाच्छोणितत्वात्; अन्ये श्यावौष्ठतां कषायपरिषेकाभ्यङ्गादिकृतां वदन्ति । पीडकाः यस्याः सन्ति स पीडकी, पीडकाः व्रणौष्ठे मांसाङ्कुराः । अपीडकीत्यन्ये पठन्ति, तत्र न विद्यन्ते पीडकाः अस्येति । समः समतलः । अवेदन इति न विद्यते वातादीनां तोदादिवेदना यस्य सः अवेदनः, सामान्यशुद्धव्रणवेदना तु विद्यत एव, येन सुरूढे वक्ष्यति,—'अशूलमरुजं व्रणं' इति ॥ १८ ॥

कपोतवर्णप्रतिमा यस्यान्ताः क्लेदवर्जिताः ॥
स्थिराश्चिपिटिकावन्तो रोहतीति तमादिशेत् ॥१९॥

रोहद्व्रणलक्षणं निर्दिशन्नाह,—कपोतवर्णप्रतिमा इति । कपोतवर्णप्रतिमाः पाण्डुधूसराः । स्थिराः कठिना इत्यर्थः । चिपिटिकावन्तः इति चर्मचेलीयुक्ताः; विशुष्यमाणत्वात् त्वचश्चर्मचेलीसंभवः । रोहन्ति रोहं गच्छन्ति । व्रणे शुष्का सूक्ष्मा श्वेता या उच्चटति त्वक् सा चर्मचेली कथ्यते । अन्ये तु अपिटिकावन्त इति पठन्ति ॥ १९ ॥

रूढवर्त्मानमग्रन्थिमशूनमरुजं व्रणम् ॥
त्वक्सवर्णं समतलं सम्यग्रूढं विनिर्दिशेत् ॥ २० ॥
दोषप्रकोपाद्व्यायामादभिघातादजीर्णतः ॥
हर्षात् क्रोधाद्भयाद्वापि व्रणो रूढोऽपि दीर्यते ॥२१॥

सम्यग्रूढव्रणस्य लक्षणं दर्शयन्नाह,—रूढवर्त्मानमग्रन्थिमिति । रूढवर्त्मानं रूढव्रणवर्त्मिवत्यर्थः । अग्रन्थिपदेनोपरिष्टात् शूनता निषिद्धा । त्वक्सवर्णं त्वचा सवर्णमित्यर्थः, समतलमिति सदृशकरतलेन जिह्वातलेन वेत्यर्थः, समतलशब्देनाधो निम्नता निषिध्यत इति वदन्ति । तेषां मते समतलोऽसमतल इति योज्यते । केचिदत्राध्यायन्ते रूढव्रणव्यापत्पाठं पठन्ति 'दोषप्रकोपत्' इत्यादि; अयं च श्लोकः सर्वेष्वपि निबन्धेष्वपरिगृहीत इत्यनार्षः, तस्मान्न पठनीय इति ॥ २० ॥ २१ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां सुश्रुतव्याख्यायां निबंधसंग्रहाख्यायां सूत्रस्थाने त्रयोविंशोऽध्यायः ।

चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो व्याधिसमुद्देशीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥२॥

व्याधिसमुद्देशीयमित्यादि । व्याधिसमुद्देशीयः व्याधिसंक्षेपोद्देशीय[1] इत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

द्विविधा व्याधयः शस्त्रसाध्याः स्नेहादिक्रियासाध्याश्च । तत्र शस्त्रसाध्येषु स्नेहादिक्रिया न प्रतिषिध्यते; स्नेहादिक्रियासाध्येषु शस्त्रकर्म न क्रियते॥३

शस्त्रसाध्यत्वेन स्नेहादिसाध्यत्वेन च व्याधीनां द्वैविध्यं दर्शयन्नाह,—शस्त्रसाध्या इति, छेद्यादिप्रकारेण; स्नेहादिक्रियासाध्या इति आदिशब्देन स्वेदनवमनविरेचनादयः । तत्र इति तयोर्मध्ये, शस्त्रसाध्येषु अष्टविधशस्त्रकर्मण्योक्तेषु भगन्दरग्रन्थिप्रभृतिषु॥३॥

अस्मिन् पुनः शास्त्रे सर्वतन्त्रसामान्यात् सर्वेषां च व्याधीनां यथास्थूलमवरोधः क्रियते । प्रागभिहितं

---

१ 'व्याधिसंक्षेपोद्देशाय' इति पाठान्तरम् ।

तद्दुःखसंयोगो व्याधिरिति । तच्च दुःखं त्रिविधं-आध्यात्मिकं, आधिभौतिकं, आधिदैविकमिति। तत्तु सप्तविधे व्याधौ उपनिपतति। ते पुनः सप्तविधा व्याधयः; तद्यथा-आदिबलप्रवृत्ताः, जन्मबलप्रवृत्ताः, दोषबलप्रवृत्ताः, संघातबलप्रवृत्ताः, कालबलप्रवृत्ताः, दैवबलप्रवृत्ताः, स्वभावबलप्रवृत्ता इति ॥ ४ ॥

शल्यतन्त्रत्वादस्य तन्त्रस्य शस्त्रक्रियैवार्हति न स्नेहादिक्रियेत्याशङ्क्य उभयक्रियाधिकारं दर्शयन्नाह,—अस्मिन्निति।—सौश्रुते शल्यतन्त्रे। पुनःशब्दोऽत्र एवार्थे। सर्वतन्त्रेति शालाक्यादीनां सामान्यात् तुल्यत्वात्। यथास्थूलमिति स्थूलदृष्ट्या न सूक्ष्मदृष्ट्येत्यर्थः। एतेन ये सनामका व्याधयस्तेषामवरोधः, निर्नामकानां पुनर्लक्षणाद्वारेण अवरोधः संग्रहः। कः पुनरयं व्याधिरित्याह,—प्रागभिहितमिति। तत् इति तयोः शरीरशरीरिणोः; शरीरमनसोरिति केचित्। तच्च दुःखं त्रिविधमिति चकारात्र केवलं त्रिविधं सप्तविधं च। आत्मशब्देन समनस्कं शरीरमुच्यते। तत्र वातपित्तकफोत्थाः शरीरभवाः आध्यात्मिकास्तथारजस्तमोभवाश्च। आत्मन्यधि अध्यात्मं, तत्र भवं आध्यात्मिकम्। भूतानि प्राणिनः, भूतेषु अधिकृत्य यत् प्रवर्तते तत् आधिभौतिकम्। देवाः सुराः सुरयोनयश्च, देवेष्वधिकृत्य यद्वर्तते तत् आधिदैविकम्। तदेव त्रिविधं दुःखं भेदान्तरहेतुभिर्बहुप्रकारभूते व्याधौ समवैतीत्याह,—तदिति। तत् त्रिविधं दुःखं, उपनिपतति मध्ये निपतति। ते पुनरिति ते त्रिविधाः व्याधयः पुनः सप्तविधाः भवन्तीत्यर्थः॥ ४॥

तेषां सप्तविधव्याधीनां क्रमेण लक्षणान्याह,—तत्र आदिबलप्रवृत्ता इत्यादि। तत्र तेषु मध्ये, आदिबलप्रवृत्ताः दुष्टशोणितबलजाताः—

तत्रादिबलप्रवृत्ता ये शुक्रशोणितदोषान्वयाः कुष्ठार्शःप्रभृतयः; तेऽपि द्विविधाः मातृजाः, पितृजाश्च। जन्मबलप्रवृत्ता ये मातुरपचारात् पङ्गुजात्यन्धबधिरमूकमिन्मिणवामनप्रभृतयो जायन्ते; तेऽपि द्विविधाः रसकृताः, दौहृदापचारकृताश्च। दोषबलप्रवृत्ता ये आतङ्कसमुत्पन्ना मिथ्याहाराचारभवाश्च; तेऽपि द्विविधाः आमाशयसमुत्थाः, पक्वाशयसमुत्थाश्च। पुनश्च द्विविधाः-शारीरा, मानसाश्च। त एते आध्यात्मिकाः ॥ ५ ॥

—के ते इत्याह,—ये शुक्रशोणितदोषान्वयाः इति; शुक्रशोणितस्थितवातादिदोषजनिताः। तानेव नामतो दर्शयति,—कुष्ठार्शःप्रभृतय इति। प्रभृतिग्रहणान्मेहक्षयादयः। मातृजाः इति मातुः शोणितजाः, पितृजाश्च इति पितुः शुक्रजाः। जन्मबलप्रवृत्ता इत्यादि। जन्मबलप्रवृत्ताः इति शुक्रशोणितदुष्टिं विनापि मातुरपचारबलजाताः; अपचार इति दुष्टाहाराचारौ अपचारः। मूकाः अवाचः, मिन्मिनिकाः सानुनासिकाः, वामनाः अत्यन्तह्रस्वशरीराः। दौहृदापचारकृताश्चेति गर्भस्वभावात् मातुश्चतुर्थादिमासे-ष्विन्द्रियार्थप्रार्थना दौहृदमित्याचक्षते; तस्य अपचारस्तु दौहृदमेवापमानितं, अपमानितं अलब्धं गर्भस्याहितं वा। अत्र मूकमिन्मिनिकवामनप्रभृतयो जायन्ते अस्याग्रे केचिद्दृष्टजत इत्यादिपाठं पठन्ति, स च पूर्णो न दृश्यते निबन्धेषु इति न लिखितः। तृतीयं व्याधिभेदं निर्दिशन्नाह,—दोषेत्यादि। वातादयो रजस्तमश्च, बलं शक्तिः, प्रवृत्ताः जाताः। के पुनस्ते इत्याह—आतङ्काः रोगाः; यथा प्रतिश्यायात् कासः, कासात् क्षय इत्यादयो ये आतङ्कसमुत्पन्ना इति। एते आध्यात्मिका इति एते आदिबलप्रवृत्ता जन्मबलप्रवृत्ता दोषबलप्रवृत्तास्त्रयः आध्यात्मिकाः, शरीरस्थवातादिरजःप्रभृतिदोषजनितत्वात्॥ ५॥

संघातबलप्रवृत्ता य आगन्तवो दुर्बलस्य बलवद्विग्रहात्; तेऽपि द्विविधाः-शस्त्रकृता, व्यालादिकृताश्च। एते आधिभौतिकाः ॥ ६ ॥

चतुर्थं व्याधिभेदं निर्दिशन्नाह,—संघातबलप्रवृत्ता इति प्रहारशक्तिजाताः। के पुनस्ते इत्याह,—ये आगन्तव इति। व्यालकृता इति व्यालाः दुष्टव्याघ्रादयः। एते आधिभौतिका इति एते पूर्वोक्ता आगन्तवः; आधिभौतिकत्वं भूतेषु प्राणिषु अधिकृतत्वात्॥ ६॥

कालबलप्रवृत्ता ये शीतोष्णवातवर्षाप्रभृतिनिमित्तास्तेऽपि द्विविधा व्यापन्नर्तुकृता अव्यापन्नर्तुकृताश्च। दैवबलप्रवृत्ता ये देवद्रोहादभिशस्तका अथर्वकृता उपसर्गकृताश्च; तेऽपि द्विविधा विद्युदशनिकृताः, पिशाचादिकृताश्च; पुनश्च द्विविधाः संसर्गजा, आकस्मिकाश्च। स्वभावबलप्रवृत्ताः क्षुत्पिपासाजरामृत्युनिद्राप्रभृतयः; तेऽपि द्विविधाः कालकृता, अकालकृताश्च; तत्र परिरक्षणकृताः कालकृता, अपरिरक्षणकृता अकालकृताः। एते आधिदैविकाः। अत्र सर्वव्याध्यवरोधः ॥ ७ ॥

पञ्चमं व्याधिं निर्दिशन्नाह,—कालबलप्रवृत्ता इत्यादि। कालः शीतोष्णवर्षलक्षणः षड्ऋतुकः। के पुनस्ते इत्याह,—शीतोष्णवातवर्षाप्रभृतिनिमित्ताः। ते पुनर्जाड्यदाहकम्पादयः, तथा व्रणज्वराश्च। अत्र व्यापन्नर्तुकृतानां पूर्वोद्धृतान्नपानौषधिभिरुपचारः। यथास्वं च व्याधिविहितं भेषजं ऋतुव्यापत्प्रशमनं च; दैवव्यपाश्रयं च होमादि। अव्यापन्नर्तुकृतानां पुनर्यथादोषं यथारोगमेव उपचारः। षष्ठव्याधिभेदं निर्दिशन्नाह,—दैवबलप्रवृत्ता इत्यादि। दैवबलप्रवृत्ताः इति देवशक्तिजाता इत्यर्थः। के पुनस्ते इत्याह,—ये देवद्रोहादित्यादि। देवगोगुरुसिद्धानां द्रोहात्। अभिशस्तकाः इति ऋषीणामाक्रोशजाः। अथर्वकृताः अथर्ववेदप्रणीताभिचारिकमन्त्रैः कृता मारणात्मका व्याधयः। उपसर्गजाः इति उपसृज्यन्ते इत्युपसर्गाः पीडितजनसमीपोत्पन्ना ज्वरादयः। विद्युदशनिकृताः इति लताकारा तिर्यक्पतन्ती वह्निरूपा विद्युत्; मुशलवदधःपतनशीलो मारणात्मकोऽशनिः। सं-

सर्गजाः इति देवादिद्रोहकजनसंपर्कजा इत्यर्थः । आकस्मिकाः इति विनैव संसर्गं प्राक्तनकर्मपीडितत्वेन जाता इत्यर्थः । उपसर्गजसंसर्गजयोरयं विशेषः—उपसर्गजा ज्वरादिपीडितजनसंपर्काद्भवन्ति; संसर्गजाश्च देवादिद्रोहकजनसंपर्काद्भवन्ति । ये देवद्रोहाभिशप्तका इत्यत्र केचित् 'उपसर्गाभिशापाभिचाराभिषङ्गजा' इति पठन्ति, स चाभावान्न लिखितः । सप्तमं व्याधिभेदं दर्शयन्नाह,—स्वभावबलप्रवृत्ता इत्यादि । स्वभावबलप्रवृत्ताः इति प्रकृतिशक्तिजाता इत्यर्थः । के पुनस्ते इत्याह,—क्षुत्पिपासेत्यादि। कालजा इति ये समये प्राप्ता भवन्ति । अकालजाः असमये जाता इत्यर्थः । तत्र कालजाकालजयोर्हेतुभेदेन भेद इति दर्शयति,— तत्र परिरक्षणकृता इत्यादि। परिरक्षणं रक्षाप्रयत्नः, तस्मिन्नपि परिरक्षणे ये भवन्ति ते कालकृताः; अतएव कालकृतानां नोपचारोऽस्ति याप्यतैवास्ति भोजनपानरसायनादिभिः, अत्यन्तप्रतीकारश्च स्वभावव्याधिचिकित्सितोक्तरसायनविधिना । अपरिरक्षणकृताः इति अपरिरक्षणतोऽप्रयत्नतः तस्मिन् ये भवन्ति ते अकालकृताः । तेषां च यथादोषं यथारोगं प्रतीकारः । एते आधिदैविका इति एते क्षुत्पिपासादयो दैवमधिकृत्य भवन्तीति आधिदैविकाः । केचित् "एते आधिदैविकाः" इत्यमुं पाठं न पठन्ति । तेषां मते स्वभावबलप्रवृत्ताः क्षुत्पिपासादयः आध्यात्मिकमध्ये निपतन्ति । तत्र तेष्वेव सप्तसु व्याधिभेदेषु सर्वव्याध्युपरोधं दर्शयन्नाह,—अत्र सर्वव्याध्युपरोध इति । अत्र इति व्याधौ, उपरोधः संग्रहः ॥ ७ ॥

सर्वेषां च व्याधीनां वातपित्तश्लेष्माण एव मूलं, तल्लिङ्गत्वाद्दृष्टफलत्वादागमाच्च । यथा हि कृत्स्नं विकारजातं विश्वरूपेण अवस्थितं सत्त्वरजस्तमांसि न व्यतिरिच्यन्ते एवमेव कृत्स्नं विकारजातं विश्वरूपेण अवस्थितमव्यतिरिच्य वातपित्तश्लेष्माणो वर्तन्ते । दोषधातुमलसंसर्गात् आयतनविशेषात् निमित्ततश्चैषां विकल्पः । दोषदूषितेष्वत्यर्थं धातुषु संज्ञा क्रियते रसजोऽयं, शोणितजोऽयं, मांसजोऽयं, मेदोजोऽयं, अस्थिजोऽयं, मज्जजोऽयं, शुक्रजोऽयं व्याधिरिति ॥ ८ ॥

कथं पुनः सर्वव्याध्युपरोध इत्याह,—सर्वेषां च व्याधीनामित्यादि । मूलमिति कारणमित्यर्थः । तल्लिङ्गत्वादिति वातादिलिङ्गत्वात्। लिङ्गं तु वातादीनां रौक्ष्याल्पस्नेहादयः, तथा तोददाहकण्ड्वादीनि कार्याणि च । दृष्टफलत्वादिति वातादिहरौषधैर्वातादिव्याधेरुपशमनदर्शनात्। *आगमाच्च सविंशत्येकादशशतानां व्याधीनां कार्यभूतानां वातपित्तश्लेष्माणो हि कारणम् । यथा कृत्स्नमित्यादि । विकारजातमिति विकारसमूहं; विकाराश्चात्र त्रयोविंशतिर्महदाद्याः । विश्वरूपेणावस्थितमिति जगद्रूपेण व्याप्य स्थितमित्यर्थः ।* न व्यतिरिच्यन्ते इति न पृथग्भवन्तीत्यर्थः। एवमेव कृत्स्नं विकारजातमित्यादि विकारजातमिति रोगसमूहः । अव्यतिरिच्य इति अपरित्यज्येत्यर्थः। एतेन तल्लिङ्गत्वादित्यादिना अनुमानप्रत्यक्षागमोपमानानि चत्वारि प्रमाणान्युक्तानि । ननु, दोषत्रयात् कथमादिबलप्रवृत्तादयोऽनेकव्याधय इत्याह,—दोषधातुमलसंसर्गादिति ।—संसर्गः संयोगः; तद्यथा—वातादिदोषरसधातुमूत्रपुरीषमलसंसर्गादतीसारादयः, वातादिदोषरसधातुसंसर्गात् ज्वरादयः, रसादिदूष्यमूत्रमलसंसर्गाद्विंशतिमेहाः; तथा वातादिदोषरक्तधातुसंसर्गात् वातरक्तरक्तपित्तविद्रधिरक्तगुल्मादयः । आयतनविशेषादिति आयतनानि स्थानानि, तेषां विशेषः भेद इत्यर्थः; तद्यथा—सप्तस्वायतनेषु पञ्चषष्टिर्मुखरोगाः, चक्षुरिन्द्रियायतनेषु सप्ततिः । निमित्ततश्चेति निमित्तानि वातादयः; तद्यथा—प्रत्येकं वातादिज्वरास्त्रयः, सान्निपातिक एकः, द्वन्द्वजास्त्रयः, आगन्तुश्चाष्टमः; अन्यदपि निमित्ततो व्याधीनां नानात्वं ज्ञेयम् । एषामिति व्याधीनां, विकल्पः भेदः नानात्वमित्यर्थः । दूष्यजन्मसंज्ञा लक्षणया भवतीति दर्शयन्नाह,—दोषदूषितेष्वत्यर्थमित्यादि । दोषैरेव दूषितेषु धातुषु अत्यर्थं दोषजेषु विकारेषु रसजादिसंज्ञा; यथा घृतदग्धस्तैलदग्धस्ताम्रदग्धो लोहदग्ध इत्यत्र घृतादिशब्देन घृतादिस्थो वह्निर्लक्ष्यते एवं रसादिजो व्याधिरित्यत्र रसादिस्थितवातादिदोषा लक्ष्यन्ते ॥ ८ ॥

तत्र अन्नाश्रद्धारोचकाविपाकाङ्गमर्दज्वरहृल्लासतृप्तिगौरवहृत्पाण्डुरोगमार्गोपरोधकार्श्यवैरस्याङ्गसादाकालवलीपलितदर्शनप्रभृतयो रसदोषजा विकाराः; कुष्ठविसर्पपिडकामशकनीलिकातिलकालकन्यच्छव्यङ्गेन्द्रलुप्तप्लीहविद्रधिगुल्मवातशोणितार्शोऽर्बुदाङ्गमर्दासृग्दररक्तपित्तप्रभृतयो रक्तदोषजाः; गुदमुखमेढ्रपाकाश्च अधिमांसार्बुदार्शोऽधिजिह्वोपजिह्वोपकुशगलशुण्डिकालजीमांससंघातौष्ठप्रकोपगलगण्डमालाप्रभृतयो मांसदोषजाः; ग्रन्थिवृद्धिगलगण्डार्बुदमेदोजौष्ठप्रकोपमधुमेहातिस्थौल्यातिस्वेदप्रभृतयो मेदोदोषजाः; अध्यस्थ्यधिदन्तास्थितोदशूलकुनखप्रभृतयोऽस्थिदोषजाः; तमोदर्शनमूर्च्छाभ्रमपर्वगौरवस्थूलमूलोरुजङ्घनेत्राभिस्यन्दप्रभृतयो मज्जदोषजाः; क्लैब्याप्रहर्षशुक्राश्मरीशुक्रमेहशुक्रदोषाश्च तद्दोषजाः; त्वग्दोषाः सङ्गोऽतिप्रवृत्तिरयथाप्रवृत्तिर्वा मलायतनदोषाः; इन्द्रियाणामप्रवृत्तिरयथाप्रवृत्तिर्वा इन्द्रियायतनदोषाः ॥ ९ ॥

चिकित्साविशेषविज्ञानार्थं सुखसाध्यत्वादिकर्मबोधार्थं प्रत्येकं रसादिधातुविकारान् दर्शयितुमाह,—तत्रान्नाश्रद्धारोचकेत्यादि । अन्नाश्रद्धा अन्नविद्वेषः । अङ्गमर्दः इति वेदनाविशेषः स्फुटनिकेति लोके । हृल्लासः हृदयोत्क्लेदः असकृत् ष्ठीवनम् । अङ्गसादः इति अङ्गानामनुत्साहः । रसदोषजाः इति दोषदूषितरसजाताः । रसजानभिधाय रक्तजानभिधातुमाह,—अधिमांसार्बुदेत्यादि । रक्तजानुक्त्वा मांसजानाह,—मांससंघातः इत्यादि ।

मांससंघातो नाम मुखरोगेषु; मांसोच्छ्रायः सामान्य एवेत्यन्ये । मांसजान् कथयित्वा मेदोजानाह,—ग्रन्थीत्यादि । मेदोजानुक्त्वाऽस्थिजानाह,—अध्यस्थ्यधिदन्तेत्यादि । अध्यस्थीनि अधिकास्थीनीत्यर्थः । तोदशूलाभ्यां सह अस्थिशब्दः प्रत्येकं संबध्यते । अस्थिदोषानभिधाय मज्जजानाह,—तमोदर्शनेत्यादि ।—तमोदर्शनं अन्धकारदर्शनम् । मूर्च्छा चेतनाच्युतिः । भ्रमः चक्रारूढस्येव । अन्ये तु अत्र पर्वगौरवस्थूलमूलोरुजन्मेत्यत्र स्थूलमूलोरुषजन्मेति पठन्ति, स्थूलमूलानां अरुषां व्रणानां पर्वसु जन्मेत्यर्थः। मज्जदोषानभिधाय शुक्रदोषान् दर्शयति,—क्लैब्याप्रहर्षेति ।—क्लैब्यमिति षण्डता इत्यर्थः । अप्रहर्षः इति स्त्रीविषयेऽनभिलाषः । तद्दोषा इति शुक्रदोषा इत्यर्थः । शुक्रजानुक्त्वा मलायतनदोषानाह—त्वग्दोषा इति ।—त्वग्दोषाः कुष्ठानि । कर्णनासाक्षिमुखायतनेषु अन्येषु च प्रजननाद्यपत्यपथेषु अप्रवृत्तिः सङ्गः उच्यते । मलायतनदोषानभिधाय इन्द्रियायतनदोषानाह;—इन्द्रियाणामप्रवृत्तिरिति समासः संक्षेपः ॥ ४—९ ॥

इत्येष समास उक्तः; विस्तरं निमित्तानि चैषां प्रतिरोगं वक्ष्यामः ॥ १० ॥

दोषधातुमलसंसर्गादिति यत्प्रागुक्तं व्याधिनानात्वकारणं; तथा आयतनविशेषादि यद् द्वितीयं व्याधिनानात्वकारणमुक्तं एतद्द्वयमपि संक्षेपेणाभिधाय निमित्ततश्चेति यदुक्तं तृतीयं व्याधिनानात्वकारणं तदभिधातुमाह—निमित्तानि चैषामिति । निमित्तानि वातादयः । तत्कारणानि बलवद्विग्रहादीनि मिथ्याप्रयुक्तानि स्नेहादीनि च; ज्वरे तद्यथा कामज्वरो क्रोधज्वरो मृत्पाण्डुरोग इत्यादि; तथातीसारे गुर्वतिस्निग्धरूक्षोष्णद्रवस्थूलातिशीतलैरित्यादि प्रतिरोगं निर्दिष्टानि । प्रतिरोगं वक्ष्यामः इति रोगे रोगे वक्ष्यामः ॥ १० ॥

भवति चात्र ।

कुपितानां हि दोषाणां शरीरे परिधावताम् ॥
यत्र सङ्गः खवैगुण्याद्व्याधिस्तत्रोपजायते ॥ ११ ॥

वातादीनां शरीरे प्रसरतां स्थानसंश्रयस्य व्याधिनानात्वकारणस्य हेतुं दर्शयन्नाह,—कुपितानामिति । खवैगुण्यात् स्रोतोवैगुण्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

भूयोऽत्र जिज्ञास्यं, किं वातादीनां ज्वरादीनां च नित्यः संश्लेषः ? परिच्छेदो वा ? इति; यदि नित्यः संश्लेषः स्यात् तर्हि नित्यातुराः सर्व एव प्राणिनः स्युः; अथवा वातादीनां ज्वरादीनां च अन्यत्र वर्तमानानामन्यत्र लिङ्गं भवतीति कृत्वा यदुच्यते वातादयो ज्वरादीनां मूलानीति तन्न । अत्रोच्यते, दोषान् प्रत्याख्याय ज्वरादयो न भवन्ति; अथ च न नित्यः संबन्धः; यथाहि विद्युद्वाताशनिवर्षाणि आकाशं प्रत्याख्याय न भवन्ति, सत्यपि आकाशे कदाचित् न भवन्ति, अथ च निमित्ततस्तत एव उत्पत्तिरिति; तरङ्गबुद्बुदादयश्च उदकविशेषाः; एवं वातादीनां ज्वरादीनां च नापि संश्लेषो न परिच्छेदः शाश्वतिकः; अथ च निमित्तत एवोत्पत्तिरिति ॥ १२ ॥

प्रतिपाद्य व्याधीनां दोषाणां च कार्यकारणसंबन्धं पुनरन्यथा जिज्ञास्यमाह—भूयोऽत्र जिज्ञास्यमिति । भूयःशब्दः पुनरर्थे । जिज्ञास्यं ज्ञातुमभिलषणीयम् । एतेनैतदुक्तं भवति—प्राक्किल व्याधीनां वातादिमूलत्वं जिज्ञासितं अतोऽन्यत् पुनरपि ज्ञातुमेष्टव्यमित्यर्थः; अन्ये भूयो बहुतरमिति व्याख्यानयन्ति । केचिद्भूयोऽत्र जिज्ञास्यते इति पठन्ति । नित्यः संश्लेषः इति सर्वदा अपृथक्त्वं, यथा—सूर्यातपयोश्चन्द्रज्योत्स्नयोः पावकोष्णत्वयोरिति । परिच्छेदः विश्लेषः पृथक्त्वं; यथा—पटकुविन्दयोर्घटकुम्भकारयोः कुण्डलसुवर्णकारयोरित्यादि । अथाप्यन्यथा इति कोऽर्थः ? अनित्यः संश्लेषः । सर्वपक्षमाशङ्क्य समाधानमाह,—अत्रोच्यते इत्यादि । प्रत्याख्यायेति परित्यज्येत्यर्थः । ननु, यदि दोषान् परित्यज्य ज्वरादयो न भवन्ति तर्हि संबन्धोऽस्तीत्याशङ्कानिराकरणायाह,—अथ च न नित्यः संबन्ध इति । नित्यः सर्वदा इति । स कथं न सर्वदा संबन्ध इति दृष्टान्तमाह—विद्युद्वातेत्यादि । आकाशशब्देन आकाशस्थो मेघ उच्यते। सत्यप्याकाशे इति विद्यमानेऽपि जलदे इत्यर्थः । निमित्ततः इति सामग्रीत इत्यर्थः । तत एव इति तस्याः सामग्र्या एव इत्यर्थः । अपरदृष्टान्तमाह—तरङ्गबुद्बुदादय इति तरङ्गः जललहरी । शाश्वतिकः इति नित्य इत्यर्थः ॥ १२ ॥

भवति चात्र ।

विकारपरिमाणं च संख्या चैषां पृथक् पृथक् ॥
विस्तरेणोत्तरे तन्त्रे सर्वा बाधाश्च वक्ष्यते ॥ १३ ॥

विस्तरं निमित्तानि चैषां प्रतिरोगं वक्ष्याम इति यदुक्तं प्राक् तत् प्रतिपादयन्नाह—विकारपरिमाणमिति । विकारपरिमाणं च इति इयं समुदायसंख्या, तथा च 'व्याधीनां तु सहस्रं यच्छतं विंशतिरेव च—' इत्युत्तरे तन्त्रे वक्ष्यते । संख्या चैषां पृथक् पृथगिति इयमवयवसंख्या, तथा च षडशीतिः, चतस्रोऽश्मर्यः अष्टादश कुष्ठानीति निदानस्थाने वक्ष्यते । सर्वाबाधाश्च वक्ष्यत इति ज्वरातीसारशोषादयः । चकारोऽत्र भिन्नक्रमे । तेन विकारपरिमाणं च सर्वाबाधाश्चोत्तरे तन्त्रे वक्ष्यत इति संबध्यते । न पुनरुत्तरे तन्त्रे इति संख्या चैषां पृथक् पृथगित्यत्र संबध्यते । अन्ये तु व्याख्यानयन्ति—विकारा ज्वरादीनामुपद्रवरूपतया, तृट्छर्दिप्रभृतयः; तत्परिमाणमधिकमभ्यहीनभेदेन विकारपरिमाणं; अष्टौ ज्वराः, षडतीसारा इत्यादि संख्या च पृथक् पृथक्; सर्वाबाधाश्च शारीरमानसा इति; सर्वमेतत् उत्तरे वक्ष्यते व्याख्यास्यति आचार्य इति ॥ १३ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां सुश्रुतव्याख्यायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सूत्रस्थाने चतुर्विंशतितमोऽध्यायः समाप्तः ।

पञ्चविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातोऽष्टविधशस्त्रकर्मीयमध्यायं व्याख्यास्यामः १
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥
छेद्या भगन्दरा ग्रन्थिः श्लैष्मिकस्तिलकालकः ॥
व्रणवर्त्मार्बुदान्यर्शश्चर्मकीलोऽस्थिमांसगम् ॥ ३ ॥
शल्यं जतुमणिर्मांससंघातो गलशुण्डिकाः ॥
स्नायुमांससिराकोथो वल्मीकं शतपोनकः ॥ ४ ॥
अध्रुषश्चोपदंशाश्च मांसकन्द्यधिमांसकः ॥

तत्र पूर्वं छेद्यकर्मण एव दर्शितत्वात् तद्भेदमेव दर्शयन्नाह,—छेद्या भगन्दरा इत्यादि । ग्रन्थिः श्लैष्मिकः इति आमो न तु पक्कः । तिलकालकः इति क्षुद्ररोगपरिपठितो न तु शूकदोषोक्तः, तस्यासाध्यत्वात् । व्रणवर्त्मेति क्लिन्नो व्रणौष्ठः। अर्बुदानि सर्वाणि । अर्शश्चर्मकीलः इति गुदपार्श्ववर्तिमांसाङ्कुरः । स्नाय्वादिभिः सह कोथशब्दः प्रत्येकं संबध्यते, कोथः पूतीभावः । शतपोनकः इति शूकदोषपठितः; अन्ये तु भगन्दरग्रहणेनाभ्युपात्तस्य शतपोनस्य पुनरुपादानं मन्यन्ते छेदनानन्यप्रतीकारत्वात् १-४-

भेद्या विद्रधयोऽन्यत्र सर्वजाद् ग्रन्थयस्त्रयः ॥ ५ ॥
आदितो ये विसर्पाश्च वृद्धयः सविदारिकाः ॥
प्रमेहपिडकाः शोफस्तनरोगावमन्थकाः ॥ ६ ॥
कुम्भीकानुशयी नाड्यो वृन्दौ पुष्करिकालजी ॥
प्रायशः क्षुद्ररोगाश्च पुप्पुटौ तालुदन्तजौ ॥ ७ ॥
तुण्डिकेरी गिलायुश्च पूर्वे ये च प्रपाकिणः ॥
बस्तिस्तथाश्मरीहेतोर्मेदोजा ये च केचन ॥ ८ ॥

भेद्यविषयं दर्शयन्नाह,—भेद्याः इति विद्रध्यादयः । ग्रन्थयस्त्रयः इति वातपित्तकफजाः । आदितो ये विसर्पाश्च इति वातपित्तश्लेष्मजाः । विदारिकाः क्षुद्ररोगेषु । अवमन्थकाः इति शूकदोषेषु । वृन्दौ इति एकवृन्दो वृन्दश्च कण्ठगतरोगेषु । पुष्करिका शूकदोषेषु । पुप्पुटौ तालुदन्तजौ इति तालुपुप्पुटो दन्तपुप्पुटश्च । पूर्वे ये च प्रपाकिणः इति भगन्दराः । बस्तिस्तथाश्मरीहेतोः इति अश्मरीनिमित्तमेव बस्तिर्भेद्यो नान्यहेतोः, अभेदे ध्रुवमरणात् भेदे च संशयात् ॥ ५—८ ॥—

लेख्याश्चतस्रो रोहिण्यः किलासमुपजिह्विका ॥
मेदोजो दन्तवैदर्भो ग्रन्थिर्वर्त्माधिजिह्विका ॥ ९ ॥
अर्शांसि मण्डलं मांसकन्दी मांसोन्नतिस्तथा ॥

लेख्यविषयं दर्शयन्नाह,—लेख्याश्चतस्र इत्यादि । चतस्रो रोहिण्यः इति वातपित्तश्लेष्मसन्निपातोत्थाः, रक्तजाः पुनरेकान्तासाध्यत्वादिह नोक्ताः । वर्त्म इति व्रणवर्त्म नेत्रवर्त्म चेत्यर्थः । मण्डलं कण्डूकुष्ठादीनाम् । मांसकन्दी स्वल्पमांसाङ्कुरः ॥ ९ ॥—

वेध्याः सिरा बहुविधा मूत्रवृद्धिर्दकोदरम् ॥ १० ॥

वेध्यविषयं दर्शयन्नाह,—वेध्याः शिरा बहुविधा इति ॥१०॥

एष्या नाड्यः सशल्याश्च व्रणा उन्मार्गिणश्च ये ॥

एष्यविषयं दर्शयन्नाह,—एष्या नाड्यः इति; लोहादिशलाकया अन्तरन्वेषणीया इत्यर्थः, अल्पास्थित्वज्ञापनार्थं, सुखेनापकर्षणाय च । उन्मार्गी तिर्यग्गतिः ॥—

आहार्या शर्करास्तिस्रो दन्तकर्णमलाश्मरी ॥ ११ ॥
शल्यानि मूढगर्भाश्च वर्चश्च निचितं गुदे ॥

आहार्यविषयं दर्शयन्नाह—आहार्या इति ।—आकर्षणीयाः । शर्करास्तिस्रः इति मूत्रशर्करा पादशर्करा दन्तशर्करा चेति ॥११॥—

स्राव्या विद्रधयः पञ्च भवेयुः सर्वजादृते ॥ १२ ॥
कुष्ठानि वायुः सरुजः शोफो यश्चैकदेशजः ॥
पाल्यामयाः श्लीपदानि विषजुष्टं च शोणितम्॥१३॥
अर्बुदानि विसर्पाश्च ग्रन्थयश्चादितश्च ये ॥
त्रयस्त्रयश्चोपदंशाः स्तनरोगा विदारिका ॥ १४ ॥
शौषिरो गलशालूकं कण्टकाः कृमिदन्तकः ॥
दन्तवेष्टः सोपकुशः शीतादो दन्तपुप्पुटः ॥ १५ ॥
पित्तासृक्कफजाश्चौष्ठ्याः क्षुद्ररोगाश्च भूयशः ॥

विस्राव्यविषयं दर्शयन्नाह,—स्राव्या इति ॥१२—१५॥—

सीव्या मेदःसमुत्थाश्च भिन्नाः सुलिखिता गदाः १६
सद्योव्रणाश्च ये चैव चलसन्धिव्यपाश्रयाः ॥

सीव्यविषयं दर्शयन्नाह,—सीव्या मेदःसमुत्था इति । ये केचन मेदोभवविकाराः । भिन्नाः इति विदीर्णा इत्यर्थः । सुलिखिता गदाः इति निरवशेषलिखिता इत्यर्थः । व्यपाश्रिताः इति विशेषेणाश्रिता इत्यर्थः । साध्या इति केचित् पठन्ति ॥ १६ ॥—

न क्षाराग्निविषैर्जुष्टा न च मारुतवाहिनः ॥ १७ ॥
नान्तर्लोहितशल्याश्च

अथ के न सीव्या इत्याह,—न क्षार इति ॥ १७ ॥

तेषु सम्यग्विशोधनम् ॥

तेषु किं कर्तव्यमित्याह,—तेष्विति ॥—

पांशुरोमनखादीनि चलमस्थि भवेच्च यत् ॥ १८ ॥
अहृतानि यतोऽमूनि पाचयेयुर्भृशं व्रणम् ॥
रुजश्च विविधाः कुर्युस्तस्मादेतान् विशोधयेत्॥१९॥

कान् विशोधयेदित्याह—पांश्विति । अन्ये तृणादीनीति पठन्ति । कस्मादेते विशोध्या इत्याह,—अहृतानीति ॥१८—१९॥

ततो व्रणं समुन्नम्य स्थापयित्वा यथास्थितम् ॥
सीव्येत् सूक्ष्मेण सूत्रेण वल्केनाश्मन्तकस्य वा॥२०॥
शणजक्षौमसूत्राभ्यां स्नाय्वा बालेन वा पुनः ॥
मूर्वागुडूचीतानैर्वा सीव्येद्वेल्लितकं शनैः ॥ २१ ॥
सीव्येद्गोफणिकां वापि सीव्येद्वा तुन्नसेवनीम् ॥
ऋजुग्रन्थिमथो वापि यथायोगमथापि वा ॥ २२ ॥
देशेऽल्पमांसे सन्धौ च सूची वृत्ताऽङ्गुलद्वयम् ॥
आयता त्र्यङ्गुला त्र्यस्रा मांसले वापि पूजिता॥२३॥
धनुर्वक्रा हिता मर्मफलकोशोदरोपरि ॥
इत्येतास्त्रिविधाः सूचीस्तीक्ष्णाग्राः सुसमाहिताः२४

कारयेन्मालतीपुष्पवृन्ताग्रपरिमण्डलाः॥
नातिदूरे निकृष्टे वा सूचीं कर्मणि पातयेत्॥२५॥
दूराद्रुजो व्रणौष्ठस्य सन्निकृष्टेऽवलुञ्चनम्॥२६॥

तत्र सप्तानां छेद्यादिकर्मणामवचारणस्यान्यत्र दर्शितत्वात् सीव्यं पुनरत्रैव विस्तरेण निर्दिशन्नाह,—ततो व्रणमिति। समुन्नम्य उन्नतं कृत्वा। अश्मन्तकः अम्लोटकसदृशो वृक्षः। क्षौममिति क्षुमा अतसी तस्या इदं क्षौमं, स्नायुः इति शणाकार उपधातुविशेषः, येन धनूंषि नह्यन्ते। मूर्वा चौरस्नायुः, यया पूर्वदेशे गुणान् कुर्वन्ति धनुषां; अन्ये कोविदारसदृशयुग्मपत्रं लताविशेषमश्मन्तकमाचक्षते। तानैः इति तन्तुभिरित्यर्थः। वेल्लितकं च। गोफणिकां गोफणाकारां। तुन्नसेवनीमिति यथा वस्त्रं पाटितं तन्तुवायकाः सन्दधति तद्वत् तुन्नसेवनीं सीव्येत्। ऋजुग्रन्थिमिति ऋजुग्रन्थिः बन्धसदृशो यस्यां सेवन्यां सा ऋजुग्रन्थिभिः। त्र्यस्रा इति त्रिधारा इत्यर्थः। फलकोषः अण्डकोषः। सुसमाहिताः इति सुहस्ता इत्यर्थः। परिमण्डलाः इति वर्तुला इत्यर्थः। सन्निकृष्टे निकटे इत्यर्थः। अवलुञ्चनमिति त्रुटनमित्यर्थः॥ २०—२६॥—

अथ क्षौमपिचुच्छन्नं सुस्यूतं प्रतिसारयेत्॥
प्रियङ्ग्वञ्जनयष्ट्याह्वरोध्रचूर्णैः समन्ततः॥२७॥
सल्लकीफलचूर्णैर्वा क्षौमध्यामेन वा पुनः॥
ततो व्रणं यथायोगं बद्ध्वाचारिकमादिशेत्॥२८॥

सीवनस्य पश्चात् कर्म दर्शयन्नाह,—अथ क्षौमेति। क्षौमेण अतसीवस्त्रेण, पिचुना कार्पासतूलेन, आभ्यां द्वाभ्यां छन्नमित्यर्थः। संस्यूतमिति सम्यक् सीवितमिति लोके। प्रतिसारयेत् अवचूर्णयेदित्यर्थः। अवचूर्णनद्रव्याणि प्रियङ्ग्वञ्जनमित्यादि। अञ्जनं सौवीराञ्जनम्। समन्ततः इति सर्वत्रेत्यर्थः। क्षौमध्यामेन इति अतसीभववस्त्रभस्मना। आचारिकमादिशेदिति व्रणितोपासनीयोक्तमाचारं कथयेदित्यर्थः। केचिदिहावद्यादीनि गद्येनैव पठन्ति यावदाचारिकमादिशेत्॥ २७—२८॥

एतदष्टविधं कर्म समासेन प्रकीर्तितम्॥
चिकित्सितेषु कार्त्स्न्येन विस्तरस्तस्य वक्ष्यते २९

संक्षेपोक्तिरियं विस्तरोऽस्य वक्ष्यत इति दर्शयन्नाह,—एतदिति। अष्टग्रहणं पुनर्यदिह कृतं तच्चरकोक्तषट्संख्यानिराकरणार्थम्॥ २९॥

हीनातिरिक्तं तिर्यक् च गात्रच्छेदनमात्मनः॥
एताश्चतस्रोऽष्टविधे कर्मणि व्यापदः स्मृताः॥३०॥

तत्राष्टानामपि कर्मणां व्यापदं दर्शयन्नाह,—हीनातिरिक्तमित्यादि। गात्रच्छेदनमात्मनः इति शस्त्रकर्म कुर्वतः स्वशरीरे छेदनमित्यर्थः। चतस्रो व्यापद इति; अन्ये तु 'एता हि तिस्र' इति पठन्ति; स तु प्रमादपाठः॥ ३०॥

अज्ञानलोभाहितवाक्ययोग-
भयप्रमोहैरपरैश्च भावैः॥
यदा प्रयुञ्जीत भिषक् कुशस्त्रं
तदा सशेषान् कुरुते विकारान्॥३१॥

व्यापदो हेतून् दर्शयन्नाह,—अज्ञानेति। अहितवाक्ययोगः शत्रुवचनप्रयोगः। प्रमोहः वैचित्त्यम्। अपरैश्च भावैः इति प्रयोजनव्यप्रलापादिभिरित्यर्थः। कुशस्त्रमिति ईषच्छस्त्रम्। स शेषानिति स इति वैद्यः, शेषान् परानित्यर्थः॥ ३१॥

तं क्षारशस्त्राग्निभिरौषधैश्च
भूयोऽभियुञ्जानमयुक्तियुक्तम्॥
जिजीविषुर्दूरत एव वैद्यं
विवर्जयेदुग्रविषाहितुल्यम्॥३२॥

प्रागुक्ताज्ञानादिदोषदूषितं वैद्यं प्रति आतुरः किं कुर्यादित्याह,—तं क्षारशस्त्राग्निभिरिति। तथाविधं भिषक्छद्मचरं अयुक्तियुक्तं यथा भवतीत्यर्थः, जिजीविषुः जीवितुमिच्छुः, दूरत एव वैद्यं विवर्जयेदिति तस्मै दर्शनमपि न दद्यात्॥ ३२॥

तदेव युक्तं त्वतिमर्मसन्धीन्
हिंस्यात् सिरास्नायुमथास्थि चैव॥
मूर्खप्रयुक्तं पुरुषं क्षणेन
प्राणैर्वियुञ्ज्यादथवा कथंचित्॥३३॥

हीनव्यापदमभिधाय अतिरिक्तशस्त्रव्यापदं दर्शयन्नाह,—तदेवेति।—तदेव शस्त्रं युक्तं, तु पुनरर्थे, अति इति अतिशयेन, प्राणैर्वियुञ्ज्यात् इति प्राणैः सह वियोगं कारयेदित्यर्थः॥ ३३॥

भ्रमः प्रलापः पतनं प्रमोहो
विचेष्टनं संलयनोष्णते च॥
स्रस्ताङ्गता मूर्च्छनमूर्ध्ववात-
स्तीव्रा रुजो वातकृताश्च तास्ताः॥३४॥
मांसोदकाभं रुधिरं च गच्छेत्
सर्वेन्द्रियार्थोपरमस्तथैव॥
दशार्धसंख्येष्वपि हि क्षतेषु
सामान्यतो मर्मसु लिङ्गमुक्तम्॥३५॥

मर्मसन्धिशिरास्नाय्वस्थिपञ्चानां छेदनात् पञ्चप्रकारामतिरिक्तशस्त्रव्यापदं दर्शयित्वा इदानीं तेष्वेव मर्मादिषु विद्धेषु यानि लिङ्गानि भवन्ति तानि सामान्येन दर्शयन्नाह,—भ्रमेत्यादि।—भ्रमः चक्रारूढस्येव, प्रलापः असंबद्धभाषणं, पतनं अनूर्ध्वस्थितिः, प्रमोहः नैवात्यन्तचित्तनाशः, विचेष्टनं विगतपरिकायस्पन्दनं, संलयनं सुषुप्तावस्थस्येव चित्तस्याकर्मण्यता, उष्णता शरीरस्य परितापः, स्रस्ताङ्गता शरीरशैथिल्यं, मूर्च्छनं चेतनाच्युतिः, ऊर्ध्ववातः इति श्वासोऽत्राभिप्रेतः न रोगविशेषः, मांसोदकाभं मांसधावनजलसदृशं, उपरमः निवृत्तिः, दशार्धसंख्येषु तदेव युक्तमित्यादिश्लोकोक्तेषु मर्मसन्धिशिरास्नाय्वस्थिषु पञ्चसु, क्षतेषु विद्धेषु॥ ३४॥ ३५॥

सुरेन्द्रगोपप्रतिमं प्रभूतं
रक्तं स्रवेत्तु क्षततश्च वायुः॥

करोति रोगान् विविधान् यथोक्तान्
छिन्नासु भिन्नास्वथवा सिरासु ॥ ३६ ॥
कौब्ज्यं शरीरावयवावसादः
क्रियास्वशक्तिस्तुमुला रुजश्च ॥
चिराद् व्रणो रोहति यस्य चापि
तं स्नायुविद्धं मनुजं व्यवस्येत् ॥ ३७ ॥
शोफातिवृद्धिस्तुमुला रुजश्च
बलक्षयः पर्वसु भेदशोफौ ॥
क्षतेषु सन्धिष्वचलाचलेषु
स्यात् सन्धिकर्मोपरतिश्च लिङ्गम् ॥ ३८ ॥
घोरा रुजो यस्य निशादिनेषु
सर्वास्ववस्थासु न शान्तिरस्ति ॥
तृष्णाङ्गसादौ श्वयथुश्च रुक्षः
तमस्थिविद्धं मनुजं व्यवस्येत् ॥ ३९ ॥

अमर्मविद्धशिरादिलिङ्गं दर्शयन्नाह,—सुरेन्द्रेति । सुरेन्द्रगोपप्रतिममिति इन्द्रगोपकीटसन्निभमित्यर्थः । यथोक्तानिति शोणितवर्णनीयोक्तशिरोरोगाधिमन्थादीन् । कौब्ज्यं शरीरेत्यादि ।—कौब्ज्यं इति अन्तर्बहिरायामजं द्विधा । अवयवावसादः इति अवयवस्य स्वकर्मण्यसामर्थ्यम् । क्रियास्वशक्तिरिति सामान्येन सर्वशरीरस्य, क्रियाश्चात्रोत्क्षेपणावक्षेपणप्रसारणाकुञ्चनलक्षणाः । तुमुलाः गहनाः । अन्ये तु वातपित्तश्लेष्मजनिता एकत्र व्याकुलीभूतवेदना तुमुला उच्यन्ते इति वदन्ति । व्यवस्येत् जानीयादित्यर्थः । शोफातिवृद्धिरिति शोफः प्रसिद्धः । पर्वसु इति सन्धिषु । भेदः स्फुटनमिव । चलेति शाखाहनुकरग्रीवासु चलाः सन्धयः । घोरा रुजो यस्येति ॥ ३६—३९ ॥

यथास्वमेतानि विभावयेयु-
र्लिङ्गानि मर्मस्वभिताडितेषु ॥

शिरादीनां मर्मरहितानां विद्धलक्षणमभिधाय शिरादिमर्मविद्धलक्षणमतिदेशेन दर्शयन्नाह,—यथास्वमेतानीति । चकारोऽयं भिन्नक्रमे एतानि चेत्यत्र द्रष्टव्यः, तेन न केवलं भ्रमप्रलापादीनि पूर्वोक्तानि अमर्मविद्धशिरादिलिङ्गान्यपि यथास्वं बोद्धव्यानीत्यर्थः ॥—

स्पर्शं न जानाति विपाण्डुवर्णो
यो मांसमर्मण्यभिताडितः स्यात् ॥ ४० ॥

अनुक्तस्य मांसस्य मर्मविद्धलक्षणं दर्शयन्नाह,—स्पर्शं न जानातीति । शिरादिवत् मांसमपि पूर्वं कुतो न निर्दिष्टमिति चेत्? न, केवलं मांसविद्धस्याव्यापकत्वात् । केचिदाचार्या भ्रमप्रलापादीनि लिङ्गानि सद्यःप्राणहरादीनां मर्मणां मन्यन्ते, अतएव तेषां मते दशार्धसंख्येष्वित्यत्र सद्यःप्राणहरकालान्तरप्राणहरविशल्यप्राणहरवैकल्यकररुजाकराख्येषु पञ्चसु मर्मस्विति व्याख्यानं, तथा तेषां मते यानि शिरादीनां सुरेन्द्रगोपप्रतिममित्यादिलक्षणान्युक्तानि तान्यपि शिरादिमर्मविद्धेषु ज्ञातव्यानि, न पुनर्मर्मरहितशिरादिविद्धेषु, अतएव तेषां मते यथास्वमेतानि विभावयेच्चेत्यत्र चकारार्थं कथयन्ति, किंतु सुरेन्द्रगोपप्रतिममित्याद्युक्तलक्षणेष्वन्तर्भावयन्ति यथास्वमित्यादिपाठम् ॥ ४० ॥

आत्मानमेवाथ जघन्यकारी
शस्त्रेण यो हन्ति हि कर्म कुर्वन् ॥
तमात्मवानात्महनं कुवैद्यं
विवर्जयेदायुरभीप्समानः ॥ ४१ ॥

अतिरिक्तशस्त्रव्यापदमभिधाय वैद्यस्यैवात्मगात्रच्छेदनव्यापदं दर्शयन्नाह,—आत्मानमेव इति ।—स्वाङ्गमेवेत्यर्थः; शस्त्रग्रहणधारणावचारणानभिज्ञत्वाच्छिनत्तीत्यर्थः । जघन्यकारी अतिहीनकर्मकारी । तथाविधं कुवैद्यम् । आत्मवान् बुद्धिमान्, आतुर इति शेषः । आत्महनं आत्मच्छेदिनं, आत्मतुदमिति केचित् पठन्ति । आयुः जीवितम् ॥ ४१ ॥

तिर्यक् प्रणिहिते शस्त्रे दोषाः पूर्वमुदाहृताः ॥
तस्मात् परिहरन् दोषान् कुर्याच्छस्त्रनिपातनम् ४२

तिर्यक्शस्त्रप्रणिधाने कर्मव्यापदं दर्शयन्नाह,—तिर्यक्प्रणिहिते इत्यादि । पूर्वमुदाहृता अग्रोपहरणीयाध्याये शिरास्नायुच्छेदनमित्यादयः दोषाः । दोषपरिहारं दर्शयन्नाह,—तस्मादिति ॥४२॥

मातरं पितरं पुत्रान् बान्धवानपि चातुरः ॥
अप्येतानभिशङ्केत वैद्ये विश्वासमेति च ॥ ४३ ॥
विसृजत्यात्मनात्मानं न चैनं परिशङ्कते ॥

इदानीं वैद्यं प्रत्यातुरेण किं कर्तव्यमित्याह,—मातरमिति । अत्र श्लोके प्रथमोऽपिशब्दः समुच्चये, द्वितीयस्तु संभावनायाम् । विसृजति ददाति । आत्मना स्वयमेव । आत्मानं शरीरम् । एनं वैद्यम् ॥ ४३ ॥—

तस्मात् पुत्रवदेवैनं पालयेदातुरं भिषक् ॥ ४४ ॥

वैद्येन एवंविधे आतुरे विश्वस्ते यत् कर्तव्यं तदाह,—तस्मात् पुत्रवदिति । एनं आतुरं पुत्रवत् पालयेदित्यर्थः ॥ ४४ ॥

धर्मार्थौ कीर्तिमित्यर्थं सतां ग्रहणमुत्तमम् ॥
प्राप्नुयात् स्वर्गवासं च हितमारभ्य कर्मणा ॥४५॥

सम्यक्पालने महदेव फलं भवतीति दर्शयन्नाह,—धर्मार्थाविति । सतां ग्रहणमुत्तममिति शिष्टानां ग्रहणमुपादानमुत्तमं भवतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

कर्मणा कश्चिदेकेन द्वाभ्यां कश्चित्त्रिभिस्तथा ॥
विकारः साध्यते कश्चिच्चतुर्भिरपि कर्मभिः॥४६॥

साध्योऽपि व्याधिरनेककर्मसाध्यो भवतीति दर्शयन्नाह,—कर्मणा इति छेद्यादिकेन स्नेहादिकेन वा; अपिशब्दात् पञ्चादिभिरपि । केचिद्धर्मार्थावित्यादि श्लोकं अध्यायान्ते पठन्ति ॥ ४६ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबंधसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां सूत्रस्थाने पञ्चविंशतितमोऽध्यायः ।

---

१ 'रुक् च' इति पाठान्तरम् ।

षड्विंशतितमोऽध्यायः ।

अथातःप्रनष्टशल्यविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः॥ यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

अथातः प्रनष्टशल्येत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

'शल' 'श्वल' आशुगमने धातुः; तस्य शल्यमिति रूपम् ॥ ३ ॥

तत्र शल्यस्य स्वकीयलक्षणबोधार्थं निरुक्तिं दर्शयन्नाह,— 'शल' 'श्वल' आशुगमन इति शल श्वल आशुगतौ धातू अनयोराशुगमनमित्यर्थः, तयोराद्यस्य शलधातोः शल्यमिति रूपं निरुच्यत इत्यर्थः; 'शल' हिंसायां धातुस्तस्य शल्यमिति रूपमिति केचित् पठन्ति; अपरे 'शल' रुजायामिति पठन्ति ॥ ३ ॥

तद् द्विविधं शारीरमागन्तुकं च ॥ ४ ॥

तस्य चिकित्सोपयोगिभेदं दर्शयन्नाह,—तद् द्विविधमिति॥४॥

सर्वशरीराबाधकरं शल्यं,तदिहोपदिश्यते इत्यतः शल्यशास्त्रम् ॥ ५ ॥

कथं पुनः शल्यशास्त्रमेतदुच्यते इत्याह,—सर्वशरीरेति ।— सर्वशरीरे येन बाधा भवति तत् शल्यमिहोपदिश्यते कथ्यते, तत् शल्यशास्त्रमेतदित्यर्थः ।—

तत्र शारीरं रोमनखादि धातवोऽन्नमला दोषाश्च दुष्टाः; आगन्तु अपि शारीरशल्यव्यतिरेकेण यावन्तो भावा दुःखमुत्पादयन्ति ॥ ६ ॥

शारीरागन्तुकयोर्भेदमाह,—तत्रेति । आदिशब्दात् कैश्चित् श्मश्रुपूयपक्ष्माणि गृह्यन्ते । धातवः रसादयः, मलाः मूत्रपुरीषकर्णमलस्वेदनेत्रविट्प्रभृतयः, दोषाः वातादयः । परमेते धात्वन्नदोषा दुष्टाः सन्तः शल्यभूताः अमुमेवार्थं केचिद् दुष्टाश्चेति चकारात् कथयन्ति । धातवोऽन्नमला इत्यादि असमस्तानां पृथगुपादानं यत् कृतं तदुपधातुग्रहार्थम् । आगन्तुशल्यं प्रतिपादयन्नाह,—आगन्त्वपि शारीरशल्यव्यतिरेकेणेति । भावाः इति पदार्थाः तृणकाष्ठपाषाणलोहलोष्ट्रप्रभृतयः ॥ ५ ॥

अधिकारो हि लोहवेणुवृक्षतृणशृङ्गास्थिमयेषु, तत्रापि विशेषतो लोहेष्वेव, विशसनार्थोपपन्नत्वाल्लोहस्य, लोहानामपि दुर्वारत्वादणुमुखत्वाद् दूरप्रयोजनकरत्वाच्च शर एवाधिकृतः । स द्विविधः कर्णी, श्लक्ष्णश्च । तत्र प्रायेण विविधवृक्षपत्रपुष्पफलतुल्याकृतयो व्याख्याता व्यालमृगपक्षिवक्त्रसदृशाश्च ॥ ७ ॥

तत्रापि प्रसिद्धशल्यभेदान् दर्शयितुमाह,—अधिकारो हीत्यादि । अधिकारः योग्यत्वं शल्यत्वेन लोहादिषु । लोहादिभिर्मयशब्दः प्रत्येकं संबध्यते । तेषां मध्ये लोहस्य प्राधान्यं दर्शयन्नाह,— तत्रापि इति तेषामपि मध्ये । विशेषतः अतिशयेन । लोहेष्वेवेति अधिकार इत्यनुवर्तते । कथं पुनर्लोहेष्वेवाधिकार इत्यत्र हेतुमाह, विशसनार्थोपपन्नत्वात् इति मारणार्थयुक्तत्वात् लोहस्येत्यर्थः । लोहेष्वपि कान्तादिभेदेनानेकप्रकारेषु शरस्यैव प्राधान्यं दर्शयन्नाह,—लोहानामिति । लोहादीनामपि कान्तादीनामपि मध्ये इत्यर्थः । शरः काण्डः, अधिकृतः इति योग्य इत्यर्थः । अन्ये तु 'दुर्वारत्वात्' इत्यत्र 'निर्वाहित्वात्' इति पठन्ति, व्याख्यानयन्ति—देशाद्देशान्तरप्रापणशीलत्वादित्यर्थः । अन्ये तु 'अनिर्यासित्वात्' इति पठन्ति, तत्रापि स एवार्थः । तस्य शरस्यापहरणोपयोगिभेदं दर्शयन्नाह,—कर्णीत्यादि ।—कर्णी इति कर्णयुक्तः, श्लक्ष्णः अकर्ण इत्यर्थः । कर्णवानित्यन्ये पठन्ति, तत्रापि स एवार्थः । तदाकृतीनामानन्त्येन दर्शयितुमशक्यत्वात् संक्षेपेण सदृशनानाविधवस्त्वाकृतिसारूप्येण दर्शयन्नाह;—प्रायेण इति; बाहुल्येनेत्यर्थः । विविधवृक्षपत्राकृतयः पिप्पलपत्रकरवीरपत्राद्याकाराः, पुष्पाकृतयः मालतीकुमुदोत्पलपत्राद्याकाराः, वृक्षफलाकृतयः एलाद्याकाराः । स्थावैरराकृतिं प्रतिपाद्य जङ्गमैर्दर्शयन्नाह,—व्यालवक्त्रसदृशाः; सिंहव्याघ्रादिमुखसदृशाः सर्पफणाकारा वा; मृगवक्त्रसदृशाः शृगालमार्जारादिमुखसमानाः; पक्षिवक्त्रसदृशाः काककङ्कादिवक्त्रसदृशाः ॥ ७ ॥

सर्वशल्यानां तु महतामणूनां वा पञ्चविधो गतिविशेष ऊर्ध्वमधोऽर्वाचीनस्तिर्यगृजुरिति ॥ ८ ॥

शराणामाहरणोपयोगिगतिभेदान् दर्शयितुमाह,—सर्वशल्यानामिति । तत्र ऊर्ध्वगतिविशेषः अधस्तादागतस्य शरस्य, अधोगतिविशेषः उपरिष्टादागतस्य शरस्य, अर्वाचीनगतिविशेषः पश्चादागतस्य शरस्य, तिर्यग्गतिविशेषः पार्श्वाभ्यामागतस्य, ऋजुगतिविशेषः अग्रदेशादागतस्य शरस्य । अन्ये तु व्यत्ययेन पञ्चगतिपाठं पठन्ति, किंचिदन्यथा व्याख्यानयन्ति; तच्चास्माभिर्विस्तरभयान्न लिखितम् । अन्ये तु शरीरे सर्वशल्यानामित्यादिपाठं पठन्ति ॥ ८ ॥

तानि वेगक्षयात् प्रतिघाताद्वा त्वगादिषु व्रणवस्तुषु अवतिष्ठन्ते, धमनीस्रोतोऽस्थिविवरपेशीप्रभृतिषु वा शरीरप्रदेशेषु ॥ ९ ॥

यथा शल्यानि शरीरे स्थितिं कुर्वन्ति तथा हेतुं दर्शयन्नाह,— तानीति । तानि शल्यानि, प्रतिघातात् वेगनिवृत्तेरित्यर्थः । त्वगादिष्वित्यत्रादिशब्दान्मांसशिरास्नायुसन्धिकोष्ठास्थिमर्माणि गृह्यन्ते अवतिष्ठन्ते इति शल्यानीति शेषः । शल्यावस्थाने त्वगादिभ्योऽधिकमपि स्थानं संभवतीति पक्षान्तरमाह,—धमनीत्यादि । धमन्यादिभिस्त्रिभिः सह विवरशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते, विवरं छिद्रं, पेशी मांसखण्डः, वाशब्देन पक्षान्तरं सूचयति । शरीरप्रदेशेष्विति धमन्यादय एव शरीरप्रदेशाः तेष्वित्यर्थः । अवतिष्ठन्ते शल्यानीति संबध्यते ॥ ९ ॥

तत्र शल्यलक्षणमुच्यमानमुपधारय । तत्तु द्विविधं सामान्यं वैशेषिकं च । श्यावं पिडकाचितं शोफवेदनावन्तं मुहुर्मुहुः शोणितास्राविणं बुद्बुदव-

दुन्नतं मृदुमांसं च व्रणं जानीयात् सशल्योऽयमिति सामान्यमेतल्लक्षणमुक्तम् ।

त्वगादिशल्यानां लक्षणानि निर्दिशन्नाह,—तत्रेति । तत्र तेषु त्वगादिष्वित्यर्थः । लक्षणं चिह्नम् । तद् द्विविधमिति, उपधारय शृणु । तत्र प्रथमं सामान्यलक्षणमाह,—पिडकाचितमिति पिडकाव्याप्तम् ॥—

वैशेषिकं तु त्वग्गते विवर्णः शोफो भवति आयतः कठिनश्च; मांसगते शोफाभिवृद्धिः शल्यमार्गानुपसंरोहः पीडनासहिष्णुता चोषपाकौ च; पेश्यन्तरस्थेऽपि एतदेव चोषशोफवर्जं; सिरागते सिराध्मानं सिराशूलं सिराशोफश्च; स्नायुगते स्नायुजालोत्क्षेपणं संरम्भश्चोग्रा रुक् च; स्रोतोगते स्रोतसां स्वकर्मगुणहानिः; धमनीस्थे सफेनं रक्तमीरयन्ननिलः सशब्दो निर्गच्छति अङ्गमर्दः पिपासा हृल्लासश्च; अस्थिगते विविधवेदनाप्रादुर्भावः शोफश्च; अस्थिविवरगतेऽस्थिपूर्णता अस्थितोदः संहर्षो बलवांश्च; सन्धिगतेऽस्थिवच्चेष्टोपरमश्च; कोष्ठगते आटोपानाहौ मूत्रपुरीषाहारदर्शनं च व्रणमुखात्; मर्मगते मर्मविद्धवच्चेष्टते । सूक्ष्मगतिषु शल्येषु एतान्येव लक्षणानि अस्पष्टानि भवन्ति ॥ १० ॥

सामान्यमभिधाय वैशेषिकं लक्षणमाह,—वैशेषिकं त्विति । चोषः चुष्यत इव वेदनाविशेषः, पिपासेत्यन्ये । पेशीति पाकाभावात् । शिरागत इति । स्नायुजालोत्क्षेपणं स्नायुसमूहस्योर्ध्वं नयनं, संरम्भः श्वयथुः । स्रोतसां स्वकर्मगुणहानिः इति रसवहानां स्रोतसां रसादिवहनकर्मगुणाः पुनरेषां वातादिवहानां अरुणपीतासितरक्तादयो वर्णाः तेषां हानिरित्यर्थः । धमनीस्थ इति अङ्गमर्दः स्फुटनिका, हृल्लासः असकृत्ष्ठीवनम् । संहर्ष इति मारुतोपद्रवो रोमाञ्चप्रायो वेदनाविशेषः संहर्षः, संघटनमित्यन्ये । चेष्टोपरमः इति आकुञ्चनप्रसारणादिहानिः । कोष्ठगते इति आटोपः सतोदो वातसंक्षोभः, आनाहः वातमूत्रपुरीषादिनिरोधः । मर्मविद्धवत् चेष्टते इति शिरादिमर्मविद्धे यानि लिङ्गानि भवन्ति तानीत्यर्थः; चेष्टते चेष्टां कुरुते । स्थूलशल्यानां लक्षणमभिधाय सूक्ष्मशल्यलक्षणमाह,—सूक्ष्मगतिषु शल्येष्विति । अस्पष्टानि इति अस्फुटानीत्यर्थः ॥ १० ॥

महान्ति अल्पानि वा शुद्धदेहानामनुलोमसन्निविष्टानि रोहन्ति विशेषतः कण्ठस्रोतःसिरात्वक्पेश्यस्थिविवरेषु । दोषप्रकोपव्यायामाभिघाताजीर्णेभ्यः प्रचलितानि पुनर्बाधन्ते ॥ ११ ॥

इदानीं शल्यप्रनष्टस्य हेतुं दर्शयन्नाह,—महान्ति स्वल्पानि वा शुद्धदेहानामिति वाताद्यदूषितदेहानां पाकाभावाद्रोहन्तीत्यर्थः । अनुलोमसन्निविष्टानि इति रोममानुकूल्येन प्रविष्टानीत्यर्थः । विशेषतः इति अतिशयेन, कण्ठादिषु प्रविष्टानि शल्यानि रोहन्तीति शेषः । केचिन्महान्तीत्यत्र स्थाने "मृदून्यल्पानीति पाठं पठन्ति । यदि रूढान्यप्यदोषकराणि तत् किं तेषां विज्ञानेनाहरणेन चेत्याह—दोषप्रकोपेति ॥ ११ ॥

तत्र, त्वक्प्रनष्टे स्निग्धस्विन्नायां मृन्माषयवगोधूमगोमयमृदितायां त्वचि यत्र संरम्भो वेदना वा भवति तत्र शल्यं विजानीयात्, स्त्यानघृतमृच्चन्दनकल्कैर्वा प्रदिग्धायां शल्योष्मणा आशु विसरति घृतमुपशुष्यति वा लेपो यत्र तत्र शल्यं विजानीयात्; मांसप्रनष्टे स्नेहस्वेदादिभिः क्रियाविशेषैरविरुद्धैरातुरमुपपादयेत् कर्शितस्य तु शिथिलीभूतमनवबद्धं क्षुभ्यमाणं यत्र संरम्भं वेदनां वा जनयति तत्र शल्यं विजानीयात्; कोष्ठास्थिसन्धिपेशीविवरेषु अवस्थितमेवमेव परीक्षेत; सिराधमनीस्रोतःस्नायुप्रनष्टे खण्डचक्रसंयुक्ते याने व्याधितमारोप्य सुविषमेऽध्वनि यायाद् यत्र संरम्भो वेदना वा भवति तत्र शल्यं जानीयात्; अस्थिप्रनष्टे स्नेहस्वेदोपपन्नान्यस्थीनि बन्धनपीडनाभ्यां भृशमुपचरेद्यत्र संरम्भो वेदना भवति तत्र शल्यं जानीयात्; सन्धिप्रनष्टे स्नेहस्वेदोपपन्नान् सन्धीन् प्रसरणाकुञ्चनबन्धनपीडनैः भृशमुपाचरेत्, यत्र संरम्भो वेदना वा भवति तत्र शल्यं विजानीयात्; मर्मप्रनष्टे तु अनन्यभावात् मर्मणामुक्तं परीक्षणं भवति ॥ १२ ॥

त्वगादिप्रविष्टानां विज्ञानोपायं दर्शयन्नाह,—तत्र त्वगिति । संरम्भः रागशोफाभिसंभवः । आशु विसरति इति शीघ्रं विलीयते । मांसेति क्रियाविशेषैः सह आतुरमुपपादयेत् योजयेदित्यर्थः । कर्शितस्य आतुरस्येत्यर्थः । शिथिलीभूतमनवबद्धं क्षुभ्यमाणं शल्यमिति शेषः, क्षुभ्यमाणं इति चलदित्यर्थः । एवमेव इति पूर्वोक्तन्यायेनेत्यर्थः । खण्डचक्रसंयुक्ते याने इति खण्डितचक्रसमन्विते रथे इत्यर्थः । आरोप्य इति आरुह्येत्यर्थः, विषमेऽध्वनि निम्नोन्नतमार्गे इत्यर्थः । स्वेदोपपन्नानि स्वेदयुक्तानीत्यर्थः । मर्मप्रनष्टे इत्यादि मर्माणि त्वगादिषु अष्टसु व्रणवास्तुष्वेव भवन्ति, नान्यत्र भवन्ति इति, अनन्यभावान्मर्मणां प्रनष्टशल्ये त्वगाद्युक्तमेव परीक्षणं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥

सामान्यलक्षमपि च हस्तिस्कन्धाश्वपृष्ठपर्वतद्रुमारोहणधनुर्व्यायाम द्रुतयाननियुद्धाध्वगमनलङ्घनप्रतरणप्लवनव्यायामैः जृम्भोद्गारकासक्षवथुष्ठीवनहसनप्राणायामैर्वातमूत्रपुरीषशुक्रोत्सर्गैर्वा यत्र संरम्भो वेदना वा भवति तत्र शल्यं जानीयात् ॥ १३ ॥

सामान्यविज्ञानोपायमपि दर्शयन्नाह,—सामान्यलक्षणमिति । अष्टस्वपि त्वगादिव्रणवस्तुषु अवस्थितशल्यस्य लक्षणं सामान्यलक्षणम् । हस्तिस्कन्धादिभिः सहारोहणशब्दः प्रत्येकं संबध्यते । धनुर्व्यायामः इति धनुराकर्षणजनितश्रमः, द्रुतयानमिति शीघ्र-

गमनं, नियुद्धं बाहुयुद्धं, लङ्घनमिति कुब्जादीनामुद्धुत्यातिक्रमणं, प्रतरणं नद्यादौ, प्लवनं उत्पतनं, व्यायामः शरीरायासजनकं कर्म । जृम्भा इति पीतैकमारुतोच्छ्वासस्य व्यात्तमुखेन परिमोक्षणं, उद्गारेति उद्गतस्य वायोरुद्गिरणं उद्गारः, कासेति दोषदुष्टोदानानुगतप्राणवायोर्निर्गमनं भिन्नकांस्यध्वनिकं कासः, क्षवथुरिति ऊर्ध्वस्रोतोऽवस्थितप्राणोदानयोराकुलितयोर्नासाविवरतो निर्गमनं क्षवथुः, ष्ठीवनं कफादेः थुत्करणं, हसनं हासो विकृताङ्गवचःकृत्यजातस्य रसस्य स्थायीभावोऽङ्गकपोलनासौष्ठस्पन्दनलक्षणः, प्राणायाममिति प्राणवायोरायमनमवरोधनं प्राणायामः, उत्सर्गशब्दो वातादिभिः सह प्रत्येकं संबध्यते, उत्सर्गः प्रमोचनम् । केचिद् 'यत्र संरम्भो वेदना वा' इत्यत्र स्थाने 'उत्सर्गे वा यत्र तोदादयस्तत्र शल्यं विजानीयात्' इति पाठं पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—आदिशब्दात् पाकरागशोफादयः । श्यावं पिडकाचितमित्यादीनि पूर्वोक्तसामान्यलक्षणानि सन्निकृष्टानि; एतानि पुनर्हस्तिस्कन्धारोहणादीनि विप्रकृष्टानि; यत एतैरेव श्यावं पिडकाचितमित्यादि लक्षयितव्यमित्यनयोः सामान्यलक्षणपाठयोर्न पौनरुक्त्यम् ॥ १३ ॥

भवन्ति चात्र ।

यस्मिंस्तोदादयो देशे सुप्तता गुरुतापि च ॥
घट्टते बहुशो यत्र स्रूयते तुद्यतेऽपि च ॥ १४ ॥
आतुरश्चापि यं देशमभीक्ष्णं परिरक्षति ॥
संवाह्यमानो बहुशस्तत्र शल्यं विनिर्दिशेत् ॥१५॥

प्रनष्टशल्यविज्ञानोपायमुद्दिश्यापराण्यपि पुनर्लिङ्गानि निश्चयार्थमाह,—यस्मिन्निति । यस्मिन् देशे शरीरावयवे । तोदादयः भवन्तीत्यध्याहारः । आदिग्रहणात् रागपाकादयः । सुप्तता स्पर्शनानभिज्ञत्वम् । घट्टते बहुशो यत्र इति यस्मिन् प्रदेशे बहुशो वारंवारं पुरुषः स्वयमेव घट्टते चालयति । तुद्यतेऽपि च इत्यत्र पीडाया अतिशयख्यापनं न पुनरुक्तिः । आतुरश्चापि यं देशमित्यादि । आतुरो यं देशमभीक्ष्णं अनवरतं रक्षति, किंविशिष्टः संवाह्यमानः मृद्यमानः, कथं बहुशो वारंवारं; एतेन यदा यदा आतुरो मृद्यते तदा तदा तं देशं रक्षतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥

अल्पबाधमशूनं च निरुजं निरुपद्रवम् ॥
प्रसन्नं मृदुपर्यन्तं निराघट्टमनुन्नतम् ॥ १६ ॥
एषण्या सर्वतो दृष्ट्वा यथामार्गं चिकित्सकः ॥
प्रसाराकुञ्चनाभ्यां निःशल्यमिति निर्दिशेत् ॥१७॥

निःशल्यस्य लक्षणं दर्शयन्नाह,—अल्पबाधमिति । अल्पबाधमल्पदुःखम् । निरुजं निर्गतशूलादिवेदनं, मृदुपर्यन्तं मृद्वन्तं, निराघट्टं अनिश्चलम् । अल्पापि यदि बाधा न भवतीत्यर्थः । अल्पबाधमित्यत्र अल्पतापमित्यन्ये पठन्ति । केचिदनुन्नतमिति न पठन्ति, अशूनमित्यनेनैव गतार्थत्वात् । एषण्येत्यादि । एषण्या लोहादिशलाकया, सर्वतः सर्वत्र, यथामार्गं मार्गानतिक्रमेण । चिकित्सकः वैद्यः, निःशल्यमिति निर्दिशेत् कथयेत्, नूनं निश्चितं, कस्मात्? प्रसारणादाकुञ्चनाच्च ॥ १६ ॥ १७ ॥

अस्थ्यात्मकं भज्यते तु शल्यमन्तश्च शीर्यते ॥
प्रायो निर्भुज्यते शार्ङ्गमायसं चेति निश्चयः ॥१८॥

आहरणोपयोगिनीं हेतुभेदेनान्तस्थशल्यावस्थां दर्शयन्नाह,—अस्थ्यात्मकमिति । अस्थ्यात्मकं अस्थिजं; भज्यते इति स्वयं द्विधा त्रिधा वा भवतीत्यर्थः । एतेनैवास्याहरणेऽवयवान्तरं विचार्याहरणं कर्तव्यमित्यभिप्रायः । शीर्यते इति शटतीत्यर्थः । ननु, केशास्थिवेणुदारूपलानि तु न विशीर्यन्ते इत्यग्रे वक्ष्यति, अत्र तु अन्तश्च शीर्यत इति कथयति, तत्कथं न विरोधः? उच्यते अन्तश्च शीर्यत इति चकारो विषयभेदप्रतिपादनार्थः; तेन केषांचिदेवास्थ्नां शीर्णत्वं न सर्वेषामिति नास्ति विरोधः । निर्भुज्यते इति कुटिलीभवति । शार्ङ्गमिति शृङ्गमयम् । आयसं च इति लोहमयमपि निर्भुज्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

वार्क्ष्यवैणवतार्णानि निर्ह्रियन्ते तु नो यदि ॥
पचन्ति रक्तं मांसं च क्षिप्रमेतानि देहिनाम् ॥१९॥

वार्क्ष्यादीनां विशल्यघ्ने मर्मणि पाकात् स्वयं पतितानामवश्यमनिर्हरणीयत्वं दर्शयन्नाह,—वार्क्ष्येति ।— वार्क्ष्यं वृक्षमयं, वैणवं वेणुमयं, तार्णं तृणमयम् । निर्ह्रियन्ते तु नो यदीति अनिर्हरणं च विशल्यप्राणहरप्रदेशे बोद्धव्यम् । पचन्ति रक्तं मांसं चेत्यादिना वार्क्ष्यादीनि शल्यानि पाकात् स्वयं पतन्तीत्युक्तं भवतीति ॥ १९ ॥

कानकं राजतं ताम्रं रैतिकं त्रपु सीसकम् ॥
चिरस्थानाद्विलीयन्ते पित्ततेजःप्रतापनात् ॥२०॥

विशल्यप्राणहरादिषु प्रदेशेषु कानकादीनामनाहरणे अदोषं दर्शयन्नाह,—कानकं राजतमिति । रैतिकमिति रीतिः पित्तलभेदः, तन्मयं रैतिकम् । केचिदत्र रैतिकमिति पदं विहाय कृष्णायस्त्रपुसीसकमिति पठन्ति ॥ २० ॥

स्वभावशीता मृदवो ये चान्येऽपीदृशा मताः ॥
द्रवीभूताः शरीरेऽस्मिन्नेकत्वं यान्ति धातुभिः २१

अन्येषामपि कांस्यप्रभृतीनां कानकादिधर्मं दर्शयन्नाह,—स्वभावेति ॥ २१ ॥

विषाणदन्तकेशास्थिवेणुदारूपलानि तु ॥
शल्यानि न विशीर्यन्ते शरीरे मृण्मयानि च २२

अपरेषां चिरकालस्थितावपि न शरीरधातुभिरेकत्वमिति दर्शयन्नाह,—विषाणेति ।—विषाणं शृङ्गं, दारु काष्ठं, उपलं पाषाणं, न विशीर्यन्ते इति न शटन्तीत्यर्थः । मृण्मयानि मृत्तिकामयानि ॥ २२ ॥

द्विविधं पञ्चगतिमत् त्वगादिव्रणवस्तुषु ॥
विश्लिष्टं वेत्ति यः शल्यं स राज्ञः कर्तुमर्हति २३

अध्यायपिण्डार्थज्ञानेन वैद्यः स्मृतिं दर्शयन्नाह,—द्विविधमिति ।—द्विविधं द्विप्रकारं कर्णि श्लक्ष्णं चेति; अन्ये शारीरागन्तुभेदेन द्वैविध्यं मन्यन्ते । पञ्चगतिमत् इति ऊर्ध्वाधोऽर्वाचीनतिर्यगृजुगतिकम् । त्वगादिव्रणवस्तुषु इति त्वगादिव्रणवस्तुष्वष्टासु

विश्लिष्टं विविधप्रकारं स्थितम् । राजग्रहणं प्रधानसंग्रहार्थम् । कर्तुमिति प्रतीकारं कर्तुमित्यर्थः, अर्हति योग्यो भवति । यो वेत्त्यधिष्ठितं शल्यमिति केचित् पठन्ति ॥ २३ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां सुश्रुतव्याख्यायां निबंधसंग्रहाख्यायां सूत्रस्थाने षड्विंशतितमोऽध्यायः ।

सप्तविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातः शल्यापनयनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥२॥

शल्यं द्विविधमवबद्धमनवबद्धं च ॥ ३ ॥

अवबद्धमनवबद्धं चेति तत्र अवबद्धं विशेषेणासक्तं; अन्ये तु अस्थ्यादिप्रविष्टमवबद्धं, इतरदनवबद्धमिति मन्यन्ते ॥१-३॥

तत्र समासेनानवबद्धशल्योद्धरणार्थं पञ्चदश हेतून् वक्ष्यामः । तद्यथा—स्वभावः, पाचनं, भेदनं, दारणं, पीडनं, प्रमार्जनं, निर्ध्मापनं, वमनं, विरेचनं, प्रक्षालनं, प्रतिमर्षः, प्रवाहणं, आचूषणं, अयस्कान्तो, हर्षश्चेति ॥ ४ ॥

तत्रानवबद्धस्यैव प्रथममङ्गीकृत्य परिसंख्यां परिहरणे हेतून् दर्शयन्नाह,—तत्र इति । तयोर्मध्ये । स्वभावः प्रकृतिः; पाचनमिति अपक्वशल्यस्य पाचनद्रव्यैः पाकविधानं; भेदनमिति वृद्धिपत्रादिभिः शस्त्रैः स्फोटनं; दारणमिति चिरबिल्वादिभिर्मिश्रकोक्तैरौषधैर्विदारणं; पीडनमिति द्रव्याणां पिच्छिलानामित्यादिमिश्रकोक्तैर्द्रव्यैः कृत्वा पीड्यते यत्; प्रमार्जनमिति बालवस्त्राभिः प्रोञ्छनं; निर्ध्मापनमिति प्रधमनं, एतदुक्तं भवति पिप्पलीकट्फलादिचूर्णस्य नाड्या नासान्तःप्रापणं; प्रतिमर्षः अङ्गुल्यादिघर्षणं, प्रवाहणं विकुन्थनं; आचूषणं मुखशृङ्गैः कृत्वा यत् चूष्यते; अयस्कान्तः पाषाणविशेषः, यद्यप्ययस्कान्त इति सामान्येनोपात्तस्तथाप्यत्र कर्षको ग्राह्यः; हर्षः तुष्टिः ॥४॥

तत्राश्रुक्षवथूद्गारकासमूत्रपुरीषानिलैः स्वभावबलप्रवृत्तैर्नयनादिभ्यः पतति; मांसावगाढं शल्यमविदह्यमानं पाचयित्वा प्रकोथात् तस्य पूयशोणितवेगात् गौरवात् वा पतति । पक्वमभिद्यमानं भेदयेद्दारयेत् वा । भिन्नमनिरस्यमानं पीडनीयैः पीडयेत् पाणिभिर्वा । अणूनि अक्षशल्यानि परिषेचनाध्मापनैर्बालवस्त्रपाणिभिः प्रमार्जयेत् । आहारशेषश्लेष्महीनाणुशल्यानि श्वसनोत्कासनप्रधमनैर्निर्धमेत् । अन्नशल्यानि वमनाङ्गुलिप्रतिमर्षप्रभृतिभिः । विरेचनैः पक्वाशयगतानि । व्रणदोषाशयगतानि प्रक्षालनैः । वातमूत्रपुरीषगर्भसङ्गेषु प्रवाहणमुक्तम् । मारुतोदकसविषरुधिरदुष्टस्तन्येषु आचूषणमास्येन विषाणैर्वा । अनुलोममनवबद्धमकर्णमनल्पव्रणमुखमयस्कान्तेन । हृद्यवस्थितमनेककारणोत्पन्नं शोकशल्यं हर्षेणेति ॥ ५ ॥

स्वभावादिहेतोर्विषयमाह,—तत्राश्रुक्षवथूद्गारेत्यादि । तत्र तेषां पञ्चदशानां मध्ये । एतैरश्रुप्रभृतिभिः । स्वभावबलं स्वभाव आदि शक्तिः, ततः प्रवृत्तैः आगतैर्हेतुभिः नयनादिभ्यः शरीरप्रदेशेभ्यो रजःप्रभृतिशल्यं पततीत्यर्थः । पाचनविषयमाह,—सावगाढमिति । अवगाढं अभ्यन्तरगतम् । अविदह्यमानं अपच्यमानम् । प्रकोथात्तस्य इति पूतिभावान्मांसस्येत्यर्थः । भेदनदारणयोर्विषयमाह,—पक्वमभिद्यमानमिति । पीडनविषयमाह—भिन्नमनिरस्यमानमिति । अनिरस्यमानं अनिष्कामन्तम् । प्रमार्जनविषयमाह,—अणून्यक्षशल्यानीति । अक्षाणि इन्द्रियाणि । परिषेचनं धाराभिषेचनम् । आध्मापनं अक्षिषु मुखमारुतस्य प्रापणम् । निर्ध्मापनविषयमाह,—आहारशेषेति । भुञ्जानस्य नासान्तरादिस्थितमन्नं आहारशेषः । हीनानां पतितानां भ्रष्टानां शल्यानामल्पावयवादीनि अणुशल्यानि उच्यन्ते । श्वसनं श्वासः, उत्कासनं उत्कृष्टं कासनम् । निर्धमेत् निष्कासयेत् । वमनप्रतिमर्षयोर्विषयमाह,—अन्नशल्यानीति । अन्नशल्यं वमनेन पतति अङ्गुलिप्रतिमर्षेण च; अङ्गुलिप्रतिमर्षः अङ्गुल्यादिघर्षणम् । विरेचनविषयं दर्शयन्नाह,—विरेचनैः पक्वाशगगतानीति । पक्वाशयगतानि शल्यानीति शेषः । प्रक्षालनविषयमाह,—व्रणेति । व्रणदोषः पूयः, व्रणाशयगतान्यन्यान्यपि शल्यानीत्यर्थः । प्रवाहणविषयमाह,—वातेति । सङ्गः अप्रवृत्तिः । चूषणविषयमाह,—मारुतेति । अयस्कान्तविषयमाह,—अनुलोमेति । हर्षविषयमाह,—हृद्यवस्थितेति । केचिदनवबद्धशल्यमध्ये भेदनदारणपीडनवमनविरेचनप्रक्षालनानि न मन्यन्ते, तेषां मते भेदनदारणयोरवबद्धशल्यविषयत्वं, पीडनादीनां चतुर्णां यथासंभवमुक्तेष्वेवान्तर्भावः ॥ ५ ॥

सर्वशल्यानां तु महतामणूनां वा द्वावेव आहरणहेतू भवतः-प्रतिलोमोऽनुलोमश्च ॥ ६ ॥

पञ्चगतीनां शल्यानामपि सर्वेषाममार्गमार्गभेदेन द्विविधमाहरणं दर्शयन्नाह,—सर्वशल्यानामिति । प्रवेशमार्गेणैवाहरणं प्रतिलोमं, तद्विपरीतं चानुलोमम् ॥ ६ ॥

तत्र प्रतिलोममर्वाचीनमानयेत्, अनुलोमं पराचीनम् ॥ ७ ॥

प्रतिलोमानुलोमाहरणयोर्विषयमाह,—तत्र इति; तयोर्मध्ये । अर्वाचीनमिति नातिदूरप्रवेशात्, निविष्टशल्यद्वारापेक्षया कायस्य पूर्वार्धस्थितं शल्यं वा अर्वाचीनमुच्यते । तत्तु शल्यं प्रतिलोममानयेत् । कोऽर्थः ? अर्वाचीनदेशे आनयेत्, प्रवेशमार्गेणैवानयेत् । अनुलोमेन हि परार्धेन निह्रियमाणं अविद्धमपि बहुतरं प्रदेशं वेधयेत्; तत्र मरणमुपद्रवा वा भवन्ति । पराचीनमिति दूरप्रविष्टं; कायस्य परार्धनिर्गतं शल्यमुच्यते । तच्छल्यमनुलोममानयेत् । कोऽर्थः ? अग्रेतने पराचीने प्रदेशे आनयेत् ॥ ७ ॥

उत्तुण्डितं छित्त्वा निर्घातयेच्छेदनीयमुखम्॥८॥

यदा तु अनतिवेगत्वात् शल्यमग्रेतनप्रदेशेन निर्गतमुत्तुण्डितमुखं च भवति तदा तस्य शल्यस्य छेदनीयमुखस्य छेद्यप्रदेशजटितस्य पराचीनानुलोमहरणे कीदृशं विधानमिति दर्शयन्नाह, उत्तुण्डितमिति ऊर्ध्वे निःसरन्मुखमिव। निर्घातयेदिति इतस्ततश्चालयेत् हस्तेन मुद्गरादिना वा; ततश्चानुलोममाहरेत्। छेदनीयमुखमिति कण्टकखर्जूरीपत्रप्रभृतिकं, एतेन उत्तुण्डितं छेदनीयमुखं पराग्निर्गतमुखं छेद्यप्रदेशप्रकटितं च शल्यं पराचीनानुलोमाहरणविषय इत्युक्तं भवति॥ ८॥

छेदनीयमुखान्यपि कुक्षिवक्षःकक्षावंक्षणपर्शुकान्तरपतितानि च न निर्घातयेत्॥ ९॥

(अनुत्तुण्डितशल्यानि छेदनीयमुखानि च॥
अनिर्घात्यानि जानीयाद्भूयश्छेदानुबन्धतः॥१०॥)

किं छेदनीयमुखस्य सर्वत्रायं विधिरित्याह,—वक्षः इति हृदयं, अन्ये तु अच्छेदनीयमुखानि तु इत्यादि पाठं पठन्ति व्याख्यानयन्ति च—न केवलमनुत्तुण्डितान्यनिर्घात्यमुखान्यपीति समुच्चीयते तुशब्देन, तानि कुक्ष्यादिपतितानि सर्वाण्येवाच्छेद्यत्वादनिर्घात्याहरणीयानि। एतेनैतदुक्तं भवति पराचीनानामपि शल्यानामनुलोममाहरणीयानामपि प्रतिलोममेवाहरणं कर्तव्यं, अनुलोमाहरणे कुक्ष्यादिषु महान् छेदानुबन्धो भवेत्, पर्शुकान्तरपतितानि चेत्यस्याग्रे, "अनुत्तुण्डितशल्यानि छेदनीयमुखानि च। अनिर्घात्यानि जानीयाद् भूयश्छेदानुबन्धतः"—इति भोजसंहितोक्तं केचित्पाठं पठन्ति, स च प्रमादपाठः, निबन्धेष्वदर्शनात्॥ ९॥ १०॥

हस्तशक्यं यथामार्गेण हस्तेनैवापहर्तुं प्रयतेत॥११

हस्तेनाहर्तुं यच्छक्यते शल्यं तत् हस्तशक्यम्। यथामार्गेण इति प्रवेशमार्गेणेत्यर्थः। हस्तेनैव इति हस्तेनैवोद्धरेत् न कदाचिन्मुद्गरादिभिश्चालयेत्। प्रयतेत इति प्रयत्नं कुर्वीत॥ ११॥

हस्तेनापहर्तुमशक्यं विशस्य शस्त्रेण यन्त्रेण वापहरेत्॥ १२॥

हस्तेनापहर्तुमशक्ये शल्ये किं विधानमिति दर्शयति,—हस्तेनेति। विशस्य छित्त्वा शस्त्रेणेत्यर्थः। केचित् 'हस्तेन चाहर्तुमशक्ये अविशस्य यन्त्रेणापहरेत्' इति पाठं मन्यन्ते। तेषां मते अविशस्य अच्छित्त्वेत्यर्थः, हस्तेन चेति चकारेण यन्त्राहरणाशक्यस्य विशस्येत्युपलभ्यते॥ १२॥

भवति चात्र।

शीतलेन जलैनैनं मूर्च्छन्तमवसेचयेत्॥
संरक्षेदस्य मर्माणि मुहुराश्वासयेच्च तम्॥ १३॥

शल्याहरणे उपद्रवचिकित्सासूत्रं निर्दिशन्नाह—शीतलेन जलेनेति। एनमिति शल्यातुरम्। अवसेचयेदिति सिञ्चेदित्यर्थः। आश्वासयेदिति क्षीरतर्पणादिदानेन। बाहुल्येनामुं केचिन्न पठन्ति। गयदासेन तु पठित्वाऽयं पाठोऽन्यतन्त्रे व्याख्यातः, युक्तश्चायं तस्मात् पठनीय एव॥ १३॥

ततः शल्यमुद्धृत्य निर्लोहितं व्रणं कृत्वा स्वेदार्हमग्निघृतप्रभृतिभिः संस्वेद्य विदह्य प्रदिह्य सर्पिर्मधुभ्यां बद्ध्वाचारिकमुपदिशेत्। (सिरास्नायुविलग्नं शलाकादिभिर्विमोच्य अपनयेत्; श्वयथुग्रस्तवारङ्गं समवपीड्य श्वयथुं; दुर्बलवारङ्गं कुशादिभिर्बद्ध्वा।)

हृते शल्ये पश्चात् कर्म दर्शयन्नाह,—ततः शल्यमुद्धृत्य इति। निर्लोहितमिति रुधिरवन्तम्। संस्वेद्येति अतिनिःसृतशोणितमवेदनं सुखोष्णेन घृतेन, तदितरमग्निना संस्वेद्येति संबन्धः। विदह्य इति अग्निकृत्यान् व्रणान् दग्ध्वेत्यर्थः। प्रदिह्य इति लेपयित्वा, अस्वेद्यमतिस्रुतशोणितं च। अत्र केचिद्विदह्य न पठन्ति, प्रदिह्येत्यस्य स्थाने तर्पयित्वेति पठन्ति। अत्र केचिद्दुरिकाप्रवाहेण भोजोक्तं 'शिरास्नायुविलग्नं शलाकाभिर्विमोच्यापनयेत्, श्वयथुग्रस्तवारङ्गं समवपीड्य श्वयथुं, दुर्बलवारङ्गं कुशादिभिर्बद्ध्वा' इति पाठं पठन्ति, प्रवाहपठिता व्याख्यानयन्ति वारङ्गं शस्त्रनालं, अवपीड्य श्वयथुमिति संबन्धः; कुशादिभिः अपनयेदित्यत्रापि योज्यते; कुशवंशवेत्रादिकं वा; अयं च विधिस्तन्त्रान्तरादवसेयो न सुश्रुतसंहितायामस्ति, तन्त्रान्तरदर्शनालसैस्तु अत्रैवानीय लिखित इत्यत्र न पठनीय एवायम्।

हृदयमभितो वर्तमानं शल्यं शीतजलादिभिरुद्वेजितस्य अपहरेद्यथामार्गं; दुरुपहरमन्यतोऽपवाध्यमानं पाटयित्वोद्धरेत्॥ १५॥

वक्षःपतितेषु विशेषविधिमाह,—हृदयमभितो वर्तमानमिति हृदयसमीपे स्थितमित्यर्थः। उद्वेजितस्य उद्विग्नहृदयस्य, शीतजलाद्युद्वेजनं च क्रमपरिहाराय। यथामार्गमिति येनैव मार्गेण प्रविष्टं तेनैवापहरेदित्यर्थः। तेनाशक्ये उपायान्तरं दर्शयन्नाह,—अन्यतः इति अन्यस्मिन्नपि प्रदेशे। दुःखेन उपह्रियते तत् दुरुपहरम्। अपबाध्यमानमिति मर्मपीडाकरं, शल्यमिति शेषः। पाटयित्वा इति दारयित्वेत्यर्थः॥ १५॥

अस्थिविवरप्रविष्टमस्थिविदष्टं वा अवगृह्य पादाभ्यां यन्त्रेणापहरेदशक्यमेवं वा बलवद्भिः सुपरिगृहीतस्य यन्त्रेण ग्राहयित्वा शल्यवारङ्गं प्रविभुज्य धनुर्गुणैर्बद्ध्वा एकतश्चास्य पञ्चाङ्ग्यामुपसंयतस्याश्ववक्त्रकटके वा बध्नीयात्, अथैनं कशया ताडयेद्यथोन्नामयन् शिरो वेगेन शल्यमुद्धरति; दृढां वा वृक्षशाखामवनम्य तस्यां पूर्ववद् बद्ध्वोद्धरेत्॥ १६॥

अवबद्धशल्यस्य हस्तेनापहर्तुमशक्यस्य निर्हरणोपायं दर्शयन्नाह,—अस्थिविवरप्रविष्टमिति अस्थिच्छिद्रान्तर्गतम्। विदष्टमिति अल्पासक्तम्। अशक्यमिति सुपरिगृहीतस्य आतुरस्येत्यर्थः। प्रविभुज्य वक्रीकृत्य। धनुर्गुणैः इति मूर्वाकैसूत्रमयैः। एकतः एकस्मिन् प्रदेशे। अस्य इति शल्यवतो नरस्य। पञ्चाङ्ग्यामिति बन्धविशेषे। उपसंयतस्य बद्धस्य। अश्वस्य घोटकस्य, वक्त्रं मुखं, तत्र कविका कटकं, तत्र बध्नीयात् शल्यमिति संबन्धः।

एनं अश्वं, कशया सट्या, उन्नामयति उच्चैः कुर्वन् । पक्षान्तरमाह,—दृढां वा वृक्षशाखामित्यादि । अवनम्य नमयित्वा, तस्यामिति वृक्षशाखायाम् । अन्ये तु दृढामित्यस्य स्थाने पञ्चाङ्गीमिति मन्यन्ते; तत्र पञ्चाङ्गीं पञ्चभिः शाखान्तरैर्युतां शाखां वदन्ति । अपरे तु पञ्चाङ्गीं प्लक्षाश्वत्थोदुम्बरन्यग्रोधवेतसानामिति कथयन्ति । अन्ये त्वेवं पठन्ति 'अशक्यमेवं वा बलवद्भिः सुपरिगृहीतस्य यन्त्रेण ग्राहयित्वा शल्यवारङ्गं प्रविभुज्य धनुर्गुणैर्बद्ध्वैकतः शाखाश्ववक्त्रकटके बध्नीयात् । अथैनं कशया ताडयेत् यथोन्नामयन् शिरो वेगेन शल्यमुद्धरति, नामितायां पञ्चाङ्ग्यां वृक्षशाखायां वा पूर्ववद् बद्ध्वोद्धरेत्' इति ॥ १६ ॥

अस्थिदेशोत्तुण्डितमष्ठीलाश्ममुद्गराणामन्यतमस्य प्रहारेण विचाल्य यथामार्गमेव यन्त्रेण ॥ १७ ॥

कुक्ष्याद्यच्छेदनीयप्रदेशोत्तुण्डितानामस्थ्यादिविदष्टानां यथामार्गापहरणोपायं दर्शयन्नाह,—यथामार्गमेव यन्त्रेणेति । अपहरेदिति शेषः । अस्थिदेशोत्तुण्डितमित्यन्ये पठन्ति ॥ १७ ॥

विमृदितकर्णानि कर्णवन्ति, अनाबाधकरदेशोत्तुण्डितानि पुरस्तादेव ॥ १८ ॥

कर्णवतामाहरणं च दर्शयन्नाह,—यन्त्रेणेति । कर्णवत् यत् शल्यं तदनाबाधकरप्रदेशोत्तुण्डितं यदा भवति तदा विमृदितकर्णिकं कृत्वा कोऽर्थः? संकुचितकर्णिकं कृत्वा, पुरस्तादेव कोऽर्थः? अग्रेतने प्रदेशे एव, आकर्षयेदिति शेषः ॥ १८ ॥

जातुषे कण्ठासक्ते कण्ठे नाडीं प्रवेश्याग्नितप्तां च शलाकां तयाऽवगृह्य शीताभिरद्भिः परिषिच्य स्थिरीभूतमुद्धरेत् ॥ १९ ॥

जातुषशल्यस्य विधानं दर्शयन्नाह,—जातुष इति । जातुषे लाक्षामये । कण्ठासक्ते गललग्ने । नाडीमिति ताम्रादिरचितनलिकां, स्थिरीभूतामुत्पन्नगाढताम् । शिशवो जातुषैः शल्यैः क्रीडन्ति ते यदा प्रमादान्निगिलन्ति तदायं विधिर्वेदितव्यः । अन्ये तु जातुषाणि शिरादिष्वेव घटितानि मन्यन्ते ॥ १९ ॥

अजातुषं जतुमधूच्छिष्टप्रलिप्तया शलाकया पूर्वकल्पनेत्येके ॥ २० ॥

अजातुषे कण्ठासक्ते विधिमाह,—अजातुषमिति । जतु लाक्षा, मधूच्छिष्टं सिक्थकं, पूर्वकल्पेन इति शीतोदकस्थिरीभूतमित्यर्थः ॥ २० ॥

अस्थिशल्यमन्यद्वा तिर्यक्कण्ठासक्तमवेक्ष्य केशोण्डुकं दृढैकसूत्रबद्धं द्रवभक्तोपहितं पाययेदाकण्ठात् पूर्णकोष्ठं च वामयेद्वमतश्च शल्यैकदेशसक्तं ज्ञात्वा सूत्रं सहसा त्वाक्षिपेत्; मृदुना वा दन्तधावनकूर्चकेनापहरेत्, प्रणुदेद्वा अन्तः । क्षतकण्ठाय च मधुसर्पिषी लेढुं प्रयच्छेत्त्रिफलाचूर्णं वा मधुशर्करामिश्रम् ।

अस्थ्यादिशल्यस्यात्यन्तं कण्ठासक्तस्याहरणमुद्दिशन्नाह,—अस्थिशल्यमिति । केशोण्डुकं बालकृतं विदुकम् । उपहितं सहितम् । सहसा त्वाक्षिपेत् इति शल्यनिर्गमनार्थम् । दन्तधावनकूर्चकेन इति दन्तधावनानां करञ्जकादीनां कुट्टिताग्रं कूर्चकं, तेनापहरेदित्यर्थः । प्रणुदेद्वान्तः इति बहिरनिर्गच्छतः, प्रणुदेत् प्रवेशयेदित्यर्थः । केशोन्दुकमित्यादि केचित् पाठं पठन्ति । अपहृतकण्ठशल्यस्य पश्चात् कर्म दर्शयन्नाह,—क्षतकण्ठायेति ॥ २१ ॥

उदकपूर्णोदरमवाक्शिरसमवपीडयेत् धुनीयात् वामयेद्वा भस्मराशौ वा निखनेदामुखात् ॥ २२ ॥

उदकं यदान्तर्निविष्टं जलभृतादीनामुदरे भवति तदा तस्यापहरणोपायं दर्शयन्नाह,—उदकेति । अवाक्शिरसं अधोमुखीकृतम्, अवपीडयेत् उदरं, धुनीयात् कम्पयेत्, वामयेत् घर्षणैरवाक्शिरसमेव, निखनेत् प्रवेशयेत्, आमुखात् इति मुखपर्यन्तम् ॥ २२ ॥

ग्रासशल्ये तु कण्ठासक्ते निःशङ्कमनवबुद्धं स्कन्धे मुष्टिनाभिहन्यात् मद्यं पानीयं वा पाययेत् ॥ २३ ॥

कण्ठासक्तग्रासाहरणोपायमाह,—ग्रासशल्ये इति । अनवबुद्धमिति अज्ञातं यथा भवति । अभिहन्यात् इति प्रहारं दद्यादित्यर्थः ॥ २३ ॥

बाहुरज्जुलतापाशैः कण्ठपीडनाद्वायुः प्रकुपितः श्लेष्माणं कोपयित्वा स्रोतो निरुणद्धि लालास्रावं फेनागमनं संज्ञानाशं चापादयति । तमभ्यज्य संस्वेद्य शिरोविरेचनं तस्मै तीक्ष्णं दद्याद्रसं च वातघ्नं विदध्यादिति ॥ २४ ॥

बाहुरज्ज्वादिपीडितकण्ठप्रकुपितवायुश्लेष्मापहरणोपायमाह,—बाहुरज्जुलतापाशैरिति पाशशब्दो बाह्वादिभिः सह प्रत्येकं संबध्यते । केचिदमुं पाठं न पठन्ति ॥ २४ ॥

भवन्ति चात्र ।

शल्याकृतिविशेषांश्च स्थान्यान्यावेक्ष्य बुद्धिमान् ॥
तथा यन्त्रपृथक्त्वं च सम्यक् शल्यमथाहरेत् ॥ २५ ॥
कर्णवन्ति तु शल्यानि दुःखाहार्याणि यानि च ॥
आददीत भिषक् तस्मात्तानि युक्त्या समाहितः ॥ २६
एतैरुपायैः शल्यं तु नैव निर्घात्यते यदि ॥
मत्या निपुणया वैद्यो यन्त्रयोगैश्च निर्हरेत् ॥ २७ ॥
शोथपाकौ रुजश्चोग्राः कुर्याच्छल्यमनिर्हृतम् ॥
वैकल्यं मरणं वापि तस्माद् यत्नाद्विनिर्हरेत् ॥ २८ ॥

शल्याकृतीनामानन्त्यादनुक्तमपि कर्तव्यं दर्शयन्नाह,—शल्याकृतीत्यादि । स्थानानि शिरोऽक्षिकर्णनासाहृदयादीनि । कर्णवतां दुराहरत्वं दर्शयन्नाह,—आददीत इति संगृह्णीयादित्यर्थः । युक्त्या इति योगेन न तु हीनयोगातियोगमिथ्यायोगैः । समाहितः सावधानः । अवश्यं निर्हरणीयस्य शल्यस्योक्तैः प्रकारैरनाहरणे अनुक्तोपायमनुक्तयन्त्रकरणे सूत्रमुद्दिशन्नाह,—एतैरिति । नैव निर्घात्यते यदि इति नैव निष्कास्यते यदीत्यर्थः । मत्या निपुणया वैद्य इति मत्या निपुणया स्वकर्मणि प्रवीणया बुद्ध्या युक्तः ।

यन्त्रयोगैश्च निर्हरेदिति योगैः संयोगैः, योगैश्चेति चकारादनुक्तगुणातिबन्धनादि समुच्चीयते । शल्यस्यानाहरणे दोषं दर्शयन्नाह,—शोथपाकाविति । अमुं श्लोकं केचिदत्र न पठन्ति, न्यायचन्द्रिकायां तु पठितत्वादवश्यं पठनीय एव ॥ २५—२८ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबंधसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां सूत्रस्थाने सप्तविंशतितमोऽध्यायः ।

अष्टाविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो विपरीताविपरीतव्रणविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

फलाग्निजलवृष्टीनां पुष्पधूमाम्बुदा यथा ॥
ख्यापयन्ति भविष्यत्त्वं तथा रिष्टानि पञ्चताम् ॥ ३ ॥

नियतानियतभेदेन द्विविधमरिष्टं प्रकाशयितुमाह,—फलाग्नीति । अत्र यथा पुष्पं फलस्य भविष्यत्त्वं ख्यापयति, कोऽर्थः? पुष्पं फलं भविष्यतीति; यथा च धूमोऽग्निं ख्यापयति, यथाम्बुदो जलवृष्टिं, एवमरिष्टानि पञ्चतां मृत्युं ख्यापयन्ति; भाविनीमिति शेषः । अरिष्टान्यत्र मरणलक्षणानि । ननु, अत्र किमर्थं पुष्पधूमाम्बुदा इति बहवो दृष्टान्ता उक्ताः? एकेनैव गतार्थत्वात् । उच्यते, पुष्पाम्बुदौ हेतू फलजलवृष्ट्योर्ज्ञापकावनियतौ, न ह्यवश्यं कारणेन कार्यं कर्तव्यमेव इत्यनेनानियतदृष्टान्तेन हेत्वादिनिमित्तजमनियतमुक्तं; धूमात् कार्यादग्नेः कारणस्य यतो ज्ञानं तन्नियतं, एतेन नियतदृष्टान्तेन दोषजमरिष्टं नियतमुक्तमिति अनियतनियतभेदेन द्विविधमरिष्टं प्रकाशयन्ति बहवो दृष्टान्ता इति न दोषः ॥ १—३ ॥

तानि सौक्ष्म्यात् प्रमादाद्वा तथैवाशु व्यतिक्रमात् ॥
गृह्यन्ते नोद्गतान्यज्ञैर्मुमूर्षोर्न त्वसंभवात् ॥ ४ ॥
ध्रुवं तु मरणं रिष्टे

अवश्यमेवारिष्टस्य मरणभवनं दर्शयन्नाह,—तानीति । मुमूर्षोः मर्तुमिच्छोः प्राणिनः उद्गतान्यपि प्रकटितान्यपि अरिष्टानि अज्ञैर्मनुष्यैः न गृह्यन्ते न ज्ञायन्ते । कुतो हेतोरित्याह,—सौक्ष्म्यात् इति परमाणुत्वात् । प्रमादाद्वेति मदिरामदमत्तस्य वस्तुनि अविमर्श इव । आशुव्यतिक्रमात् इति यदैवारिष्टमुत्पन्नं तदैव मरणादिति, उत्पलशतपत्रव्यतिभेदवत्; अन्ये त्वाशुव्यतिक्रमः यदैवारिष्टमुत्पन्नं तदैव निवर्तेत इति मन्यन्ते । न त्वसंभवात् इति न पुनरसंभवान्न गृह्यन्ते, अपितु संभवन्त्यप्यरिष्टानि उक्तैः कारणैरज्ञैर्न गृह्यन्ते इत्यभिप्रायः । दोषजमरिष्टमधिकृत्य अरिष्टेन मरणस्य नियतत्वं दर्शयन्नाह,—ध्रुवमिति ॥ ४ ॥—

ब्राह्मणैस्तत् किलामलैः ॥
रसायनतपोजप्यतत्परैर्वा निवार्यते ॥ ५ ॥

रिष्टेऽपि मरणनिवृत्तिमुपायविशेषैराह,—ब्राह्मणैरिति । किलशब्दोऽत्रागमार्थं प्रकटयति· सर्वं किल आगमे प्रतिपादितमित्यर्थः । अमलैः इति रागादिदोषरहितैः । ब्राह्मणेभ्योऽपरानपि दर्शयन्नाह,—रसायनतपोजप्येत्यादि ।—रसायनपरा इति स्वभावव्याधिनिवारणविशिष्टौषधसेवकाः, ते रसवीर्यौषधप्रभावेण मरणं निवारयन्ति । एतच्च नियतानियतरिष्टविषयं ज्ञेयं ॥ ५ ॥

नक्षत्रपीडा बहुधा यथा कालाद्विपच्यते ॥
तथैवारिष्टपाकं च ब्रुवते बहवो जनाः ॥ ६ ॥

कथं पुनः कालान्तरे पञ्चविंशवर्षादावरिष्टपीडा भवतीत्याह,—नक्षत्रेति ।—विपच्यते फलतीत्यर्थः । पाकः फलम् ॥ ६ ॥

असिद्धिमाप्नुयाल्लोके प्रतिकुर्वन् गतायुषः ॥
अतोऽरिष्टानि यत्नेन लक्षयेत् कुशलो भिषक् ॥ ७ ॥

अरिष्टापरिज्ञानदोषं दर्शयन्नाह,—असिद्धिमिति ।—असिद्धिः धर्मार्थकामादीनां हानिः ॥ ७ ॥

गन्धवर्णरसादीनां विशेषाणां समासतः ॥
वैकृतं यत् तदाचष्टे व्रणिनः पक्वलक्षणम् ॥ ८ ॥

अस्य तन्त्रस्य शल्यत्वात्तत्र च व्रणस्य प्राधान्यात्तस्यैवारिष्टानि प्राक् निर्देष्टुमाह,—गन्धवर्णरसादीनामिति ।—आदिग्रहणेनैव शब्दस्पर्शयोरपि संग्रहः । एतेन पञ्चापीन्द्रियार्था उक्ता भवन्ति, रूपस्य वर्णग्रहणेन गृहीतत्वात् । स्वभावतः प्रकृतितः [1]यत् वैकृतं अन्यथात्वं तदाचष्टे तत् कथयति, व्रणिनः पुरुषस्य, पक्वलक्षणं पातलक्षणं यथा पक्वफलं पतत्येव तथा स चापि व्रणी पतत्येवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

कटुस्तीक्ष्णश्च विस्रश्च गन्धस्तु पवनादिभिः ॥
लोहगन्धिस्तु रक्तेन व्यामिश्रः सान्निपातिकः ॥ ९ ॥
लाजातसीतैलसमाः किंचिद्विस्राश्च गन्धतः ॥
ज्ञेयाः प्रकृतिगन्धाः स्यु-

तत्र प्राकृतं गन्धं दर्शयन्नाह,—अत्र लाजातसीतैलसमानास्त्रयो गन्धा यथासंख्येन वातपैत्तिकवातश्लैष्मिकपित्तश्लैष्मिका द्वन्द्वजा ज्ञेयाः । एते त्रयोऽपीषद्विस्रा स्वभावाज्ज्ञेयाः । अतसीशब्देनातसीतैलं ज्ञेयम् । प्रकृतिगन्धाः स्युः इति ज्ञातव्याः प्रकृतिगन्धा भवेयुरित्यर्थः । कटुस्तीव्रश्चेत्यादि इति केचित् पठन्ति ॥ ९ ॥—

रतोऽन्यद्गन्धवैकृतम् ॥ १० ॥

मद्यागुर्वाज्यसुमनःपद्मचन्दनचम्पकैः ॥
सगन्धा दिव्यगन्धाश्च मुमूर्षूणां व्रणाः स्मृताः ११॥
श्ववाजिमूषिकध्वाङ्क्षपूतिवल्लूरमत्कुणैः ॥
सगन्धाः पङ्कगन्धाश्च भूमिगन्धाश्च गर्हिताः ॥ १२ ॥

विकृतिगन्धान् दर्शयन्नाह,—अत इति । अतोऽन्यद्गन्धवैकृतमिति अत एभ्यः पूर्वोक्तेभ्यः कट्वादिप्राकृतगन्धेभ्योऽन्यद् गन्धवैकृतम् । तानेव विकृतगन्धानाह,—मद्यमित्यादि । सुमनाः जाती, सगन्धाः समगन्धाः । दिव्यगन्धाः इति अपरोऽपि य उत्तमगन्धः । मुमूर्षूणामिति मर्तुमिच्छूनां प्राणिनाम् । श्वा कुक्कुरः,

---

1 'स्वभावतः' इति पाठान्तरम् ॥

ध्वाङ्क्षः काकः, पूतिवल्लूरं पूयसहितं शुष्कमांसं, मत्कुणाः क्षुद्रकीटाः, एतैः समानगन्धा इत्यर्थः ॥ १०—१२ ॥

ध्यामकुङ्कुमकङ्कुष्ठसवर्णाः पित्तकोपतः ॥
न दह्यन्ते न चूष्यन्ते भिषक् तान् परिवर्जयेत्॥१३॥
कण्डूमन्तः स्थिराः श्वेता स्निग्धाः कफनिमित्ततः ॥
दूयन्ते वापि दह्यन्ते भिषक् तान् परिवर्जयेत्॥ १४॥
कृष्णास्तु ये तनुस्रावा वातजा मर्मतापिनः ॥
स्वल्पामपि न कुर्वन्ति रुजं तान् परिवर्जयेत् ॥१५॥

वर्णनिर्देष्टुमाह,—ध्यामेत्यादि। ध्यामः ईषत् कृष्णः। न दह्यन्ते न दाहयुक्ता भवन्ति। चूष्यन्ते इति चूषणमिव वेदनाविशेषः। पित्तवर्णेऽसति यत् पित्तवेदना दाहादिका भवन्ति तद्वैकृतं वर्णस्य। केचित् "श्यामाकुङ्कुमकङ्कुष्ठसवर्णाः पित्तदोषतः। न दह्यन्ते न चूष्यन्ते भिषक् तान् परिवर्जयेत्—" इति पाठं पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च,—श्यामा प्रियङ्गुः, कङ्कुष्ठः सुवर्णक्षीरीनिर्यासः, न दह्यन्ते नातितप्यन्ते किंतु परितापभावयुक्ता भवन्तीति। स च निबन्धेषु न दृश्यते; यत्र तु दृश्यते, तत्र गड्डुरिकाप्रवाहः, तस्मात् पूर्वः पाठो न्याय्यः। कण्डूमन्तः इत्यादिकाः कफेन, तेषां दाहरुजे वर्णवैकृतं; दूयन्ते इति पीडां कुर्वन्ति। कृष्णाश्चेति ये वातजा व्रणाः कृष्णास्तनुस्रावा मर्मतापिनश्च यदा स्वल्पामपि पीडां न कुर्वन्ति तदा वातजे वर्णवैकृतम्। अत्र रसवैकृतं यद्यपि नोक्तं तथापि वातपित्तकफव्रणेषु यथाक्रमं कषायकटुमधुरेषु पिपीलिकाद्युपसर्पणादनुक्तमपि ज्ञेयं, गन्धवर्णरसादीनामित्यत्रोद्देशसूत्रे रसस्योक्तत्वात्॥ १३—१५॥

क्ष्वेडन्ति घुर्घुरायन्ते ज्वलन्तीव च ये व्रणाः ॥
त्वङ्मांसस्थाश्च पवनं सशब्दं विसृजन्ति ये ॥ १६ ॥
ये च मर्मस्वसंभूता भवन्त्यत्यर्थवेदनाः ॥

शब्दवैकृतं दर्शयन्नाह,—क्ष्वेडन्ति इति खटखटाशब्दं कुर्वन्ति। घुर्घुरायन्ते इति श्वमार्जारादीनां कोपादन्तर्गतशब्दो घुर्घुराशब्द उच्यते। ज्वलन्तीव इति ज्वलन्त इव दृश्यन्ते। त्वङ्मांसस्थानां व्रणानां सशब्दपवनवाहित्वं शब्दवैकृतं, कोष्ठगतानां तु सशब्दपवनवाहित्वं प्रकृतिरेव ॥ १६ ॥—

दह्यन्ते चान्तरत्यर्थं बहिः शीताश्च ये व्रणाः ॥ १७ ॥
दह्यन्ते बहिरत्यर्थं भवन्त्यन्तश्च शीतलाः ॥

स्पर्शवैकृतमधिकृत्याह,—दह्यन्ते इति ॥ १७ ॥—

शक्तिकुन्तध्वजरथा वाजिवारणगोवृषाः ॥ १८ ॥
येषु चाप्यवभासेरन् प्रासादाकृतयस्तथा ॥
चूर्णावकीर्णा इव ये भान्ति वा न च चूर्णिताः॥१९॥

आकृतिविशेषवैकृतमधिकृत्याह,—शक्तीति। शक्तिः आयुधविशेषः, ध्वजः पताकादण्डः। येषु व्रणेषु, अवभासेरन् शोभन्ते, प्रासादः देवतानरेन्द्राणामधिष्ठानं, आकृतिः अत्र रूपमेव। रूपं च पञ्चेन्द्रियार्थमाह। अपरमपि रूपविशेषमाह,—चूर्णावकीर्णाः इति अत्रापि सामान्याकारेण रूपमेव बोद्धव्यम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

प्राणमांसक्षयश्वासकासारोचकपीडिताः ॥
प्रवृद्धपूयरुधिरा व्रणा येषां च मर्मसु ॥ २० ॥

गन्धादिवैकृतं समाप्य उपद्रवासाध्यत्वं प्रसङ्गतो युक्त्यागतं दर्शयन्नाह,—प्राणेत्यादि। प्राणक्षयः शक्तिलक्षणबलक्षयः, मांसक्षयः उपचयलक्षणबलक्षयः ॥ २० ॥

क्रियाभिः सम्यगारब्धा न सिध्यन्ति च ये व्रणाः ॥
वर्जयेत्तान् भिषक् प्राज्ञः संरक्षन्नात्मनो यशः ॥२१॥

अनुक्तमप्यशेषारिष्टमुपगृह्णन्नाह-क्रियाभिरित्यादि ॥ २१ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां सुश्रुतव्याख्यायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सूत्रस्थाने अष्टाविंशतितमोऽध्यायः।

एकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः।

अथातो विपरीताविपरीतदूतशकुनस्वप्ननिदर्शनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

अथात इति। स्वप्नशब्दनिर्देशान्नक्षत्रवेलातिथिनिमित्तशकुनानिलदेशवैद्यवाग्देहमनश्चेष्टा अपि गृह्यन्ते ॥ १ ॥ २ ॥

दूतदर्शनसंभाषा वेशाश्चेष्टितमेव च ॥
ऋक्षं वेला तिथिश्चैव निमित्तं शकुनोऽनिलः ॥ ३ ॥
देशो वैद्यस्य वाग्देहमनसां च विचेष्टितम् ।
कथयन्त्यातुरगतं शुभं वा यदि वाऽशुभम् ॥ ४ ॥

अत्राध्याये निर्देश्यान् दूतादीनुपदर्शयन्नाह,—दूतदर्शनेति। दूतशब्दोऽत्र दर्शनसंभाषणवेशचेष्टितैः सह संबध्यते। गमनाय प्रश्नाय वा आगतः पुरुषः दूतः। चेष्टा चात्र कायकृतो व्यापारः, ऋक्षाणि आर्द्रादीनि; वेलाः मध्याह्नादिकाः, तिथयः चतुर्थ्यादयः, निमित्तं सर्पादिदर्शनं, देशः वैद्यस्य भूमिभागः, वाग्देहमनसां च चेष्टितमपि वैद्यस्यैव, आतुरगतमिति आतुराश्रितमित्यर्थः। स्वप्नाः पश्चान्निर्देश्याः ॥ ३ ॥ ४ ॥

पाषण्डाश्रमवर्णानां स्वपक्षाः कर्मसिद्धये ॥
त एव विपरीताः स्युर्दूताः कर्मविपत्तये ॥ ५ ॥
नपुंसकं स्त्री बहवो नैककार्या असूयकाः ॥
गर्दभोष्ट्ररथप्राप्ताः प्राप्ता वा स्युः परम्पराः ॥ ६ ॥
वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः ॥

प्रथमं दूतदर्शनमधिकृत्याह,—पाषण्डाश्रमवर्णानामिति।—पाषण्डाः कापालिकादयः, आश्रमाः ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थयतयः, वर्णाः ब्राह्मणादयः। सपक्षाः इति तद्यथा—कापाली कापालिकस्य, ब्रह्मचारी ब्रह्मचारिणः, विप्रो विप्रस्येत्यादयः। कर्मसिद्धये कार्यसिद्ध्यर्थम्। त एव विपरीताः इति कापालिकस्य ब्रह्मचारी, ब्रह्मचारिणः कापालीति। कर्मविपत्तये इति चिकित्सितनाशाय। नपुंसकमिति न पुमान् न च स्त्री, स्त्री इति योषिदित्यर्थः, बहवः इति प्रभूता इत्यर्थः, नैककार्याः इति न एक-

स्मिन् कार्ये ये दूताः समागता इत्यर्थः, असूयकाः इति परस्परं कलहं कुर्वाणाः, गर्दभोष्ट्ररथप्राप्ताः इति गर्दभोष्ट्रयुक्तेन रथेनागता इत्यर्थः, प्राप्ता वा स्युः परम्पराः इति आगता वा भवेयुः, परम्परा पङ्क्तिः, एतेन पङ्क्तिं कृत्वा यदा आगता भवन्तीत्युक्तम्। वैद्यं य उपसर्पन्ति इत्यादि ये दूता एवंगुणविशिष्टाः वैद्यमुपसर्पन्ति समीपमागच्छन्ति ते गर्हिता एवेति संभावनीयाः । अत्र चशब्द एवकारार्थः, अपिशब्दः संभावनायाम् ॥ ५ ॥ ६ ॥—

पाशदण्डायुधधराः पाण्डुरेतरवाससः ॥ ७ ॥
आर्द्रजीर्णापसव्यैकमलिनध्वस्तवाससः ॥
न्यूनाधिकाङ्गा उद्विग्ना विकृता रौद्ररूपिणः ॥ ८ ॥

वेषमधिकृत्याह,—पाशेत्यादि । पाशः दीर्घः पशूनां बन्धनो रज्जुवलयः, दण्डः लौहादिवलयैर्निबद्धो दीर्घनिष्ठुरकाष्ठयष्टिः, आयुधानि खड्गशक्त्यादीनि । पाण्डुरेतरवाससः इति कृष्णपीतरक्तवस्त्राः । आर्द्रजीर्णापसव्यैकमलिनध्वस्तवाससः इति आर्द्रं स्तिमितं, जीर्णं पुरातनं, अपसव्यं दक्षिणाश्रितमुत्तरीयं, वासः एकमेव वस्त्रधारिणः, मलिनं अधौतं, ध्वस्तं पाटितं वस्त्रं । न्यूनाधिकाङ्गाः इति हस्ताद्यवयवैर्हीनाः, अधिकाङ्गाः इति एकविंशत्यङ्गुलादियुक्ताः; उद्विग्नाः इति भीताः, विकृताः इति पङ्गुकुष्ठवामनादयः, रौद्ररूपिणः इति भैरवोद्धतकर्कशाः ॥ ७ ॥ ८ ॥

रूक्षनिष्ठुरवादाश्चाप्यमाङ्गल्याभिधायिनः ॥

दूतसंभाषमधिकुर्वन्नाह,—रूक्षेत्यादि । रूक्षं मैत्रीरहितं वचः, निष्ठुरं कठोरवचनं, अमाङ्गल्याभिधायिनः इति गतमृतनष्टरुदितेत्यादि वचनमङ्गलम् ॥—

छिन्दन्तस्तृणकाष्ठानि स्पृशन्तो नासिकां स्तनम् ९
वस्त्रान्तानामिकाकेशनखरोमदशास्पृशः ॥
स्रोतोऽवरोधहृद्गण्डमूर्द्धोरःकुक्षिपाणयः ॥ १० ॥
कपालोपलभस्मास्थितुषाङ्गारकराश्च ये ॥
विलिखन्तो महीं किंचिन्मुञ्चन्तो लोष्टभेदिनः ॥ ११॥
तैलकर्दमदिग्धाङ्गा रक्तस्रगनुलेपनाः ॥
फलं पक्वमसारं वा गृहीत्वाऽन्यच्च तद्विधम् ॥ १२ ॥
नखैर्नखान्तरं वापि करेण चरणं तथा ॥
उपानच्चर्महस्ता वा विकृतव्याधिपीडिताः ॥ १३ ॥
वामाचारा रुदन्तश्च श्वासिनो विकृतेक्षणाः ॥
याम्यां दिशं प्राञ्जलयो विषमैकपदे स्थिताः ॥ १४ ॥
वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः ॥

चेष्टितमधिकृत्याह,—छिन्दत इत्यादि । वस्त्रान्तः दशाहीनस्य वस्त्रस्यान्तम्, अनामिका पवित्राङ्गुलिः, केशाः मस्तकबालाः, रोमाणि शरीरोद्भवा बालाः, दशाः सदशस्य वस्त्रस्य प्रान्ताः । स्रोतोऽवरोधेत्यादि स्रोतः कर्णादिछिद्रं, अवरोधः स्कन्धदेशः, हृत् कमलमुकुलाकारमधोमुखं, गण्डः गल्लः, मूर्धा मस्तकं, उरः कण्ठहृदयान्तरालः, कुक्षिः वङ्क्षणपार्श्वान्तरालः । कपालोपलेत्यादि करशब्दः कपालादिभिः प्रत्येकं संबध्यते, तेन कपालादिकरा इत्यादि बोद्धव्यं कपालः मर्धास्थिखण्डः, उपलः पाषाणः, भस्म इति दग्धकाष्ठादिक्षारः, अस्थि हड्डुः, तुषं धान्यादित्वचः, अङ्गारः अर्धभस्मीकृतकाष्ठखण्डः । विलिखन्तो महीमित्यादि ।–विलिखन्तः नखादिना विदारयन्तः पृथिवीमित्यर्थः, किंचिन्मुञ्चन्तः इति किंचिद्वस्तु हस्तेन गृहीतं मुञ्चन्तः, लोष्टभेदिनः इति मृत्पिण्डस्फोटनशीला इत्यर्थः। दिग्धाङ्गाः इति लिप्ताङ्गा इत्यर्थः । रक्तस्रगनुलेपनाः रक्तमालाधारिणो रक्तविलेपनाश्चेत्यर्थः । फलमित्यादि ।—असारमिति अभ्यन्तरसारवर्जितम् । अन्यच्च तद्विधमिति अन्यदपि वस्तु पक्वमसारं च । नखैर्नखान्तरं वापि करेण चरणं तथा इत्यत्र गृहीत्वा इति संबन्धः । उपानदित्यादि ।—उपानत् पादहिता, चर्महस्ता वा इति चर्ममयहस्त्यादिधारिणः । विकृतव्याधिपीडिताः इति गलत्कुष्ठादिविकृतव्याधिपीडिताः। वामाचाराः इति विपरीतव्यवहाराः। श्वासिनः इति श्रमजनितश्वासयुक्ताः । विकृतेक्षणाः इति पुष्पितनेत्रादयः, याम्यां दिशि दक्षिणस्यां दिशि, प्राञ्जलयः प्रसारिताञ्जलयः। विषमैकपदे स्थिताः इति विषमे एकस्मिन् स्थाने ऊर्ध्वीभूताः । उपसर्पन्ति समीपं गच्छन्ति । चेष्टितमेव चेति चकारेणानुक्तापि वैद्यचेष्टा समुच्चीयते ॥ ९—१४ ॥

दक्षिणाभिमुखं देशे त्वशुचौ वा हुताशनम् ॥—
ज्वलयन्तं पचन्तं वा क्रूरकर्मणि चोद्यतम् ॥ १५ ॥
नग्नं भूमौ शयानं वा वेगोत्सर्गेषु वाऽशुचिम् ॥
प्रकीर्णकेशमभ्यक्तं स्विन्नं विक्लवमेव वा ॥ १६ ॥
वैद्यं य उसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः ॥

तां दूतदर्शने निर्दिशन्नाह,—दक्षिणाभिमुखमिति दक्षिणदिङ्मुखं, देशे प्रदेशे। अशुचौ अपवित्रे। हुताशनं ज्वलयन्तं अग्निं ज्वालयन्तम्। पचन्तमिति पाकं कुर्वाणम्। क्रूरकर्मणि पशुवधादिके । उद्यन्तं उद्यमं कुर्वाणम् । क्षुरकर्मणि इत्येके पठन्ति, तत्र मुण्डनादिकर्मणि उद्यमं कुर्वाणमित्यर्थः । वेगोत्सर्गेषु इति मूत्रपूरीषोत्सर्गेषु । अशुचिमिति अपवित्रम्। प्रकीर्णकेशं विमुक्तकेशम्। अभ्यक्तं तैलादिना । स्विन्नं प्रस्वेदसहितम् । विक्लवं विह्वलम्।वैद्यं ये उपसर्पन्ति इत्यादि इत्थंभूतं वैद्यं ये दूता उपसर्पन्ति ते गर्हिताः निन्दिता भवन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥—

वैद्यस्य पैत्रे दैवे वा कार्ये चोत्पातदर्शने ॥ १७ ॥
मध्याह्ने चार्धरात्रे वा सन्ध्ययोः

वेलामधिकृत्याह—वैद्यस्येति । पैत्र्ये पितृकार्ये, दैवे देवकार्ये, उत्पातदर्शने इति उत्पातानां भूमिदिव्यान्तरीक्षाणां दर्शने ॥ १७ ॥—

कृत्तिकासु च ॥
आर्द्राश्लेषामघामूलपूर्वासु भरणीषु च ॥ १८ ॥

नक्षत्रमधिकृत्याह,—कृत्तिकास्विति ॥ १८ ॥

चतुर्थ्यां वा नवम्यां वा षष्ठ्यां सन्धिदिनेषु च ॥
वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः ॥ १९ ॥

तिथिमधिकृत्याह,—चतुर्थ्यामिति । सन्धिदिनेषु देवप्रेतकार्येषु ॥ १९ ॥

खिन्नाभितप्ता मध्याह्ने ज्वलनस्य समीपतः ॥
गर्हिताः पित्तरोगेषु दूता वैद्यमुपागताः ॥ २० ॥
त एव कफरोगेषु कर्मसिद्धिकराः स्मृताः ।
एतेन शेषं व्याख्यातं बुद्ध्वा संविभजेत्तु तत् ॥ २१ ॥
रक्तपित्तातिसारेषु प्रमेहेषु तथैव च ।
प्रशस्तो जलरोधेषु दूतवैद्यसमागमः ॥ २२ ॥
विज्ञायैवं विभागं तु शेषं बुध्येत पण्डितः ॥

विशिष्टरोगेषु विशिष्टवेलादि दर्शयन्नाह,—खिन्नेति । खिन्नाभितप्ताः दूताः ज्वलनस्य समीपतः सन्निधानात् यदा वैद्यं मध्याह्ने उपसर्पन्ति तदा गर्हिता इति संबन्धः । एतेन शेषमित्यादि वातरोगे शीतप्रवातादिष्विति ज्ञेयं अशुभमित्यर्थः । रक्तपित्तेत्यादि । जलरोधेषु जलनिरोधयुक्तप्रदेशेषु । विज्ञायेत्यादि । शेषं बुध्येत इति उदावर्तमूत्रकृच्छ्रादौ जलवेगदर्शनादिकं प्रशस्तमिति जानीयात् ॥ २०—२२ ॥—

शुक्लवासाः शुचिर्गौरः श्यामो वा प्रियदर्शनः ॥२३॥
स्वस्यां जातौ स्वगोत्रो वा दूतः कार्यकरः स्मृतः ॥
गोयानेनागतस्तुष्टः पादाभ्यां शुभचेष्टितः ॥ २४ ॥
स्मृतिमान् विधिकालज्ञः स्वतन्त्रः प्रतिपत्तिमान् ॥
अलङ्कृतो मङ्गलवान् दूतः कार्यकरः स्मृतः ॥२५॥
स्वस्थं प्राङ्मुखमासीनं समे देशे शुचौ शुचिम् ॥
उपसर्पति यो वैद्यं स च कार्यकरः स्मृतः ॥ २६ ॥

तथाऽविपरीतदूतदर्शनादिकं निर्दिशन्नाह,—शुक्लवासा इति । गोयानेन इति वृषभारूढो वृषभयुक्तयानारूढो वेत्यर्थः; अन्ये तु गोयानेन पशुयानेनेत्यर्थमाहुः, गोशब्दस्य पशुवाचित्वात्; एतेन याम्यादियानखरोष्ट्रादिकवर्जमश्वादियानमुक्तम् । स्वतन्त्रः स्वप्रधानः । प्रतिपत्तिमानिति प्रतिपत्तिः अत्र ज्ञानं प्रगल्भता वा । शुक्लवासाः शुचिर्गौर इत्यादिदर्शनमुक्तम् । शुभचेष्टित इत्यनेन चेष्टा उक्ता । अलङ्कृत इति वेश उक्तः । संभाषश्चात्र विपरीतसंभाषविषयोऽनुक्तोऽपि ज्ञेयः । तथाहि, तत्र रूक्षनिष्ठुरवक्कारं इत्युक्तं, अत्र तु तद्विपर्ययेण स्निग्धकोमलाभिधायिनमित्यविपरीतसंभाषो ज्ञेयः । तथा वेलानक्षत्रतिथीनामुक्तानामेव विपरीतत्वं ततोऽन्यदविपरीतत्वमिति । कथंभूतं वैद्यं उपसर्पन् दूतः कार्यकारी भवति इत्याह,—स्वस्थमिति । स्वस्थं आधिव्याधिवर्जितं, आसीनं उपविष्टं, शुचौ पवित्रे देशे, शुचिं वैद्यं, इत्थंभूतं वैद्यं यो दूत उपसर्पति स कार्यकारी । केचिन्निबन्धकारा अमुं पाठं न पठन्ति ॥ २३—२६ ॥

मांसोदकुम्भातपत्रविप्रवारणगोवृषाः ॥
शुक्लवर्णाश्च पूज्यन्ते प्रस्थाने दर्शनं गताः ॥ २७ ॥
स्त्री पुत्रिणी सवत्सा गौर्वर्धमानमलङ्कृता ॥
कन्या मत्स्याः फलं चामं स्वस्तिकं मोदका दधि॥२८
हिरण्याक्षतपात्रं वा रत्नानि सुमनो नृपः ॥
अप्रशान्तोऽनलो वाजी हंसश्चाषः शिखी तथा॥२९॥
ब्रह्मदुन्दुभिजीमूतशङ्खवेणुरथस्वनाः ॥
सिंहगोवृषनादाश्च हेषितं गजबृंहितम् ॥ ३० ॥
शस्तं हंसरुतं नृणां कौशिकं चैव वामतः ॥
प्रस्थाने यायिनः श्रेष्ठा वाचश्च हृदयङ्गमाः ॥ ३१ ॥
पत्रपुष्पफलोपेतान् सक्षीरान्निरुजो द्रुमान् ॥
आश्रिता वा नभोवेश्मध्वजतोरणवेदिकाः ॥ ३२ ॥
दिक्षु शान्तासु वक्तारो मधुरं पृष्ठतोऽनुगाः ॥
वामा वा दक्षिणा वापि शकुनाः कर्मसिद्धये ॥ ३३ ॥
शुष्केऽशनिहते पत्रे वल्लीनद्धे सकण्टके ॥
वृक्षेऽथवाऽश्मभस्मास्थिविट्तुषाङ्गारपांशुषु ॥ ३४ ॥
चैत्यवल्मीकविषमस्थिता दीप्तखरस्वराः ॥
पुरतो दिक्षु दीप्तासु वक्तारो नार्थसाधकाः ॥ ३५ ॥
पुन्नामानः खगा वामाः स्त्रीसंज्ञा दक्षिणाः शुभाः ॥
दक्षिणाद्वामगमनं प्रशस्तं श्वशृगालयोः ॥
वामं नकुलचाषाणां नोभयं शशसर्पयोः ॥ ३६ ॥
भासकौशिकयोश्चैव न प्रशस्तं किलोभयम् ॥
दर्शनं वा रुतं चापि न गोधाकृकलासयोः ॥ ३७ ॥
दूतैरनिष्टैस्तुल्यानामशस्तं दर्शनं नृणाम् ॥
कुलत्थतिलकार्पासतुषपाषाणभस्मनाम् ॥ ३८ ॥
पात्रं नेष्टं तथाऽङ्गारतैलकर्दमपूरितम् ॥
प्रसन्नेतरमद्यानां पूर्णं वा रक्तसर्षपैः ॥ ३९ ॥
शवकाष्ठपलाशानां शुष्काणां पथि सङ्गमाः ॥
नेष्यन्ते पतितान्तस्थदीनान्धरिपवस्तथा ॥ ४० ॥

शकुनान् शुभाशुभानाह,—मांसेति । मांसमाममत्र । उदकुम्भ इति अत्रोदकुम्भशब्देन पूर्णो रिक्तश्च घटो गृह्यते; तत्रातुरगृहे प्रविशन् पूर्णः, आतुरगृहान्निःसरन् रिक्त इति गृह्यते । आतपत्रं छत्रं, वृषः वृषभः, शुक्लवर्णाः पदार्थाः कार्पासास्थितकभस्मक्षारादिव्यतिरिक्ताः सुमनोदध्यक्षतमौक्तिकादयः । पूज्यन्ते श्लाघ्यन्ते । गताः प्राप्ताः । वर्धमानं शरावं, अन्ये तु विशिष्टमेव दर्पणं मङ्गल्यार्थं चषकं वर्धमानमाचक्षते । अलङ्कृता कन्या भूषणवती कन्या । केचित् 'वर्धमाना स्वलङ्कृता' इति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च, आलेपनधवलत्वादिस्वलङ्कृता तथा वर्धमाना इति । स्वस्तिकं मुक्तादामविशेषः, अन्ये स्वस्तिकं स्वस्तिकाकारं दूर्वाशकलमण्डितं धवलापर्णसिक्तं (?) मृण्मयं गोमयकृतं वा मङ्गल्यमवतारणकार्थं कुर्वते माङ्गलिकक्रस्त्रियः । मोदकाः लड्डुकाः; हिरण्यं स्वर्णं, अन्ये कपर्दकान्याहुः; अक्षतं लाजाः, अन्ये अक्षतानि यवधान्यान्याहुः; पात्रं तण्डुलभृतशरावमिच्छन्ति । रत्नानि माणिक्यादीनि । सुमनः इति शोभनमानसमित्यर्थः, वैद्यस्येति शेषः । नृपः पृथ्वीपतिः, अन्ये तु शोभनचित्तो राजेति आहुः । अप्रशान्तोऽनलः प्रज्वलितवैश्वानरः । वाजी घोटकः । चाषः करटासः । शिखी मयूरः । ब्रह्मदुन्दुभीत्यादि ।—ब्रह्म इति वेदः, दुन्दुभिः निःस्वानः, जीमूतः मेघः, एतेषां स्वनाः शब्दाः । सिंहेत्यादि । हेषितं वाजिध्वनिः । गजबृंहितं हस्तिस्वनः । रुतं

शब्दः, कौशिकं च इति उलूकस्य रुतमित्यर्थः । याम्रिनः इति राजभवनमित्यर्थः ॥२७—४०॥

मृदुः शीतोऽनुकूलश्च सुगन्धिश्चानिलः शुभः ॥
खरोष्णोऽनिष्टगन्धश्च प्रतिलोमश्च गर्हितः ॥ ४१ ॥

वायुं शुभाशुभमाह—मृदुरित्यादि ॥ ४१ ॥

ग्रन्थ्यर्बुदादिषु सदा छेदशब्दश्च पूजितः ॥
विद्रध्युदरगुल्मेषु भेदशब्दस्तथैव च ॥ ४२ ॥
रक्तपित्तातिसारेषु रुद्धशब्दः प्रशस्यते ॥
एवं व्याधिविशेषेण निमित्तमुपधारयेत् ॥ ४३ ॥
तथैवाकुष्टहाकष्टमाक्रन्दरुदितस्वनाः ॥
छर्द्या वातपुरीषाणां शब्दो वै गर्दभोष्ट्रयोः ॥ ४४ ॥
प्रतिषिद्धं तथा भग्नं क्षुतं स्खलितमाहतम् ॥
दौर्मनस्यं च वैद्यस्य यात्रायां न प्रशस्यते ॥ ४५ ॥
प्रवेशेऽप्येतदुद्देशादवेक्ष्यं च तथातुरे ॥
प्रतिद्वारं गृहे वास्य पुनरेतन्न गण्यते ॥ ४६ ॥
केशभस्मास्थिकाष्ठाश्मतुषकार्पासकण्टकाः ॥
खट्वोर्ध्वपादा मद्यापी वसा तैलं तिलास्तृणम् ॥४७॥
नपुंसकव्यङ्गभग्ननग्नमुण्डासिताम्बराः ॥
प्रस्थाने वा प्रवेशे वा नेष्यन्ते दर्शनं गताः ॥ ४८ ॥
भाण्डानां संकरस्थानां स्थानात् संचरणं तथा ॥
निखातोत्पाटनं भङ्गः पतनं निर्गमस्तथा ॥ ४९ ॥
वैद्यासनावसादो वा रोगी वा स्यादधोमुखः ॥
वैद्यं संभाषमाणोऽङ्गं कुड्यमास्तरणानि वा ॥५०॥
प्रमृद्याद्वा धुनीयाद्वा करौ पृष्ठं शिरस्तथा ॥
हस्तं चाकृष्य वैद्यस्य न्यसेच्छिरसि चोरसि ॥५१॥
यो वैद्यमुन्मुखः पृच्छेदुन्मार्ष्टि स्वाङ्गमातुरः ॥
न स सिध्यति वैद्यो वा गृहे यस्य न पूज्यते ॥५२॥
भवने पूज्यते वापि यस्य वैद्यः स सिध्यति ॥
शुभं शुभेषु दूतादिष्वशुभं ह्यशुभेषु च ॥ ५३ ॥
आतुरस्य ध्रुवं तस्माद् दूतादीन् लक्षयेद्भिषक् ॥

निमित्तान् शुभाशुभानाह—ग्रन्थीत्यादि ॥ ४२ ॥५३ ॥—

स्वप्नानतः प्रवक्ष्यामि मरणाय शुभाय च ॥ ५४ ॥
सुहृदो यांश्च पश्यन्ति व्याधितो वा स्वयं तथा ॥
स्नेहाभ्यक्तशरीरस्तु करभव्यालगर्दभैः ॥ ५५ ॥
वराहैर्महिषैर्वापि यो यायाद्दक्षिणामुखः ॥
रक्ताम्बरधरा कृष्णा हसन्ती मुक्तमूर्धजा ॥ ५६ ॥
यं वाकर्षति बद्ध्वा स्त्री नृत्यन्ती दक्षिणामुखम् ।
अन्त्यावसायिभिर्यो वाकृष्यते दक्षिणामुखः ॥५७॥
परिष्वजेरन् यं वापि प्रेताः प्रव्रजितास्तथा ॥
मूर्धन्याघ्रायते यस्तु श्वापदैर्विकृताननैः ॥ ५८ ॥
पिबेन्मधु च तैलं च यो वा पङ्केऽवसीदति ॥
पङ्कप्रदिग्धगात्रो वा प्रनृत्येत् प्रहसेत्तथा ॥ ५९ ॥
निरम्बरश्च यो रक्तां धारयेच्छिरसि स्रजम् ॥
यस्य वंशो नलो वापि तालो वोरसि जायते ॥६०॥
यं वा मत्स्यो ग्रसेद्यो वा जननीं प्रविशेन्नरः ॥
पर्वताग्रात् पतेद्यो वा श्वभ्रे वा तमसावृते ॥ ६१ ॥
ह्रियते स्रोतसा यो वा यो वा मौण्ड्यमवाप्नुयात् ॥
पराजीयेत बध्येत काकाद्यैर्वाऽभिभूयते ॥ ६२ ॥
पतनं तारकादीनां प्रणाशं दीपचक्षुषोः ॥
यः पश्येद्देवतानां च प्रकम्पमवनेस्तथा ॥ ६३ ॥
यस्य छर्दिर्विरेको वा दशनाः प्रपतन्ति वा ॥
शाल्मलीं किंशुकं यूपं वल्मीकं पारिभद्रकम् ॥६४॥
पुष्पाढ्यं कोविदारं वा चितां वा योऽधिरोहति ॥
कार्पासतैलपिण्याकलोहानि लवणं तिलान् ॥ ६५ ॥
लभेताश्नीत वा पक्वमन्नं यश्च पिबेत् सुराम् ॥
स्वस्थः स लभते व्याधिं व्याधितो मृत्युमृच्छति६६

पराजीयेतेति । पराजीयेत पराजितो भवतीत्यर्थः । तारकादीनां आदिग्रहणाच्चन्द्रादिग्रहणं, प्रणाशं दीपचक्षुषोः इति स्वप्नेऽकस्माद्दीपं नष्टं पश्यति चक्षुषी विगलिते पश्यतीत्यर्थः । देवतानां प्रकम्पमिति देवतानां प्रतिमानां कम्पमित्यर्थः । अवनेः पृथिव्याः । यूपः यज्ञपशुहिंसनकाष्ठं, पारिभद्रकः निम्बवृक्षः, कोविदारः काँञ्चनारः । लौहानि लौहमयानि वस्तूनि । पक्वमन्नं सिद्धमित्यर्थः; केचिदन्नस्थाने मांसमिति पठन्ति । सुरा पिष्टमयी न तु मद्यं, तस्य शोभनत्वात् । ऋच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥५४—६६॥

यथास्वं प्रकृतिस्वप्नो विस्मृतो विहतस्तथा ॥
चिन्ताकृतो दिवा दृष्टो भवन्त्यफलदास्तु ते ॥६७॥

विफलान् स्वप्नानरिष्टभूतान् दर्शयन्नाह,—यथास्वमिति । स्वस्याः प्रकृतेरनतिक्रमेण यथास्वं, यथा—वातप्रकृतौ विगच्छति संभ्रमेण च, पित्तप्रकृतौ संपश्येदपि च हुताशविद्युदुल्काः, श्लेष्मप्रकृतौ प्रसुप्तः सन् कमलहंसचक्रवाकं संपश्येदपि च जलाशयान् मनोज्ञान् । विस्मृतः अतिशयेन न स्मृतः, विहतः पूर्वं विरूपो दृष्टः स एवास्यानन्तरं विशिष्टेन स्वप्नेन हतः । उक्तं च,—"अकल्याणमपि स्वप्नं दृष्ट्वा तत्रैव यः पुनः । सौम्यं स्वप्ने पुमान् पश्येत् तस्य विद्यात् शुभं फलम्—" इति । तथा ग्रहणात् सुस्वप्नं अस्वपतां सद्यः फलत्वं महाफलत्वं सूच्यते । अन्ये तु 'विहितश्च यः' इति पठन्ति । दिवादृष्टः इति स्वप्न इति शेषः । भवन्त्यफलदास्तु ते इति तुशब्दः चकारार्थः, तेनातिह्रस्वातिदीर्घप्रथमयामदृष्टाश्चाफलदाः समुच्चीयन्ते । भवत्यफल एव सः इति केचित् पठन्ति ॥ ६७ ॥

ज्वरितानां शुना सख्यं कपिसख्यं तु शोषिणाम् ॥
उन्मादे राक्षसैः प्रेतैरपस्मारे प्रवर्तनम् ॥ ६८ ॥
मेहातिसारिणां तोयपानं स्नेहस्य कुष्ठिनाम् ॥
गुल्मेषु स्थावरोत्पत्तिः कोष्ठे मूर्ध्नि शिरोरुजि ॥६९॥
शष्कुलीभक्षणं छर्द्यामध्वा श्वासपिपासयोः ॥

हारिद्रं भोजनं वापि यस्य स्यात् पाण्डुरोगिणः ७०
रक्तपित्ती पिबेद्यश्च शोणितं स विनश्यति ॥

उत्तरतन्त्रपठितविशिष्टव्याधिषु विशिष्टमेव स्वप्नदर्शनारिष्टं दर्शयन्नाह,—ज्वरितानामिति ।–शुना सख्यमिति कुक्कुरेण सह मैत्रं, कपिसख्यमिति वानरमैत्रम् । प्रवर्तनशब्द उन्मादापस्माराभ्यां सह प्रत्येकं संबध्यते । गुल्मेषु गुल्मरोगेषु, स्थावरोत्पत्तिः वृक्षोत्पत्तिः, कोष्ठे उदरे । मूर्ध्नि मस्तके स्थावरोत्पत्तिः, शिरोरुजि मस्तकव्यथायाम् । छर्द्यां चणकादिपिष्टकृता सतिला तैलभृष्टा शष्कुली इत्युच्यते । अध्वा मार्गः तत्र गमनं, श्वासपिपासयोः । हारिद्रमिति हरिद्रारक्तभोजनलक्षणमित्यर्थः ॥ ६८—७० ॥—

स्वप्नानेवंविधान् दृष्ट्वा प्रातरुत्थाय यत्नवान् ॥ ७१ ॥
दद्यान्माषांस्तिलांल्लोहं विप्रेभ्यः काञ्चनं तथा ॥
जपेच्चापि शुभान् मन्त्रान् गायत्रीं त्रिपदां तथा ७२
दृष्ट्वा तु प्रथमे यामे सुप्याद् ध्यात्वा पुनः शुभम् ॥
जपेद्वाऽन्यतमं वेदे ब्रह्मचारी समाहितः ॥ ७३ ॥
न चाचक्षीत कस्मैचिद् दृष्ट्वा स्वप्नमशोभनम् ॥
देवतायतने चैव वसेद्रात्रित्रयं तथा ॥
विप्रांश्च पूजयेन्नित्यं दुःस्वप्नात् प्रविमुच्यते ॥ ७४ ॥

अशुभस्वप्नदर्शने किंचिच्चिकित्सितमाह,—स्वप्नानिति । प्रथमे यामे प्रथमप्रहरे । दृष्ट्वा विलोक्य दुःस्वप्नं । सुप्यात् शयीत । किं कृत्वा? ध्यात्वा शुभं कल्याणमित्यर्थः । यद्यपि प्रथमयामलक्ष्यस्वप्नस्य निष्फलत्वं कथितं तथापि दुःस्वप्नभयादयं विधिः कर्तव्यः । अन्यतमं एकतमं समाहितः सावधानः । न चाचक्षीत न च कथयेत् ॥ ७१—७४ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्रशस्तं स्वप्नदर्शनम् ॥
देवान् द्विजान्गोवृषभान् जीवतः सुहृदो नृपान् ७५॥
समिद्धमग्निं साधूंश्च निर्मलानि जलानि च ॥
पश्येत् कल्याणलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥ ७६ ॥
मांसं मत्स्यान् स्रजः श्वेता वासांसि च फलानि च ॥
लभन्ते धनलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥ ७७ ॥
महाप्रासादसफलवृक्षवारणपर्वतान् ॥
आरोहेद्द्रव्यलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥ ७८ ॥
नदीनदसमुद्रांश्च क्षुभितान् कलुषोदकान् ॥
तरेत् कल्याणलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥ ७९ ॥
उरगो वा जलौको वा भ्रमरो वापि यं दशेत् ॥
आरोग्यं निर्दिशेत्तस्य धनलाभं च बुद्धिमान् ॥८०॥
एवंरूपान् शुभान् स्वप्नान् यः पश्येद् व्याधितो नरः
स दीर्घायुरिति ज्ञेयस्तस्मै कर्म समाचरेत् ॥ ८१ ॥

अत ऊर्ध्वमिति । सुहृदः मित्राणि । समिद्धमग्निं प्रज्वलितं वह्निम् । कल्याणलाभाय इति शुभवस्तुप्राप्तये इत्यर्थः । अपगमः निवृत्तिः । नद्यः गङ्गाद्याः, नदाः प्रसिद्धाः, क्षुभितान् प्रचलितान् वृद्धिं गतानित्यर्थः, कलुषोदकान् यत एव क्षुभितान् अत एवाप्रशस्तोदकानित्यर्थः । उरगः सर्पः, दशेत् भक्षयेत् ॥ ७५—८१ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबंधसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां सूत्रस्थाने एकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

त्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातः पञ्चेन्द्रियार्थविप्रतिपत्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥२॥

पञ्चेन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि, तेषामर्थाः शब्दादयः, अर्थानां शब्दादीनां विप्रतिपत्तिः विपरीतावबोधो हीनातियोगेनेत्यर्थः । पञ्चग्रहणं कर्मेन्द्रियाणां उभयात्मकस्य मनसश्च निषेधार्थं; कर्मेन्द्रियाणां शरीरग्रहणेनैव ग्रहणात्; मनसस्तु इन्द्रियग्रहणेनैव ग्रहणं, मनोव्यतिरेकेण इन्द्रियाणां विषयग्रहणाभावात् ॥ १॥२॥

शरीरशीलयोर्यस्य प्रकृतेर्विकृतिर्भवेत् ॥
तत्त्वरिष्टं समासेन व्यासतस्तु निबोध मे ॥ ३ ॥

प्रागध्याये दूतादिज्ञेयबाह्यारिष्टं प्रतिपाद्यास्मिन्नध्याये आभ्यन्तरमरिष्टमाश्रयभेदेन त्रिविधं संक्षेपेण दर्शयन्नाह,—शरीरशीलयोरित्यादि । शरीरं पाञ्चभौतिकं प्राणिकायः; शीलं मानसो भावः, अन्ये तु शीलं समाधानयुक्तं मन इत्याचक्षते; प्रकृतिः स्वाभाविकः प्राणिनो निजो धर्मः; एतेषां शरीरशीलप्रकृतीनां त्रयाणां भावानां विकृतिः वैपरीत्यं यद् भवेत्तत् अरिष्टं मरणलक्षणं भवति । समासेन संक्षेपेण । अन्ये तु शरीरशीलयोर्या प्रकृतिस्तस्या या विकृतिस्तत् अरिष्टं मरणलक्षणं भवति इत्याचक्षते । प्रकृतेः प्रस्तावात् किंचिद्विचारः क्रियते, सा हि प्रकृतिर्जात्यादीन् षड्उपाधीन् अपेक्षते । तदुक्तं चरके,–"प्रकृतिर्हि जातिप्रसक्ता च कुलप्रसक्ता च देशानुपातिनी च कालानुपातिनी च वयोऽनुपातिनी च प्रत्यात्मनियता च–" इति । सर्वभेदेषु चकारकरणमन्योन्यसमावेशार्थं; तत्र जातिप्रसक्ता नाम तासु तासु मनुष्यादिजातिषु ते ते करणादयः स्वभावविशेषाः, वचनेषु च नाना विविधा एव व्यक्तादयो धर्माः, मनसि च धर्माधर्ममैथुनाहारप्रभृतयोऽपि भावाः; कुलप्रसक्ता नाम द्विजकुले तपःप्रियतादयः, क्षत्रियकुले समरप्रियतादयो धर्मविशेषा भवन्ति; देशानुपातिनी नाम, लाटकर्णाटादीनां काये वाचि मनसि च ते ते स्वभावविशेषा भवन्ति; कालानुपातिनी नाम देहादिषु दौर्बल्यादि आदानाद्यपेक्षं, गदेषु च दोषमलाद्यपेक्षिणी; वयोनुपातिनी नाम बाल्याद्यवस्थासु बालादौ सौकुमार्यादयो धर्माः; एतेषु त्रिष्वनुपातिशब्दप्रयोगात् संचारित्वं स्वभावगुणानामिष्टम् । प्रत्यात्मनियतेति आत्मनि आत्मनि नियता प्रतिपुरुषनियतेत्यर्थः । ते पुनः काये वाचि मनसि च स्वभावविशेषाः प्रतिपुरुषभेदभिन्ना दृश्यन्ते । एवं तावत् षोढा प्रकृतिर्भवत्येव । अन्ये तु "सप्तम्यपि भवेत् प्रायो देहे लक्षणहेतुकम् । उत्तमाधममध्यायुर्लिङ्गानां कारणं हि सा–"

इति मन्यन्ते। अन्ये तु प्रकृतिं सत्त्वरजस्तमोमयीं वातपित्तश्लेष्ममयीं वा मन्यन्ते॰। तस्याविकृतिः वैपरीत्यं यथा-प्रथमं सत्त्वप्रकृतिरनन्तरं रजस्तमःप्रकृतिः ॥ ३ ॥

शृणोति विविधान् शब्दान् यो दिव्यानामभावतः॥
समुद्रपुरमेघानामसंपत्तौ च निःस्वनान् ॥ ४ ॥
तान् स्वनान्नावगृह्णाति मन्यते चान्यशब्दवत् ॥
ग्राम्यारण्यस्वनांश्चापि विपरीतान् शृणोति च ॥५॥
द्विषच्छब्देषु रमते सुहृच्छब्देषु कुप्यति ॥
न शृणोति च योऽकस्मात्तं ब्रुवन्ति गतायुषम् ॥६॥

विप्रतिपत्तिं निर्दिशन्नाह,—शृणोतीति। विविधान् बहुप्रकारान् संजल्पपाठगीतवाद्यादीन्। दिव्यानां सिद्धकिन्नरगन्धर्वादीनाम्। समुद्रपुरमेघानामित्यत्र समुद्रादिभिः सह निःस्वनशब्दः प्रत्येकं संबध्यते। एतेन समुद्रादीनां असंपत्तौ अभावेऽपि तेषां शब्दान् शृणोतीत्यर्थः। पुरस्वनः पुरवासिप्राणिशब्दः; अन्ये तु पुरस्थाने नरमिति पठन्ति; अपरे चापमिति पठन्ति। तान् स्वनानित्यादि विद्यमानेषु वा समुद्रादिस्वनेषु तान्न गृह्णाति गृह्णाति वा अन्यप्रतिध्वनीन्। विपरीतान् इति ग्राम्यानारण्यानिव शृणोति आरण्यान् ग्राम्यानिव शृणोतीत्यर्थः। द्विषच्छब्देषु शत्रुशब्देषु। सुहृन्मित्रादिः ॥ ४—६ ॥

यस्तूष्णमिव गृह्णाति शीतमुष्णं च शीतवत् ॥
संजातशीतपिडको यश्च दाहेन पीड्यते ॥ ७ ॥
उष्णगात्रोऽतिमात्रं च यः शीतेन प्रवेपते ।
प्रहारान्नाभिजानाति योऽङ्गच्छेदमथापि वा ॥ ८ ॥

आतुरग्राह्यविरुद्धस्पर्शप्रतिपत्तिं दर्शयन्नाह,—यस्तूष्णमिति। अत्र शीतपीडका हि कफकृताः, तासां जाड्यादयो वेदनाविशेषाः प्राकृताः, दाहस्तु वैकृत इति। प्रहारो लगुडादिकृतः ॥७—८॥

पांशुनेवावकीर्णानि यश्च गात्राणि मन्यते ॥
वर्णान्यता वा राज्यो वा यस्य गात्रे भवन्ति हि ९

आतुरगतग्राह्यरूपविरुद्धप्रतिपत्तिं दर्शयन्नाह,—पांशुनेति। पांशुः धूलिः, अवकीर्णानि व्याप्तानि, राज्यः लेखाः नीललोहितादयः ॥ ९ ॥

स्नातानुलिप्तं यं चापि भजन्ते नीलमक्षिकाः ॥

आतुरगतामेव विरुद्धरसप्रतिपत्तिं दर्शयन्नाह,—स्नातेति। पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्तः इत्थंभूतमपि सुगन्धिकायं बहिर्मलवर्जितं यदा नीलमक्षिकाः श्रयन्ते तदासौ कालपक्वत्वादतिमधुरीभूतशरीरः, येन निर्मलशरीरं मक्षिकाभिः काम्यते इति। स्नातानुलिप्तमित्येतदरिष्टं वर्षावधिः ॥—

सुगन्धिर्वाति योऽकस्मात्तं ब्रुवन्ति गतायुषम्॥१०॥

आतुरगतग्राह्यगन्धविरुद्धप्रतिपत्तिं दर्शयन्नाह,—सुगन्धिरिति। सुगन्धिर्वा अकस्मात् सुगन्धिप्रयोगं विना भवतीति शेषः, इदमपि वार्षिकमरिष्टम्। आतुरगतपञ्चेन्द्रियार्थप्रतिपत्तिं निर्दिश्य आतुरग्राह्यपञ्चेन्द्रियार्थविप्रतिपत्तिनिर्देशाभिप्रायः॥१०॥

विपरीतेन गृह्णाति रसान् यश्चोपयोजितान् ॥
उपयुक्ताः क्रमाद्यस्य रसा दोषाभिवृद्धये ॥ ११ ॥
यस्य दोषाग्निसाम्यं च कुर्युर्मिथ्योपयोजिताः ॥
यो वा रसान्न संवेत्ति गतासुं तं प्रचक्षते ॥ १२ ॥

रसस्य देहमूलत्वेन प्रधानत्वात् तस्यैव विप्रतिपत्तिं दर्शयन्नाह,—विपरीतेनेति। मधुरोऽम्लः, अम्लो मधुर इत्यादि। उपयुक्ताः क्रमात् इति 'पूर्वं मधुरमश्नीयात्' इत्यादि क्रमः। गतासुं गतप्राणम्। एतदरिष्टं मासिकम् ॥ ११—१२ ॥

सुगन्धं वेत्ति दुर्गन्धं दुर्गन्धस्य सुगन्धिताम् ॥
गृह्णीतो वाऽन्यथा गंधं शान्ते दीपे च नीरुजः ॥१३॥
यो वा गन्धान्न जानाति गतासुं तं विनिर्दिशेत् ॥

गन्धग्रहणमधिकृत्याह,—सुगन्धमिति। शान्ते दीपे निर्वाणे प्रदीपे, यो गन्धं न जानाति। निरुजः नीरोगः पीनसादिरोगवर्जितः ॥ १३ ॥—

द्वन्द्वान्युष्णहिमादीनि कालावस्था दिशस्तथा ॥१४॥
विपरीतेन गृह्णाति भावानन्यांश्च यो नरः ॥

स्पर्शग्रहणमधिकृत्याह,—द्वन्द्वानीति। द्वन्द्वानि कष्टकराणि; आदिग्रहणात् स्पर्शग्राह्याणि स्निग्धादिवीर्याणि। कालावस्था प्रवातनिर्वातिवर्षादिः। दिशः इति अनेन मानसः स्पर्श उक्तः। द्विविधो हि स्पर्शः—स्पर्शेन्द्रियग्राह्यः, मानसश्च। तथा च तन्त्रान्तरम्—"स्पर्शेनेन्द्रियसंस्पर्शः स्पर्शो मानस एव च।" अन्यांश्च भावान् द्रव्यगुणकर्माणि विपरीतेन; एतदरिष्टमेकमासिकमिति। दिशो वैपरीत्येन गृह्णात्येतदरिष्टं त्रिमासिकं ॥ १४ ॥—

दिवा ज्योतींषि यश्चापि ज्वलितानीव पश्यति १५
रात्रौ सूर्यं ज्वलन्तं वा दिवा वा चन्द्रवर्चसम् ॥
अमेघोपप्लवे यश्च शक्रचापतडिद्गुणान् ॥ १६ ॥
तडित्वतोऽसितान् यो वा निर्मले गगने घनान् ॥
विमानयानप्रासादैर्यश्च संकुलमम्बरम् ॥ १७ ॥
यश्चानिलं मूर्तिमन्तमन्तरीक्षं च पश्यति ॥
धूमनीहारवासोभिरावृतामिव मेदिनीम् ॥ १८ ॥
प्रदीप्तमिव लोकं च यो वा प्लुतमिवाम्भसा ॥
भूमिमष्टापदाकारां लेखाभिर्यश्च पश्यति ॥ १९ ॥
न पश्यति सनक्षत्रां यश्च देवीमरुन्धतीम् ॥
ध्रुवमाकाशगङ्गां वा तं वदन्ति गतायुषम् ॥ २० ॥
ज्योत्स्नादर्शोष्णतोयेषु छायां यश्च न पश्यति ॥
पश्यत्येकाङ्गहीनां वा विकृतां वाऽन्यसत्त्वजाम् २१
श्वकाककङ्कगृध्राणां प्रेतानां यक्षरक्षसाम् ॥
पिशाचोरगनागानां भूतानां विकृतामपि ॥ २२ ॥
यो वा मयूरकण्ठाभं विधूमं वह्निमीक्षते ॥
आतुरस्य भवेन्मृत्युः स्वस्थो व्याधिमवाप्नुयात् ॥२३

रूपग्रहणमधिकृत्याह,—दिवा ज्योतींषीति। ज्योतींषि तारकादीनि. चन्द्रवर्चसमिति सूर्यमेव चन्द्रतेजःसमं पश्

तीत्यर्थः । अमेघोपप्लवे इत्यादि मेघैरनावृतेऽपि नभसि इन्द्रधनुर्विद्युल्लताः पश्यतीति शेषः । तडित्वतः विद्युद्युक्तान्, असितान् कृष्णान् मेघानिति संबन्धः । अमेघोपप्लवे शक्रचापतडिल्लतारिष्टं द्वित्रिमासिकम् । संकुलं व्याप्तम् । अम्बरं आकाशम् । मूर्तिमन्तं देवताकारं; अन्ये पुरुषाकारमित्याहुः। मेदिनीं पृथिवीं,धूमादिभिः आवृतामिव व्याप्तामिव, विभातीति शेषः, नेत्ररोगं विनापि धूमादिभिरावृतां मेदिनीं पश्यतीत्यर्थः । लोकं जगत् प्रदीप्तमिव ग्रीष्मकालादृतेऽपि ज्वलितमिव । आप्लुतमिव बुडितमिव, अम्भसा पानीयेन । भूमिं अष्टापदाकारामिति अष्टापदशब्देन लेखाभिः काष्ठसंताननिर्मितं चत्वरं क्रीडनार्थमुच्यते । अरुन्धतीं वशिष्ठभार्यां, ध्रुवं तारकाविशेषं, आकाशगङ्गाशब्देन श्लक्ष्णघनतारकसन्ततिर्नद्याकारोच्यते । आदर्शः प्रतिबिम्बदर्शनार्थं संपूर्णचन्द्रमाकारः कांस्यमय उच्यते । उष्णं घर्मः । ज्योत्स्नातपयोस्तु प्रतिच्छायां छायापुरुषं केचिन्मन्यन्ते । विकृतां प्रकृतेरन्यथाभूताम् । अन्यसत्त्वजां प्राण्यन्तरजाताम् । श्वा कुक्कुरः, कङ्कः कङ्कमल्लः । तस्य लक्षणमाह,—"कङ्कः स्यात् कङ्कमल्लाख्यो बाणपक्षार्हपक्षकः । लोहपृष्ठो दीर्घपादः पक्षाधःपाण्डुवर्णभाक्—" इति । भूतानां देवयोनीनाम् , अथवा भूतानि प्राणिनस्तेषां; विकृतामपि विकृतां विकृतिं गतां छायां पश्यतीति संबन्धः । यो वा मयूरकण्ठाभमित्यादि सुदीप्तखदिराङ्गारज्वलितं धूमरहितमपि मयूरकण्ठाभं नीलं धूमसदृशं पश्यतीत्यर्थः । अत्र दिवा ज्योतींषीत्यादि विधूमं वह्निमीक्षत इत्येतत्पर्यन्तेन ग्रन्थेन पञ्चविधं रूपमुक्तम् । तथाहि,-दिवा ज्योतींषीत्यादिना आकाशस्थरूपिद्रव्यरूपमुक्तं, आकाशरूपासंभवात्; यश्चानिलमित्यादिना वायुरूपमुक्तं; धूमनीहारेत्यादिना पृथ्वीरूपमुक्तं; प्रदीप्तमित्यादिना वह्निरूपमुक्तं, प्लुतमिवाम्भसेत्यनेनापां रूपमुक्तं, एवं पञ्चधा रूपमुक्तम् । भूमिमष्टापदाकारामित्यनेन भूमेर्विकृतिदर्शनमुक्तं, पूर्वं तु धूमाद्यावरणदर्शनमेवेति न पौनरुक्त्यम् । न पश्यन्ति सनक्षत्रामित्यनेन व्योमस्थानामदर्शनमुक्तं, दिवाज्योतींषीत्यादि तु पूर्वं दर्शनमुक्तं, अतो न पौनरुक्त्यम् । ज्योत्स्नादर्शोष्णतोयेष्वित्यादिना रूपस्यायोग उक्तः । अग्नेर्मिथ्याग्रहणमधिकृत्योक्तं यो वा मयूरकण्ठाभमित्यादिना । एतदरिष्टफलं दर्शयन्नाह,—आतुरस्य भवेन्मृत्युरिति ॥ १५—२३ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां सूत्रस्थाने त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

एकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातश्छायाविप्रतिपत्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः १
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय)॥२॥

अत्र छायाशब्दानन्तरं लुप्तादिशब्दनिर्देशात् ह्रीश्रीतुष्ट्यादिविप्रतिपत्तयो ग्राह्याः । वर्णप्रभाश्रिता या भवति सा छायाशब्देनोच्यते । छायाप्रभयोस्तु भेदः शास्त्रकारैरुक्तः । तथाच,—"वर्णमाक्रामति छाया प्रभा वर्णप्रकाशिनी । आसन्ना लक्ष्यते छाया प्रभादूराच्च लक्ष्यते,—इति । न केवलं वर्णप्रभाच्छायानां लक्षणभेदः, संख्याभेदोऽप्यस्ति; तथाहि,—चतुर्विधो वर्णः—गौरः, कृष्णः, श्यामः, गौरश्याम इति; प्रभा सप्तविधा—रक्ता, पीता, सिता, श्यावा, हरिता, पाण्डुरा, असिता इति; छाया पञ्चविधा—स्निग्धा, विमला, रूक्षा, मलिना, संक्षिप्ता, इति ॥ १ ॥ २ ॥

श्यावा लोहितिका नीला पीतिका वापि मानवम् ॥
अभिद्रवन्ति यं छायाः स परासुरसंशयम् ॥ ३ ॥

छायाविरुद्धप्रतिपत्तिं दर्शयन्नाह,—श्यावेत्यादि । अत्र यदि श्यावा लोहितिका नीलेत्यादयः प्राकृताश्छायास्तथाप्यभूतपूर्वा आकस्मिका विपर्ययेण या पुरुषमभिद्रवन्ति ता इह गृह्यन्ते; अभिद्रवन्ति अनुसरन्ति उपतिष्ठन्ति इत्यर्थः । परासुः गतप्राणः॥३॥

ह्रीरपक्रामते यस्य प्रभाधृतिस्मृतिश्रियः ॥
अकस्माद्यं भजन्ते वा स परासुरसंशयम् ॥ ४ ॥

पूर्वाध्यायनिर्दिष्टशीलविकृतिं तथा छायासदृशीं प्रभां निर्दिशन्नाह,—ह्रीति । ह्रीः लज्जा, प्रभा पूर्वोक्तलक्षणा, स्मृतिः पूर्वानुभूतस्मरणं, धृतिः नियमात्मिका, तुष्टिः सन्तोष इत्यर्थः, श्रीः कमनीयता । प्रभाविकृतिं विहाय अपराः शीलविकृतय इति । केचित् पठन्ति,—'ह्रीश्रियौ नश्यतो यस्य तेज ओजः स्मृतिः प्रभा'' । शेषं समं पठन्ति व्याख्यानयन्ति च,—श्रीः धनं; तेजः अत्र चेष्टालक्षणं बलमभिधीयते; ओजस्तु शुक्रं हृदयस्थं धातुधाम; शोभाधनतेजसां वैपरीत्यं वार्षिकमरिष्टं; स्मृतिबलादिविपर्ययः षाण्मासिकमरिष्टम् ॥ ४ ॥

यस्याधरौष्ठः पतितः क्षिप्तश्चोर्ध्वं तथोत्तरः ॥
उभौ वा जाम्बवाभासौ दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ ५ ॥
आरक्ता दशना यस्य श्यावा वा स्युः पतन्ति वा ॥
खञ्जनप्रतिमा वापि तं गतायुषमादिशेत् ॥ ६ ॥
कृष्णा स्तब्धाऽवलिप्ता वा जिह्वा शूना च यस्य वै ॥
कर्कशा वा भवेद्यस्य सोऽचिराद्विजहात्यसून् ॥७॥
कुटिला स्फुटिता वापि शुष्का वा यस्य नासिका ॥
अवस्फूर्जति मग्ना वा न स जीवति मानवः ॥ ८ ॥
संक्षिप्ते विषमे स्तब्धे रक्ते स्रस्ते च लोचने ॥
स्यातां वा प्रस्रुते यस्य स गतायुर्नरो ध्रुवम् ॥ ९ ॥
केशाः सीमन्तिनो यस्य संक्षिप्ते विनते भ्रुवौ ॥
लुनन्ति चाक्षिपक्ष्माणि सोऽचिराद्याति मृत्यवे १०

छायादिविप्रतिपत्त्यनन्तरं वैपरीत्यसामान्यादोष्ठादीनामवयवानां विकृतिं दर्शयन्नाह,—यस्येति । अधरौष्ठः अधस्तन ओष्ठः । पतितः लम्बायमानः । उत्तरः उपरितन ओष्ठः । ऊर्ध्वं क्षिप्तः चढित इत्यर्थः । जाम्बवाभासौ इति जम्बूफलसदृशौ, ओष्ठारिष्टेन दन्तारिष्टेन च सान्निपातिककालप्रमाणेन च । आरक्ता इत्यादि । अत्र श्यावदन्तत्वमरिष्टं [illegible] न

पुनर्विसूचीविषयमेव । खञ्जनप्रतिमा इति मर्दनादीभिरंगार-धूमानुरञ्जितमुपस्तरणं खञ्जनमुच्यते, यं खरजिमित्याहुः मृदङ्गवादकाः; अन्ये खञ्जरीटमाहुः, तद्वर्णः शुक्लकृष्ण इत्यर्थः । कृष्णेत्यादि विशेषतस्तु जिह्वावलिप्तेवावलिप्ता न पुनर्मलोत्पत्त्यादिना, प्रमेहपूर्वरूपे तु मलोत्पत्त्यानुलेपो लक्ष्यनिमित्तत्वात् अरिष्टं न भवति । शूना श्वयथुयुक्ता । विजहाति विशेषेण त्यजति । असून् प्राणान् । एतदरिष्टं पाक्षिकम् । कुटिलेत्यादि । कुटिला वक्रा । स्फुटिता विकसिता । अवस्फूर्जति शब्दायते । मग्ना बुडिता । एतदरिष्टं चक्षुररिष्टं च सप्तरात्रिकम् । संक्षिप्ते इति संक्षिप्ते संकुचिते । विषमे निम्नोन्नते । स्तब्धेऽत्र निश्चेष्टे । स्रस्ते अधःपतिते । स्यातां भवेताम् । केशा इति । सीमन्तः केशमार्गः । संक्षिप्ते संकुचिते, विनते अधः पतिते । लुनन्ति अनवरतं चलन्तीत्यर्थः । पक्ष्माणि चक्षुराच्छादनरोमाणि । भ्रुवावपि सीमन्तिन्याविति संबध्नन्ति केचित् । एतदरिष्टं स्वस्थस्य षड्रात्रादातुरस्य त्रिरात्रान्मरणाय । केचिदत्र सीमन्तारिष्टं तथा जिह्वानेत्रविकारारिष्टं च ज्वरविषयमेवाचक्षते, ज्वर एवैषामन्तेषु प्रदेशेषूक्तत्वात्; नैतदित्यन्ये, पुनर्वचनात्; तेषां ज्वर एवोक्तत्वात् पुनरिह तद्वचनमनर्थकमेव स्यात् ॥ ५—१० ॥

नाहरत्यन्नमास्यस्थं न धारयति यः शिरः ॥
एकाग्रदृष्टिर्मूढात्मा सद्यः प्राणान् जहाति सः ११
बलवान् दुर्बलो वापि संमोहं योऽधिगच्छति ॥
उत्थाप्यमानो बहुशस्तं पक्वं भिषगादिशेत् ॥ १२ ॥
उत्तानः सर्वदा शेते पादौ विकुरुते च यः ॥
विप्रसारणशीलो वा न स जीवति मानवः ॥ १३ ॥
शीतपादकरोच्छ्वासश्छिन्नश्वासश्च यो भवेत् ॥
काकोच्छ्वासश्च यो मर्त्यस्तं धीरः परिवर्जयेत् ॥१४॥
निद्रा न छिद्यते यस्य यो वा जागर्ति सर्वदा ॥
मुह्येद्वा वक्तुकामश्च प्रत्याख्येयः स जानता ॥ १५ ॥
उत्तरौष्ठं च यो लिह्यादुत्कारांश्च करोति यः ॥
प्रेतैर्वा भाषते सार्धं प्रेतरूपं तमादिशेत् ॥ १६ ॥

कायावयवक्रियाविप्रतिपत्तिमधिकृत्याह,—नाहरतीति । नाहरति न गिलति, आस्यस्थं मुखस्थम् । मूढात्मा विस्मृतशीलः । सद्यः इति तस्मिन्नेवाहनि प्राणक्षय इत्यवगन्तव्यम् । बलवानिति अत्र संमोहं मूर्च्छां, बहुशः वारंवारम् । पक्वं कालपक्वं मृत्युग्रस्तमित्यर्थः । एतदरिष्टं सप्तरात्रं जीविताबधिः । उत्तान इति शेते स्वपिति । विकुरुते मुहुर्मुहुस्तत्प्रसारणसंकोचौ करोति । विप्रसारणशीलः पादसंकोचनशीलः । एतदरिष्टं सद्योमरणकरम् । शीतपाद इति पादौ करौ उच्छ्वासश्च त्रयमेतद् यदा एकदैव शीतं भवति तदा एतदरिष्टं ज्ञेयम् । छिन्नश्वासश्च छित्वा छित्वा ऊर्ध्वं श्वसितीत्यर्थः । काकोच्छ्वासः इति काकवद्व्यात्ताननः श्वसितीत्यर्थः । एतदरिष्टं सद्योमरणकरम् । निद्रेत्यादि लिह्यात् स्वादयेत् । उत्कारान् उद्गारानित्यर्थः । प्रेतैः मृतैः सार्धं सहेत्यर्थः ॥ ११—१६ ॥

खेभ्यः सरोमकूपेभ्यो यस्य रक्तं प्रवर्तते ॥
पुरुषस्याविषार्तस्य सद्यो जह्यात् स जीवितम् ॥१७
वाताष्ठीला तु हृदये यस्योर्ध्वमनुयायिनी ॥
रुजाऽन्नविद्वेषकरी स परासुरसंशयम् ॥ १८ ॥
अनन्योपद्रवकृतः शोफः पादसमुत्थितः ॥
पुरुषं हन्ति नारीं तु मुखजो गुह्यजो द्वयम् ॥ १९ ॥
अतिसारो ज्वरो हिक्का छर्दिः शूनाण्डमेढ्रता ॥
श्वासिनः कासिनो वापि यस्य तं क्षीणमादिशेत् ॥
स्वेदो दाहश्च बलवान् हिक्का श्वासश्च मानवम् ॥
बलवन्तमपि प्राणैर्वियुञ्जन्ति न संशयः ॥ २१ ॥

शरीरदेशविशेषाश्रितव्याधिविशेषानरिष्टकृतान् दर्शयन्नाह;—खेभ्य इति । खेभ्यः स्रोतोभ्यः । जह्यात् त्यजेत् । वाताष्ठीलेति वाताष्ठीलेव वाताष्ठीला, न तु वातव्याधिपठिता वाताष्ठीलेह गृह्यते; अथ सैव हृदयमागत्य एवंलक्षणा यदा भवति तदा अरिष्टमिति । रुजान्नविद्वेषकरी इति अन्नविद्वेषकरीत्यर्थः । अनन्येति अनन्योपद्रवैः कृतः, कोऽर्थः? शोफस्यैवोपद्रवैः श्वासपिपासादौर्बल्यादिभिः कृत इत्यर्थः; इत्थंभूतः शोफः पादसमुत्थितः पुरुषं हन्ति, इत्थंभूतः श्वयथुर्मुखजो नारीं, इत्थंभूत एव शोफो गुह्यजो द्वयं पुरुषं नारीं च हन्तीति संबन्धः; अन्ये तु अन्यैरुपद्रवैः पाण्डुरोगादिभिः कृतः अन्योपद्रवकृतः, नान्योपद्रवैः पाण्डुरोगादिभिः कृतः अनन्योपद्रवकृतः, पाण्डुरोगोदरार्शःप्रभृतिश्वयथुकारणं विहायान्यकारणसमुत्थः पादशोफोऽसाध्यः, पाण्डुरोगादिकृतस्तु साध्य इति; अपरे तु 'अनन्योपद्रवगत' इति पठन्ति, अत्र अनन्यः स्वकीयोपद्रव उच्यते, अनन्योपद्रवं स्वकीयोपद्रवं श्वासपिपासादौर्बल्यादिकं गतः प्राप्त इत्यर्थः, स्वकीयोपद्रवं विहायान्योपद्रवपाण्डुरोगादिगतो नारिष्टमिति भावः; अपरे 'आननोपद्रवगत' इति मन्यन्ते, तत्र पादतलाच्छोफः आननं मुखमुपद्रवैः सह प्राप्त इत्यर्थः । अतिसार इति कासवतः श्वासवतो वा पुरुषस्य यदा अतिसारादयो भवन्ति तदा तं पुरुषं, क्षीणं मृतं आदिशेत् कथयेदित्यर्थः । एतदरिष्टं सप्तरात्रिकम् । स्वेद इति बलवानतिशयेन । वियुञ्जन्ति प्राणैः सह वियोगं कुर्वन्ति मारयन्तीत्यर्थः । एतदरिष्टं त्रिरात्रिकम् ॥१७—२१॥

श्यावा जिह्वा भवेद्यस्य सव्यं चाक्षि निमज्जति ॥
मुखं च जायते पूति यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ २२ ॥
वक्त्रमापूर्यतेऽश्रुभिः स्विद्यतश्चरणावुभौ ॥
चक्षुश्चाकुलतां याति यमराष्ट्रं गमिष्यतः ॥ २३ ॥
अतिमात्रं लघूनि स्युर्गात्राणि गुरुकाणि वा ॥
यस्याकस्मात् स विज्ञेयो गन्ता वैवस्वतालयम् ॥२४
पङ्कमत्स्यवसातैलघृतगन्धांश्च ये नराः ॥
मृष्टान्नगन्धांश्च ये वान्ति गन्तारस्ते यमालयम् ॥२५॥

यूका ललाटमायान्ति बलिं नाश्नन्ति वायसाः ॥
येषां वापि रतिर्नास्ति यातारस्ते यमालयम् ॥२६॥
ज्वरातिसारशोफाः स्युर्यस्यान्योन्यावसादिनः ॥
प्रक्षीणबलमांसस्य नासौ शक्यश्चिकित्सितुम् ॥२७॥
क्षीणस्य यस्य क्षुत्तृष्णे हृद्यैर्मिष्टैर्हितैस्तथा ॥
न शाम्यतोऽन्नपानैश्च तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥ २८ ॥
प्रवाहिका शिरःशूलं कोष्ठशूलं च दारुणम् ॥
पिपासा बलहानिश्च तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥ २९ ॥

श्यावेति । यस्य मुखं पूति मुखं सडितं भवतीत्यर्थः; एतत्रितयमपि समुदायेनैवारिष्टं; केचिदिदमरिष्टं सान्निपातिकमाहुः, अतएव मरणमर्यादापि तत्प्रमाणेनैव । वङ्केति । आपूर्यते म्रियते, अश्रुभिः चक्षुरम्भोभिः स्विद्यतः इति स्वेदयुक्तौ । आकुलतां याति इति ओदनमण्डादिनेव पूर्णेऽक्षिणी इत्यर्थः । गमिष्यतः गन्तुमिच्छतः पुरुषस्य । चरणाविति द्विवचने लब्धे उभशब्दो यौगपद्यस्य ज्ञापनार्थः । एतदरिष्टं मौहूर्तिकं प्राहरिकं च । अतिमात्रमिति । अत्र गात्राणि परिचारकैः संवाहकैश्चोत्थाप्यमानानि अकस्मात् कारणं विना लघूनि लघुतराणि, गुरूणि भारवन्ति; अथवा गुरूणि स्थूलानि, लघूनि कृशानि; स्युः भवेयुः । वैवस्वतः यमः, आलयं गृहं, गन्ताः गमिष्यतीत्यर्थः । पङ्केत्यादि । मृष्टान् गन्धान् ये पुरुषा वान्ति शोभनगन्धान् मुञ्चन्तीत्यर्थः । एतदरिष्टं वार्षिकम् । यूकेत्यादि । बलिं काकबलिम् । यस्य रतिर्नास्ति यस्य सुखं नास्ति, न रमते क्वापीत्यर्थः; परलोके बद्धरतित्वात्; एतदरिष्टं वार्षिकम् । ज्वरेत्यादि । अन्योन्यावसादिनः परस्परोपद्रविणः । बलं उत्साहलक्षणम् । प्रवाहिका अतिसारभेदः । उप समीपे स्थित इत्यर्थः ॥२२–२९

विषमेणोपचारेण कर्मभिश्च पुराकृतैः ॥
अनित्यत्वाच्च जन्तूनां जीवितं निधनं व्रजेत् ॥ ३० ॥

कस्मादेतान्यरिष्टान्युत्पद्यन्ते येभ्यो जीवितं निधनं यातीत्याह—विषमेणेति । प्रकृतेर्बलादीन् भावानवेक्ष्य कृतः उपचारः समोपचारः । तद्विपरीतः विषमोपचारः । पुराकृतैः पूर्वजन्मार्जितैः, कर्मभिः शरीरस्थापकैः, क्षीणैरित्यध्याहारः । अनित्यत्वात् अविनाशित्वादित्यर्थः । निधनं विनाशः । अन्येऽरिष्टादन्यतोऽपि मरणमुत्पद्यत इत्याहुः । तथाहि,—युक्तिव्यपाश्रयं मरणमुक्तं 'विषमेणोपचारेण' इत्यनेन, दैवव्यपाश्रयं तु मरणं 'कर्मभिश्च पुराकृतैः' इत्यनेनोक्तं, स्वभावादप्यनित्यं जीवितं भवतीति 'अनित्यत्वाच्च' इत्यनेनोच्यते, एतेन त्रिहेतुकं मरणमुक्तम् । ननु, सर्वत्रारिष्टमन्ते मरणायोत्पद्यते तत् कथं मरणे हेत्वन्तराण्युक्तानि? सत्यं, उल्लङ्घितचिकित्सामार्गैर्दोषैर्जन्यते मरणं रिष्टमपि च तथाविधैरेव दोषैर्जन्यते, अतएव एकसमाग्रीजनितमेवारिष्टमिति न दोष इति मन्यन्ते ॥ ३० ॥

प्रेतभूतपिशाचाश्च रक्षांसि विविधानि च ॥
मरणाभिमुखं नित्यमुपसर्पन्ति मानवम् ॥ ३१ ॥
तानि भेषजवीर्याणि प्रतिघ्नन्ति जिघांसया ॥
तस्मान्मोघाः क्रियाः सर्वा भवन्त्येव गतायुषाम् ३२

कस्मात् पुनर्मरणमप्रतिसाधनमित्यत आह,—प्रेता इति । प्रेताः प्राणिनो विगतिं प्राप्ताः, भूताः यमानुचराः, पिशाचाः पिशिताशनाः देवयोनयः, रक्षांसि रावणानुचरादीनि, उपसर्पन्ति समीपं गच्छन्ति, जिघांसया हन्तुमिच्छया, मोघाः निष्फलाः । अन्ये व्याख्यानयन्ति,—शारीरव्याधिषु क्रियावैफल्यहेतवः प्रागुक्ताः; तथाहि,—"सः स्थिरत्वान्महत्त्वाच्च धात्वनुक्रमणेन च । निहन्त्यौषधवीर्य्याणि मन्त्रान् दुष्टग्रहो यथा—" इति । आगन्तुषु पुनरत्र भूतानुबन्धाच्च क्रियावैफल्यं दर्शयति प्रेता इत्यादिना । तत्र प्रेताः अकृतैकोद्दिष्टा भविष्यत्पितृभेदाः, भूताः पिशाचभेदाः, रक्षांसि विविधानि च इति ब्रह्मराक्षसादिभेदैः विविधानि नानाप्रकाराणि इत्यर्थः । चकारद्वयमौषधवीर्योपघाते तुल्यसामर्थ्यं समुच्चिनोति । तथाहि,—यथा सः स्थिरत्वादित्यादौ शारीरव्याधिक्रियाप्रतिघातसामर्थ्यमुक्तं तथा आगन्तुव्याधिक्रियाप्रतिघातसामर्थ्यमप्यत्र प्रेतेत्यादौ ३१–३२॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां सूत्रस्थाने एकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

द्वात्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातः स्वभावविप्रतिपत्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः १
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

स्वभावशब्दानन्तरमादिशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः, तेन स्वभावादिविप्रतिपत्तिरित्यर्थः । स्वभावशब्देनात्र प्रकृतिरुच्यते ॥१॥२॥

स्वभावप्रसिद्धानां शरीरैकदेशानामन्यभावित्वं मरणाय । तद्यथा—शुक्लानां कृष्णत्वं, कृष्णानां शुक्लता, रक्तानामन्यवर्णत्वं, स्थिराणां मृदुत्वं, मृदूनां स्थिरता, चलानामचलत्वं, अचलानां चलता, पृथूनां संक्षिप्तत्वं, संक्षिप्तानां पृथुता, दीर्घाणां ह्रस्वत्वं, ह्रस्वानां दीर्घता, अपतनधर्मिणां पतनधर्मित्वं, पतनधर्मिणां अपतनधर्मित्वं, अकस्माच्च शैत्यौष्ण्यस्नैग्ध्यरौक्ष्यप्रस्तम्भवैवर्ण्यावसादनं च अङ्गानाम् ॥ ३ ॥

तां स्वभावविप्रतिपत्तिं संक्षेपेण तावन्निर्दिष्टुमाह,—स्वभावप्रसिद्धानामिति । अन्यभावित्वं गुणकर्मभ्यां कृत्वा, तथा विशिष्टद्रव्यांतरसंयोगाच्च; विशिष्टद्रव्यान्तरसंयोगश्च शिराणां दर्शनं ललाटे नासावंशे वा पिडकोत्पत्तिः इत्यादिना वक्ष्यमाणः । तत्र स्वभावसिद्धानां शरीरैकदेशानामन्यथाभावित्वं विस्तारेणोपदर्शयन्नाह,—तद्यथेति । अकस्माच्च शुक्लानां दशैकदेशानां निर्निमित्तं कार्ष्ण्यं मरणाय । कृष्णानां लोचनमध्यस्य तारुण्ये केशश्मश्रुलोम्नां च शुक्लत्वमरिष्टम् । रक्तानां नेत्रान्तपा-

दकरतलतालोष्ठजिह्वानामाकस्मिकमन्यवर्णत्वं श्वेतपीतकृष्णनीलत्वमरिष्टमिति । स्थिराणां कठिनानां केशश्मश्रुनखदन्तशिरास्नायुस्रोतःप्रभृतीनां मृदुत्वं कोमलत्वमरिष्टमिति । मृदूनां मांसशोणितमेदोमज्जशुक्रनाभिहृदययकृत्प्लीहप्रभृतीनां स्थिरत्वं काठिन्यं विकृतिरिति । केचिन्मृदूनामित्यत्र अदृढानामिति पठन्ति । चलानां वाताशयशिरासन्धिजिह्वादीनामस्पन्दत्वमरिष्टमिति । शिरा दशैव चला भवन्ति, तास्तु शारीरे च वक्ष्यति । अचलाः मांसमेदोऽस्थिनाभयस्तेषां चलत्वमरिष्टं, अन्ये तु नासाकर्णमांसादीनामित्याहुः । पृथूनां संक्षिप्तत्वमिति विस्तीर्णानां स्वल्पत्वं; तानि च शिरोललाटवक्षांसोरःपृष्ठादीनि तेषां संक्षिप्तत्वमरिष्टम् । संक्षिप्तानां दृष्टिमण्डलनखरोमगुल्फादीनां पृथुत्वमरिष्टम् । दीर्घाणां नयनभुजाङ्गुलिपर्वोच्छ्वासनादीनां ह्रस्वत्वमरिष्टम् । ह्रस्वानां जङ्घामेढ्रग्रीवादीनां दीर्घत्वमरिष्टम् । अपतनधर्मिणां पतनधर्मित्वमिति अकस्माच्चेति पतनधर्मित्वान्तैर्वक्ष्यमाणैश्च शैत्योष्ण्यादिभिः सह प्रत्येकं संबध्यते । शैत्येत्यादि हस्तपादोच्छ्वासादिषु स्वभावोष्णतायुक्तेषु शैत्यं, शीतत्वयुक्तेषु फूत्कारादिषु च औष्ण्यं, स्निग्धतायुक्तेषु नयनतारकादिषु रौक्ष्यं, अनभ्यक्तकेशत्वगादिषु रूक्षेषु स्निग्धत्वम् । प्रस्तम्भः प्रकर्षेण स्तब्धता । नेत्रयोरङ्गावयवानां च वैवर्ण्यं गौरश्यामादिवर्णानां वैपरीत्यम् । अवसादः अप्रवृत्तिः वैकल्यमित्यर्थः । केचिद्वैवर्ण्योपसर्जनं चाङ्गानामिति पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च उपसर्जनं तद्भावापत्तिरित्यर्थः ॥ ३ ॥

स्वेभ्यः स्थानेभ्यः शरीरैकदेशानामवस्रस्तोत्क्षिप्तभ्रान्तावक्षिप्तपतितविमुक्तनिर्गतान्तर्गतगुरुलघुत्वानि, प्रवालवर्णव्यङ्गप्रादुर्भावो वापि अकस्मात्, सिराणां च दर्शनं ललाटे, नासावंशे वा पिडकोत्पत्तिः, ललाटे प्रभातकाले स्वेदः, नेत्ररोगाद्विना वा अश्रुप्रवृत्तिः, गोमयचूर्णप्रकाशस्य वा रजसो दर्शनमुत्तमाङ्गे, निलयनं वा कपोतकङ्ककाकप्रभृतीनां, मूत्रपुरीषवृद्धिरभुञ्जानानां, तत्प्रणाशो भुञ्जानानां वा; स्तनमूलहृदयोरःसु च शूलोत्पत्तयः, मध्ये शूनत्वमन्तेषु परिम्लायित्वं विपर्ययो वा, तथा अर्धाङ्गे श्वयथुः, शोषोऽङ्गपक्षयोर्वा, नष्टहीनविकलविकृतस्वरता, विवर्णपुष्पप्रादुर्भावो वा दन्तमुखनखशरीरेषु, यस्य वाप्सु कफपुरीषरेतांसि निमज्जन्ति, यस्य वा दृष्टिमण्डले भिन्नविकृतानि रूपाणि आलोक्यन्ते, स्नेहाभ्यक्तकेशाङ्ग इव च यो भाति, यश्च दुर्बलो भक्तद्वेषातिसाराभ्यां पीड्यते, कासमानश्च तृष्णाभिभूतः, क्षीणश्छर्दिभक्तद्वेषयुक्तः सफेनपूयरुधिरोद्वामी हतस्वरः शूलाभिपन्नश्च मनुष्यः, शूनकरचरणवदनः क्षीणोऽन्नद्वेषी स्रस्तपिण्डिकांसपाणिपादो ज्वरकासाभिभूतः, यस्तु पूर्वाह्णे भुक्तमपराह्णे छर्दयति अविदग्धमतिसार्यते वा ज्वरकासाभिभूतः स श्वासात् म्रियते ॥ ४ ॥

बस्तवद्विलपन् यश्च भूमौ पतति स्रस्तमुष्कः ॥
स्तब्धमेढ्रो भग्नग्रीवः प्रनष्टमेहनश्च मनुष्यः ॥ ५ ॥

प्राग्विशुष्यमाणहृदय आर्द्रशरीरो, यश्च लोष्टं लोष्टेनाभिहन्ति, काष्ठं काष्ठेन हन्ति, तृणानि वा छिनत्ति, अधरोष्ठं दशति, उत्तरोष्ठं वा लेढि, आलुञ्चति वा कर्णौ केशांश्च; देवद्विजगुरुसुहृद्वैद्यांश्च द्वेष्टि, यस्य वक्रानुवक्रगा ग्रहा गर्हितस्थानगताः पीडयन्ति, जन्मर्क्षं वा यस्योल्काशनिभ्यामभिहन्यते होरा वा; गृहदारशयनासनयानवाहनमणिरत्नोपकरणगर्हितलक्षणनिमित्तप्रादुर्भावो वेति ॥ ६ ॥

स्वेभ्य इति । अवस्रस्तत्वं भ्रूपक्ष्मप्रभृतीनां स्थानादधः प्रलम्बनं, उत्क्षिप्तत्वं तेषामेवोर्ध्वगमनं, भ्रान्तत्वं चक्षुरादीनां भ्रमणं, अवक्षिप्तत्वं तेषामेव तिर्यक्क्षिप्तत्वं, पतितत्वं शिरोग्रीवादीनामधार्यमाणता, विमुक्तत्वं सन्धीनां मोक्षः, निर्गतत्वं बहिर्निःसरणं जिह्वानेत्रप्रभृतीनां, अन्तर्गतत्वं जिह्वानेत्रनासादीनामन्तःप्रवेशः, अनिर्गतत्वमिति केचित् पठन्ति, तत्रापि स एवार्थः, गुरुलघुत्वानि गुरूणि बाहुशिरःसक्थ्यादीनि, लघूनि अक्षिपक्ष्मादीनि, तेषां विपरीतत्वमरिष्टम्; अक्षिप्तत्वमित्यत्रावक्षिप्तमिति केचित् पठन्ति, तत्रापि स एवार्थः । प्रवालवर्णेत्यादि व्यङ्गानां क्षुद्ररोगविशेषाणां अकस्मात् अनिमित्तं प्रवालसदृशवर्णताप्रादुर्भावो भवतीत्यर्थः; प्रवालः विद्रुमः, स च समुद्रजातोऽत्यन्तरक्तो वल्लीविशेषः; व्यङ्गरोगस्य श्यावत्वं प्राकृतं रक्तत्वं वैकृतम् । शिराणामिति प्रवालवर्णानामित्यत्रापि चकारात् संबन्धनीयम्; अथवा प्राकृतं शिराणां दर्शनमरिष्टमिति । नासेत्यादि पिडकायाः प्रवालवर्णाया इत्यत्रापि ज्ञेयम् । नासावंशः नासास्थिदण्डः । अन्ये तु नासावंशे ललाटे च पिडकायाः उत्पत्तिं वाशब्दान्मन्यन्ते । ललाटे इति । अत्र प्रलेपज्वरेण इति शेषो ज्ञेयस्तन्त्रान्तरे दर्शनात् । नेत्ररोगादिति । अयं पाठो निबन्धेषु न पठितः, वृद्धैः पठितत्वादस्माभिरपि पठितः । गोमयेत्यादि । गोमयं गोपुरीषं तस्य रजःप्रकाशस्येत्यादि प्रथमं मासिकमरिष्टम् । निलयनं वेत्यादिद्वितीयं तु उत्तमाङ्ग इत्यत्रापि संबध्यते, निलयनमिति उपवेशनम् । मूत्रेति । स्तनमूलेत्यादि अत्रापि भुञ्जानानामेवेति बोद्धव्यम् । एतच्च मलप्रणाशेन सह यदा समुदितं भवति तदा अरिष्टमिति ज्ञेयम् । मध्ये इति मध्ये शूनत्वं, अन्तेषु हस्तपादादिषु परिम्लायित्वं शुष्कता, विपर्ययो वेति मध्ये शूनत्वमन्ते च परिम्लायित्वम् । एतदरिष्टं मासिकम् । तथा इति अर्धाङ्गे श्वयथौ सति अर्धे परिम्लायित्वमिति योज्यम् । अङ्गपक्षयोरिति पक्षः शरीरार्धम् । नष्टहीनेति नष्टस्वरता अत्यन्तस्वराभावः,

हीनस्वरता शब्दहस्वत्वं, विकलस्वरता गदगदादिस्वरत्वं, विकृतस्वरता स्वाभाविकस्य वैपरीत्यम् । विवर्णेति विवर्णपुष्पप्रादुर्भावः अनुज्ज्वलवर्णबिन्दुप्रादुर्भावो दन्तादिषु अरिष्टम् । यस्येति यस्य पुरुषस्य, अप्सु पानीयेषु, निमज्जन्ति अधःपतनं गच्छन्ति; एतदरिष्टं तु यत्र त्रयाणां अपि मज्जनं भवति तदारिष्टमिति ज्ञेयं, मासिकं चैतदरिष्टम् । यस्येति । भिन्नानि नानाविधानि गवाश्वप्रभृतीनां, विकृतानि बीभत्सानि त्रिभुजत्रिशिर आदित्वेन अधिकाङ्गानि, एकाक्ष्येकभुजैककर्णादित्वेन वा न्यूनाङ्गानि, यस्य पुरुषस्य दृष्टिमण्डलाभ्यन्तर एवंविधानि रूपाणि आलोक्यन्ते दृश्यन्ते तस्यारिष्टम् । अन्ये तु यस्य वा दृष्टिमण्डले अभिन्ने इति दृष्टिमण्डलविशेषणमभिन्ने इति कुर्वन्ति । अत्र भिन्न इत्यत्र अभिन्नेभ्यो भेदः आध्यात्मिकदोषेभ्यो वा भेदोऽभिप्रेतः । तत्र विकृतरूपावलोकनं सद्योऽरिष्टं पाञ्चवार्षिकं वा इति व्याख्यानयन्ति । स्नेहेति सर्वदा यद्येवं भवति तदाऽपीदमरिष्टम् । यश्च इति यः पुमान् दुर्बलः बलहीनो मांसहीनो वा तत्र कासतृष्णारुच्यतीसारा इति समुदितमरिष्टं दुर्बले नरे । क्षीणेति क्षीणे नरे यदा छर्द्यादय उपद्रवाः समुदिता भवन्ति तदारिष्टम् । शूनेति ज्वरकासाभिभूते क्षीणे नरे यदा शूनकरचरणाद्युपद्रवा भवन्ति तदा अरिष्टम् । स्रस्तपिण्डिकः शिथिलजानुगुल्फान्तरालस्थितमांसपिण्डः; स्रस्तशब्दः पिण्डिकादिभिः सह प्रत्येकं संबध्यते । अंसः स्कन्धः । यस्त्विति यथा शौनिकेन व्यापाद्यमानः बस्तः छगलकः, विलपन् शब्दं कुर्वन्, भूमौ पतति तद्वन्मनुष्योऽप्यरिष्टयुक्त इति । स्रस्तमुष्कः इति स्थानच्युताण्डः, स्तब्धमेढ्रः स्तब्धलिङ्गः, भग्नग्रीवः इति नतग्रीवः, प्रनष्टमेहनश्च इति अन्तःप्रविष्टलिङ्ग इत्यर्थः; अत्र चकारो वाशब्दार्थः, तेन स्तब्धमेढ्रो भवति प्रनष्टमेहनो वा भवतीत्यर्थः । प्रागिति यस्य शरीरमार्द्रमेवावतिष्ठते हृदयं प्रथममेव शुष्यति तस्यारिष्टं, एतदरिष्टं पाक्षिकम् । यश्च इति तृणानि छिनत्ति नखैरिति शेषः । अधरौष्ठं दशति इति अधस्तनमोष्ठं दन्तैर्गृह्णातीत्यर्थः । देवेति । सुहृत् मित्रं द्वेष्टि अप्रीतो भवति । एतदरिष्टं वार्षिकम् । यस्येति समाक्रान्तं राशिं मुक्त्वा पुनः पूर्वमेवभुक्तराशिं नक्षत्रं वा याति सः वक्रगः, पुनश्चानुगतएवोत्तरस्थाने अनुवक्रगः, गर्हितस्थानगता इति ग्रहा इति संबध्यते । तच्च गर्हितं निन्दितं स्थानं ज्योतिःशास्त्रादेवावगन्तव्यम् । जन्मर्क्षं जन्मनक्षत्रं, तेजःपिण्डनिपतनं उल्का, अशनिः विद्युदग्निभेदः, एताभ्यां यदा आकाशे उदितं जन्मनक्षत्रं, हन्यते तथा होरा जन्मराशिः सापि यदा उल्काशनिभ्यां हन्यत इत्यर्थः । गृहेत्यादि गृहादीनां यानि गर्हितलक्षणानि वास्तुविद्यादिषूक्तानि तन्निमित्तः तत्कारणः प्रादुर्भावः उत्पत्तिररिष्टस्येत्यर्थः, दाराः भार्या, यानं शिबिकारथादि, वाहनं हस्त्यादि, मणयः स्फटिकादयः । रत्नशब्दो गृहादिभिः सह प्रत्येकं संबध्यते । उपकरणानि घटपिठरसूर्पादीनि ॥ ४—६ ॥

भवन्ति चात्र ।

चिकित्स्यमानः सम्यक् च विकारो योऽभिवर्धते ॥
प्रक्षीणबलमांसस्य लक्षणं तद्गतायुषः ॥ ७ ॥
निवर्तते महाव्याधिः सहसा यस्य देहिनः ॥
न चाहारफलं यस्य दृश्यते स विनश्यति ॥ ८ ॥

सर्वविकाराणामनुक्तमरिष्टमभिनिर्दिशन्नाह,—चिकित्स्येत्यादि । महाव्याधिः वातव्याधिप्रमेहादिरष्टविधः; शोषादिः कायचिकित्सापठितो वा । सहसा वेगेनेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

एतान्यरिष्टरूपाणि सम्यग् बुध्येत यो भिषक् ॥
साध्यासाध्यपरीक्षायां स राज्ञः संमतो भवेत् ॥९॥

अरिष्टज्ञानफलं दर्शयन्नाह,—एतानीति । साध्यासाध्येत्यादि । स वैद्यः साध्यासाध्ययोः परीक्षायां नृपतेः श्लाघ्यः पूज्यः भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां सुश्रुतव्याख्यायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सूत्रस्थाने द्वात्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

त्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातोऽवारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

न वारणीयोऽवारणीयः; एतेन असाध्यव्याधीनधिकृत्य कृतोऽध्यायः अवारणीयः इत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

उपद्रवैस्तु ये जुष्टा व्याधयो यान्त्यवार्यताम् ॥
रसायनाद्विना वत्स ! तान् शृण्वेकमना मम ॥ ३ ॥

उपद्रवैरिति । यः पूर्वोत्पन्नं व्याधिं जघन्यकालजातो व्याधिरुपसृजति स तन्मूल एवोपद्रवसंज्ञः, जघन्यकालजातः पश्चात्कालजात इत्यर्थः । उपद्रवैस्त्विति तुशब्दोऽत्रावधारणार्थः, तेनेदमवधारयति—पूर्वाध्यायेऽरिष्टैर्मरणमभिहितं, अत्र तूपद्रवैरिति । केचिदुपद्रवैश्चेति तुशब्दस्थाने चकारं पठन्ति, चकारस्तु लक्षणेऽर्थे, तेन उपद्रवैर्लक्षणैर्जुष्टा इत्यर्थः; जुष्टाः सहिताः । रसायनाद्विना इति रसायनेन ह्यसाध्यो व्याधिरपि साध्यते प्रायशः । एकमनाः सावधानः । मम इति मम पार्श्वात् । व्याधयो यान्त्यसाध्यतामिति केचित्पठन्ति ॥ ३ ॥

वातव्याधिः प्रमेहश्च कुष्ठमर्शो भगन्दरम् ॥
अश्मरी मूढगर्भश्च तथैवोदरमष्टमम् ॥ ४ ॥
अष्टावेते प्रकृत्यैव दुश्चिकित्स्या महागदाः ॥

प्रथमं मूलव्याधयो भवन्ति पश्चादुपद्रवा इति मूलव्याधीन् दर्शयति,—वातव्याधिरिति ।—वातव्याधिरभिप्रेतो महच्छब्दापलापात् । अष्टावेते इत्यत्र द्वितीयं पुनरष्टग्रहणं सर्वेषां तुल्यत्वख्यापनार्थं; अन्ये त्वन्यथा समादधति, तत्तु विस्तरभयान्न लिखितम् । प्रकृत्यैव स्वभावेनैव । महागदाः इति मारणात्मकत्वात् असाध्यत्वाच्च महत्त्वमेषामिति । 'अष्टावेते महान्तस्तु व्याधयो दुस्तराः सदा'—इति केचित् पठन्ति ॥ ४ ॥—

प्राणमांसक्षयश्वासतृष्णाशोषवमीज्वरैः ॥ ५ ॥
मूर्च्छातिसारहिक्काभिः पुनश्चैतैरुपद्रुताः ॥
वर्जनीया विशेषेण भिषजा सिद्धिमिच्छता ॥ ६ ॥

यैरुपद्रवैर्जुष्टा असाध्या भवन्ति वातव्याध्यादयो रोगास्तानुपद्रवानाह,—प्राणमांसक्षय इत्यादि ।—उत्साहापचयः क्षय इत्यर्थः । चकारत्रयं वक्ष्यमाणशोफत्वकस्वापादीनां समुच्चयार्थम् । एतैरुपद्रवैर्जुष्टा इति अत्र बहुवचनं त्रिभिर्वा जुष्टा इति ख्यापनार्थम् । अन्ये 'प्राणमांसक्षयश्वासतृष्णाशोथवमीज्वरैः । मूर्च्छातिसारहिक्काभिः पुनश्चैतैरुपद्रवाः । वर्जनीया विशेषेण भिषजा सिद्धिमिच्छता'-इति पठन्ति ॥ ५—६ ॥

शूनं सुप्तत्वचं भग्नं कम्पाध्माननिपीडितम् ॥
नरं रुजार्तमन्तश्च वातव्याधिर्विनाशयेत् ॥ ७ ॥

प्रतिव्याधिनियतमरिष्टं विशिष्टं दर्शयन्नाह,—शूनमिति ।—शूनाद्युपद्रवसहितं पुरुषं वातव्याधिर्विनाशयेदिति संबन्धः । सुप्तत्वचं बधिरत्वचं, भग्नं वातेन त्रुटितं, रुजार्तमन्तश्च इति अन्तर्मध्ये रुजार्तं गम्भीरवेदनापीडितम् ; केचित् नरं 'रुजार्त्तिमन्तं च' इति पठन्ति; तत्र रुजा तोदादिलक्षणा, आर्तिः शूलम् ॥ ७ ॥

यथोक्तोपद्रवाविष्टमतिप्रस्रुतमेव वा ॥
पिडकापीडितं गाढं प्रमेहो हन्ति मानवम् ॥ ८ ॥

यथेति यथोक्तोपद्रवाविष्टमिति मक्षिकोपसर्पणादयः श्लैष्मिकाणां, वृषणावदरणादयः पैत्तिकानां, हृद्ग्रहादयो वातिकानां, तैः आविष्टं संयुक्तं मानवं प्रमेहो हन्ति । अतिप्रस्रुतमिति मुहुस्स्रवन्मूत्रम् । पिडकापीडितमिति पिडकाः शराविकाकच्छपिकादयः । गाढं अतिशयेन ॥ ८ ॥

प्रभिन्नं प्रस्रुताङ्गं च रक्तनेत्रं हतस्वरम् ॥
पञ्चकर्मगुणातीतं कुष्ठं हन्तीह कुष्ठिनम् ॥ ९ ॥

प्रभिन्नमिति प्रभिन्नप्रस्रुताभ्यां सह अङ्गशब्दः प्रत्येकं संबध्यते । हतस्वरमिति नष्टस्वरम् । पञ्चकर्मगुणातीतमिति अत्र वमनादीनां पञ्चकर्मणामप्राप्तं फलमित्येके; तत्तु न सम्यक्, यतः पञ्चशब्देन पञ्चमधात्वस्थिस्थितं कुष्ठमुक्तं; तत्र कर्माणि संशोधनसंशमनाभ्यङ्गगुग्गुलुशिलाजतुप्रभृतीनि, तेषां गुणाः फलानि, तेभ्योऽतीतं; एतदुक्तं भवति,—अस्थिगतकुष्ठं संशोधनादिभिरप्यप्राप्तविशेषं कुष्ठिनं हन्ति । अन्ये तु पूर्वरूपक्रियया सह रसादिधातूनां चतुर्णां क्रियासमूहः पञ्चकर्माणीति मन्यन्ते । तद्यथा—पूर्वरूपेषु संशोधनमुभयतः सेवेत; त्वक्प्राप्ते संशोधनालेपनानि, अत्र त्वक्शब्देन रसोऽभिधीयते; एवं शोणितमांसमेदसामपि चिकित्सितनिर्दिष्टं दर्शनीयम् । इह इति अस्मिन् शास्त्रे ॥ ९ ॥

तृष्णारोचकशूलार्तमतिप्रस्रुतशोणितम् ॥
शोफातीसारसंयुक्तमर्शोव्याधिर्विनाशयेत् ॥ १० ॥

तृष्णेत्यादि तृष्णारोचकाद्युपद्रवसहितं पुरुषमर्शोव्याधिर्विनाशयेदिति संबन्धः ॥ १० ॥

वातमूत्रपुरीषाणि क्रिमयः शुक्रमेव च ॥
भगन्दरात् प्रस्रवन्ति यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ ११ ॥

वातेत्यादि ॥ ११ ॥

प्रशूननाभिवृषणं रुद्धमूत्ररुजान्वितम् ॥
अश्मरी क्षपयत्याशु सिकता शर्करान्विता ॥ १२ ॥

प्रशूननाभीत्याद्युपद्रवसहितं पुरुषमश्मरी क्षपयति विनाशयति, आशु शीघ्रम् । सिकता शर्करान्वितेति सिकता वालुका, तत्सदृशा या शर्करा तया सहिता अश्मरी इत्यर्थः ॥१२॥

गर्भकोषपरासङ्गो मक्कल्लो योनिसंवृतिः ॥
हन्यात् स्त्रियं मूढगर्भे यथोक्ताश्चाप्युपद्रवाः ॥ १३ ॥

गर्भेत्यादि । गर्भकोषपरासङ्गप्रभृत्युपद्रवाः स्त्रियं हन्युः विनाशयेयुः, कस्मिन् सति मूढगर्भे; गर्भकोषपरासङ्गः इति गर्भाशयस्य परः अत्यर्थं आसङ्गः अतिशयेन निरोध इत्यर्थः; अन्ये तु स्वस्थानात् परस्थानं गत्वा गर्भस्य सङ्गो निरोध उत्पद्यते, अनेन प्रकारेण परासङ्ग इति कथयन्ति । मक्कल्लः इति गर्भिणीव्याकरणोक्तो ज्ञेयः, तत्राप्रजातायाश्चेति चकारान्न केवलं प्रजातायाः अप्रजाताया अपि मक्कल्लो भवति, तथा गर्भाशयात् च्युतगर्भाया योनिद्वाररक्तगर्भायाश्च रक्तं सुतमन्तःस्थितं पच्यमानं मक्कल्लसंज्ञं भवतीति ज्ञेयम् । योनिसंवृतिः योनिसंकोचनम् । यथोक्ताश्चाप्युपद्रवाः इति आक्षेपककासश्वासभ्रमादयो मूढगर्भनिदाने पठिताः । 'हन्युः स्त्रियं मूढगर्भा'इति केचित् पठन्ति । मूढगर्भा मूढगर्भसहिताम् ॥ १३ ॥

पार्श्वभङ्गान्नविद्वेषशोफातिसारपीडितम् ॥
विरिक्तं पूर्यमाणं च वर्जयेदुदरार्दितम् ॥ १४ ॥

पार्श्वेत्यादि पार्श्वौ भज्यतेऽनेनेति पार्श्वभङ्गः, वेदनाविशेषः । पूर्यमाणं विरिक्तं च इति विरेचनद्रव्यैर्बहुशो विरिक्तं पुनः पूर्यमाणं उदरार्दितं वर्जयेदिति ॥ १४ ॥

यस्ताम्यति विसंज्ञश्च शेते निपतितोऽपि वा ।
शीतार्दितोऽन्तरुष्णश्च ज्वरेण म्रियते नरः ॥ १५ ॥
यो हृष्टरोमा रक्ताक्षो हृदि संघातशूलवान् ॥
नित्यं वक्त्रेण चोच्छ्वस्यात् तं ज्वरो हन्ति मानवम् १६
हिक्काश्वासपिपासार्तं मूढं विभ्रान्तलोचनम् ॥
सन्ततोच्छ्वासिनं क्षीणं नरं क्षपयति ज्वरः ॥ १७ ॥
आविलाक्षं प्रताम्यन्तं निद्रायुक्तमतीव च ॥
क्षीणशोणितमांसं च नरं क्षपयति ज्वरः ॥ १८ ॥

कायचिकित्साव्याधीनुपद्रवैरसाध्यान् निर्दिशन्नाह,—यस्ताम्यतीति । यस्ताम्यति मुहुर्मुहुरिति मूर्छति । विसंज्ञः शेते संज्ञारहितः स्वपितीत्यर्थः । निपतितोऽपि वा इति संज्ञारहित इति शेषः । अन्तरुष्णश्च इति अन्तर्दाहयुक्तः । यो हृष्टरोमा इति हृष्टरोमा उद्धर्षितरोमा । हृदि संघातशूलवानिति अष्ठिलाबद्धवस्तुशूलवानित्यर्थः; अन्ये तु महाशूलवानिति मन्यन्ते । नित्यं वक्त्रेण चोच्छ्वस्यात् इति सर्वदा मुखेनोर्ध्वं श्वासं कुर्यादित्यर्थः ।

तं ज्वरो हन्ति मानवमिति तं मानवं ज्वरो हन्ति विनाशयतीत्यर्थः । हिक्केत्यादि । मूढं व्यामोहयुक्तमनसम् । विभ्रान्तलोचनं अत्यन्तघूर्णिताक्षम् । क्षपयति ज्वरः इति तत्क्षणादेवेति शेषः । आविलाक्षमिति आविलाक्षं ओदनमण्डवदश्रुपूर्णेक्षणम् । प्रताम्यन्तं प्रकर्षेण मोहं गच्छन्तम् । अतीव च इति अहर्निशमित्यर्थः, इत्थंभूतमाविलाक्षताद्युपद्रवसहितं नरं नाशयति ज्वर इति संबन्धः ॥ १५-१८

श्वासशूलपिपासार्तं क्षीणं ज्वरनिपीडितम् ॥
विशेषेण नरं वृद्धमतीसारो विनाशयेत् ॥ १९ ॥

ज्वरनिपीडितमित्यत्र स्थाने क्षीणं विस्रंसीपीडितमिति पठन्ति केचित् । अत्र विशेषेण वृद्धमिति अवृद्धमप्येवंभूतं विनाशयेत् वृद्धं पुनरतिशयेन विशेषेणेत्यर्थः; इत्थंभूतं नरं श्वासाद्युपद्रवसहितं अतिसारो विनाशयेदिति संबंधः । क्षीणं ज्वरनिपीडितमित्यत्रस्थाने 'क्षीणं बिंबिशीपीडितं' इति पठन्ति केचित् । अत्र बिंबिशीशब्देन प्रवाहिका उच्यते, भेडेनात्रोक्तं,—'प्रवाहिकामिति विदुः बिंबिशीं त्वपरे बुधाः'—इति ॥ १९ ॥

शुक्राक्षमन्नद्वेष्टारमूर्ध्वश्वासनिपीडितम् ॥
कृच्छ्रेण बहु मेहन्तं यक्ष्मा हन्तीह मानवम् ॥ २० ॥

कृच्छ्रेण बहुमेहन्तमिति । कृच्छ्रेण कष्टेन, बहु मेहन्तं क्षरन्तं, मलमिति शेषः । एतेनाहारस्यातिशयमलीभावः कथितः, यस्य चातिशयमलो निष्पद्यते तस्य पुनर्मांसरक्तक्षयो भवति, शुक्राक्षत्वाद्युपद्रवसहितं यक्ष्मा हन्तीति संबन्धः । इह इति अस्मन् शास्त्रे ॥ २० ॥

श्वासशूलपिपासान्नविद्वेषग्रन्थिमूढताः ॥
भवन्ति दुर्बलत्वं च गुल्मिनो मृत्युमेष्यतः ॥ २१ ॥

श्वासेत्यादि । ग्रन्थिमूढता इति गुल्मस्यादर्शनं, एते श्वासाद्युपद्रवा भवन्ति कस्येत्याह,—गुल्मिनो मृत्युमेष्यत इति गुल्मिनः गुल्मयुक्तस्य पुरुषस्य, मृत्युं मरणं, एष्यतः गमिष्यत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

आध्मातं बद्धनिष्यन्दं छर्दिहिक्कातृडन्वितम् ॥
रुजाश्वाससमाविष्टं विद्रधिर्नाशयेन्नरम् ॥ २२ ॥

आध्मातमिति । बद्धनिष्यन्दं बद्धमूत्रं रुद्धपूयगतिकं वा । कायचिकित्सायां यद्यपि विद्रधिर्न पठितः, तथापि इह गुल्मानन्तरमुपद्रवैः सोऽप्यसाध्यो भवति इति पठितः । समाविष्टमिति सहितं नरं विद्रधिर्नाशयेदिति संबन्धः ॥ २२ ॥

पाण्डुदन्तनखो यश्च पाण्डुनेत्रश्च मानवः ॥
पाण्डुसंघातदर्शी च पाण्डुरोगी विनश्यति ॥२३॥

पाण्डुरिति च मज्जगतदोषेण पाण्डुसंघातदर्शी चेति श्वेतद्रव्याणां संघातः समूहः तं, सर्वासु दिक्षु पश्यतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

लोहितं छर्दयेद्यश्च बहुशो लोहितेक्षणः ॥
रक्तानां च दिशां द्रष्टा रक्तपित्ती विनश्यति ॥ २४॥

लोहितमिति बहुशः इति बहुवारम् । लोहितेक्षणः इति रक्तनेत्रः, एतच्च पूर्ववन्मज्जगतदोषेणेति । रक्तानां च दिशां द्रष्टेति एतदपि मज्जगतदोषेण; रक्तानां द्रष्टेत्यत्र. केचिल्लोहितोद्गारदर्शी चेति पठन्ति । तत्रोद्गारेऽपि लोहितागमत्वेन लोहितदर्शित्वं च मज्जगतदोषेणैव, लोहितं रक्तं सर्वं वस्तु पश्यतीत्यर्थः । लोहिताकारदर्शी चेत्यपरे पठन्ति ॥ २४ ॥

अवाङ्मुखस्तून्मुखो वा क्षीणमांसबलो नरः ॥
जागरिष्णुरसन्देहमुन्मादेन विनश्यति ॥ २५ ॥

अवागिति अवाङ्मुखस्तु अधोमुखः, उन्मुखश्च इति ऊर्ध्वमुखः । बलशब्देनात्रोत्साहः कथ्यते । जागरिष्णुः जागरणशीलः । अन्ये 'अवाञ्ची वा उदञ्ची वा' इति पठन्ति तत्रापि स एवार्थः ॥ २५ ॥

बहुशोऽपस्मरन्तं तु प्रक्षीणं चलितभ्रुवम् ॥
नेत्राभ्यां च विकुर्वाणमपस्मारो विनाशयेत् ॥ २६॥

बहुश इति बहुशः बहुवारान् । अपस्मरन्तं अपस्मारवेगवन्तं, प्रक्षीणं पुरुषमिति शेषः । नेत्राभ्यां च विकुर्वाणमिति नेत्रद्वयं विकृतियुक्तं करोतीत्यर्थः । इत्थं च पुरुषमपस्मारवेगाद्युपद्रवसहितमपस्मारो विनाशयेदिति संबन्धः । य एते कायचिकित्सारोगोपद्रवास्ते समस्ता एवासाध्या इति ज्ञेयाः ॥ २६ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां सूत्रस्थाने त्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

चतुस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो युक्तसेनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥२॥

युक्तसेनीयमिति । युक्ता सेना यस्य स युक्तसेनो राजा इत्यर्थः; तमधिकृत्य कृतोऽध्यायो युक्तसेनीयः ॥ १ ॥ २ ॥

युक्तसेनस्य नृपतेः परानभिजिगीषतः ॥
भिषजा रक्षणं कार्यं यथा तदुपदेक्ष्यते ॥ ३ ॥
विजिगीषुः सहामात्यैर्यात्रायुक्तः प्रयत्नतः ॥
रक्षितव्यो विशेषेण विषादेव नराधिपः ॥ ४ ॥

नृपतेर्युक्तसेनस्य इति ससेनस्य गजतुरगरथपदातिलक्षणचतुरङ्गबलस्येत्यर्थः । अन्ये युक्तसेनस्येह मिलितसेनस्येति कथयन्ति । परान् शत्रून्; अभिजिगीषतः जेतुमिच्छत इत्यर्थः । विजिगीषुः जेतुमिच्छुः । सहामात्यैः इति क्रमागतैः पुरुषैः सहेत्यर्थः । यात्रायुक्तः इति दत्तप्रयाण इत्यर्थः । रक्षितव्यः इति सर्वेभ्य आगन्तुमृत्युभ्यः । विशेषेण अतिशयेन । विषं स्थावरजङ्गमकृत्रिमम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

पन्थानमुदकं छायां भक्तं यवसमिन्धनम् ॥
दूषयन्त्यरयस्तच्च जानीयाच्छोधयेत्तथा ॥
तस्य लिङ्गं चिकित्सा च कल्पस्थाने प्रवक्ष्यते ॥५॥

विषप्रयोगभेदं चिकित्सार्थं दर्शयन्नाह,—पन्थानमिति ।

पन्थानं मार्गं; स च विषेण दूषितः अश्वादिक्षुरक्षुण्णरेणुना रोमकूपनासाविवरादिषु विकारं जनयति । छायामिति विषेण वृक्षादिदूषणाच्छायादोषः, द्रव्यस्वभावाद्वा छायामपि विषं दूषयति । यवसमिति तृणमश्वादीनां मारणार्थम् । अरयः शत्रवः । तच्चेति पन्थादि जानीयात्, लिङ्गैः कृत्वेति शेषः । शोधयेत् चिकित्सेत । तस्य लिङ्गं चिकित्सा च कल्पस्थाने प्रवक्ष्यते ॥ ५ ॥

एकोत्तरं मृत्युशतमथर्वाणः प्रचक्षते ॥
तत्रैकः कालसंज्ञस्तु शेषा आगन्तवः स्मृताः ॥ ६ ॥

ननु, यद्यकालमृत्युरस्ति तदा विषादिभ्यो नृपतिरक्षणं युक्तं, विषभक्षकस्य लिङ्गचिकित्से च युक्ते, अथ नास्त्यकालमृत्युस्तदा किं फलं प्रयासेन इत्याशङ्क्याकालमृत्युं प्रमाणैः साधयन्नादावागममेव प्रमाणमाह,—एकोत्तरमिति । एकेनाधिकं मृत्युशतं अथर्वाणः अथर्ववेदविदः पुरुषाः प्रचक्षते कथयन्ति । तत्रैकः कालसंयुक्तः तत्र तेषां मृत्यूनां मध्ये एकः कालसंयुक्तः कालमृत्युरित्यर्थः । शेषा आगन्तवः स्मृताः इति शेषा उर्वरिता आगन्तवोऽपमृत्यवः स्मृताः कथिताः इत्यर्थः । तत्र गर्भवर्षेण सहितोत्तरशतवर्षैरेकोत्तरशतं मृत्यवः पूर्यन्ते; ततः शतादर्वागकालमृत्यवः, शतादनन्तरं कालमृत्युरिति केचिन्मन्यन्ते । अपरे ब्रुवते शतशब्दोऽत्रासंख्यावाचकः, उत्तरशब्दस्तु प्रधानवाचकः; तेन असंख्याः मृत्यवः, कारणानामसंख्येयत्वात्; एकश्च मृत्युः प्रधानं, स च कालमृत्युः कथ्यते । ननु, यो यस्मिन् काले म्रियते स तस्य कालमृत्युरेव, तत् कथमकालमृत्युरित्युच्यते? तथाचोक्तं—"नाकाले म्रियते कश्चित् नास्ति मृत्युरकालजः । यो यस्मिन् म्रियते काले मृत्युकालः स तस्य हि–" इति । व्यासभट्टारकेणाप्युक्तं,—"नाकाले म्रियते कश्चिद् विद्धः शरशतैरपि । कालप्राप्तस्य कौन्तेय! वज्रायन्ते तृणान्यपि"—इति । नैतदस्ति, उपमानादिप्रमाणैर्बहुधा आचार्यैरकालमृत्योः स्थापितत्वात् । तथाच,—"यथा वर्षमकाले च यथा पुष्पं यथा फलम् । यथा स्याद्दीपनिर्वाणमकाले मरणं तथा"—इति व्यासवचनमपि अर्जुनप्रोत्साहकमकालमृत्युस्थापकं दृश्यते । तथाहि,—"जलमग्निर्विषं शस्त्रं स्त्रियो राजकुलानि च । अकालमृत्यवो ह्येते तेभ्यो बिभ्यति पण्डिताः"–इति । अन्यैरप्युक्तं;–"कालः सुरैरपि हि वञ्चयितुं न शक्यो वक्ष्ये विधानमपमृत्युविनाशनाय । मृत्युर्भविष्यति कथंचन नापमृत्युर्व्यर्थास्तदा चरकसुश्रुतवाग्भटाद्याः"—इति । तस्मात् कालाकालयोर्मृत्युर्भवत्येवेति । अपरे, शेषा आगन्तवः स्मृताः इत्यस्याग्रतः, "विष्वग्वातादिभिर्यद्वद्दीपो वर्त्यादिसंयुतः । निर्वाप्यते क्षणाद्देही तथैवागन्तुमृत्युभिः"—इति श्लोकं पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च–विष्वग्वातः प्रबलवातः ॥६॥

दोषागन्तुजमृत्युभ्यो रसमन्त्रविशारदौ ॥
रक्षेतां नृपतिं नित्यं यत्नाद्वैद्यपुरोहितौ ॥ ७ ॥

अतस्तयो राजरक्षणे व्यापारं दर्शयन्नाह,—दोषेत्यादि । दोषाः वातादयः, आगन्तवः विषाभिघातादयः । रसमन्त्रविशारदौ इति यथासंख्येन रसविशारदो वैद्यः, मन्त्रविशारदः पुरोधाः । तत्र केचिद्रसविशारद इत्यत्रादिशब्दलोपात् रसवीर्यविपाकविशारदः, अथवा रसशब्देन रसवन्ति द्रव्याणि कथ्यन्ते, तेषां विशारदः, अथवा रसशब्दोऽत्र विषवाचकः तद्विशारदः इति कथयन्ति । विशारदः पण्डितः । मन्त्राणां ऋग्यजुःसामोक्तानां चेत्यर्थः । यत्नात् यत्नपरौ ॥ ७ ॥

ब्रह्मा वेदाङ्गमष्टाङ्गमायुर्वेदमभाषत ॥
पुरोहितमते तस्माद्वर्तेत भिषगात्मवान् ॥ ८ ॥

पुरोहितो वेदानधीते, वैद्यस्तु अथर्ववेदोक्तानां तदङ्गमायुर्वेदमिति वैद्यात् पुरोधसः प्राधान्यं दर्शयन्नाह,—ब्रह्मेति । ब्रह्मा आयुर्वेदमभाषत, किंविशिष्टं? अष्टाङ्गं; पुनः किंविशिष्टं? वेदाङ्गं, वर्तेत व्यवहरेदित्यर्थः । आत्मवान् बुद्धिमान् ॥ ८ ॥

संकरः सर्ववर्णानां प्रणाशो धर्मकर्मणाम् ॥
प्रजानामपि चोच्छित्तिर्नृपव्यसनहेतुतः ॥ ९ ॥

सर्वप्रजानां राजायत्ता स्थितिरिति राजरक्षणं यत्नेन कार्यमिति दर्शयन्नाह,—संकर इति । संकरः एकत्वं ब्राह्मणादीनां वर्णानां, दण्डाभावेनाचारापलोपात् । धर्मकर्मणामिति वर्णानामेव धर्मस्य कर्मणामन्येषामपि । अन्ये तु धर्मिकर्मणामिति पठन्ति । तत्र धर्मयोगादाश्रमाश्चत्वारो धर्मिणः, ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थयतयश्चत्वार आश्रमाः, तत्कर्मणां प्रणाशः । प्रजानामुच्छित्तिरिति दण्डाभावेन कृषिपाशुपाल्यवाणिज्यराजोपसेवानामभावाद् उच्छित्तिःउच्छेदो भवतीत्यर्थः । नृपव्यसनहेतुतः इति वर्णसंकरादयोऽनर्था राजव्यसनात् कारणाद्भवन्ति, तस्मात् राजा यत्नेन रक्षणीय इत्यर्थः । अन्ये नृपव्यसनहेतुका इति पठन्ति । तत्र उच्छित्तिरिति संबध्यते ॥ ९ ॥

पुरुषाणां नृपाणां च केवलं तुल्यमूर्तिता ॥
आज्ञा त्यागः क्षमा धैर्यं विक्रमश्चाप्यमानुषः ॥१०॥
तस्माद्देवमिवाभीक्ष्णं वाङ्मनःकर्मभिः शुभैः ॥
चिन्तयेन्नृपतिं वैद्यः श्रेयांसीच्छन् विचक्षणः ॥११॥

राज्ञो मनुजत्वसमानेऽपि अमानुषानुवर्तिभिर्गुणैर्देवत्वं साधयन्नाह,—पुरुषाणामिति । केवलं निश्चितं, मूर्तिः आकृतिः, आज्ञा अनुल्लङ्घनीय आदेशः, त्यागः कीर्तिधर्मार्थं बहुप्रकारो वित्तविसर्गः, क्षमा सर्वसहता, धैर्यं व्यसनेषु धीरता, विक्रमः पराक्रमः, अमानुषः एष गुणसमूहः अमानुषः मानुषेषु न संभवति इत्यर्थः । तस्मादिति अभीक्ष्णं अनवरतं, तस्मात् कारणात् देवमिव नृपतिं वैद्यश्चिन्तयेदिति संबन्धः । कैः कृत्वा चिन्तयेदित्याह,—वाङ्मनःकर्मभिः शुभैरिति ।—शुभैः शोभनैरित्यर्थः ॥ १०—११ ॥

स्कन्धावारे च महति राजगेहादनन्तरम् ॥
भवेत्सन्निहितो नित्यं सर्वोपकरणान्वितः ॥ १२ ॥

---

१ 'वैद्यः' इति पाठान्तरम् ॥

तत्रस्थमेनं ध्वजवद्यशःख्यातिसमुच्छ्रितम् ॥
उपसर्पन्त्यमोहेन विषशल्यामयार्दिताः ॥ १३ ॥
स्वतन्त्रकुशलोऽन्येषु शास्त्रार्थेष्वबहिष्कृतः ॥
वैद्यो ध्वज इवाभाति [1]नृपतद्विद्यपूजितः ॥ १४ ॥

वैद्यस्य सन्ततोपयोगित्वादुचितप्रदेशवासं निर्दिशन्नाह,—स्कन्धावार इति । स्कन्दवारे कटके । महति गुरुतरे । अनन्तरमिति अन्यान्तरायवर्जिते । सर्वोपकरणान्वितः इति यन्त्रशस्त्रक्षारौषधागदादियुक्तः । तत्रेति तत्रस्थमेनं ध्वजवत् पताकावत् । निर्मलगुणकीर्तनं यशः, ख्यातिः स्वाभाविकी स्तुतिः, समुच्छ्रितं वृद्धिं गतम् । उपसर्पन्ति समीपं गच्छन्ति । अमोहेन निश्चिन्तमनसा । विषशल्यामयार्दिताः इति अर्दिताः पीडिताः; तेन विषार्दिताः शल्यार्दिता आमयार्दिताश्चेत्यर्थः । वैद्यं बहुश्रुतं स्तुवन्नाह,—स्वतन्त्रेति । कुशलः प्रवीणः । अबहिष्कृतः इति नात्यन्तमकुशलः । नृपतद्विद्यपूजितः इति नृपैस्तद्विद्यैश्च पूजितः सम्मानितः, तद्विद्यैः वैद्यैरित्यर्थः ॥ १२—१४ ॥

वैद्यो व्याध्युपसृष्टश्च भेषजं परिचारकः ॥
एते पादाश्चिकित्सायाः कर्मसाधनहेतवः ॥ १५ ॥
गुणवद्भिस्त्रिभिः पादैश्चतुर्थो गुणवान् भिषक् ॥
व्याधिमल्पेन कालेन महान्तमपि साधयेत् ॥ १६ ॥

पादचतुष्टयं चिकित्सासाधकं दर्शयन्नाह,—वैद्य इति । व्याध्युपसृष्टः रोगी; परिचारकः शुश्रूषकः पुरुषः । कर्मसाधनहेतवः इति आरोग्यहेतव इत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥

वैद्यहीनास्त्रयः पादा गुणवन्तोऽप्यपार्थकाः ॥
उद्गातृहोतृब्रह्माणो यथाध्वर्युं विनाऽध्वरे ॥ १७ ॥

गुणवदिति वैद्यस्य प्राधान्यं दर्शयन्नाह,—वैद्येत्यादि । अध्वर्युः उपाध्यायः सर्वेषामुपदेष्टा । अध्वरे यज्ञे ॥ १७ ॥

वैद्यस्तु गुणवानेकस्तारयेदातुरान् सदा ॥
प्लवं प्रतितरैर्हीनं कर्णधार इवाम्भसि ॥ १८ ॥

पादत्रयव्यतिरेकेऽपि वैद्यक्रियायाः साफल्यं दर्शयन्नाह,—वैद्यस्त्विति । प्लवं नावं, प्रतितरै अन्तःप्रविष्टजलोत्क्षेपकैः पुरुषैः । कर्णधारः नौकाया नेता ॥ १८ ॥

तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा स्वयंकृती ॥
लघुहस्तः शुचिः शूरः सज्जोपस्करभेषजः ॥१९॥
प्रत्युत्पन्नमतिर्धीमान् व्यवसायी विशारदः ॥
सत्यधर्मपरो यश्च स भिषक् पाद उच्यते ॥ २० ॥

वैद्यादीनां गुणानाह,—तत्त्वेति । तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थः इति यथावदधीतशास्त्रो यथावज्ज्ञाततदर्थश्चेत्यर्थः । दृष्टकर्मा इति छेदादौ स्नेहादौ च कुशल इत्यर्थः । स्वयंकृती स्वप्रज्ञया चिकित्सायां प्रवृत्तः । लघुहस्त इति छेद्यादिक्रियासु वेपनादिदोषरहितः । शुचिः इति बाह्याभ्यन्तरशौचयुक्तः । शूरः विषादरहितः । सज्जोपस्करभेषजः इति सज्जानि प्रस्तुतानि उपस्कराणि अग्रोपहरणीयपठितानि यन्त्रशस्त्रादीनि भेषजानि च यस्य स तथा । प्रत्युत्पन्नमतिः योऽवस्थासु न मुह्यति । धीमान् इति अनुक्तदुरुक्तोहापोहलक्षणबुद्धियुक्तः । व्यवसायी विषमावस्थास्वपि चिकित्सां कुर्वन्न मुह्यति; अन्ये उत्साहीति मन्यन्ते । विशारदः पण्डितः, कृच्छ्रपदमात्रेषु न मुह्यति । सत्यं मिथ्याभाषणनिवृत्तिः; धर्मः अनेकसाधनसाध्यः ॥ १९—२० ॥

आयुष्मान् सत्त्ववान् साध्यो द्रव्यवानात्मवानपि ॥
आस्तिको वैद्यवाक्यस्थो व्याधितः पाद उच्यते ॥२१॥

आयुष्मानिति । आयुष्मान् दीर्घायुः । सत्त्ववान् क्लेशसहिष्णुः । साध्यः साध्यव्याधियुक्त इत्यर्थः । आत्मवान् अलोलुपः । आस्तिकः इति दत्तमस्ति हुतमस्ति परलोकोऽस्ति एवं मतिर्यस्य स आस्तिकः । वैद्यवाक्यस्थः वैद्यवचनकर इत्यर्थः ॥ २१ ॥

प्रशस्तदेशसंभूतं प्रशस्तेऽहनि चोद्धृतम् ॥
युक्तमात्रं मनस्कान्तं गन्धवर्णरसान्वितम् ॥ २२ ॥
दोषघ्नमग्लानिकरमविकारि विपर्यये ॥
समीक्ष्य दत्तं काले च भेषजं पाद उच्यते ॥ २३ ॥

प्रशस्तदेशसंभूतमिति । युक्तमात्रं युक्तप्रमाणं, मनस्कान्तं मनःप्रियं, दोषघ्नमिति दोषशब्देन वातादय इत्युच्यन्ते तद्दूषिता धातुमलाश्च, अथवा दोषहरं दुष्टिं हरति अदुष्टं न च कोपयति, अग्लानिकरं हर्षक्षयं न करोतीत्यर्थः । अविकारि विपर्यये इति विपर्यये व्यापत्तावप्यल्पविकारं निर्विकारं वा । समीक्ष्य दत्तमिति किमभिसमीक्ष्य आतुरोपक्रमोक्तान् परीक्ष्यानायुरादीन् देशान्तान्, कालावस्था पूर्वाह्णादिका वा ॥ २२ ॥ २३ ॥

स्निग्धोऽजुगुप्सुर्बलवान् युक्तो व्याधितरक्षणे ॥
वैद्यवाक्यकृदश्रान्तः पादः परिचरः स्मृतः ॥ २४ ॥

स्निग्ध इति । स्निग्धः प्रीतियुक्तः । अजुगुप्सुः इति अनिन्दकः, एतेन कष्टव्याधाववस्थास्वपि आतुरं न निन्दतीत्यर्थः । बलवान् इति बलवत्त्वात् सर्वक्लेशसहः । युक्तो व्याधितरक्षणे इति युक्तः निपुणः, एतेन व्याधितस्य रक्षणे तत्पर इत्यर्थः । वैद्यवाक्यकृत् इति वैद्यवाक्यमविकल्पं करोतीत्यर्थः । अश्रान्तः इति खेदरहितः । 'पादैश्चतुर्भिः संपूर्णैरेभिः कर्म प्रसिध्यति' इति केचिदध्यायान्ते पठन्ति । एतच्च न पठनीयं सर्वेषु निबन्धेषु अदर्शनात् ॥ २४ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां सूत्रस्थाने चतुस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

पञ्चत्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथात आतुरोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥२॥

यादृश आतुर उपक्रम्यो भवति तादृशोपक्रमणमधिकृत्य कृतोऽध्याय इत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

१ 'नृपतद्विधपूजितः' इति पाठान्तरम् ॥

आतुरमुपक्रममाणेन भिषजा आयुरादावेव परीक्षितव्यं; सत्यायुषि व्याध्यृत्वग्निवयोदेहबलसत्त्वसात्म्यप्रकृतिभेषजदेशान् परीक्षेत ॥ ३ ॥

उपक्रमणं चिकित्सा, सा तु दीर्घायुषि कर्तव्येत्याह,—सत्यायुषीति । सति विद्यमाने जीविते व्याध्यादीनां परीक्षा कर्तव्या । तत्र व्याधिः साध्यासाध्यभेदेन; ऋतवः इति अग्निवयोदेहबलानामृत्वायत्तत्वात्; अग्निः इति दीप्ताग्निमन्दाग्न्यादिभेदेन; वयः बाल्याद्यवस्थाभेदेन; देहबलं कृशस्थूलादिभेदेन; सत्त्वं गुणः, स चोत्तमादिभेदेन; सात्म्यं प्राणिना सेवितो यो मधुरादिरसो व्यायामादिर्वा सुखाय भवति तत् सात्म्यमुच्यते, एतदपि परीक्ष्यं; प्रकृतिः वातादिका; भेषजं औषधं परीक्ष्यमिति संबन्धः, दोषसात्म्यप्रकृत्याद्यपेक्षाणि बलवन्ति भेषजानि भवन्ति इति परीक्षा; देशः जाङ्गलानूपभेदेन, देशशब्दानन्तरं लुप्तादिशब्दनिर्देशादौषधकालादीन् परीक्षेत इति केचिद्वदन्ति ॥ ३ ॥

तत्र महापाणिपादपार्श्वपृष्ठस्तनाग्रदशनवदनस्कन्धललाटं दीर्घाङ्गुलिपर्वोच्छ्वासप्रेक्षणबाहुं विस्तीर्णभ्रूस्तनान्तरोरस्कं ह्रस्वजङ्घामेढ्रग्रीवं गम्भीरसत्त्वस्वरनाभिमनुच्चैर्बद्धस्तनमुपचितमहारोमशकर्णं पश्चान्मस्तिष्कं स्नातानुलिप्तं मूर्धानुपूर्व्या विशुष्यमाणशरीरं पश्चाच्च विशुष्यमाणहृदयं पुरुषं जानीयाद्दीर्घायुः खलु अयमिति । तमेकान्तेन उपक्रमेत् । एभिर्लक्षणैर्विपरीतैः अल्पायुः; मिश्रैर्मध्यमायुरिति ॥ ४ ॥

तत्र दीर्घायुषो लक्षणानि निर्देष्टुमाह,—तत्र महापाणीति । महच्छब्दः पादादिभिर्ललाटान्तैः सह प्रत्येकं संबध्यते । महत्त्वं च स्वैरङ्गुलैरुक्तप्रमाणत्वात् किंचिदाधिक्यम् । दीर्घशब्दोऽङ्गुलिप्रभृतिभिर्बाह्वन्तैः सह प्रत्येकं संबध्यते । दीर्घत्वमपि उक्तप्रमाणात् किंचिदाधिक्यं ज्ञेयम् । तत्र महत्त्वं विस्तारेण सह, दैर्घ्यं विस्तारं विना । अङ्गुलिपर्वाणि अङ्गुलिग्रन्थयः । प्रेक्षणानि लोचनानि । विस्तीर्णशब्दो भ्रूप्रभृतिभिरुरोन्तैः सह प्रत्येकं संबध्यते । मेढ्रं लिङ्गम् । गम्भीरशब्दोऽपि सत्त्वादिभिर्नाभ्यन्तैः सह प्रत्येकं संबध्यते । गम्भीरं गहनं, सत्त्वस्य गाम्भीर्यं प्राचुर्यमुच्यते, स्वरस्य गाम्भीर्यं सुस्निग्धानुद्धतत्वं, नाभेर्गभीरत्वं निम्नता । अनुच्चैर्बद्धस्तनमिति किंचिदुन्नतनिबिडस्तनम् । उपचितमहारोमशकर्णमिति उपचितौ मांसलौ महान्तौ विस्तीर्णौ लोमशौ कर्णौ यस्य तम् । पश्चान्मस्तिष्कमिति पश्चाद् ग्रीवाभागे मस्तिष्को रोमावर्तो विद्यते यस्य तम्; पार्श्वमस्तिष्कमन्ये पठन्ति, तत्र पार्श्वयोर्मस्तिष्कौ द्वौ आवर्तौ गण्डभागे यस्य इत्यर्थः; अपरे मस्तिष्कशब्देन मस्तकस्नेहं घृतिकामिति वदन्ति, स पश्चाद्भागे भवतीत्यर्थः; अन्ये तु 'उपचितमहारोमशकर्णपार्श्वन्यस्तमस्तिष्कं' इति समुदितं पदं पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च,—उपचिता मांसला महान्तो विस्तीर्णाः रोमशाः लोमवन्तः पार्श्वमस्तिष्का यस्य तम्; कर्णपार्श्वमस्तिष्कशब्देन कर्णस्य पार्श्वौ द्वौ तयोरेवोपरितनभागः मस्तिष्कं; काल्मस्तकमित्यन्ये पठन्ति । स्नातानुलिप्तमित्यादि; मूर्द्धानुपूर्व्या मस्तकानुक्रमेण, एतेन प्रथमं मस्तकादिशरीरं शुष्यति पश्चात् हृदयमित्यर्थः । खल्वयमिति खलु निश्चयेन , अयं पुरुषः । दीर्घायुषं ज्ञात्वा किं कुर्यादित्याह,—तमिति ।–तं पुरुषं, एकान्तेन एकनिश्चयेन अदोलायमानहृदयेनेत्यर्थः, उपक्रमेत् चिकित्सेत्; अन्येत्वाहुः एकान्तेन सातत्येनेत्यर्थः । अल्पस्यायुषो लक्षणमतिदेशेन निर्दिशन्नाह,—एभिरिति । अन्ये तत्रैतैर्लक्षणैरित्यादि पाठं पठन्ति । मध्यमायुषो लक्षणमाह,—मिश्रैरिति । अल्पायुर्दीर्घायुलक्षणैरित्यर्थः ॥ ४ ॥

भवन्ति चात्र ।

गूढसन्धिसिरास्नायुः संहताङ्गः स्थिरेन्द्रियः ॥
उत्तरोत्तरसुक्षेत्रो यः स दीर्घायुरुच्यते ॥ ५ ॥
गर्भात्प्रभृत्यरोगो यः शनैः समुपचीयते ॥
शरीरज्ञानविज्ञानैः स दीर्घायुः समासतः ॥ ६ ॥

प्रागनुक्तं दीर्घायुषो लक्षणमाह,—गूढेत्यादि । गूढाः गुप्ताः सन्धिशिरास्नायवो यस्येत्यर्थः । संहताङ्गः गूढाङ्गः । स्थिरेन्द्रियः इति अचलेन्द्रिय इत्यर्थः; अन्ये तु इन्द्रियशब्देन इन्द्रियाधिष्ठानं वदन्ति; तेन स्थिरेन्द्रियाधिष्ठान इत्यर्थः । एतेन विमुक्ताक्षित्वादयो भावास्तस्य न सन्तीत्युक्तम् । उत्तरोत्तरसुक्षेत्र इति उत्तरोत्तरं श्रेष्ठं, सुक्षेत्रः शोभनशरीरः । तत्र पादाङ्गुल्यौ प्रथमं क्षेत्रं, जङ्घे च जानुनी चेति द्वितीयमित्यादि यावत् केशान्तं च शिरश्चैव दशमं क्षेत्रमुच्यते इति । गर्भादिति शनैः इति क्रमेण, समुपचीयते वृद्धिं याति । कैः कृत्वा इत्याह,—शरीरज्ञानविज्ञानैः ।–तत्र शरीरवृद्धिः मेदःप्रभृतिका, ज्ञानविज्ञाने मानसौ धर्मौ, ज्ञानं तत्त्वावबोधः, विज्ञानं चित्रकादिकर्मकौशल्यं, समासतः संक्षेपतः । विज्ञानशब्दानन्तरं लुप्तादिशब्दनिर्देशादन्येऽपि शुभादयः । तदुक्तं,—"व्यञ्जनादिशुभा विद्या मेदो मेधादयो यशः । अल्पे वयसि यस्यैतन्न स जीवेत् कदाचन" ॥ ५ ॥ ६ ॥

मध्यमस्यायुषो ज्ञानमत ऊर्ध्वं निबोध मे ॥
अधस्तादक्षयोर्यस्य लेखाः स्युर्व्यक्तमायताः ॥ ७ ॥
द्वे वा तिस्रोऽधिका वापि पादौ कर्णौ च मांसलौ ॥
नासाग्रमूर्ध्वं च भवेदूर्ध्वं लेखाश्च पृष्ठतः ॥ ८ ॥
यस्य स्युस्तस्य परममायुर्भवति सप्ततिः ॥

प्रागनुक्तस्य मध्यमायुषो लक्षणं निर्दिशन्नाह,—मध्यमेति । अक्षयोः कोष्ठकास्थ्नोः, लेखाः राजयः, अधस्ताद्धस्तयोरित्यादि पाठं केचित् पठन्ति ॥ ७ ॥ ८ ॥—

जघन्यस्यायुषो ज्ञानमत ऊर्ध्वं निबोध मे ॥ ९ ॥
ह्रस्वानि यस्य पर्वाणि सुमहच्चापि मेहनम् ॥
तथोरस्यवलीढानि न च स्यात्पृष्ठमायतम् ॥ १० ॥
ऊर्ध्वं च श्रवणौ स्थानान्नासा चोच्चा शरीरिणः ॥
हसतो जल्पतो वापि दन्तमांसं प्रदृश्यते ॥
प्रेक्षते यश्च विभ्रान्तं स जीवेत्पञ्चविंशतिम् ॥ ११ ॥

प्रागनुक्तस्याल्पायुषो लक्षणं निर्देष्टुमाह,—जघन्यस्येति । जघन्यस्य अल्पस्य । मेहनं मेढ्रम् । तथोरस्यवलीढानीत्यत्र स्थाने केचिदन्यथा पाठं पठन्ति, स चाभावान्न लिखितः । तथोरस्यवलीढानीति, उरसि वक्षःस्थले, अवलीढानि आवर्तभेदः प्रतिलोमानुलोमत्वेन । विभ्रान्तं विशेषेण मोहयुक्तं यथा भवति । पञ्चविंशतिः वर्षाणीति शेषः ॥ ९ ॥ ११ ॥

अथ पुनरायुषो विज्ञानार्थमङ्गप्रत्यङ्गप्रमाणसारानुपदेक्ष्यामः । तत्र अङ्गानि अन्तराधिसक्थिबाहुशिरांसि, तदवयवाः प्रत्यङ्गानीति । तत्र, स्वैरङ्गुलैः पादाङ्गुष्ठप्रदेशिन्यौ द्व्यङ्गुलायते; प्रदेशिन्यास्तु मध्यमा अनामिका कनिष्ठिका यथोत्तरं पञ्चमभागहीना; चतुरङ्गुलायते पञ्चाङ्गुलविस्तृते प्रपदपादतले; पञ्चचतुरङ्गुलायतविस्तृता पार्ष्णिः; चतुर्दशाङ्गुलायतः पादः; चतुर्दशाङ्गुलपरिणाहानि पादगुल्फजङ्घाजानुमध्यानि; अष्टादशाङ्गुला जङ्घा, जानूपरिष्टाच्च द्वात्रिंशदङ्गुलमेवं पञ्चाशत्; जङ्घायामसमावूरू; द्व्यङ्गुलानि वृषणचिबुकदशननासापुटभागकर्णमूलनयनान्तराणि; चतुरङ्गुलानि मेहनवदनान्तरनासाकर्णललाटग्रीवोच्छ्रायदृष्ट्यन्तराणि; द्वादशाङ्गुलानि भगविस्तारमेहननाभिहृदयग्रीवास्तनान्तरमुखायाममणिबन्धप्रकोष्ठस्थौल्यानि; इन्द्रबस्तिपरिणाहांसपीठकूर्परान्तरायामः षोडशाङ्गुलः; चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्तः; द्वात्रिंशदङ्गुलपरिमाणौ भुजौ; द्वात्रिंशत्परिणाहावूरू; मणिबन्धकूर्परान्तरं षोडशाङ्गुलं; तलं षट्चतुरङ्गुलायामविस्तारं; अङ्गुष्ठमूलप्रदेशिनीश्रवणापाङ्गान्तरं मध्यमाङ्गुल्यौ पञ्चाङ्गुले; अर्धपञ्चाङ्गुले प्रदेशिन्यनामिके; सार्धत्र्यङ्गुलौ कनिष्ठाङ्गुष्ठौ; चतुर्विंशतिविस्तारपरिणाहं मुखग्रीवं; त्रिभागाङ्गुलविस्तारा नासापुटमर्यादा; नयनत्रिभागपरिणाहा तारका; नवमस्तारकांशो दृष्टिः; केशान्तमस्तकान्तरमेकादशाङ्गुलं; मस्तकादवटुकेशान्तो दशाङ्गुलः; कर्णावट्वन्तरं चतुर्दशाङ्गुलं; पुरुषोरःप्रमाणविस्तीर्णा स्त्रीश्रोणिः; अष्टादशाङ्गुलविस्तीर्णमुरः; तत्प्रमाणा पुरुषस्य कटी; सविंशमङ्गुलशतं पुरुषायाम इति ॥ १२ ॥

यदपेक्षया ललाटादीनां महत्त्वहस्वत्वाद्युक्तं तदेवाङ्गुलिमानेन निर्दिशन्नाह,—अथेति । साराः सत्त्वादिकाः । कानि पुनस्तान्यङ्गानि प्रत्यङ्गानि चेत्याह,—तत्रेति । अन्तराधिः शरीरमध्यभागः, कटिसन्धिमारभ्य पादाङ्गुलीर्यावत् सक्थि उच्यते । तदवयवाः इति अन्तराधिबाहुद्वयसक्थिद्वयशिरसामवयवा इत्यर्थः । तत्र पादाङ्गुष्ठात् प्रभृति यावन्मस्तकमनुक्रमेण मानं दर्शयन्नाह,—तत्रेति । तत्र तेषां प्रत्यङ्गानां मध्ये, पादाङ्गुष्ठः पादस्यैव प्रदेशिनी च, द्व्यङ्गुलायते अङ्गुलद्वयदीर्घे नखं विहायेति शेषः । प्रदेशिन्यास्तु इति प्रदेशिन्याः सकाशात् मध्यमाङ्गुली पञ्चमभागहीना, ततोऽपि मध्यमायाः सकाशादनामिका पञ्चमभागहीना, ततोऽपि अनामिकायाः कनिष्ठिका पञ्चमभागहीनेत्यर्थः । पञ्चमभागस्तु अर्धाङ्गुलमात्रः । चतुरङ्गुलायत इति पञ्चाङ्गुलेति प्रपदं पादाग्रं, पादतलं पादमध्यं; अन्ये 'षड्पञ्चाङ्गुलविस्तृते प्रपदपादतले' इति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च,–प्रपदं षडङ्गुलविस्तारं पंचाङ्गुलविस्तारं पादतलमिति । पञ्चचतुरङ्गुलेति पञ्चाङ्गुलायता चतुरङ्गुलविस्तारा इत्यर्थः । चतुर्दशाङ्गुलपरिणाहानि पादमध्यगुल्फमध्यजङ्घामध्यजानुमध्यानीत्यर्थः, परिणाहः वर्तुलता चतुर्दशाङ्गुलमानरज्ज्वावेष्टनमित्यर्थः । अन्ये त्रयोदशाङ्गुलपरिणाहानीति पठन्ति । अष्टेत्यादि जङ्घाशब्देन गुल्फजानुमध्यमुच्यते, सा अष्टादशाङ्गुलप्रमाणा दैर्घ्येण । अन्ये चतुर्विंशत्यङ्गुला जङ्घेति पठन्ति । जानूपरिष्टाच्चेत्यादि उपरिष्टात् उपरितनविभागः, जानुनोऽधःसन्धिमारभ्य कटिसन्धिर्यावत् द्वात्रिंशदङ्गुलो दैर्घ्येणेत्यर्थः, एवं पञ्चाशत् । जङ्घाजानूपरिष्टाच्चेत्येकत्र मिलिताः पञ्चाशदङ्गुला भवन्ति । जङ्घेति जङ्घयोरायामेन दैर्घ्येण समावूरू अपि अष्टादशाङ्गुलावित्यर्थः । जानुन उपरि वङ्क्षणसन्धिपर्यन्तमूरुः । द्व्यङ्गुलानीति वृषणं अण्डं, विस्तारे द्व्यङ्गुलं, अधरोष्ठाधस्तात् चिबुकं तदपि द्व्यङ्गुलम् । अर्धं बहिरर्धं मांसवेष्टितमिति दशनाः द्व्यङ्गुलाः । नासापुटभाग इति द्वयोर्नासापुटयोर्भागो बहिर्भागः प्रत्येकमङ्गुलद्वयप्रमाणमित्यर्थः । नयनान्तराणि नयनयोर्मध्यम् । अत्रापि पाठान्तराणि सन्ति, तान्यभावान्न लिखितानि । चतुरङ्गुलानीति मेहनं उच्छ्रायहीनं चतुरङ्गुलं शशजातेः पुंसः, सोच्छ्रायं तु षडङ्गुलम् । व्यात्तस्य मुखस्यान्तरमपि चतुरङ्गुलं, नासावंशो दैर्घ्येण चतुरङ्गुलः, कर्णललाटग्रीवाणां उच्छ्रायः दीर्घत्वं चतुरङ्गुलम् । दृष्ट्यन्तराणीति दृष्टी अत्र कृष्णतारके मसूरदलप्रमाणे भवतः, तयोर्दृष्ट्योरन्तरं चतुरङ्गुलम् । द्वादशेत्यादि भगः योनिः, तस्य विस्तारः रन्ध्रः, तस्य परिणाहः द्वादशाङ्गुलः, इदं तु भगप्रमाणं हस्तिनीजातिस्त्रिया ज्ञेयं, कामशास्त्रोक्तत्वात् । मेहननाभ्योरन्तरं द्वादशाङ्गुलं, तथा नाभिहृदययोर्ग्रीवाहृदययोः स्तनयोश्चान्तरमिति ज्ञेयम् । मुखायामः मुखदैर्घ्यं, एतच्च चिबुकादारभ्य ललाटं यावद् द्वादशाङ्गुलम् । मणिबन्धप्रकोष्ठाभ्यां सह स्थौल्यशब्दः प्रत्येकं संबध्यते; तत्र मणिबन्धस्य पाणिमूलस्य परिणाहो द्वादशाङ्गुलः, प्रकोष्ठस्य परिणाहो द्वादशाङ्गुलः । प्रकोष्ठो मणिबन्धोपरिष्टात् चतुरङ्गुलः कलाविकेत्यर्थः । इन्द्रबस्तीति इन्द्रबस्तेः जङ्घामध्यस्य परिणाहः षोडशाङ्गुलः । अंसपीठः बाहुशिरः, कूर्परः भुजमध्यं, तयोः अन्तरायामः दैर्घ्यं, षोडशाङ्गुल इत्यर्थः । षोडशाङ्गुल इत्यस्य स्थाने केचिद्विंशत्यङ्गुल इति पठन्ति । पूर्वं जङ्घामध्यं चतुर्दशाङ्गुलपरिणाहमिति यत्प्रोक्तं तत् गुल्फाश्रितं जङ्घामध्यं ज्ञेयं, इह तु जान्वाश्रितं अतो न विरोधः । चतुर्विंशतीति हस्तोऽत्र कूर्परादिमध्यमाङ्गुल्यन्तपर्यन्तो ज्ञेयः । द्वात्रिं-

शदिति। मणिबन्धः पाणिमूलं, कूर्परं कुहणिका, तयोः अन्तरं मध्यं षोडशाङ्गुलं, अष्टादशाङ्गुलमित्यपरे। तलमिति तलमत्र हस्ततलं षडङ्गुलायामं, चतुरङ्गुलविस्तारम्। अङ्गुष्ठेति अङ्गुष्ठमूलस्य प्रदेशिन्याश्चान्तरं पञ्चाङ्गुलं, मध्यमाङ्गुली पञ्चाङ्गुला चेत्यर्थः। अङ्गुष्ठमूलकनिष्ठिकेत्यादि पाठं केचित् पठन्ति। अर्धेत्यादि सार्धचतुरङ्गुले प्रदेशिन्यनामिके अङ्गुल्यौ दैर्घ्येणेत्यर्थः। सार्धेति दैर्घ्येणेति शेषः। चतुर्विंशतीति चतुरङ्गुलिविस्तारं मुखं, विंशत्यङ्गुलिपरिणाहा ग्रीवेत्यर्थः; अन्ये चतुर्विंशत्यङ्गुलिविस्तारमुरः, चतुर्विंशत्यङ्गुलविस्तारा ग्रीवा इति पाठान्तरार्थं मन्यन्ते। त्रिभागेति अङ्गुलस्य त्रिभागेन सहाङ्गुलं त्रिभागाङ्गुलं तावन्मात्रस्तिर्यक्स्थित एको नासापुटः; अन्ये तु 'त्रिभागहीनाङ्गुलिविस्तारा नासापुटमर्यादा' इति पाठं मन्यन्ते; तेषां मते तरुणास्थिहीनस्य एकस्यैव नासारन्ध्रस्य, प्रमाणं तु तरुणास्थिसहितयोर्द्वयोरपि नासापुटयोः। नयनेति नयनत्रिभागो द्वियवप्रमाणः, तत्परिणाहा तारका कृष्णभाग इत्यर्थः। नवमेति तारकानवमांशो दृष्टिमण्डलं शल्यतन्त्राभिहितप्रमाणं, शालाक्यतन्त्रप्रमाणं तु मसूरदलमात्रमेव अतो न दोषः; अथवा तारकानवांशेनापि मसूरदलमात्रमेव भवति, तारकाशब्देनात्रापि कृष्णविभागः। केशान्तेति केशान्तः शङ्खयोरुपरि, मस्तशब्देनात्र मस्तकमध्यविभागो रोमावर्तान्वितः, तत्र केशान्तमस्तकयोरन्तरमेकादशाङ्गुलम्। मस्तकादिति मस्तकात् मस्तकमध्यविभागात्। अवटुः केशान्त इति अवटुः कृकाटिका किरिड़िकेति लोके, केशान्तस्तत्केशपर्यन्तः तयोरन्तरं दशाङ्गुलम्। कर्णेत्यादि कर्णद्वयस्य योऽवटुः तयोरन्तरं चतुर्दशाङ्गुलं पश्चात्कर्णयोरित्यर्थः; न पुनः कर्णावटुोरेवान्तरं, तदन्तरस्याल्पप्रमाणत्वात्। पुरुषोर इति श्रोणिः अत्र उरुसन्धेरधस्तात् स्मरमन्दिरोपरितनदिग्भागः, हृदयादूर्ध्वं कण्ठस्याधः पुरुषोरो द्वादशाङ्गुलं तत्प्रमाणा स्त्रीश्रोणिरित्यर्थः। अन्येषां मते चतुर्विंशत्यङ्गुलविस्तारमुर इति; तन्मते स्त्रीश्रोणिरपि तत्प्रमाणेति। अष्टादशेत्यादि अष्टादशाङ्गुलविस्तीर्णमुरः स्त्रिया इत्यर्थः, तत्प्रमाणा अष्टादशाङ्गुलविस्तीर्णा पुरुषस्य कटी। पूर्वोक्तप्रमाणमेकत्वेनाह,—सविंशेति विंशत्या अङ्गुलैः सह शतं सविंशमङ्गुलशतं, पुरुषायामः पादाग्रावस्थितस्योर्ध्वबाहोः पुरुषस्य दैर्घ्यम्॥ १२॥

भवन्ति चात्र।

पञ्चविंशे ततो वर्षे पुमान् नारी तु षोडशे॥
समत्वागतवीर्यौ तौ जानीयात् कुशलो भिषक्॥१३॥

तत्र स्त्रीश्रोणिपुरुषोरःप्रभृतीनां यौवन एव यथोक्तप्रमाणता भवति, न त्वल्पे वयसि इत्याह—पञ्चविंश इति। एतेन पञ्चविंशे वर्षे पुरुषं समत्वागतवीर्यं जानीयात्, तयोश्च समत्वागतवीर्ययोरेव यथोक्तं प्रमाणं भवति। अन्यत्राप्युक्तं, "वर्षेऽथ पञ्चविंशे नरः समन्वितबलः षोडशे नारी। अर्हति मानोन्मानं जीवितभागे चतुर्थे वा-" इति। समत्वागतवीर्याविति समत्वं परिपूर्णत्वमागतं वीर्यं ययोस्तौ समत्वागतवीर्यौ, रसादिधातुपरिपूर्त्या वीर्यपूर्तिः, परिपूर्णसर्वधातुकावित्यर्थः। अन्ये त्वेवं पठन्ति समत्वागतवीर्याविति सम्यगनु पश्चादागतं वीर्यमुपचयलक्षणं ययोरिति च व्याख्यानयन्ति॥ १३॥

कैः पुनरङ्गुलैरिदं मानमुक्तमित्याह,—देह इति। एष देहः स्वैरङ्गुलैर्यथावदुक्तमानेन अनुकीर्तितः कथित इत्यर्थः॥-

देहः स्वैरङ्गुलैरेष यथावदनुकीर्तितः॥
युक्तः प्रमाणेनानेन पुमान् वा यदि वाऽङ्गना॥ १४॥
दीर्घमायुरवाप्नोति वित्तं च महदृच्छति॥
मध्यमं मध्यमैरायुर्वित्तं हीनैस्तथाऽवरम्॥ १५॥

उक्तप्रमाणप्रयोजनं दर्शयन्नाह,—दीर्घेत्यादि। मध्यमैः इति मध्यमलक्षणैः। वित्तं धनं, अवरं हीनं भवति। तथा तेन प्रकारेण। कैरित्याह,—हीनैः हीनलक्षणैरित्यर्थः॥१४—१५॥

अथ सारान् वक्ष्यामः-स्मृतिभक्तिप्रज्ञाशौर्यशौचोपेतं कल्याणाभिनिवेशं सत्त्वसारं विद्यात्; स्निग्धसंहतश्वेतास्थिदन्तनखं बहुलकामप्रजं शुक्रेण; अकृशमुत्तमबलं स्निग्धगम्भीरस्वरं सौभाग्योपपन्नं महानेत्रं च मज्ज्ञा; महाशिरःस्कन्धं दृढदन्तहन्वस्थिनखमस्थिभिः; स्निग्धमूत्रस्वेदस्वरं बृहच्छरीरमायासासहिष्णुं मेदसा; अच्छिद्रगात्रं गूढास्थिसन्धि मांसोपचितं च मांसेन; स्निग्धताम्रनखनयनतालुजिह्वौष्ठपाणिपादतलं रक्तेन; सुप्रसन्नमृदुत्वग्रोमाणं त्वक्सारं विद्यादिति। एषां पूर्वं पूर्वं प्रधानमायुःसौभाग्ययोरिति॥ १६॥

सारेणाप्यायुर्निर्दिशन्नाह,—अथेति। स्मृतिः स्मरणं, प्रज्ञा कालत्रयात्मिका बुद्धिः, शौर्यं सर्वकर्मसु अविषादिता, कल्याणाभिनिवेशं कल्याणविषये यत्नपरम्। सत्त्वसारं विद्यात् इति सत्त्वगुणबहुलं जानीयादित्यर्थः। स्निग्धेति स्निग्धसंहतश्वेतशब्दास्त्रयोऽपि अस्थिदन्तनखैः सह प्रत्येकं संबध्यते। संहतं घनम्। बहुलकामप्रजमिति बहुलकामं बहुप्रजमित्यर्थः। शुक्रेण कृत्वा सारं विद्यादिति संबन्धः। उपपन्नमिति युक्तमित्यर्थः। मज्ज्ञेति मज्जधातुना कृत्वा सारं विद्यादिति संबन्धः। महाशिर इति महाशब्दः शिरस्कन्धाभ्यां सह संबध्यते। दृढशब्दः दन्तहन्वस्थिनखैः सह प्रत्येकं संबध्यते। अस्थिभिः दृढैः कृत्वा सारं विद्यादिति संबन्धः। स्निग्धेति स्निग्धशब्दः मूत्रस्वेदस्वरैः सह प्रत्येकं संबध्यते। बृहच्छरीरं इति प्रबलकायं, आयासासहिष्णुमिति कष्टकारिकर्माक्षमम्। मेदसेति मेदसा कृत्वा सारं जानीयादिति संबन्धः। अच्छिद्रगात्रमिति अनिम्नशरीरमित्यर्थः। गूढेत्यादि गूढास्थिसन्धिः गुप्तहड्डसन्धिरित्यर्थः। मांसोपचितमिति मांसलशरीरमित्यर्थः। मांसेनेति मांसेन कृत्वा सारं विद्यादिति संबन्धः। स्निग्धेति स्निग्धताम्रशब्दौ पाणितलान्तैर्नखादिभिः सह प्रत्येकं संबध्येते। रक्तेन इति रुधिरेण कृत्वा

सारं विद्यादित्यर्थः। सुप्रसन्नेति सुप्रसन्नमृदुशब्दौ त्वग्रोमभ्यां सह प्रत्येकं संबध्येते। त्वक्सारं रससारं; त्वक्शब्देन त्वक्स्थो रसोऽभिहितः। इत्येषामिति एषां पूर्वोक्तसाराणां मध्ये, पूर्वं पूर्वं प्रधानं यो यः पूर्वः सः स प्रधानमित्यर्थः। कयोः प्रधानं श्रेष्ठमित्याह,—आयुःसौभाग्ययोरिति।—सौभाग्यं सर्वस्यापि प्रतिभासमानत्वम्॥ १६॥

भवति चात्र।

विशेषतोऽङ्गप्रत्यङ्गप्रमाणादथ सारतः॥
परीक्ष्यायुः सुनिपुणो भिषक् सिध्यति कर्मसु॥१७॥

अङ्गप्रत्यङ्गमानसारज्ञानफलमाह,—विशेषतः इति परस्परव्यावर्तनेन इत्यर्थः। एतेन विपरीतव्रणदूतादिच्छायाशरीरस्वभावविप्रतिपत्त्युपद्रवासाध्यतादिभिश्चायुर्निश्चित्य विशेषतो महाललाटेत्यादिलक्षणभेदेन प्रवरावरमध्यमान्यायूंषि परीक्ष्य भिषक् सिध्यतीत्यर्थः। केचित् सामान्यतोऽङ्गप्रत्यङ्गेत्यादि पठन्ति। तेषां मते सामान्यस्थूलवृत्त्या इत्यर्थः॥ १७॥

व्याधिविशेषास्तु प्रागभिहिताः; सर्व एवैते त्रिविधाः-साध्या, याप्याः, प्रत्याख्येयाश्च। तत्र एतान् भूयस्त्रिधा परीक्षेत-किमसौ औपसर्गिकः, प्राक्केवलोऽन्यलक्षण इति। तत्र, औपसर्गिको यः पूर्वोत्पन्नं व्याधिं जघन्यकालजातो व्याधिरुपसृजति स तन्मूल एवोपद्रवसंज्ञः; प्राक्केवलो यः प्रागेवोत्पन्नो व्याधिरपूर्वरूपोऽनुपद्रवश्च; अन्यलक्षणो यो भविष्यद्व्याधिख्यापकः, स पूर्वरूपसंज्ञः। तत्र, सोपद्रवमन्योन्याविरोधेनोपक्रमेत, बलवन्तमुपद्रवं वा; प्राक्केवलं यथास्वं प्रतिकुर्वीत; अन्यलक्षणे तु आदिव्याधौ प्रयतेत॥ १८॥

तिलकालकन्यच्छव्यङ्गादयः प्राक्केवला व्याधयः कथ्यन्ते, व्याधिस्वभावात् पूर्वरूपमन्तरेणापि प्रागेवोत्पद्यन्त इत्यर्थः। अन्येति यो भाविनं व्याधिं ख्यापयति स पूर्वरूपसंज्ञः। व्याधीनां बहुत्वात् कः प्रथमं प्रतिकरणीय इत्याह,-तत्रेति। सह उपद्रवेण वर्तते इति सोपद्रवः मूलव्याधिरित्यर्थः, तथा उपद्रवः उत्तरकालजो व्याधिः, अन्योन्याविरोधेन उभयाविरोधेनेत्यर्थः, बलवन्तमुपद्रवं वा इति बलवन्तमुपद्रवं प्रथमं वोपक्रमेत अन्योन्याविरोधेनेति संबन्धः। यथास्वमिति यथास्वं यथात्मीयचिकित्सितम्। अन्यलक्षणेत्यादि अन्यलक्षणे पुनः पूर्वरूपसंज्ञिते, आदिव्याधौ प्रयतेत प्रयत्नं कुर्वीत, यथास्वमित्यनुवर्तते॥ १८॥

भवति चात्र।

नास्ति रोगो विना दोषैर्यस्मात्तस्माद्विचक्षणः॥
अनुक्तमपि दोषाणां लिङ्गैर्व्याधिमुपाचरेत्॥ १९॥

व्याधीनामानन्त्याद्दोषभेदेनानुक्तस्य व्याधेर्दोषव्यपेक्षया चिकित्सार्थं, तथा रोगकृतस्यापि रोगस्य दोषचिकित्सापि न कार्यव्याधिमात्रस्यापि तु हेतुव्याधिमात्रस्येति कथयन्नाह,—नास्तीति। अनुक्तमपि व्याधिं दोषाणां लिङ्गैः कृत्स्नोपाचरेदिति संबन्धः॥ १९॥

प्रागभिहिता ऋतवः॥ २०॥

ऋतुपरीक्षां निर्दिशन्नाह,—प्रागिति। ऋतुचर्याध्याये॥२०॥

शीते शीतप्रतीकारमुष्णे चोष्णनिवारणम्॥
कृत्वा कुर्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत्॥

विसदृशकालजस्यात्ययिकस्य व्याधेर्विध्यन्तरमुपदिशन्नाह,—शीते शीतेति। शीते शीतकाले, शीतप्रतीकारं शीतविपर्ययं कृत्वा उष्णमित्यर्थः; उष्णे उष्णकाले, उष्णनिवारणं उष्णविपर्ययं कृत्वा शीतमित्यर्थः। कुर्यात् क्रियामिति क्रियां अग्निकर्मादिकम्। तदुक्तं,—तत्रात्ययिके व्याधौ तत्प्रत्यनीकं विधिं कृत्वेति। प्राप्तामिति योग्याम्। काल एवावश्यं क्रिया करणीयेत्याह,—क्रियाकालं न हापयेत्। न हापयेत् नोल्लङ्घयेत्, देशवैफल्यव्याध्यसाध्यत्वभयात् कालशक्तेरतिशयप्रभविष्णुत्वात्। तद्यथा—अप्राप्ते काले आमज्वरे भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरमित्यादि। उष्णे चोष्णनिवारणमित्यत्र चकाराद् वृष्टेः वृष्टिप्रतीकारोऽनुक्तोऽपि समुच्चीयते। अन्ये तु वृष्टेरपि शीतत्वात् शीते शीतप्रतीकारमित्यनेनैव तद्ग्रहणमिति मन्यन्ते॥ २१॥

अप्राप्ते वा क्रियाकाले प्राप्ते वा न कृता क्रिया॥
क्रियाहीनाऽतिरिक्ता वा साध्येष्वपि न सिध्यति२२

कीदृशी क्रिया न सिध्यतीत्याह,—अप्राप्ते वेति। अप्राप्ते काले अनागते काले, क्रिया कृता साध्येष्वपि न सिध्यतीति संबन्धः। अनागते हि काले क्रिया कृता न सिध्यति, तथाच प्रागुक्तं भेषजं ह्यामदोषस्येत्यादि। प्राप्ते वा न कृता क्रियेति अतीते काले क्रिया कृतेत्यर्थः। सापि साध्येष्वपि व्याधिषु न सिध्यति। यथा—जीर्णज्वरे क्षीरमांसरसस्नेहसाध्ये लङ्घनमिति। क्रिया हीनातिरिक्ता वा इति बहुदोषे हीना क्रिया अकिंचित्करी, अल्पदोषे महती रोगिजीवितहरी रोगान्तकारिणी च। चकारान्मिथ्या क्रिया चानुक्ता समुच्चीयते। तद्यथा—शीतसाध्ये उष्णा, उष्णसाध्ये शीता चेति।

याऽत्युदीर्णं शमयति नान्यं व्याधिं करोति च॥
सा क्रिया न तु या व्याधिं हरत्यन्यमुदीरयेत् २३

क्रियाऽक्रिययोर्लक्षणमाह,—याऽतीति। उदीर्णं उत्कटम्। न तु या व्याधिं हरत्यन्यमुदीरयेदिति न पुनः सा क्रिया कथ्यते, या एकं व्याधिं हरति अन्यं प्रकोपयतीत्यर्थः। यथा—कृशबृंहणे अग्निसादमेहातीसारादयः, यथा वा स्थौल्यापकर्षणे मेहचिकित्सया च यक्ष्मवातरोगादयः अपतर्पणेन॥ १६-१८॥

प्रागभिहितोऽग्निरन्नस्य पाचकः। स चतुर्विधो भवति-दोषानभिपन्न एकः; विक्रियामापन्नस्त्रिविधो भवति-विषमो वातेन, तीक्ष्णः पित्तेन, मन्दः श्लेष्मणा, चतुर्थः समः सर्वसाम्यादिति। तत्र, यो

यथाकालमुपयुक्तमन्नं सम्यक् पचति स समः, समैर्दोषैः; यः कदाचित् सम्यक् पचति, कदाचिदाध्मानशूलोदावर्तातिसारजठरगौरवान्त्रकूजनप्रवाहणानि कृत्वा स विषमः; यः प्रभूतमप्युपयुक्तमन्नमाशु पचति स तीक्ष्णः, स एवाभिवर्धमानोऽत्यग्निरिति आभाष्यते, स मुहुर्मुहुः प्रभूतमप्युपयुक्तमाशुतरं पचति पाकान्ते च गलताल्वोष्ठशोषदाहसन्तापान् जनयति; यस्त्वल्पमप्युपयुक्तमुदरशिरोगौरवकासश्वासप्रसेकच्छर्दिगात्रसदनानि कृत्वा महता कालेन पचति स मन्दः ॥ २४ ॥

अग्निपरीक्षां निर्दिशन्नाह,—प्रागिति । प्राक् व्रणप्रश्ने । पञ्चप्रकारो भ्राजकादिभेदेन । कथं पुनश्चतुर्विधं इत्याह-दोषाभीति । दोषाभिपन्नः दोषैः प्राप्तः एक एवाग्निस्त्रिविधो भवति विषमेत्यादि अनेन प्रकारेण । ननु, दोषाभिपन्नत्वेनैव विक्रियामापन्न इति प्राप्यते, तत् किमर्थं विक्रियामापन्न इत्युक्तं? नैष दोषः, वातादिकप्रकृतीनां पुरुषाणां वातादिदोषाभिपन्नत्वं भवति, न च विक्रिया काचिद् भवतीति । तेषां चतुर्णामग्नीनां लक्षणमाह,—तत्रेति । यथाकालमिति कालस्यानुल्लङ्घनेन । प्रथमं प्रकृतिः प्रकृतेरनन्तरं विकृतिः इति ज्ञापनार्थं प्रथमं व्यत्ययेन समाग्निलक्षणमुक्तं,—य इति । विषमः विषमाग्नेर्वायुर्यदा न विक्षिपति तदाग्निः सम्यक् पचति, यदा पुनरितश्चेतश्च भागशो विक्षिप्तः स्यात्तदा सम्यक् न पचति । एतान्याध्मानादीनि कृत्वा यः पचति स विषम इति संबन्धः । कूजनं गुडगुडायनशब्दः । प्रवाहणानि कुन्थनानि । उपयुक्तं दत्तम् । तीक्ष्ण इति तीक्ष्णस्तु त्रिविधः—एकस्तीक्ष्णः, अन्य उपेक्षितोऽत्यग्निसंज्ञः भस्मकापरपर्यायः, अपर उपेक्षिततस्तीक्ष्णतमः मुहुर्मुहुरित्यादिना कथितः । यश्च मुहुर्मुहुः पचति वह्निः तत्र पाकान्ते गलादिशोषादीन् जनयतीति संबन्धः । संतापान् जनयतीत्यस्याग्रे केचिद् 'यथा-वातेनानुरुध्यते पित्तं तदर्थं द्रवोपेतम्' इत्यादि पाठं पठन्ति । स चाभावान्न लिखितः । यस्त्विति । प्रसेकः लालास्रावः । गात्रसदनं अङ्गग्लानिः ॥ २४ ॥

विषमो वातजान् रोगान् तीक्ष्णः पित्तनिमित्तजान् । करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान् कफसंभवान् ॥२५॥

एते विषमादयोऽग्नय उत्पन्नाः किं कुर्वन्तीत्याह—विषम इति ॥ २५ ॥

तत्र, समे परिरक्षणं कुर्वीत; विषमे स्निग्धाम्ललवणैः क्रियाविशेषैः प्रतिकुर्वीत; तीक्ष्णे मधुरस्निग्धशीतैर्विरेकैश्च; एवमेवात्यग्नौ, विशेषेण माहिषैश्च क्षीरदधिसर्पिर्भिः; मन्दे कटुतिक्तकषायैर्वमनैश्च ॥ २६ ॥

समाग्न्यादीनां चिकित्सितमाह,—तत्रेति । परिरक्षणमिति यथा सममेवाग्निस्तिष्ठतीत्यर्थः । मधुरस्निग्धशीतैस्त्रिभिस्तथा विरेचनैश्चेत्यर्थः ॥ २६ ॥

**जाठरो भगवानग्निरीश्वरोऽन्नस्य पाचकः ॥
सौक्ष्म्याद्रसानाददानो विवेक्तुं नैव शक्यते ॥२७॥**

अग्नेरिदानीं प्रत्यक्षानुपलभ्यस्याप्यस्तित्वमाह,—जाठर इति । जाठरः भगवान् इति माहात्म्यवानित्यर्थः । ईश्वरः इति अष्टमहैश्वर्यगुणयुक्तः, अतएव अणिमादिगुणयुक्त इति । सूक्ष्मत्वान्न दृश्यते कार्यैरुपलभ्यते । ननु, यद्यसौ ईश्वरः तत् कथमस्य मान्द्यादयो दोषा भवन्ति? सत्यं, पुरुषस्य प्राक्तनकर्मणा मान्द्यादयः क्रियन्ते, अथवाग्निः पित्ताश्रितः, ततः पित्तविघातादग्निमान्द्यादयो दोषाः न स्वत इति । सौक्ष्म्यादणिमादिगुणयुक्तत्वात् । रसान् मधुरादीन्, आददानः परिपक्तुं गृह्णन्, विवेक्तुं नैव शक्यते इति सौक्ष्म्यान्नोपलभ्यते इत्यर्थः । अपितु अन्नपाकलक्षणेन कार्येणानुमीयतेऽस्त्यग्निरिति ॥ २७ ॥

**प्राणापानसमानैस्तु सर्वतः पवनैस्त्रिभिः ॥
ध्मायते पाल्यते चापि स्वे स्वे स्थाने व्यवस्थितैः[1]॥२८॥**

यथा बाह्यस्याग्नेर्वायुः सहायो भवति तद्वज्जाठरस्यापि वायुसहायत्वं दर्शयन्नाह,—प्राणेत्यादि । सर्वतः सर्वासु दिक्षु; अन्ये सर्वत इति सर्वेभ्यो वायुभ्य इत्यर्थं वदन्ति । तेन सर्वेभ्योऽपि वायुभ्यः सकाशात् त्रय एव वाता धमनपालनसमर्था न व्यानोदानावित्युक्तं भवति । ध्मायते प्राणापानाभ्यां; पाल्यते समानेन । स्वे स्वे स्थाने व्यवस्थितैः स्वस्वमार्गे स्वस्याः स्वस्याः क्रियायाः कारकैरविकृतैरित्यर्थः । स्वे स्वे स्थाने व्यवस्थितैरित्यस्याग्रे वह्नेः प्राधान्यख्यापनाय केचित् युक्तेऽन्नावित्यादि पाठं पठन्ति, स चाभावान्न लिखितः ॥ २८ ॥

वयस्तु त्रिविधं-बाल्यं, मध्यं, वृद्धमिति । तत्रोनषोडशवर्षा बालाः । तेऽपि त्रिविधाः—क्षीरपाः, क्षीरान्नादा, अन्नादा इति । तेषु संवत्सरपराः क्षीरपाः, द्विसंवत्सरपराः क्षीरान्नादाः, परतोऽन्नादा इति । षोडशसप्तत्योरन्तरे मध्यं वयः । तस्य विकल्पो वृद्धिर्यौवनं संपूर्णता हानिरिति । तत्र, आविंशतेर्वृद्धिः, आत्रिंशतो यौवनं आचत्वारिंशतः सर्वधात्विन्द्रियबलवीर्यसंपूर्णता, अत ऊर्ध्वमीषत्परिहाणिर्यावत् सप्ततिरिति । सप्ततेरूर्ध्वं क्षीयमाणधात्विन्द्रियबलवीर्योत्साहमहन्यहनि वलीपलितखालित्यजुष्टं कासश्वासप्रभृतिभिरभिभूयमानं सर्वक्रियासु असमर्थं जीर्णागारमिव अभिवृष्टमवसीदन्तं वृद्धमाचक्षते ॥ २९ ॥

इदानीं वयःपरीक्षां निर्दिशन्नाह,—वयस्त्विति । तत्रोनषोडशवर्षीया बाला इति पञ्चदशवर्षीया इत्यर्थः । क्षीरान्नादाः इति दुग्धान्नभोजिन इत्यर्थः । अन्नादाः इति केवलान्नभक्षका इति । क्षीरपाः स्तननिःसृतामृतक्षीरभक्षका इत्यर्थः । तेषामवधिमाह,—तेष्विति । तेषु संवत्सरपराः इति परशब्देनात्रावधि-

१ 'स्वां स्वां गतिमवस्थितैः' इति पाठान्तरम् ॥

रुक्तः । परतोऽन्नादाः इति तृतीयादिसंवत्सरेष्वित्यर्थः । अत्रापि केचित् पाठान्तरं मन्यन्ते, तत्वाभावान्न लिखितम् । मध्यमवयसोऽवधिं भेदांश्च कथयन्नाह,—षोडशेति । अन्तरे अन्तराले मध्यं वयः कथ्यत इति शेषः । विकल्पः भेद इत्यर्थः । वृद्धिः वर्धनं; यौवनमिति वृद्धिसंपूर्णतयोर्मिश्रीभावः, यूनो विकारः यौवनमित्येके; संपूर्णतेति वृद्धानामवयवानामाप्यायनं संपूर्णता । आविंशतेः इति विंशतिवर्षाणि मर्यादीकृत्य इत्यर्थः । यावत् सप्ततिरिति अत्र स्थाने यावत् षष्टिरिति केचित् पठन्ति । सप्ततेरनन्तरं यादृशो भवति यन्नाम्ना च कथ्यते तदाह,—सप्ततेरिति । वीर्यं रेतः, वली त्वक्संकोचः, पलितं केशशुक्लत्वं, खालित्यं खल्वाटत्वं चान्दिलत्वमिति लोके । अभिवृष्टं मेघवृष्ट्यासिक्तमित्यर्थः । अवसीदन्तं पतन्तम् ॥ २९ ॥

तत्रोत्तरोत्तरासु वयोऽवस्थासु उत्तरोत्तरा भेषजमात्राविशेषा भवन्ति ऋते च परिहाणेः, तत्राद्यापेक्षया प्रतिकुर्वीत ॥ ३० ॥

वयोज्ञानस्य भेषजमात्राप्रयोगः फलमिति दर्शयन्नाह,—तत्रेति । तत्र वयोज्ञाने उत्तरोत्तरासु वयोऽवस्थासु इति बाल्ययौवनादिकासु । उत्तरोत्तरा इति उत्कृष्टोत्कृष्टा, भेषजमात्राविशेषाः इति औषधप्रमाणविशेषाः, ऋते च परिहाणेः इति सप्ततेरूर्ध्वं वर्जयित्वेत्यर्थः । तत्राद्यापेक्षया प्रतिकुर्वीतेति तत्र परिहाणौ, आद्यापेक्षया बाल्यापेक्षया, षोडशवर्षवद्भेषजमात्रा इत्यर्थः । भेषजमात्रा च तन्त्रान्तरोक्ता ग्राह्या । तद्यथा,—"प्रथमे मासि जातस्य शिशोर्भेषजरक्तिका । अवलेह्या तु कर्तव्या मधुक्षीरसिताघृतैः ॥ एकैकां वर्धयेत्तावद्यावत्संवत्सरो भवेत् । तदूर्ध्वं माषवृद्धिः स्यात् यावत् षोडशकाब्दिकाः ॥ षोडशाब्दात्ततस्तूर्ध्वं यावदासप्ततेरिति । एवमेव विभागोऽयं तदूर्ध्वं बालवत्क्रिया ॥" स्वतन्त्रेऽपि सांवत्सरिकाष्टद्विरब्दवर्षाणामित्यादि । अन्ये तत्राद्यापेक्षया इत्यत्र 'अन्यापेक्षया' इति पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—परिहाणेरन्या वृद्धिरुच्यते तदपेक्षयेत्यर्थः, एतेन षोडशवर्षवन्मात्रा प्रयोक्तव्या इत्यर्थः ॥ ३० ॥

भवन्ति चात्र ।

बाले विवर्धते श्लेष्मा मध्यमे पित्तमेव तु ॥
भूयिष्ठं वर्धते वायुर्वृद्धे तद्वीक्ष्य योजयेत् ॥ ३१ ॥

दोषचयादावपि वयोज्ञानफलं दर्शयन्नाह,—बाल इति । भूयिष्ठं बहुतरम् । एतेन यथा बाले श्लेष्मा न तथा पित्तवातावित्यर्थः । एवं शेषयोरपि ॥ ३१ ॥

अग्निक्षारविरेकैस्तु बालवृद्धौ विवर्जयेत् ॥
तत्साध्येषु विकारेषु मृद्वीं कुर्यात् क्रियां शनैः ॥३२॥

वयोज्ञानफलं क्रियाविशेषेऽपि भवतीत्याह,—अग्नीति । मृद्वीं कुर्यात् क्रियामिति अजाशकृदादिमृदुद्रव्यसंश्रयोऽग्निरपि मृदुः, आश्रयविशेषादप्येषां मार्दवादि भवति । तदुक्तं, "स्नेहदग्धेऽधिका रुजो भवन्ति"; अथवा मृद्वीमिति छेद्यभेद्यादिकां । प्रतिनियतभेषजेन तदुक्तं, "बालवृद्धैः सह क्षीणभीरूणां योषितामपि । मर्मोपरि च जातेषु रोगेषूक्तेषु दारणं" ॥ उक्तेषु दारणमिति मिश्रकोक्तेषु । तद्यथा—कपोतकङ्कगृध्राणां पुरीषाणि च दारणं, क्षारोऽपि आवापप्रतिवापहीनो मृदुः, एवं विरेकोऽपि चतुरङ्गुलादिमृदुद्रव्याश्रयो मृदुः । शनैः मन्दमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

देहः स्थूलः, कृशो, मध्य, इति प्रागुपदिष्टः ॥ ३३ ॥

देहपरीक्षां निर्दिशन्नाह,—देहेति । प्रागुपदिष्टः इति दोषधातुमलक्षयवृद्धिविज्ञानीयेऽपि ॥ ३३ ॥

कर्शयेद्बृंहयेच्चापि सदा स्थूलकृशौ नरौ ॥
रक्षणं चैव मध्यस्य कुर्वीत सततं भिषक् ॥ ३४ ॥

करणीयतां निर्दिशन्नाह,—कर्षयेदिति ॥ ३४ ॥

बलमभिहितगुणं; दौर्बल्यं च स्वभावदोषजरादिभिरवेक्षितव्यम् । यस्माद्बलवतः सर्वक्रियाप्रवृत्तिस्तस्माद्बलमेव प्रधानमधिकरणानाम् ॥ ३५ ॥

बलपरीक्षां निर्दिशन्नाह,—बलमिति । अभिहितगुणं कथितगुणं, ओजः सोमात्मकमित्यादिना । अनुपदिष्टमपि चिकित्सोपयोगि दौर्बल्यं कारणभेदेन निर्दिशन्नाह,—दौर्बल्यमिति । स्वभावात् मातृपितृशोणितशुक्रस्वभावादित्यर्थः, दोषैः वातादिभिः, जरया वार्धक्येनेत्यर्थः, अवेक्षितव्यं स्वभावादिभिर्ज्ञातव्यमित्यर्थः । अन्ये तु अवेक्षितव्यमित्यत्र स्थाने 'जरापेक्षितं भवति' इति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च, यथा—क्षीरपात् क्षीरान्नादः क्षीरान्नादादन्नादः कृश इति । बलप्राधान्यं दर्शयन्नाह,—यस्मादिति । प्रवृत्तिः अनुष्ठानं करणमित्यर्थः । अन्ये प्रतिपत्तिरिति पठन्ति । तत्रापि स एवार्थः । अधिकरणानां क्रियाधाराणाम् ॥ ३५ ॥

केचित् कृशाः प्राणवन्तः स्थूलाश्चाल्पबला नराः ॥
तस्मात् स्थिरत्वव्यायामैर्बलं वैद्यः प्रतर्कयेत् ॥ ३६ ॥

तत्र बलयोरुपचयशक्तिलक्षणयोर्व्यभिचारमाह,—केचिदिति । स्थिरत्वमिति स्थैर्यलक्षणं यद्बलं तद् व्यायामैः कृत्वा प्रतर्कयेत् विचारयेदित्यर्थः ॥ ३६ ॥

सत्त्वं तु व्यसनाभ्युदयक्रियादिस्थानेषु अवैक्लव्यकरम् ॥ ३७ ॥

सत्त्ववान् सहते सर्वं संस्तभ्यात्मानमात्मना ॥
राजसः स्तभ्यमानोऽन्यैः सहते नैव तामसः ॥३८॥

सत्त्वं दर्शयन्नाह,—सत्त्वमिति । सत्त्वं मनोबलं गुणविशेषो रजस्तमसोर्विपक्षः । सत्त्वे सति पीडादिसहिष्णुत्वलक्षणं मनोबलं भवति । व्यसनं दुःखं, सुखस्य हेतुः अभ्युदयः, तयोः क्रियास्थानानि येषु स्थानेषु व्यसनाभ्युदयक्रिये भवतः, तानि व्यसनाभ्युदयक्रियास्थानानि तेषु । अविक्लवकरमग्लानिकरमहर्षकरं च । सत्त्वे उत्तमं मनोबलं, रजसि मध्यमं मनोबलं, तमसि मनो-

१ 'अविक्लवकरम्' इति पाठान्तरम् ॥

दौर्बल्यमेवेति। त्रयमपि श्लोकेन निर्दिशन्नाह,—सर्वमिति काये पीडादिकं दुःखमित्यर्थः। संस्तभ्यात्मानमिति आत्मानं मनः, संस्तभ्य दृढीकृत्य। केन मनः संस्तभ्य आह,—आत्मना बुद्ध्या इत्यर्थः। स्तभ्यमानोऽन्यैः इति अन्यैः पुरुषैः दृढीक्रियमाणः। नैव तामस इति तामसः तमोगुणबहुलः, अन्यैरप्यवष्टभ्यमानो नैव सहते इत्यर्थः॥ ३७–३८॥

प्रकृतिं भेषजं चोपरिष्टाद्वक्ष्यामः॥ ३९॥

प्रकृतेर्भेषजस्य च क्व पुनः परीक्षेत्याह,—प्रकृतिमिति। प्रकृतिं शारीरे, भेषजं भूमिप्रविभागीये, आतुरोपक्रमणीयाध्यायादनन्तरं सूत्रस्थानसमाप्तिं यावत् भेषजपरीक्षैवेत्येके॥ ३९॥

सात्म्यानि तु देशकालजात्यृतुरोगव्यायामोदकदिवास्वप्नरसप्रभृतीनि प्रकृतिविरुद्धान्यपि यान्यबाधकराणि भवन्ति॥ ४०॥
यो रसः कल्पते यस्य सुखायैव निषेवितः॥
व्यायामजातमन्यद्वा तत् सात्म्यमिति निर्दिशेत्॥४१॥

सात्म्यपरीक्षां निर्दिशन्नाह,—सात्म्यानीति। सात्म्यं आत्मसुखं यत् करोति तदुच्यते। तत्र देशसात्म्यं यथा—देशो हि द्विविधः—भूमिरातुरशरीरं च। तत्रातुरशरीरसात्म्यं द्विविधं—समुदायस्यैकं, अन्यदवयवस्य। तत्र समुदायस्य यथा—मधुरो रसः सर्वधातुवर्धनः, अवयवसात्म्यं यथा—चक्षुष्यकेश्यकण्ठ्यादिद्रव्यम्। भूमिसात्म्यमपि समुदायैकदेशभेदेन द्विविधं; तत्र समुदायस्य यथा—जाङ्गलदेशे यौ आहाराचारौ आनूपे तौ विपरीतौ। देशावयवानामपि यथा—बाह्लीकबलवचीनादीनां माषगोधूममाध्वीकादिभिः सात्म्यम्। जातिसात्म्यं यथा मनुष्यजातेः सात्म्यं शाल्यादयः, मृगपक्षिजातीनां च तृणपतङ्गादीनि। ऋतुसात्म्यं यथा—ऋत्वभिहितमन्नपानादि। रोगसात्म्यं यथा—गुल्मिनां क्षीरं, उदावर्तिनां घृतं, प्रमेहिणां क्षौद्रमित्यादि। व्यायामस्त्रिविधः कायवाङ्मनोभेदात्। उदकग्रहणात् द्रवद्रव्याणां दिवास्वप्नग्रहणाज्जागरणादीनां ग्रहणम्। दिवास्वप्नरसप्रभृतीनीति केचिद्रसशब्दं पठन्ति। तेषां मते रसोदकग्रहणात् रसनेन्द्रियग्राह्यं दुग्धदधिघृतसलिलाद्यन्नपानं गृह्यते। प्रकृतिविरुद्धानि स्वभावेन विरुद्धानीत्यर्थः। अन्ये तु प्रकृतिः स्वभावतो भेदेन भिन्नेत्याचक्षते। तदेव सात्म्यं विस्तरोक्तमाहाराचारभेदेन द्विभेदं संक्षिप्य श्लोकेन दर्शयन्नाह,—यो रस इति। यो रसः सुखकारणमेव सेवितः सन्नित्यर्थः। अन्ये सुखायैवातिसेवित इति पठन्ति। व्यायामजातमिति व्यायामसमूहः, अन्यद्वा इति देशजात्यादि॥ ४०–४१॥

देशस्त्वानूपो जाङ्गलः साधारण इति। तत्र, बहूदकनिम्नोन्नतनदीवर्षगहनो मृदुशीतानिलो बहुमहापर्वतवृक्षो मृदुसुकुमारोपचितशरीरमनुष्यप्रायः कफवातरोगभूयिष्ठश्चानूपः; आकाशसमः प्रविरलाल्पकण्टकिवृक्षप्रायोऽल्पवर्षप्रस्रवणोदपानोदकप्राय उष्णदारुणवातः प्रविरलाल्पशैलः स्थिरकृशशरीरमनुष्यप्रायो वातपित्तरोगभूयिष्ठश्च जाङ्गलः; उभयदेशलक्षणः साधारण इति॥ ४२॥

देशपरीक्षां निर्दिशन्नाह,—देश इति। तेषां लक्षणमाह,—तत्रेति। बहुशब्द उदकादिभिर्वर्षान्तैः सह प्रत्येकं संबध्यते। गहनः इति एतैः कृत्वा गहनीभूत इत्यर्थः। आकाशसमः इति निरावरणत्वान्निम्नोन्नततारहितत्वेन समभूमिभाग इत्यर्थः। प्रविरलाल्पकण्टकिवृक्षप्रायः इति प्रविरला अल्पा कण्टकिनो वृक्षा प्रायेण यत्र देशे स तथा। अल्पवर्षप्रस्रवणोदपानोदकप्रायः इति अल्पं वर्षायाः प्रस्रवणानां निर्झराणामुदपानानां च कूपानां उदकं प्रायेण यत्र स तथा॥ ४२॥

भवन्ति चात्र।

समाः साधारणे यस्माच्छीतवर्षोष्ममारुताः॥
दोषाणां समता जन्तोस्तस्मात्साधारणो मतः॥४३॥

त्रिविधदेशपरिज्ञाने दोषचयादिफलं दर्शयन्नाह,—समा इति॥ ४३॥

न तथा बलवन्तः स्युर्जलजा वा स्थलाहृताः॥

तुल्यगुणदेशजातस्य रोगस्य विपरीतगुणे देशे सुचिकित्स्यतां दर्शयन्नाह,—न तथेति। जलजाः इति आनूपदेशजाताः श्लीपदादयः। स्थलाहृताः इति जाङ्गलदेशं नीता इत्यर्थः॥—

स्वदेशे निचिता दोषा अन्यस्मिन् कोपमागताः॥४४॥
उचिते वर्तमानस्य नास्ति देशकृतं भयम्॥
आहारस्वप्नचेष्टादौ तद्देशस्य गुणे सति॥ ४५॥

उक्तव्याधिकारणं दोषचयादेर्विसदृशदेशाश्रयं प्रथमं दर्शयन्नाह,—स्वदेश इति। यथा आनूपे देशे सञ्चितः कफः जाङ्गलदेशे कुपितः। उचिते इति न्याय्ये इत्यर्थः। यदि पुनराहारादावनुचिते वर्तते तदा भवत्येव भयं; यथानूपदेशे सञ्चिते कफे जाङ्गलदेशेऽपि दिवास्वप्नादि कुर्वतः पुरुषस्य भयं भवत्येव। आहारस्वप्नेत्यादि तद्देशस्य गुणे सति जाङ्गलदेशस्य रौक्ष्यौष्ण्यादौ गुणे सत्यप्युचिते वर्तेत। एतदुक्तं भवति–यद्यपि आहारस्वप्नचेष्टादयस्तद्देशगुणा अपि सन्ति तथापि उचिते वर्तेत कफविपरीतगुणैर्वर्तेत इत्यर्थः॥ ४४–४५॥

देशप्रकृतिसात्म्ये तु विपरीतोऽचिरोत्थितः॥
संपत्तौ भिषगादीनां बलसत्त्वायुषां तथा॥ ४६॥
केवलः समदेहाग्नेः सुखसाध्यतमो गदः॥
अतोऽन्यथा त्वसाध्यः स्यात्
कृच्छ्रो व्यामिश्रलक्षणः॥ ४७॥

सुखसाध्यादीनां लक्षणमाह,—देशेत्यादि। देशविपरीतो यथा—जाङ्गलदेशे कफरोगोत्पत्तिः, प्रकृतिविपरीतो यथा—पित्तप्रकृतेः कफरोगोत्पत्तिः, सात्म्यविपरीतो यथा—कटुसात्म्यस्य कफरोगोत्पत्तिः, ऋतुविपर्ययो यथा—शरदि वातिकस्य,

हेमन्ते पैत्तिकस्य, ग्रीष्मे श्लैष्मिकस्य व्याधेः प्रादुर्भाव इति। अविरोत्थितः नव इत्यर्थः। अन्ये तु नवा निर्दिष्टत्वात् रक्तगुल्मादिः पुराणोऽपि साध्य इति। संपत्तौ इति परिपूर्णत्वे। बलसत्त्वायुषां तथा इत्यत्रापि संपत्ताविति संबध्यते। केवलः एकदोषजनितो निरुपद्रवः। समदेहाग्नेः समकायाग्नेः॥ ४६॥ ४७॥

क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत्॥
पूर्वस्यां शान्तवेगायां न क्रियासंकरो हितः॥४८॥

क्रियाफलं यदा न दृश्यते तदा अन्या क्रिया कर्तव्या; सापि विश्रम्य कालान्तरिता सती कर्तव्येति दर्शयन्नाह,—क्रियाया इति। पञ्चरात्र्यन्तरिता षड्रात्र्यन्तरिता वा अन्या क्रिया प्रयोक्तव्या। संकरः युगपद्द्वयोः प्रयोगः॥ ४८॥

गुणालाभेऽपि सपदि यदि सैव क्रिया हिता॥
कर्तव्यैव तदा व्याधिः कृच्छ्रसाध्यतमो यदि॥४९॥

यस्यापि फलं न दृश्यते सापि सप्तरात्रं प्रकर्तव्येत्याह,—गुणालाभ इति। सपदि शीघ्रं यदा पुनः कृच्छ्रसाध्यो व्याधिः तदा गुणस्य क्रियाफलस्यालाभेऽपि हिता या क्रिया सैव प्रयोक्तव्या। अस्मिन् श्लोके पाठान्तरमस्ति, तच्चाभावान्न लिखितम्॥४९॥

य एवमेनं विधिमेकरूपं
बिभर्ति कालादिवशेन धीमान्।
स मृत्युपाशान् जगतो गदौघान्
छिनत्ति भैषज्यपरश्वधेन॥ ५०॥

तत्र तु स्तुत्यर्थं श्लोकमाह,—य एवमिति। एवं अनेन प्रकारेण, एनं विधिं पूर्वोक्तं विधानम्, एकरूपं बिभर्ति अप्रकल्पं धारयति, कालादिवशेन कालादिसामर्थ्येनेत्यर्थः, गदौघान् विकारसमूहान्, भैषज्यपरश्वधेन इति औषधकुठारेणेत्यर्थः। केचिदमुं श्लोकं न पठन्ति। एके आचार्या विपरीताविपरीतव्रणादि अवारणीयपर्यन्तमरिष्टाध्यायान् षट् वदन्ति; अपरे तु आतुरोपक्रमणीयमरिष्टमिति वदन्ति। वृद्धाश्चात्रैवमुपदिशन्ति अरिष्टाध्याया विघ्नभयाद्गृहाद्बहिः पाठनीयाः देवालयादिषु॥५०॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां सूत्रस्थाने पञ्चत्रिंशत्तमोऽध्यायः।

षट्त्रिंशत्तमोऽध्यायः।

अथातो भूमिप्रविभागविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः॥ १॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय)॥ २॥

भूमेः प्रकृष्टो भागः भूमिप्रविभागः, भूमिप्रविभागार्थोऽध्यायः भूमिप्रविभागीयः। पूर्वाध्याये भूमिपरीक्षा भूतकार्यैः शीतोष्णवर्षादिभिस्तथा पर्वतवृक्षादिभिः कृता, इह तु अध्याये भूतगुणैरेव परीक्षा कर्तव्या इति। केचिदत्रान्तराले मिश्रकाध्यायं पठन्ति, तत्र पूर्वाचार्यैरेवापठितत्वात्॥ १॥ २॥

श्वभ्रशर्कराश्मविषमवल्मीकश्मशानाघातनदेवतायतनसिकताभिरनुपहतामनूषरामभङ्गुरामदूरोदकां स्निग्धां प्ररोहवतीं मृद्वीं स्थिरां समां कृष्णां गौरीं लोहितां वा भूमिमौषधार्थं परीक्षेत। तस्यां जातमपि कृमिविषशस्त्रातपपवनदहनतोयसम्बाधमार्गैरनुपहतमेकरसं पुष्टं पृथ्ववगाढमूलमुदीच्यां च औषधमाददीतेत्येष भूमिपरीक्षाविशेषः सामान्यः॥ ३॥

स भूमिविभागो द्विविधः—सामान्यो विशिष्टश्च। तत्र प्रथमं सामान्यमेव भूमिविभागमाह,—अनुपहतामिति।—श्वभ्रादिभिः सिकतान्तैः सह प्रत्येकं संबध्यते। श्वभ्रशर्कराश्मभिविषमः निम्नोन्नतः तेनानुपहतामिति संबन्धः। श्वभ्रं बिलं; शर्करा पक्वखण्डसूक्ष्मखण्डं शर्करेति लोके; अश्मा पाषाणः; वल्मीक इति; ननु वल्मीकमूर्धन्येव श्वेतकपोती गृह्यते तत् कथं वल्मीकजातौषधिनिषेधः? सत्यं, आशीविषविषैस्तस्या दिव्यौषधेर्वीर्यं न हन्यते अथवा तत्रैव सा विशेषेण वीर्यवती भवति इति अदोषः; श्मशानं मृतमर्त्यदाहस्थानं; आघातनं वधस्थानं; सिकता वालुका; अनुपहतां अनुपद्रुतां; अनूषरां ऊषरवर्जितां; अभङ्गुरां राजिरहितां; अदूरोदकत्वेन साधारणत्वमुक्तं; स्निग्धां चिक्कणां; प्ररोहवतीं बीजाङ्कुरजननीं; मृद्वीं कोमलां; स्थिरां वाततोयादिभिरचलितमृत्तिकां; समां अनिम्नोन्नतां; गौरीं सुवर्णवर्णां; औषधग्रहणायेति औषधग्रहणार्थम्। न केवलं भूमिगुणैरेव भेषजानि विभजनीयानि किंतर्हि स्वदोषगुणैरपीति दर्शयन्नाह,—तस्यां जातमित्यादि। क्रिम्यादिभिः संबाधमार्गान्तैः सह प्रत्येकमुपहतशब्दः संबध्यते; संबाधः सङ्कटः; एकरसं उत्कृष्टरसं; पृथ्ववगाढमूलं चेति पृथु वल्कलं, अवगाढमूलं भूम्यन्तःस्थितं मूलं यस्य तत् तथा, चकारादनुपहतं प्रशस्तमूलत्वं च समुच्चीयते। उदीच्यामिति उत्तरस्यां दिशि। एतेन उत्तराभिमुखो गृह्णीयादित्यर्थः॥ ३॥

विशेषतस्तु तत्र, अश्मवती स्थिरा गुर्वी श्यामा कृष्णा वा स्थूलवृक्षशस्यप्राया स्वगुणभूयिष्ठा; स्निग्धा शीतलासन्नोदका स्निग्धशस्यतृणकोमलवृक्षप्राया शुक्लाम्बुगुणभूयिष्ठा; नानावर्णा लघ्वश्मवती प्रविरलाल्पपाण्डुवृक्षप्ररोहा अग्निगुणभूयिष्ठा; रूक्षा भस्मरासभवर्णा तनुरूक्षकोटराल्परसवृक्षप्राया अनिलगुणभूयिष्ठा; मृद्वी समा श्वभ्रवत्यव्यक्तरसजला सर्वतोऽसारवृक्षा महापर्वतवृक्षप्राया श्यामा चाकाशगुणभूयिष्ठा॥ ४॥

तत्र केचिदाहुराचार्याः—प्रावृड्वर्षाशरद्धेमन्तवसन्तग्रीष्मेषु यथासंख्यं मूलपत्रत्वक्क्षीरसारफ-

लान्याददीतेति; तत्तु न सम्यक्, सौम्याग्नेयत्वाज्जगतः। सौम्यान्यौषधानि सौम्येषु ऋतुष्वाददीताग्नेयान्याग्नेयेषु; एवमव्यापन्नगुणानि भवन्ति। सौम्यानि औषधानि सौम्येषु ऋतुषु गृहीतानि सोमगुणभूयिष्ठायां भूमौ जातान्यतिमधुरस्निग्धशीतानि जायन्ते। एतेन शेषं व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

विशेषः भेदः। सामान्यभूमेर्गुणं प्रदर्श्य विशिष्टं प्रतिभूतगुणं निर्दिशन्नाह,—स्वगुणभूयिष्ठा इति।—पृथ्वीगुणभूयिष्ठेत्यर्थः। स्निग्धेति। तनुवृक्षा ह्रस्ववृक्षेत्यर्थः। अस्य पाञ्चभौतिकविशेषगुणकथनस्यायमभिप्रायः—पृथिव्याद्युत्कटत्वेन द्रव्याणां स्वस्यां भूमौ जातं ग्राह्यं; एवं बलवत्तराणि औषधानि भवन्ति ॥ ४ ॥ ५ ॥

तत्र पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठायां भूमौ जातानि विरेचनद्रव्याण्याददीत, अग्न्याकाशमारुतगुणभूयिष्ठायां वमनद्रव्याणि, उभयगुणभूयिष्ठायामुभयतोभागानि, आकाशगुणभूयिष्ठायां संशमनान्येवं बलवत्तराणि भवन्ति ॥ ६ ॥

वमनादिद्रव्याणि कीदृशायां भूमौ ग्रहीतव्यानीत्याह,—तत्रेति। संशमनानीति यद्द्रव्यं न वामयति न विरेचयति व्याधिना सह एकीभूय तत्स्थमेव व्याधिमुपशमयति तत् संशमनं उच्यते ॥ ६ ॥

सर्वाण्येव चाभिनवान्यन्यत्र मधुघृतगुडपिप्पलीविडङ्गेभ्यः। सर्वाण्येव सक्षीराणि वीर्यवन्ति, तेषामसम्पत्तावनतिक्रान्तसंवत्सराण्याददीतेति ७॥

सर्वाणीति सर्वाण्येव चाभिनवानि बलवत्तराणीत्यत्रापि संबध्यते। अत्र परिणतिकालानन्तरत्वमभिप्रेतं न पुनर्जन्मनवत्वम्। एतस्यैवापवादसूत्रं दर्शयन्नाह,—अन्यत्रेत्यादि। दोषवर्जितमिति क्रिमिविषशस्त्राद्युपघातादिदोषैस्त्यक्तम्। अत्रान्तरे वृद्धैः पठितः पाठः। सर्वाणि इति तत्र सक्षीराणि सरसानीत्यर्थः। मध्वादीनि यथोक्तानि यदा न प्राप्यन्ते तदा किं कर्तव्यमित्याह,—तेषामिति। तेषां मधुघृतादीनां असंपत्तौ अत्यन्तपुराणानामप्राप्तौ ॥ ७ ॥

भवन्ति चात्र।

गोपालास्तापसा व्याधा ये चान्ये वनचारिणः ॥
मूलाहाराश्च ये तेभ्यो भेषजव्यक्तिरिष्यते ॥ ८ ॥
सर्वावयवसाध्येषु पलाशलवणादिषु ॥
व्यवस्थितो न कालोऽस्ति तत्र सर्वो विधीयते ॥९॥
गन्धवर्णरसोपेता षड्विधा भूमिरिष्यते ॥
तस्माद्भूमिस्वभावेन बीजिनः षड्रसायुताः ॥ १० ॥
अव्यक्तः किल तोयस्य रसो निश्चयनिश्चितः ॥
रस एव स चाव्यक्तो व्यक्तो भूमिरसाद्भवेत् ॥११॥
सर्वलक्षणसंपन्ना भूमिः साधारणा स्मृता ॥
द्रव्याणि यत्र तत्रैव तद्गुणानि विशेषतः ॥ १२ ॥
विगन्धेनापरामृष्टमविपन्नं रसादिभिः ॥
नवं द्रव्यं पुराणं वा ग्राह्यमेव विनिर्दिशेत् ॥ १३ ॥
विडङ्गं पिप्पली क्षौद्रं सर्पिश्चाप्यनवं हितम् ॥
शेषमन्यत्त्वभिनवं गृह्णीयाद्दोषवर्जितम् ॥ १४ ॥
जङ्गमानां वयःस्थानां रक्तरोमनखादिकम् ॥
क्षीरमूत्रपुरीषाणि जीर्णाहारेषु संहरेत् ॥
प्लोतमृद्भाण्डफलकशङ्कुविन्यस्तभेषजम् ॥
प्रशस्तायां दिशि शुचौ भेषजागारमिष्यते ॥

कुतः पुनर्भेषजानि ज्ञातव्यानि इत्याह,—गोपाला इति। गोपालाः गोमहिष्यजादिपालकाः प्रोच्यन्ते, तापसाः तपस्विनो जटाधारिप्रभृतयः, व्याधाः वागुरिकादयः, वनचारिणः म्लेच्छादयः। सर्वावयवसाध्येष्वित्यादि यावन्नवं द्रव्यं पुराणं चेति पाठं केचिदाचार्या न पठन्ति ॥ १२ ॥ १३ ॥

सप्तत्रिंशत्तमोऽध्यायः।

अथातो मिश्रकमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

षष्ट्युपक्रमाणां मध्ये विम्लापनपाचनदारणपीडनशोधनरोपणोत्सादनावसादनानामष्टानां प्रधानानामिह निर्दिष्टानां मिश्रीकृत्य कथनान्मिश्रकाख्योऽध्याय इत्यर्थः। अन्ये तु शोफस्य व्रणस्य च मिश्रयोगकथनान्मिश्रक इत्युच्यते ॥ १ ॥ २ ॥

मातुलुङ्गाग्निमन्थौ च भद्रदारु महौषधम् ॥
अहिंस्रा चैव रास्ना च प्रलेपो वातशोफजित् ॥ ३ ॥
दूर्वा च नलमूलं च मधुकं चन्दनं तथा ॥
शीतलाश्च गणाः सर्वे प्रलेपः पित्तशोफहृत् ॥ ४ ॥
आगन्तुजे रक्तजे च एष एव विधिः स्मृतः ॥
विधिर्विषघ्नो विषजे पित्तघ्नोऽपि हितस्तथा ॥ ५ ॥
अजगन्धाश्वगन्धा च काला सरलया सह ॥
एकैषिकाजशृङ्गी च प्रलेपः श्लेष्मशोफहृत् ॥ ६ ॥
एते वर्गास्त्रयो लोध्रं पथ्या पिण्डीतकानि च ॥
अनन्ता चेति लेपोऽयं सान्निपातिकशोफहृत् ॥ ७ ॥

तत्र प्रथमं विम्लापनं क्रमेण वातादिदोषशोफप्रत्यनीकं दर्शयन्नाह,—मातुलुङ्गेति। मातुलुङ्गं बीजपूरकः, अग्निमन्थः अरणी, भद्रदारु देवदारु, महौषधं शुण्ठी, अहिंस्रा बृहदहिंस्रा, रास्ना सुरभिः। दूर्वा इति दूर्वादीनि द्रव्याणि प्रसिद्धानि। शीतलाश्च गणाः इति काकोल्याद्युत्पलादिन्यग्रोधादयः। पित्तविम्लापनवदागन्तुजरक्तजयोरत्रापि दर्शयन्नाह,—आगन्तुज इति। आगन्तुजे पाकप्रतिबन्धाय शीतविधिः स्मृतः। विषजनितशोथस्यागन्तुभेदस्य वक्ष्यमाणातिदेशेन चिकित्सां दर्शयन्ना-

ह,—विधीरिति । विधिर्विषघ्नः विषजे इति विधिः कल्पोक्तः । अजगन्धेत्यादि अजगन्धा बोधयिका, लतौषधीत्येके, अन्ये यवानिकामाहुः; अश्वगन्धा प्रसिद्धा; काला अहिंस्रा; असरला अरुणमूला त्रिवृत्; एकैषिका शुक्लमूला त्रिवृत्; अजशृङ्गी कर्कटशृङ्गी, अन्ये अजमेढिकेति लोके । प्रत्येकदोषजशोथविम्लापनमभिधाय सान्निपातिकस्य विम्लापनं निर्देष्टुमाह,—एत इति। एते वर्गास्त्रयः मातुलुङ्गादयः,लोध्रं प्रसिद्धं, पथ्या हरीतकी, पिण्डीतकः मदनः, अनन्ता दुरालभा । केचित् पिण्डीतकत्रयमित्यादि पाठं पठन्ति ॥ ३—७ ॥

स्निग्धाम्ललवणो वाते कोष्णः शीतः पयोयुतः ॥
पित्ते चोष्णः कफे क्षारमूत्राढ्यस्तत्प्रशान्तये ॥ ८ ॥

दोषभेदेन लेपस्य संस्कारविशेषं निर्दिशन्नाह,—स्निग्धेत्यादि । आढ्यः बहुल इत्यर्थः ॥ ८ ॥

शणमूलकशिग्रूणां फलानि तिलसर्षपाः ॥
शक्तवः किण्वमतसी द्रव्याण्युष्णानि पाचनम् ॥९॥

विम्लापनमभिधाय पाचनानि निर्दिशन्नाह,—शणमूलकेति । फलशब्दः शणादिभिः सर्षपान्तैः सह प्रत्येकं संबध्यते । शणः परिपाके सस्वनफलः, शिग्रुः शोभाञ्जनकः, किण्वं सुराबीजं तद्बहिः प्रक्षिप्यते, अतसी 'अलसी' इति लोके प्रसिद्धा, द्रव्याण्युष्णानि उष्णवीर्याणि कुष्ठागुरुप्रभृतीनि । एतेनानुक्तपाचनद्रव्यसंग्रह उक्तः । पाचनं शोथस्य । शेषं प्रसिद्धम् । एतेषां व्यस्तानां समस्तानां च पाचनत्वं, शक्तूनां शीतवीर्यत्वेऽपि प्रभावविशेषात् पाचनत्वं संयोगविशेषाद्वा ॥ ९ ॥

चिरबिल्वोऽग्निको दन्ती चित्रको हयमारकः ॥
कपोतगृध्रकङ्काणां पुरीषाणि च दारणम् ॥
क्षारद्रव्याणि वा यानि क्षारो वा दारणं परम्॥१०॥

पाचनमभिधाय दारणं निर्दिशन्नाह,—चिरबिल्व इति । चिरबिल्वः वृद्धकरञ्जः 'चिरिहिलि' इति लोके; अग्निकः कलिकारिका, अन्ये भल्लातकमाहुः; दन्ती दन्तिनी; चित्रकः प्रसिद्धः; हयमारः करवीरः । पुरीषशब्दः कपोतादिभिः सह प्रत्येकं संबध्यते । कपोतः वनवासी पाण्डुकः, गृध्रः मांसाशी पक्षिविशेषः, कङ्कः कङ्कमल्लः न पुनः काकः । दारणं विदारणं, पक्वशोथस्य दारणम् । द्रव्ययोगभेदं दर्शयन्नाह,—क्षारद्रव्याणीत्यादि । क्षारद्रव्याणि मुष्कककुटजपलाशाश्वकर्णपारिभद्रादीनि । क्षारो वा इति एतैर्द्रव्यैः सिद्धः प्रतिसारणीयः । परमिति कृच्छ्रं दारणमित्यर्थः । बालवृद्धादिष्वयोजनीयं द्विविधं हि पक्वशोथदारणमित्यर्थः, सुकुमारं कृच्छ्रं च इति; तत्र कपोतपुरीषादिः सुकुमारं, क्षारः कृच्छ्रमिति ॥ १० ॥

द्रव्याणां पिच्छिलानां तु त्वङ्मूलानि प्रपीडनम् ॥
यवगोधूममाषाणां चूर्णानि च समासतः ॥ ११ ॥

ततः परं पीडनं दर्शयन्नाह,—द्रव्याणामिति । पिच्छिलद्रव्याणि शाल्मलीशेलुवटपर्णादीनि, प्रपीडनं मर्मादिसमीपसूक्ष्मव्रणमुखपीडनं, समासतः संक्षेपतः । प्रपीडनं चेत्थं कर्तव्यं, व्रणमुखं बहिःकृत्य लेपयेत् लिप्त्वा च शोषयेत् शुष्कं सत् पीडनं भवति ॥ ११ ॥

शङ्खिन्यङ्कोठसुमनःकरवीरसुवर्चलाः ॥
शोधनानि कषायाणि वर्गश्चारग्वधादिकः ॥ १२ ॥

अथ शोधनं दर्शयन्नाह,—शङ्खिनी इति यवतिक्ताभेदः सुदुग्धा बृहत्पत्रा; अङ्कोठः संग्राही चिरीतस्वल्पपत्रः, 'अङ्कोल्ल' इति लोके; सुमनाः जाती; करवीरः प्रसिद्धः; सुवर्चला सूर्यावर्तः, सौञ्चलीति लोके । शङ्खिन्यादीनां कषायाः आरग्वधादिश्च धावनादिद्वारेण शोधनः । शोधनं पुनरष्टविधं कषायवर्तिकल्कघृततैलरसक्रियाचूर्णधूपनभेदेन । एतच्चाष्टविधमपि क्रमेणात्रैव वक्ष्यति । कषायस्तु शृतशीतफाण्टस्वरसभेदेन चतुर्विधो ग्राह्यः । कल्कं चात्र पञ्चमं पृथगेव वक्ष्यति ॥ १२ ॥

अजगन्धाजशृङ्गी च गवाक्षी लाङ्गलाह्वया ॥
पूतीकश्चित्रकः पाठा विडङ्गैलाहरेणवः ॥ १३ ॥
कटुत्रिकं यवक्षारो लवणानि मनःशिला ॥
कासीसं त्रिवृता दन्ती हरितालं सुराष्ट्रजा ॥ १४ ॥
संशोधनीनां वर्तीनां द्रव्याण्येतानि निर्दिशेत् ॥

कषायमभिधाय वर्तिमाह,—अजगन्धेति । गवाक्षी इन्द्रवारुणी; लाङ्गलाह्वया कलिकारिका; पूतिकः चिरबिल्वः, कण्टकीविटपकरञ्ज इत्येके; हरेणवः रेणुकाः; लवणानि सैन्धवसौवर्चलबिडौद्भिदसामुद्रिकाणि पञ्च, अन्ये बिडस्थाने काललवणेन सह पञ्चसंख्यामाहुः, काललवणं तु निर्गन्धः सौवर्चलभेदः; सुराष्ट्रजा तुम्बुरुमृत् तुरीति लोके, अपरे सामान्येन कृष्णमृत्तिकामाहुः । शेषाणि द्रव्याणि किंचित्पूर्वं व्याख्यातानि किंचित्प्रसिद्धानि । एतैर्द्रव्यैः सूत्रवर्तिं लिप्त्वा व्रणे निक्षिपेत् एवं वर्तिर्भवति ॥ १३ ॥ १४ ॥—

एतैरेवौषधैः कुर्यात्कल्कानपि च शोधनान् ॥ १५ ॥
कासीसकटुरोहिण्योर्जातीकन्दहरिद्रयोः ॥
पूर्वोद्दिष्टेषु चाङ्गेषु कुर्यात्तैलघृतानि वै ॥ १६ ॥

वर्तिमुक्त्वा कल्कमाह,—एतैरेवौषधैः कुर्यादिति । एतैरौषधैः अजगन्धादिभिः सुराष्ट्रजान्तैः ॥ १५—१६ ॥

अर्कोत्तमां स्नुहीक्षीरं पिष्ट्वा क्षारोत्तमानपि ॥
जातीमूलं हरिद्रे द्वे कासीसं कटुरोहिणीम् ॥ १७ ॥
पूर्वोद्दिष्टानि चान्यानि कुर्यात् संशोधनं घृतम् ॥

कल्कमभिधाय शोधनघृतमाह,—अर्कोत्तमामिति । अर्कः अर्कमूलं, उत्तमा त्रिफला, अन्ये तु पुनरर्कोत्तमामित्यभिन्नपदेन मन्दारकमाहुः; स्नुहीक्षीरं सेहुण्डदुग्धं; क्षारोत्तमान् क्षारश्रेष्ठद्रव्याणि; मुष्कककुटजपलाशाश्वकर्णादीनि; जातीमूलं जात्या जटा, अन्ये जातुकन्द, इति पठन्ति, तत्र जातुकन्दः गुग्गुलुकः उत्तरापथे प्रसिद्धः; पूर्वोद्दिष्टानि शोधनवर्तिनिर्दिष्टानि । शेषं सुगमम् ॥ १७ ॥—

मयूरको राजवृक्षो निम्बः कोषातकी तिलाः ॥ १८॥
बृहती कण्टकारी च हरितालं मनःशिला ॥
शोधनानि च योज्यानि तैले द्रव्याणि शोधने॥१९॥

तैलं शोधनं निर्दिशन्नाह,—मयूरको राजवृक्ष इत्यादि। मयूरकः अपामार्गः, राजवृक्षः किरमालकः, कोषातकी घोषकः घुघुडीति लोके। शोधनानि च योज्यानि इति शोधनवर्तिनिर्दिष्टानि, वमनविरेचननिर्दिष्टानीत्यन्ये। शेषं प्रसिद्धम्॥१८॥१९॥

कासीसे सैन्धवे किण्वे वचायां रजनीद्वये ॥
शोधनाङ्गेषु चान्येषु चूर्णं कुर्वीत शोधनम् ॥ २० ॥

शोधनचूर्णानि निर्दिशति,—कासीसे सैन्धवे किण्वे इति। शोधनाङ्गेषु शोधनवर्तिनिर्दिष्टेषु वमनविरेचनाङ्गद्रव्येषु ॥ २० ॥

सालसारादिसारेषु पटोलत्रिफलासु च ॥
रसक्रिया विधातव्या शोधनी शोधनेषु च ॥ २१ ॥

रसक्रियां शोधनीं निर्दिशन्नाह—सालसारादिसारेषु इति। रसक्रिया फाणिताकृतिः, काकोलीति लोके। शोधनेषु च इति शोधनवर्तिनिर्दिष्टेषु अथवा ऊर्ध्वाधःशोधनेषु वमनविरेचनद्रव्येषु, शेषं प्रसिद्धम्। रसक्रियाकल्पना चेयं—द्रव्यापेक्षया अष्टगुणं षोडशगुणं वा जलं दत्त्वाऽष्टभागावशेषः षोडशभागावशेषो वा क्वाथः कार्यः, ततः पूतं कषायं पुनः पचेत् यावत् फाणिताकृतिः ॥ २१ ॥

श्रीवेष्टके सर्जरसे सरले देवदारुणि ॥
सारेष्वपि च कुर्वीत मतिमान् व्रणधूपनम् ॥ २२ ॥

परिशिष्टं अष्टमं धूपनं दर्शयन्नाह,—श्रीवेष्टके सर्जरसे इति। श्रीवेष्टकः सरलरसः, नवनीतपिंडप्रायः, गुग्गुलीति लोके प्रसिद्धः; सर्जरस 'राला' इति लोके प्रसिद्धः, सरले सरलवृक्षत्वचीत्यर्थः। सारेष्विति अनुक्तेषु सालसारादिष्वित्यर्थः। शेषं प्रसिद्धम्। अत्र शोधनप्रकरणे केचित् "एतैरेवौषधैः कुर्यात् कल्कानपि च शोधनान्" अस्याग्रे "कासीसकटुरोहिण्योर्जातीकन्दहरिद्रयोः। पूर्वोद्दिष्टेषु चाङ्गेषु कुर्यात्तैलघृतानि वै"—इति पाठं पठन्ति व्याख्यानयन्ति च,—कन्दहरिद्रयोरित्यत्र कन्दशब्दो दारुहरिद्रापरिहाराय। जातुकन्दहरिद्रयोरित्यन्ये पठन्ति। अत्र जातुकन्दः गुग्गुलुः। पूर्वोद्दिष्टेषु चाङ्गेष्विति शङ्खिन्यादिषु अजगन्धादिषु च। एषां कषायादीनां व्रणधावनादौ द्विव्रणीये यथोक्तविषयमवचारणम् ॥ २२ ॥

कषायाणामनुष्णानां वृक्षाणां त्वक्षु साधितम् ॥
शृतं शीतं कषायं वा रोपणार्थेषु शस्यते ॥ २३ ॥
सोमामृताश्वगन्धासु काकोल्यादौ गणे तथा ॥
क्षीरिप्ररोहेष्वपि च वर्तयो रोपणाः स्मृताः ॥ २४ ॥

रोपणमपि धूपवर्जं शोधनमिव सप्तविधं कषायादिभेदेन दर्शयन्नाह,—कषायाणां अनुष्णानामिति न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षप्रभृतीनाम्। शृतं शीतकषायं वेत्युपलक्षणं, तेन फाण्टस्वरसावपि गृह्येते। द्रव्यमुष्णोदके रात्रौ स्थापितं शीतकषाय इत्युच्यते। रोपणार्थं संरोहणार्थम्। रोपणवर्तिद्रव्याणि निर्दिशन्नाह,—सोमेत्यादि। सोमः सोम एव, सोमवल्कल इत्यन्ये, अपरे सोमा ब्राह्मीत्याहुः; अमृता गुडूची; क्षीरिप्ररोहाः न्यग्रोधोदुम्बरादीनामङ्कुराः। शेषं प्रसिद्धम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

समङ्गा सोमसरला सोमवल्कः सचन्दनाः ॥
काकोल्यादिश्च कल्कः स्यात् प्रशस्तो व्रणरोपणे २५

रोपणकल्कद्रव्यं निर्दिशन्नाह, समङ्गेति।—समङ्गा अञ्जलिकारिका लज्जालुकीति लोके प्रसिद्धा, वराहक्रान्तामपरे; सोमः सोम एव; सरला सरलः, विशंसिकामन्ये; सोमवल्कः कट्फलम्। शेषं प्रसिद्धम् ॥ २५ ॥

पृथक्पर्ण्यात्मगुप्ता च हरिद्रे मालती सिता ॥
काकोल्यादिश्च योज्यः स्यात् भिषजा रोपणे घृते२६

रोपणघृतं निर्दिशन्नाह,—पृथगिति। पृथक्पर्णी पृश्निपर्णी, आत्मगुप्ता कपिकच्छुः, मालती जातिः, सिता शर्करा, श्वेतदूर्वेत्यन्ये। शेषं प्रसिद्धम् ॥ २६ ॥

कालानुसार्यागुरुणी हरिद्रे देवदारु च ॥
प्रियङ्गवश्च रोध्रं च तैले योज्यानि रोपणे ॥ २७ ॥

रोपणतैलमुद्दिशन्नाह,—कालानुसार्येति। कालानुसार्यं तगरं, शैलजमिति केचित्। शेषं प्रसिद्धम् ॥ २७ ॥

कङ्कुका त्रिफला रोध्रं कासीसं श्रवणाह्वया ॥
धवाश्वकर्णयोस्त्वक् च रोपणं चूर्णमिष्यते ॥२८॥
प्रियङ्कुका सर्जरसः पुष्पं कासीसमेव च ॥
त्वक्चूर्णं धवजं चैव रोपणार्थे प्रशस्यते ॥ २९ ॥

रोपणचूर्णमाह,—कङ्कुकेति। कङ्कुकाः कङ्गवः, अन्नविशेषा इत्यपरे; श्रवणाह्वया मुण्डितिका; धवः शकप्रख्यः, अनेनैव नाम्ना प्रसिद्धः; अश्वकर्णः पूर्वदेशे गन्धमुण्डोऽश्वत्थसदृशवृक्षः, शेषं प्रसिद्धं। कङ्कुकास्थाने केचित् किंशुका इति पठन्ति। द्वितीयं रोपणचूर्णमाह,—प्रियङ्कुकेति। अत्र सर्वं सुबोधम् ॥२८॥२९॥

त्वक्षु न्यग्रोधवर्गस्य त्रिफलायास्तथैव च ॥
रसक्रियां रोपणार्थे विदधीत यथाक्रमम् ॥ ३० ॥

रसक्रियां रोपणीमाह,—यथाक्रममिति। रसक्रियावस्थायां रोपणरसक्रिया कर्तव्येत्यर्थः। शेषं सुगमम् ॥ ३० ॥

अपामार्गोऽश्वगन्धा च तालपत्री सुवर्चला ॥
उत्सादने प्रशस्यन्ते काकोल्यादिश्च यो गणः ॥३१॥

इदानीमुत्सादनमाह,—अपामार्गस्य इति। अपामार्गस्य मूलं शीतलं गृह्यते न तु फलं; तस्योष्णवीर्यत्वात्। तालपत्री मुशली; सुवर्चला सूर्यावर्तः, अस्या अपि मूलं न तु फलं, तस्योष्णवीर्यत्वात्। उत्सादने इति उत्सादनं मांसवर्धनं, लेपप्रयोगादुत्सादनं भवति। शेषं सुगमम् ॥ ३१ ॥

कासीसं सैन्धवं किण्वं कुरुविन्दो मनःशिला ॥
कुक्कुटाण्डकपालानि सुमनोमुकुलानि च ॥ ३२ ॥

फले शैरीषकारञ्जे धातुचूर्णानि यानि च ॥
व्रणेषूत्सन्नमांसेषु प्रशस्तान्यवसादने ॥ ३३ ॥

अवसादनं निर्दिशन्नाह,—कासीसमिति । कुरुविन्दः लोहितरत्नं पद्मराग उच्यते, कुक्कुटाण्डकपालानि कुक्कुटाण्डकर्पराणि, सुमनोमुकुलानि च इति जातिकलिका इत्यर्थः, धातुचूर्णानि यानि च इति हरितालपुष्पकासीसरसाञ्जनप्रभृतीनि उत्सन्नमांसेष्वित्यर्थः । अवसादने इति मांसस्फोटने ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

समस्तं वर्गमर्धं वा यथालाभमथापि वा ॥
प्रयुञ्जीत भिषक् प्राज्ञो यथोद्दिष्टेषु कर्मसु ॥ ३४ ॥

एषां शोधनरोपणादिवर्गाणां समस्तानामलाभे कल्पान्तरं दर्शयन्नाह,—समस्तमिति । मिश्रकीयेषु द्रव्यगणेषु तथा द्रव्यसंग्रहणीयोक्तेषु तथा संशोधनसंशमनीयोक्तेषु यानि द्रव्याणि तेषां समस्तानामलाभे त्रिचतुःपञ्चषडादिद्रव्याणामपि योगः कर्तव्य इत्यर्थः । तेनाध्यायत्रयनिर्दिष्टगणविषयिणी एव इयं परिभाषा, न समस्ततन्त्रव्यापिनी । अन्ये समस्तमुत्तमबले व्याधौ, अर्धं मध्यबले, यथालाभं हीनबले, इति कथयन्ति । अयं पक्षो गयदासाचार्येण दूषितः । यथालाभमिति यस्य यस्य लाभः स्यात्तत्तत् प्रयुञ्जीतेत्यर्थः । यथोद्दिष्टेषु कर्मसु इति उक्तेषु विम्लापनादिकर्मस्वित्यर्थः ॥ ३४ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां सूत्रस्थाने सप्तत्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अष्टत्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो द्रव्यसंग्रहणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

द्रव्याणां संग्रहः संक्षेपः तमधिकृत्य कृतोऽध्याय इत्यर्थः, विस्तरस्तु चिकित्सिते कथ्यते । तदुक्तं,—"समासेन गणा ह्येते प्रोक्तास्तेषां तु विस्तरम् । चिकित्सितेषु वक्ष्यामि ज्ञात्वा दोषबलाबलम्—" इति ।

समासेन सप्तत्रिंशद्द्रव्यगणा भवन्ति ॥ ३ ॥

तत्रादावध्यायस्य पिण्डार्थं निर्दिशन्नाह,—समासेनेति । समासेन संक्षेपेण । गण्यन्ते इति गणाः समूहाः । तत्र द्वात्रिंशदनियतावयवाः, पुनः पञ्च पञ्चावयवाः । केचित् पञ्चत्रिंशदिति पठन्ति, त्रिंशद्वाऽऽमलकादीनि विहायेति ॥ ३ ॥

तद्यथा-विदारिगन्धा विदारी विश्वदेवा सहदेवा श्वदंष्ट्रा पृथक्पर्णी शतावरी सारिवा कृष्णसारिवा जीवकर्षभकौ महासहा क्षुद्रसहा बृहत्यौ पुनर्नवैरण्डो हंसपादी वृश्चिकाल्यृषभी चेति ॥ ४ ॥
विदारीगन्धादिरयं गणः पित्तानिलापहः ॥
शोषगुल्माङ्गमर्दोर्ध्वश्वासकासविनाशनः ॥ ५ ॥

तत्र प्रथमं दोषक्रमेणाद्यं गणं निर्दिशन्नाह,—तद्यथेति । विदारिगन्धा शालपर्णी; विदारी विदारिकन्दः, कोहलाकारो लोहितकुसुमः, स च द्विविधः दीर्घकन्दो बहुक्षीरः, हस्तिपादको महाल्पक्षीर इति; विश्वदेवा गाङ्गेरुकी प्रसिद्धा गुडशर्करेति पूर्वदेशे, पीतपुष्पा काङ्कसी इति लोके, अन्ये बलां नीलपुष्पामाहुः; श्वदंष्ट्रा गोक्षुरकः; पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी 'पीठवनी' इति लोके; शतावरी सूक्ष्मपत्रा शतावरी इति लोके; सारिवा जम्बूपत्रा, दुग्धगर्भावल्ली स्वनामप्रसिद्धा; कृष्णसारिवा छलहेष्टापत्रसदृशच्छदा चन्दनगन्धा 'कालवेलि' इति लोके, केचित् कृष्णसारिवां न पठन्ति । जीवकः कूर्चशीर्षकः स्वनामख्यातः; ऋषभकः वृषभकः अयमपि स्वनामख्यातः; महासहा माषपर्णी; क्षुद्रसहा मुद्गपर्णी; बृहत्यौ सूक्ष्मफला स्थूलफला च; पुनर्नवा वर्षाभूः 'साटोडी'ति लोके; एरण्डः स्वनामप्रसिद्धः; हंसपादी मधुश्रवा हंसपदाकारपत्रा पीतपुष्पा जलमुक्तदेशजाता 'हंसपदी' इति लोके प्रसिद्धा; वृश्चिकाली कण्टकितमेषशृङ्गतुङ्गाकारफला पाठापत्रा ईषद्रोमशा श्वेतपुष्पपुच्छा दक्षिणावर्तवल्ली मेषशृङ्गीभेदः, वृश्चियाकमन्ये; ऋषभी कपिकच्छुः; शृगालविन्नामके विदारिगन्धादौ पठन्ति; तामपठनीयामेके मन्यन्ते, अन्ये पृथक्पर्णीभेदं दीर्घपत्रं सिंहपुच्छमाहुः । शोषः राजयक्ष्मा, अङ्गमर्दः स्फुटनिका । पित्तानिलहरत्वेन दोषप्रत्यनीकता उक्ता, शोषादिनाशकत्वेन व्याधिप्रत्यनीकत्वं चोक्तं, एवं दोषयोरुक्तयोः व्याधिषु चोक्तेष्ववस्थाकालदेशादिभेदेन समस्तैरेतैरर्धैर्यथालाभं लब्धैर्वा शृतशीतफाण्टस्वरसकल्कचूर्णगुटिकोत्कारिकारसक्रियालेपप्रदेहनपरिषेकावगाहनघृततैलादीनि यथायोगं साधनीयानि । एवमन्येष्वपि गणेषु योज्यम् । येषां जीवकर्षभकादिद्रव्याणामन्नपानादौ गुणो न निर्दिष्टः, तेषां समुदितस्य गणस्य गुणाभिधानेनैव पृथग्द्रव्यगुणो ज्ञातव्य इति ॥ ४—५ ॥

आरग्वधमदनगोपघोण्टाकण्टकीकुटजपाठापाटलामूर्वेन्द्रयवसप्तपर्णनिम्बकुरुण्टकदासीकुरुण्टगुडूचीचित्रकशार्ङ्गेष्टाकरञ्जद्वयपटोलकिराततिक्तकानि सुषवी चेति ॥ ६ ॥
आरग्वधादिरित्येष गणः श्लेष्मविषापहः ॥
मेहकुष्ठज्वरवमीकण्डूघ्नो व्रणशोधनः ॥ ७ ॥

आरग्वधेत्यादि । आरग्वधः किरमालकः; मदनः पिण्डीतकः, मयनफल इति लोके; गोपघोण्टा कर्कोटी, वरदरभेद इत्यन्ये, यामकोलिकेति प्रसिद्धा, पूगभेदमपरे; कण्टकी विकङ्कतवृक्षः कण्टकारिकेति प्रसिद्धा, 'काकड' इति लोके; कुटजः इन्द्रवृक्षः, पाठा अविद्धकरणी, 'पाठ' इति लोके; पाटला वसन्तदूती स्वनामप्रसिद्धा; मूर्वा धनुर्गुणोपयोग्या, 'दूधउड' इति लोके, अन्ये चोरस्नायुमाहुः; इन्द्रयवः कुटजफलं; सप्तपर्णः शाल्मलीसदृशपर्णो गजमदगन्धपुष्पः शरदि विकशनशीलः उच्चैर्वृक्षः, 'सातवन' इति लोके; निम्बः प्रसिद्धः; कुरुण्टकः

पीतपुष्पः, 'कण्टाशेलुआ' इति लोके, नीलपुष्पः स एव दासी-कुरण्टकः; गुडूची प्रसिद्धा; चित्रकः प्रसिद्धः; शार्ङ्गेष्टा काकजङ्घा 'विकसवनी' इति लोके, काकमाचीत्यन्ये, अन्ये तु शार्ङ्गेष्टा काकतिक्ता गौरवर्तुलावगुण्ठितफला 'चिरपोटिका' इति प्रसिद्धा, 'भुभुरदाका' इति पूर्वदेशे, काकादनीत्यपरे, सा च गुञ्जेति प्रसिद्धा; करञ्जद्वयमिति एकश्चिरबिल्वः, द्वितीयः कण्टकी विटपकरञ्जः; पटोलः कुलकः स्वनामख्यातः; किराततिक्तकः भूनिम्बः; सुषवी कारवेल्लकः, अन्ये तु पानीयवल्लीमाहुः ॥ ६ ॥ ७ ॥

वरुणार्तगलशिग्रुमधुशिग्रुतर्कारीमेषशृङ्गीपूतीकनक्तमालमोरटाग्निमन्थसैरेयकद्वयबिम्बीवसुकवसिरचित्रकशतावरीबिल्वाजशृङ्गीदर्भा बृहतीद्वयं चेति ॥ ८ ॥

वरुणादिर्गणो ह्येष कफमेदोनिवारणः ॥
विनिहन्ति शिरःशूलगुल्माभ्यन्तरविद्रधीन् ॥ ९ ॥

वरुणेत्यादि। वरुणः तिक्तशाकद्रुमः, 'वरुण' इति लोके; आर्तगलः ककुभः सुगन्धमूलं 'कौहा' इति नाम्ना पूर्वदेशे प्रसिद्धः; शिग्रुः शोभाञ्जनकः; मधुशिग्रुः रक्तशोभाञ्जनकः; तर्कारी अरणिका; मेषशृङ्गी कर्कटशृङ्गी; पूतीकः चिरबिल्वः; नक्तमालः बृहत्करञ्जः; मोरटः अङ्कोलपुष्पा 'मोइहर' इति लोके, हस्तिकर्णपलाश इत्यन्ये; अग्निमन्थः तेजोवृक्षः पूर्वदेशे 'अगेथु' इति प्रसिद्धः; सैरेयकद्वयं रक्तपुष्पनीलपुष्पकण्टशेलुयाद्वयं; बिम्बी ओष्ठोपमफला 'तिण्डुरिका' इति प्रसिद्धा; चित्रकः प्रसिद्धः; शतावरी प्रसिद्धा; वसुकः बुकः 'वकपुष्प' इति लोके; वसिरः मर्कटपिप्पली तृणजातिः 'अपामार्ग' इति प्रसिद्धः; बिल्वः श्रीफलः; अजशृङ्गी छगलविषाणिका उत्तमारणी 'मेण्डिका' इति लोके; दर्भः कुशः; बृहतीद्वयं कण्टकारिकाद्वयं—एका स्थूलफला, द्वितीया ह्रस्वफला ॥ ८ ॥ ९ ॥

वीरतरुसहचरद्वयदर्भवृक्षादनीगुन्द्रानलकुशकाशाश्मभेदकाग्निमन्थमोरटावसुकवसिरभल्लूककुरुण्टकेन्दीवरकपोतवङ्का श्वदंष्ट्रा चेति ॥ १० ॥

वीरतर्वादिरित्येष गणो वातविकारनुत् ॥
अश्मरीशर्करामूत्रकृच्छ्राघातरुजापहः ॥ ११ ॥

वीरेत्यादि। वीरतरुः शवरः, अन्ये तु वीरतरुः 'वेल्लन्तर' इति नाम्ना प्रसिद्धः, जाङ्गलदेशे नर्मदातटे चर्मण्वतीनदीसमीपे च तल्लक्षणमुच्यते,—" वेल्लन्तरुर्जगति वीरतरुः प्रसिद्धः श्वेतासितारुणविलोहितपीतपुष्पः। स्याज्जाटितुल्यकुसुमः शमिसूक्ष्मपत्रः स्यात् कण्टकी विजलदेशज एष वृक्षः—" इति; सहचरद्वयं कण्टशेलुद्वयं; दर्भः प्रसिद्धः; वृक्षादनी बन्दाकः 'कवलेखू' इति लोके, वृक्षकलम्बुकमलमपरे; गुन्द्रा पाद्दरकभेदो 'गोदर' इति लोके; नलः दूर्वाकाराङ्कुरोऽन्तःशुषिरः स्वनामख्यातः; कुशः ह्रस्वदर्भः; काशः चामरपुष्पः; अश्मभेदकः पाषाणभेदकः, अग्निमन्थः तेजोवृक्षः; 'अगेशूर' इति लोके; मोरटोऽङ्कोलपुष्पः हस्तिकर्णपलाश इत्येके, इक्षुमूलमित्यपरे; वसुकः बकः 'बक पुष्प' इति लोके; वसिरः अपामार्गः, सूर्यावर्तभेदमित्येके भल्लूकः श्योनाकः 'शोणा' इति लोके; कुरण्टिका कृष्णसूक्ष्मफल 'सिरिवालिका' इति लोके; इन्दीवरः अपि तद्भेदो दीर्घपत्र बहुलपुष्पः; कपोतवङ्का सुवर्चला, अन्ये शिरीषसदृशपत्रा स्व ल्पविटपा इति द्रव्यान्तरमाहुः; श्वदंष्ट्रा गोक्षुरकः। अश्मरी ब स्तिपाषाणः, सैव वातभिन्ना शर्करा, मूत्राघातः मूत्रावरोधः रुजाशब्दः रोगवाचकः, स च अश्मर्यादिषु प्रत्येकं संब ध्यते ॥ १० ॥ ११ ॥

सालसाराजकर्णखदिरकदरकालस्कन्धक्रमुकभूर्जमेषशृङ्गीतिनिशचन्दनकुचन्दनशिंशपाशिरीषासनधवार्जुनतालशाकनक्तमालपूतीकाश्वकर्णागुरूणि कालीयकं चेति ॥ १२ ॥

सालसारादिरित्येष गणः कुष्ठविनाशनः ॥
मेहपाण्डुामयहरः कफमेदोविशोषणः ॥ १३ ॥

सालसारेत्यादि। सालः शङ्कुस्तस्य सारः सालसारः; अजकर्ण सर्जः सालभेद एव; खदिरः गायत्री स्वनामख्यातः; कदर खदिराकारः श्वेतसारः; क्रमुकः पूगः, केचित् 'क्रमुग' इति पठन्ति, अत्रापि स एवार्थः, वृक्षरोध्र इत्यन्ये, साराधिकारात् भूर्जः मृदुत्वक् स्वनामख्यातः, केचित् भूर्जस्थाने 'स्फूर्जक' इति पठन्ति, तत्र स्फूर्जकः श्योनाकनाम्ना प्रसिद्धः, लकुचाकारप त्रकाण्डः; मेषशृङ्गः कर्कटशृङ्गः, स च पुत्रञ्जीवकसदृशस्तरुविशेषः तिनिशः स्यन्दनः, 'सादण' इति लोके प्रसिद्धः; चन्दनं श्रीचन्द 'श्रीखण्ड' इति प्रसिद्धम्; कुचन्दनं रक्तचन्दनं; शिंशपा कृष्णसार 'सांसई' इति लोके; शिरीषः विषघाती, 'शिरीस' इति लोके; असन बीजकः पूर्वदेशे प्रसिद्धः कटाख्यः स्वनामप्रसिद्धः; अर्जुन ककुभः; तालः स्वनामख्यातः; शाकः पूर्वदेशे प्रसिद्धः; अगुर स्वनामख्यातं; कालीयकं मलेन्द्रीचन्दनमिति प्रसिद्धम्। वि नाशनहरणविशोषणानामर्थभेदमाह,—तत्र कुष्ठविनाशनः मू लोच्छेदनः, हरणो मेहपाण्ड्वादेः संशमनत्वेन निर्मूलनत्वेन वा शोषणः कफमेदसोः द्रवस्निग्धयोः ॥ १२ ॥ १३ ॥

रोध्रसावररोध्रपलाशकुटन्नटाशोकफञ्जीकट्फलैलवालुकसल्लकीजिङ्गिनीकदम्बसालाः कदली चेति ॥ १४ ॥

एष रोध्रादिरित्युक्तो मेदःकफहरो गणः ॥
योनिदोषहरः स्तम्भी वर्ण्यो विषविनाशनः ॥ १५ ॥

रोध्रेत्यादि। रोध्रः लाक्षाप्रसादनः रक्तः; सावरलोध्रः श्वेतस्थूलत्वक्; पलाशः किंशुकः; कुटन्नटः स्योनाकः; अशोकः लोहितकुसुमः स्वनामख्यातः; फञ्जी भार्गी; कट्फलः काश्मरी, 'कायफल' इति लोके; एलवालुकं हरिवालुकं कृष्णगन्धिकफलसदृशं शल्लकी गजभक्ष्या 'साल' इति लोके; जिङ्गिनी गुडमञ्जनिका 'गुलदुणि' इति लोके, पूर्वदेशे स्वनामप्रसिद्धा; कदम्बः वृक्षक

दम्बः; सालः सर्जः; कदली रम्भा स्वनामप्रसिद्धा । स्तम्भी अतिसारादेः स्तम्भनः ॥ १४ ॥ १५ ॥

अर्कालर्ककरञ्जद्वयनागदन्तीमयूरकभार्गीरास्नेन्द्रपुष्पीक्षुद्रश्वेतामहाश्वेतावृश्चिकाल्यलवणास्तापसवृक्षश्चेति ॥ १६ ॥

अर्कादिको गणो ह्येष कफमेदोविषापहः ॥
कृमिकुष्ठप्रशमनो विशेषाद्व्रणशोधनः ॥ १७ ॥

अर्केत्यादि । अर्कः रक्तपुष्पः प्रसिद्धः; अलर्कः मन्दारकः, यस्य क्षीरं न विनश्यति; करञ्जद्वयं वृक्षविटपकरञ्जौ; नागदन्ती दन्तिना; मयूरकः अपामार्गः; भार्गी स्वनामख्याता; रास्ना सुरभी स्वनामख्याता; इन्द्रपुष्पी कण्टकी कृष्णपुष्पकरञ्जः, कलिकारिकेत्यन्ये; क्षुद्रश्वेता श्वेतस्यन्दा श्वेतपुष्पा 'सेफन्द' इति लोके; महाश्वेता नीलपुष्पः सेफन्दः, वन्ध्याकर्कोटिकेत्यन्ये; वृश्चिकाली वृश्चियाकः; अलवणा ज्योतिष्मती वर्तुलपक्वरक्तफला, पीततैला 'काकमर्दनीका' इति लोके प्रसिद्धा; तापसवृक्षः इङ्गुदः, पुत्रञ्जीवक इत्यन्ये ॥ १६ ॥ १७ ॥

सुरसाश्वेतसुरसाफणिज्झकार्जकभूस्तृणसुगन्धकसुमुखकालमालकासमर्दक्षवकखरपुष्पाविडङ्गकट्फलसुरसीनिर्गुण्डीकुलाहलोन्दुरुकर्णिकाफञ्जीप्राचीबलकाकमाच्यो विषमुष्टिकश्चेति ॥ १८ ॥

सुरसादिर्गणो ह्येष कफहृत् कृमिसूदनः ॥
प्रतिश्यायारुचिश्वासकासघ्नो व्रणशोधनः ॥ १९ ॥

सुरसेत्यादि । सुरसे द्वे श्वेतकृष्णकुसुमे ते च लोके 'तुलसी' इति प्रसिद्धे; फणिज्झकः तीक्ष्णगन्धो 'मरुवक' इति लोके, अन्ये तु अनेनैव नाम्ना प्रसिद्धः; अर्जकः बर्बरिकाकारो लघुमञ्जरीकः सूक्ष्मपत्रो निर्गन्धः श्वेतकुठेरकः; भूस्तृणः अङ्गुदाकनामधेयो द्रोणपुष्पसदृशः; सुगन्धकः द्रोणपुष्पः; अन्ये तु भूस्तृणं रोहिषं, सुगन्धकः वृहत्सुगन्धतृणं; सुमुखः राजिका, अन्ये तु वनबर्बरिका 'सउहा' इति नाम्ना जेजीभुक्तौ प्रसिद्धा; कालमालः कृष्णमल्लिका बर्बरिकेति लोके; कासमर्दः स्वनामख्यातः; क्षवकं क्षवथुकारः फणिज्झकाकारः 'चिह्नारिकाय' इति पारियात्रे प्रसिद्धः, 'छिक्किनी'ति लोके; खरपत्रं तस्यैव भेदः, बोबइकामपरे, मरुवकमन्ये; विडङ्गः प्रसिद्धः; कट्फलः सोमवल्कः 'कायफल' इति लोके; सुरसी कपित्थसदृशपत्रा 'बिल्वनासी' इति लोके प्रसिद्धा, श्वेतनिर्गुण्डीत्यन्ये; निर्गुण्डी नीलनिर्गुण्डी; कुलाहलः सुण्डिकेति प्रसिद्धः; उन्दुरुकर्णिका मूषिककर्णिका 'उन्दरी' इति लोके, उन्दुरकर्णी द्रवन्तीमाहुरन्ये, अपरे दन्तिनीमाहुः, 'उन्दुरकर्णा' इत्येके पठन्ति, तत्रापि स एवार्थः; फञ्जी भार्गी; प्राचीबलः मत्स्याक्षकः, काकजङ्घा नदीपिप्पलीत्यपरे, केचिदाचार्या एवं वदन्ति—यद्यपि प्राचीबलशब्देन काकजङ्घा गण्डदूर्वा जलपिप्पली चोच्यते तथाप्यत्र काकजङ्घैव, काकमाचीसान्निध्यात् वातकफकृमिबाधिर्यहरत्वाच्च; काकमाची मृष्टफला स्वनामप्रसिद्धा; विषमुष्टिकः द्रेक्का राजनिम्ब इति प्रसिद्धः, बृहदलम्बुषामपरे, कर्कोटिमित्यन्ये । कृमिसूदन इति कृमिघ्न इत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥

मुष्ककपलाशधवचित्रकमदनवृक्षकशिंशपावज्रवृक्षास्त्रिफला चेति ॥ २० ॥

मुष्ककादिर्गणो ह्येष मेदोघ्नः शुक्रदोषहृत् ॥
मेहार्शःपाण्डुरोगघ्नः शर्करानाशनः परः ॥ २१ ॥

मुष्ककेत्यादि । मुष्ककः क्षारवृक्षः 'मोखक' इति लोके; पलाशः किंशुकः; धवः स्वनामप्रसिद्धः; चित्रकः अपि स्वनाम्नैव प्रसिद्धः; मदनः पिण्डीतकः; वृक्षकः कुटजः; 'मदनवृक्ष' इत्यन्ये पठन्ति, मदनवृक्ष इत्यत्र वृक्षशब्दनिर्देशः फलप्रतिषेधार्थ इति व्याख्यानयन्ति; शिंशपा कृष्णसारा स्वनामख्याता; वज्रवृक्षः 'सेहुण्ड' इति लोके; त्रिफला हरीतक्यामलकविभीतकानि ॥ २० ॥ २१ ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेरमरिचहस्तिपिप्पलीहरेणुकैलाजमोदेन्द्रयवपाठाजीरकसर्षपमहानिम्बफलहिङ्गुभार्गीमधुरसातिविषावचाविडङ्गानि कटुरोहिणी चेति ॥ २२ ॥

पिप्पल्यादिः कफहरः प्रतिश्यायानिलारुचीः ॥
निहन्याद्दीपनो गुल्मशूलघ्नश्चामपाचनः ॥ २३ ॥

पिप्पलीत्यादि । चव्यं हस्तिपिप्पलीमूलं स्वनामख्यातं; शृङ्गवेरं शुण्ठी; हस्तिपिप्पली गजपिप्पली; अजमोदा स्वनामख्याता, अन्ये यवानिकामाहुः; महानिम्बफलमिति महानिम्बो द्रेक्का 'पर्वतनिम्ब' इति लोके; मधुरसा मूर्वा । आमपाचनः इति "जठरानलदौर्बल्यादविपक्वस्तु यो रसः । स आमसंज्ञको देहे सर्वदोषप्रकोपकः" । शेषं प्रसिद्धम् ॥ २२ । २३ ॥

एलातगरकुष्ठमांसीध्यामकत्वक्पत्रनागपुष्पप्रियङ्गुहरेणुकाव्याघ्रनखशुक्तिचण्डास्थौणेयकश्रीवेष्टकचोचचोरकवालुकगुग्गुलुसर्जरसतुरुष्ककुन्दुरुकागरुस्पृक्कोशीरभद्रदारुकुङ्कुमानि पुन्नागकेशरं चेति ॥ २४ ॥

एलादिको वातकफौ निहन्याद्विषमेव च ॥
वर्णप्रसादनः कण्डूपिडकाकोठनाशनः ॥ २५ ॥

एलेत्यादि । ध्यामकं कत्तृणं रोहिषमिति लोके; त्वक् वराङ्गं 'गुडतज' इति लोके; पत्रं पत्रकं; नागपुष्पं नागकेशरं, अन्ये नागकेशरपुष्पसमपुष्पो महातरुरित्याहुः; हरेणुका रेणुका; व्याघ्रनखः बृहन्नखः बृहन्नखीत्यन्ये; शुक्तिः तद्भेदः अल्पनखः; चण्डा स्वनामख्याता ईषत् कृष्णा चोरकभेदः अजमोदाकारा; स्थौणेयकं थुणेरकः; श्रीवेष्टकः सरलद्रुमः, गुग्गुलीति लोके; चोचः त्वग्भेदो वानवासिकात्वक्; चोरकः स्वनामख्यातः, ग्रन्थिपर्णकभेदो ग्रन्थिपर्णाकार एव; सर्जः सर्जरसः 'राल' इति प्रसिद्धः; अन्तर्लोपात् रसः गन्धरसः 'बोल' इति लोके; तुरुष्कः सिह्लकः;

कुन्दुरुकः शल्लकीचोपः; स्पृक्का कुटिलपुष्पा सुगन्धिद्रव्यमौत्तरापथिकं; भद्रदारुः देवदारुः; पुन्नागः सुरपर्णिका, सुगन्धिपुष्पा दक्षिणापथे सुरपतिनाम्ना प्रतीता; केशरं बकुलं, केचित् समुदितं व्याख्यानयन्ति पुन्नागकेशरं पद्मकेशरमित्यर्थः; अन्ये त्वेवं पठन्ति—"पुन्नागनागकेशरं च" इति, पुन्नागं देवबल्लभं राजचम्पकमिति लोके, नागकेशरं स्वनामप्रसिद्धम्। कोठनाशन इति तत्र कोठलक्षणमुच्यते,—"वरटीदष्टसङ्काशः कण्डूमान् लोहितोऽसकफवातात्। क्षिप्रोत्पादविनाशः कोठ इति निगद्यते सद्भिः"—इति ॥ २४ ॥ २५ ॥

वचामुस्तातिविषाभयाभद्रदारूणि नागकेशरं चेति ॥ २६ ॥

हरिद्रादारुहरिद्राकलशीकुटजबीजानि मधुकं चेति ॥ २७ ॥

एतौ वचाहरिद्रादी गणौ स्तन्यविशोधनौ ॥
आमातिसारशमनौ विशेषाद्दोषपाचनौ ॥ २८ ॥

वचेत्यादि। कलशी पृश्निपर्णी। दोषपाचनौ इति आमसंसृष्टानां दोषाणां पाचनौ ॥ २६—२८ ॥

श्यामामहाश्यामात्रिवृद्दन्तीशङ्खिनीतिल्वककम्पिल्लकरम्यकक्रमुकपुत्रश्रेणीगवाक्षीराजवृक्षकरञ्जद्वयगुडूचीसप्तलाच्छगलान्त्रीसुधाः सुवर्णक्षीरी चेति ॥ २९ ॥

उक्तः श्यामादिरित्येष गणो गुल्मविषापहः ॥
आनाहोदरविड्भेदी तथोदावर्तनाशनः ॥ ३० ॥

श्यामेत्यादि। श्यामा श्वेता त्रिवृत्; महाश्यामा वृद्धदारकः; तिवृत् रक्तमूला त्रिवृत् 'निशोत्र' इति लोके; दन्ती दन्तिनी; शङ्खिनी यवतिक्ताभेदः, श्वेतबुध्नीत्येके; तिल्वकः रोध्रः, अन्ये तिल्वको रोध्राकारो बृहत्पत्रो रक्तत्वको वैरेचनिकः; कम्पिल्लकः रोचनिका, स्वनामख्यातः; रम्यकः द्रेका 'महानिम्ब' इति लोके प्रसिद्धः, पटोलमूलमित्येके; क्रमुकः पूगफलं; पुत्रश्रेणी द्रवन्ती एरण्डसदृशफलपत्राल्पविटपा सम्बरीति लोके; गवाक्षी इन्द्रवारुणी; राजवृक्षः किरमालकः; करञ्जद्वयं वृक्षविटपकरञ्जौ; गुडूची प्रसिद्धा; सप्तला सातला स्नुहीभेदः; छगलान्त्री वृद्धदारकभेदः, बुध्नभेद इत्यपरे; सुधा सेहुण्डः; सुवर्णक्षीरी अनन्तासदृशपत्रा, कङ्कुष्ठमित्यपरे ॥ २९ ॥ ३० ॥

बृहतीकण्टकारिकाकुटजफलपाठा मधुकं चेति ॥ ३१ ॥

पाचनीयो बृहत्यादिर्गणः पित्तानिलापहः ॥
कफारोचकहृद्रोगमूत्रकृच्छ्ररुजापहः ॥ ३२ ॥

बृहतीत्यादि स्पष्टमेव ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

पटोलचन्दनकुचन्दनमूर्वागुडूचीपाठाः कटुरोहिणी चेति ॥ ३३ ॥

पटोलादिर्गणः पित्तकफारोचकनाशनः ॥
ज्वरोपशमनो व्रण्यश्छर्दिकण्डूविषापहः ॥ ३४ ॥

पटोलेत्यादि। कुचन्दनं रक्तचन्दनं; मूर्वा हर्यौडः चोरस्नायुकः। व्रणेभ्यो हितः व्रण्यः। शेषं सुखबोधम् ॥ ३३—३४ ॥

काकोलीक्षीरकाकोलीजीवकर्षभकमुद्गपर्णीमाषपर्णीमेदामहामेदाच्छिन्नरुहा कर्कटशृङ्गीतुगाक्षीरीपद्मकप्रपौण्डरीकर्धिवृद्धिमृद्वीकाजीवन्त्यो मधुकं चेति ॥ ३५ ॥

काकोल्यादिरयं पित्तशोणितानिलनाशनः ॥
जीवनो बृंहणो वृष्यः स्तन्यश्लेष्मकरस्तथा ॥ ३६ ॥

काकोलीत्यादि। काकोली क्षीरी स्वनाम्ना प्रसिद्धा, क्षीरकाकोली तद्भेदः स्वनामख्यातः; जीवकः स्वनामप्रसिद्धः; ऋषभः स्वनामख्यातः; मुद्गपर्णी 'मुगवनी' इति लोके; माषपर्णी 'माषवनी'ति लोके, अरण्यमाषस्तम्ब इत्येके; मेदा महामेदा च स्वनामख्याता; तुगाक्षीरी वंशलोचना; पद्मकं पद्मकाष्ठं; प्रपौण्डरीकं स्वनामख्यातं यष्टिमधुद्रव्यादीषत्स्थूलं मधुररसं नेत्राश्च्योतनार्हं द्रव्यं, अन्ये श्रीपुष्पमाहुः; मृद्वीका द्राक्षा; जीवन्ती 'डोडिका' इति लोके लतार्कफलाकारसक्षीरफला, अन्ये सुवर्णजीवन्तीमाहुः। जीवनः प्राणधारणः, बृंहणः शरीरवृद्धिकरः। शेषं सुबोधम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

ऊषकसैन्धवशिलाजतुकासीसद्वयहिङ्गूनि तुत्थकं चेति ॥ ३७ ॥

ऊषकादिः कफं हन्ति गणो मेदोविशोषणः ॥
अश्मरीशर्करामूत्रकृच्छ्रशूलकगुल्मनुत् ॥ ३८ ॥

ऊषकेत्यादि। ऊषकः क्षारमृत्तिका वाराणसीसमीपे बडदरदेशे बाहुल्येन भवति, अन्ये तद्भवं द्रव्यान्तरमाहुः; कासीसद्वयं कासीसं भस्मसदृशं किंचिदम्लं लवणरसं, द्वितीयं पुष्पकासीसमीषत्पीतं तुवररसं तद्भेद एव; तुत्थकं कर्परिकातुत्थं 'खपरिया' इति लोके, अन्ये मयूरग्रीवमाहुः। शेषं सुबोधम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

सारिवामधुकचन्दनकुचन्दनपद्मककाश्मरीफलमधूकपुष्पाण्युशीरं चेति ॥ ३९ ॥

सारिवादिः पिपासाघ्नो रक्तपित्तहरो गणः ॥
पित्तज्वरप्रशमनो विशेषाद्दाहनाशनः ॥ ४० ॥

सारिवेत्यादि। चन्दनं रक्तचन्दनं, अन्ये पद्ममिति पठन्ति, तत्र पद्मं पद्मपुष्पम्। शेषं सुबोधम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥

अञ्जनरसाञ्जननागपुष्पप्रियङ्गुनीलोत्पलनलदनलिनकेशराणि मधुकं चेति ॥ ४१ ॥

अञ्जनादिर्गणो ह्येष रक्तपित्तनिबर्हणः ॥
विषोपशमनो दाहं निहन्त्याभ्यन्तरं भृशम् ॥ ४२ ॥

अञ्जनमित्यादि। अञ्जनं सौवीराञ्जनं; रसाञ्जनं दारुहरिद्राक्वाथेन कृत्रिमं, अन्ये त्वेवं वदन्ति रसाञ्जनं द्विविधं, स्रोतोऽञ्जनं कृष्णपाषाणाकृति धातुद्रव्यं, अन्यद् दारुहरिद्राक्वाथेन कृत्रिमं

पीतलोहितं, अत्र धातुद्रव्यमेव सौवीराञ्जनसाहचर्यात्; नागपुष्पं नागकेशरं; नलदं मांसी; नलिनकेशराणि पद्मकेशराणि । शेषं सुबोधम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

परूषकद्राक्षाकट्फलदाडिमराजादनकतकफलशाकफलानि त्रिफला चेति ॥ ४३ ॥

परूषकादिरित्येष गणोऽनिलविनाशनः ॥
मूत्रदोषहरो हृद्यः पिपासाघ्नो रुचिप्रदः ॥ ४४ ॥

परूषकेत्यादि । परूषकः धन्वपत्रकः स्वनाम्नैव प्रसिद्धः, स द्विविधो वृक्षविटपभेदात्; कट्फलः सोमवल्कः 'कायफल' इति लोके; राजादनः क्षीरिकः; कतकफलं स्वनामख्यातं शाकपुरीषप्रतिमफलमम्बुप्रसादनं; शाकफलानि शाको मसृणककर्कशोदरपृष्ठदलो वृक्षविशेषः, तस्य फलानि । सर्वेषां फलानि ग्राह्याणि । शेषं सुबोधम् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

प्रियङ्गुसमङ्गाधातकीपुन्नागनागपुष्पचन्दनकुचन्दनमोचरसरसाञ्जनकुम्भीकस्रोतोऽञ्जनपद्मकेसरयोजनवल्ल्यो दीर्घमूला चेति ॥ ४५ ॥

अम्बष्ठाधातकीकुसुमसमङ्गाकट्वङ्गमधुकबिल्वपेशिकासावररोध्रपलाशनन्दीवृक्षपद्मकेशराणि चेति ॥ ४६ ॥

गणौ प्रियङ्ग्वम्बष्ठादी पक्वातीसारनाशनौ ॥
सन्धानीयौ हितौ पित्ते व्रणानां चापि रोपणौ ४७

प्रियंग्विति । समङ्गा अञ्जलिकारिका 'लज्जालु' इति लोके; पुन्नागः तुङ्गः स्वनामख्यातः, अन्ये सुरपर्णिका सुगन्धिपुष्पा दक्षिणापथे सुरपतीति प्रसिद्धः; नागपुष्पं नागकेशरं; चन्दनं रक्तचन्दनं; कुचन्दनं मलयाद्रिचन्दनं; मोचरसः शाल्मलीचुपः; रसाञ्जनं दार्वीक्वाथसमुद्भवं स्वनामख्यातं; कुम्भीकः श्लक्ष्णत्वक्को रोमशः कुम्भीनाभा वृक्षो यस्य त्वग् वल्काकारा भवति, अन्ये पाटलामाहुः, अपरे खल्पविटपमाहुः; स्रोतोऽञ्जनं; सौवीराञ्जनं; पद्मकेशरं स्वनामख्यातं; योजनवल्ली मञ्जिष्ठा; दीर्घमूला दुरालभा, शालपर्णीत्यपरे । अम्बष्ठेत्यादि ।—अम्बष्ठा माचिका 'साङ्कुरड' इति पश्चिमे प्रसिद्धा, पाठा इत्यपरे; धातकीकुसुमं धातकीपुष्पं; समङ्गा अञ्जलिकारिका 'लज्जालु' इति लोके; कट्वङ्गः अरलुकः; बिल्वपेषिका बालबिल्वगिरः; महारोध्रं केचित् पठन्ति; सावररोध्रः लोध्रः तस्यैव ग्राहित्वात्, नेतरः तस्य विरेचनत्वात्; पलाशः किंशुकः; नन्दीवृक्षः काश्मरी, अन्ये गर्द्दभाण्डमाहुः; पद्मकेशरं स्वनामख्यातम् । सन्धानीयौ इति भग्नसन्धानकारकौ ॥ ४५—४७ ॥

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षमधूककपीतनककुभाम्रकोशाम्रचोरकपत्रजम्बूद्वयपियालमधुकरोहिणीवञ्जुलकदम्बबदरीतिन्दुकीसल्लकीरोध्रसावररोध्रभल्लातकपलाशा नन्दीवृक्षश्चेति ॥ ४८ ॥

न्यग्रोधादिर्गणो व्रण्यः संग्राही भग्नसाधकः ॥
रक्तपित्तहरो दाहमेदोघ्नो योनिदोषहृत् ॥ ४९ ॥

न्यग्रोधेत्यादि न्यग्रोधः वटः; उदुम्बरः प्रसिद्धः; अश्वत्थः पिप्पलः; प्लक्षः पर्कटी; मधुकं प्रसिद्धं; कपीतनः आम्रातकः; ककुभः अर्जुनः; आम्रः प्रसिद्धः; कोशाम्रः स्वनामख्यातः; चोरकपत्रः लाक्षावृक्षः; जम्बूद्वयं एका राजजम्बूः बृहत्फला, द्वितीया काकजम्बूः स्वल्पफला, द्वयग्रहणाद् भूमिजम्ब्वास्तृतीयायाः प्रतिषेधः; पियालः सारद्रुमः; मधुकः गुडपुष्पं 'महुवा' इति लोके; रोहिणी कट्फलः; वञ्जुलः वेतसः; कदम्बः प्रसिद्धः; बदरी प्रसिद्धा; तिन्दुकी तिन्दुकवृक्षः, 'टिम्बरुयणि' इति लोके; नन्दीवृक्षः अत्र प्ररोही 'पार्श्वपिप्पल' इति लोके । शेषं प्रसिद्धम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

गुडूचीनिम्बकुस्तुम्बुरुचन्दनानि पद्मकं चेति॥५०॥
एष सर्वज्वरान् हन्ति गुडूच्यादिस्तु दीपनः ॥
हृल्लासारोचकवमीपिपासादाहनाशनः ॥ ५१ ॥

गुडूचीत्यादि । कुस्तुम्बुरुः धान्यकं, चन्दनं रक्तचन्दनम् । हृल्लासः थूत्करणम् । शेषं प्रसिद्धम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥

उत्पलरक्तोत्पलकुमुदसौगन्धिककुवलयपुण्डरीकाणि मधुकं चेति ॥ ५२ ॥

उत्पलादिरयं दाहपित्तरक्तविनाशनः ॥
पिपासाविषहृद्रोगच्छर्दिमूर्च्छाहरो गणः ॥५३॥

उत्पलेत्यादि । उत्पलं नीलोत्पलं, रक्तो त्पलं लोहितोत्पलं, कुमुदं श्वेतोत्पलं, सौगन्धिकं नीलोत्पलाकारवर्णमुत्पलं सुगन्धि च, कुवलयं ईषन्नीलधवलं, पुण्डरीकं श्वेतपद्मं, मधुकं यष्टीमधुकम् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

मुस्ताहरिद्रादारुहरिद्राहरीतक्यामलकबिभीतककुष्ठहैमवतीवचापाठाकटुरोहिणीशार्ङ्गेष्ठातिविषाद्राविडीभल्लातकानि चित्रकश्चेति ॥ ५४ ॥

एष मुस्तादिको नाम्ना गणः श्लेष्मनिषूदनः ॥
योनिदोषहरः स्तन्यशोधनः पाचनस्तथा ॥५५॥

मुस्तेत्यादि । हैमवती श्वेतवचा; वचा स्वनामख्याता अरुणवर्णा; शार्ङ्गेष्ठा यवकतिक्ता गौरवर्तुलावगुण्ठितफला 'चिरपोटिका' इति प्रसिद्धा, 'झञ्झरुष' इति पूर्वदेशे, काकजङ्घामन्ये, काकमाचीत्यपरे; द्राविडी एला । स्तन्यशोधनः इति क्षीरप्रसादनः । शेषं प्रसिद्धम् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

हरीतक्यामलकबिभीतकानि त्रिफला ॥ ५६ ॥
त्रिफला कफपित्तघ्नी मेहकुष्ठविनाशनी ॥
चक्षुष्या दीपनी चैव विषमज्वरनाशनी ॥ ५७॥

हरीतकीत्यादि । त्रिफला प्रसिद्धा । त्रिफलात्रिकटुकयोर्यथालाभं परिभाषा व्याप्रियते अतएवानयोर्ग्रन्थकारेण संज्ञा कृतेति ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

पिप्पलीमरिचशृङ्गवेराणि त्रिकटुकम् ॥ ५८ ॥
त्र्यूषणं कफमेदोघ्नं मेहकुष्ठत्वगामयान् ॥
निहन्याद्दीपनं गुल्मपीनसाग्न्यल्पतामपि ॥५९॥

पिप्पलीत्यादि । त्वगामयान् कुष्ठादीन् । शेषं प्रसिद्धम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

आमलकीहरीतकीपिप्पल्यश्चित्रकश्चेति ॥ ६० ॥
आमलक्यादिरित्येष गणः सर्वज्वरापहः ।
चक्षुष्यो दीपनो वृष्यः कफारोचकनाशनः ॥६१॥

आमलकीत्यादि । मूले स्पष्टमेव ॥ ६० ॥ ६१ ॥

त्रपुसीसताम्ररजतकृष्णलोहसुवर्णानि लोहमलं चेति ॥ ६२ ॥
गणस्त्रप्वादिरित्येष गरक्रिमिहरः परः ॥
पिपासाविषहृद्रोगपाण्डुमेहहरस्तथा ॥ ६३ ॥

त्रप्वित्यादि । त्रपु वङ्गं, सीसं नागं, ताम्रं प्रसिद्धं, रजतं रूप्यं, सुवर्णं प्रसिद्धं, कृष्णलोहं तीक्ष्णलोहं, लोहमलः प्रसिद्धः 'काट' इति लोके । गरः कृत्रिमं विषम् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

लाक्षारेवतकुटजाश्वमारकट्फलहरिद्राद्वयनिम्बसप्तच्छदमालत्यस्त्रायमाणा चेति ॥ ६४ ॥
कषायस्तिक्तमधुरः कफपित्तार्तिनाशनः ॥
कुष्ठक्रिमिहरश्चैव दुष्टव्रणविशोधनः ॥ ६५ ॥

लाक्षेत्यादि । आरेवतः किरमालकः; कुटजः इन्द्रयवः; अश्वमारकः करवीरः; कट्फलः सोमकल्कला 'कायफल' इति लोके; सप्तच्छदः सप्तपर्णः 'सातवन' इति लोके; मालती जाती; त्रायमाणा स्वनामप्रसिद्धा । केचिदत्र त्रिफलां पठन्ति । शेषं प्रसिद्धम् ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

पञ्च पञ्चमूलान्यत ऊर्ध्वं वक्ष्यामः । तत्र त्रिकण्टकबृहतीद्वयपृथक्पर्ण्यो विदारिगन्धा चेति कनीयान् ॥ ६६ ॥
कषायतिक्तमधुरं कनीयः पञ्चमूलकम् ॥
वातघ्नं पित्तशमनं बृंहणं बलवर्धनम् ॥ ६७ ॥

पञ्चेत्यादि । त्रिकण्टकः गोक्षुरकः, विदारिगन्धा शालपर्णी, कनीयः लघुपञ्चमूलमित्यर्थः । केचिद् गोक्षुरकस्थाने एरण्डं पठन्ति ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

बिल्वाग्निमन्थटिण्टुकपाटलाः काश्मर्यश्चेति महान् ॥ ६८ ॥
सतिक्तं कफवातघ्नं पाके लघ्वग्निदीपनम् ॥
मधुरानुरसं चैव पञ्चमूलं महत् स्मृतम् ६९

बिल्वेत्यादि । अग्निमन्थः 'अग्निवधू' इति लोके, टुण्टुकः श्योनाकः । महान् महत्पञ्चमूलमित्यर्थः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

अनयोर्दशमूलमुच्यते ॥ ७० ॥
गणः श्वासहरो ह्येष कफपित्तानिलापहः ॥
आमस्य पाचनश्चैव सर्वज्वरविनाशनः ॥ ७१ ॥

अनयोरित्यादि । तस्य गुणमाह,—गण इत्यादि ॥७०॥७१॥

विदारीसारिवारजनीगुडूच्योऽजशृङ्गी चेति वल्लीसंज्ञः ॥ ७२ ॥

करमर्दत्रिकण्टकसैरीयकशतावरीगृध्रनख्य इति कण्टकसंज्ञः ॥ ७३ ॥
रक्तपित्तहरौ ह्येतौ शोफत्रयविनाशनौ ॥
सर्वमेहहरौ चैव शुक्रदोषविनाशनौ ॥ ७४ ॥

विदारी विदारीकन्दः, रजनी हरिद्रा, रञ्जनी शिरहला, अजशृङ्गी मेढिकः, कर्कटशृङ्गीत्यपरे । वल्लीसंज्ञः पञ्चमूलमिति शेषः । "वल्लीजं पञ्चमूलं तु प्रशस्तं कफनाशनम् । सृष्टमूत्रानिलहरं वृष्यमिन्द्रियबोधनम् ॥ कण्टकाख्यं पञ्चमूलं कफानिलहरं परम् । मधुरानुरसं चैव पक्वाशयविशोधनम्—" इत्यन्ये पठन्ति ॥ ७२—७४ ॥

कुशकाशनलदर्भकाण्डेक्षुका इति तृणसंज्ञकः७५
मूत्रदोषविकारं च रक्तपित्तं तथैव च ॥
अन्त्यः प्रयुक्तः क्षीरेण शीघ्रमेव विनाशयेत् ॥७६॥

कुशेत्यादि । कुशः ह्रस्वो मृदुः सूचीपत्रः, काशश्चमरपत्रः, नलः स्वनाम्ना ख्यातः, दर्भः पृथुलः खरपत्रो दीर्घः, काण्डेक्षुकः महती खगाली, अन्ये इक्षुमेवाहुः, अन्ये तु पठन्ति काण्डश्च इति, तत्र काण्डः शरः । अन्त्यः तृणपञ्चमूल इत्यर्थः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

एषां वातहरावाद्यावन्त्यः पित्तविनाशनः ॥
पञ्चकौ श्लेष्मशमनावितरौ परिकीर्तितौ ॥ ७७॥

ये प्रतिपञ्चकं पुनः श्लोकं न पठन्ति तेषां मते पञ्चकानां गुणानेकेनैव श्लोकेन वक्तुमाह,—एषामिति । आद्यौ इति लघुपञ्चमूलमहापञ्चमूलौ, अन्त्यः तृणपञ्चमूल इत्यर्थः, इतरौ मध्यौ वल्लीसंज्ञः कण्टकसंज्ञकश्चेत्यर्थः ॥ ७७ ॥

त्रिवृतादिकमन्यत्रोपदेक्ष्यामः ॥ ७८ ॥

केचिदत्र वृद्धाः पठन्ति-त्रिवृदित्यादि ॥ ७८ ॥

समासेन गणा ह्येते प्रोक्तास्तेषां तु विस्तरम् ॥
चिकित्सितेषु वक्ष्यामि ज्ञात्वा दोषबलाबलम् ७९॥

अयमेषां संक्षेप इति दर्शयन्नाह,—समासेनेति । दोषबलाबलमिति दोषादिबलाबलमित्यर्थः, तेन सर्वेषामेव परीक्षाणामवरोधः कृतो भवति ॥ ७९ ॥

एभिर्लेपान् कषायांश्च तैलं सर्पींषि पानकान् ॥
प्रविभज्य यथान्यायं कुर्वीत मतिमान् भिषक् ॥८०॥

किमेभिर्गणैः कर्तव्यमित्याह,—एभिरिति । कषायशब्देनात्र शृतशीतस्वरसफाण्टकल्कभेदाः पञ्चोच्यन्ते । पीयन्ते इति पानकाः यूषमण्डादयः कथ्यन्ते, कषायांश्चेति चकारादनुक्ता गुडादिसंस्काराः समुच्चीयन्ते ॥ ८० ॥

धूमवर्षानिलक्लेदैः सर्वर्तुष्वनभिद्रुते ॥
ग्राहयित्वा गृहे न्यस्येद्विधिनौषधसंग्रहम् ॥८१ ॥

अत्र केचित् वृद्धाः पठन्ति—धूमेत्यादि । एतदुक्तं भवति, विविधौषधसंग्रहं ग्राहयित्वा धूमादिभिरनुपद्रुते गृहे निक्षिपेत्॥८१॥

समीक्ष्य दोषभेदांश्च मिश्रान् भिन्नान् प्रयोजयेत् ॥ पृथङ्मिश्रान् समस्तान् वा गणं वा व्यस्तसंहतम् ॥ ८२ ॥

कथमेते द्रव्यगणा योज्या इत्याह;-समीक्ष्येत्यादि । अयमर्थः, दोषभेदान् पृथक् कोऽर्थः ? भिन्नान् दृष्ट्वा, गणान् भिन्नान् अमिश्रान् प्रयोजयेत् । मिश्रान् वा कोऽर्थः ? द्वन्द्वान् दोषभेदान् वा समीक्ष्य मिश्रान् गणान् प्रयोजयेत् । समस्तान् वा दोषभेदान् समीक्ष्य संयुक्तांस्त्रीनेव प्रयोजयेत् इति । गणेनापि गणस्य संयोगोऽभिप्रेतः । तदुक्तं, वर्गमपि वर्गेण सह योजयेदिति । अयं चार्थः प्रतिगणं चकारकरणाल्लभ्यते । एकस्यैव गणस्य यथाऽवचारणं करणीयं तथा निर्दिशन्नाह,—गणं वेत्यादि । व्यस्तं द्वित्रिचतुरादिद्रव्ययोगः, संहतः समस्तद्रव्योपयोगः । इयं पुनः परिभाषा गणविषयैव ज्ञेया नान्ययोगेषु । केचित् पुनरिमां परिभाषां नाधीयत इति ॥ ८२ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां सूत्रस्थाने अष्टत्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

एकोनचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातः संशोधनसंशमनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय)॥२॥

संशोधनं संशमनं चाधिकृत्य कृतोऽध्यायः संशोधनसंशमनीयः, तस्यारम्भमित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

मदनकुटजजीमूतकेक्ष्वाकुधामार्गवकृतवेधनसर्षपविडङ्गपिप्पलीकरञ्जप्रपुन्नाडकोविदारकर्बुदारारिष्टाश्वगन्धाविदुलबन्धुजीवकश्वेताशणपुष्पीबिम्बीवचामृगेर्वारुश्चित्रा चेति ऊर्ध्वभागहराणि । तत्र, कोविदारपूर्वाणां फलानि, कोविदारादीनां मूलानि ॥ ३ ॥

प्राग्द्रव्यसंग्रहणीयाध्याये व्याधिप्रत्यनीका द्रव्यगणा उक्ताः, संशोधनसंशमनीये तु दोषप्रत्यनीकप्रायाः पञ्चकर्मोपयोगिनः शोधनद्रव्यसंग्रहगणा वातादिशमनद्रव्यगणाश्च कथयितव्या इति शेषः । तत्र द्विविधं संशोधनं—वमनं विरेचनं च । तत्र वमनपूर्वकत्वाद्विरेचनस्य प्रथमं वमनद्रव्यगणमभिधातुमाह,—मदनेत्यादि । जीमूतकः देवदाली, इक्ष्वाकुः कटुकालाबूः, धामार्गवः पीतपुष्पकोषातकी, कृतवेधनः कोषातकीभेदः, सर्षपाः श्वेतसर्षपाः विशेषेण वमनार्हाः, कोविदारः काञ्चनारः, कर्बुदारः श्लेष्मान्तकः 'बव' इति 'लिसोडा' इति च देशभाषया प्रसिद्धः, अरिष्टः निम्बः, विदुलः वेतसः, बन्धुजीवः मध्याह्नपुष्पकः 'मरुनीथा' इति लोके, श्वेता श्वेतवचा, शणपुष्पी शणसदृशविटपः 'सणहुली' इति लोके, बिम्बी किन्दुरिका, वचा द्वितीया अरुणा, मृगेर्वारुः इन्द्रवारुणी, चित्रा चित्राण्डिका पटोलफलाकारफला आरण्यकचण्डका इत्यर्थः, अन्ये द्रवन्तीमाहुः । शेषं प्रसिद्धम् । ऊर्ध्वभागहराणि वमनकराणीत्यर्थः । एषां मध्ये कानिचित् द्रव्याणि साक्षाद्वामयन्ति कानिचिद्वमनद्रव्यमिलितानि । केचिदाचार्या द्वाविंशतिद्रव्याणीत्यत्र गणे नियममाहुः । एषामवयवविभागमाह,—तत्रेत्यादि ॥ ३ ॥

त्रिवृताश्यामादन्तीद्रवन्तीसप्तलाशङ्खिनीविषाणिकागवाक्षीच्छगलान्त्रीस्नुक्सुवर्णक्षीरीचित्रककिणिहीकुशकाशतिल्वककम्पिल्लकरम्यकपाटलापूगहरीतक्यामलकबिभीतकनीलिनीचतुरङ्गुलैरण्डपूतीकमहावृक्षसप्तच्छदार्काः ज्योतिष्मती चेति अधोभागहराणि । तत्र तिल्वकपूर्वाणां मूलानि, तिल्वकादीनां पाटलान्तानां त्वचः, कम्पिल्लकफलरजः, पूगादीनामेरण्डान्तानां फलानि, पूतीकारग्वधयोः पत्राणि, शेषाणां क्षीराणीति ॥ ४ ॥

विरेचनद्रव्याणि निर्दिशन्नाह,—त्रिवृदित्यादि । त्रिवृत् रक्तमूला 'निसोत' इति लोकेः; श्यामा कृष्णमूला त्रिवृत्; दन्ती दन्तिनी; द्रवन्ती दन्तीभेदः संवरीति लोके; सप्तला सातला सेहुण्डभेदः, अपरे बुध्नामाहुः; शङ्खिनी यवतिक्ताभेदः, श्वेतबुध्नेत्यपरे; विषाणिका मेषशृङ्गी; गवाक्षी श्वेतपुष्पा इन्द्रवारुणी; छगलान्त्री वृद्धदारकः; स्नुक् सेहुण्डः; सुवर्णक्षीरी अनन्तासदृशपत्रा 'हियावलि' इति लोके, 'कङ्कुष्ठ' इत्यपरे; किणिही कटभी; तिल्वकः स्वल्परोध्रः; कम्पिल्लकः रोचनिकः स्वनामख्यातः; रम्यकः द्रेका 'बकाइणि' इति लोके, पटोलमूलमित्यपरे; नीलिनी नीलबुध्ना श्रीफलिकेत्यन्ये; चतुरङ्गुलः किरमालकः, अत्रैके चतुरङ्गुलस्थाने 'पञ्चाङ्गुल' इति पठन्ति, तेषां मते पञ्चाङ्गुलः एरण्डः, अन्ये तु पञ्चाङ्गुलशब्देन पटोलफलसदृशफलां लतां स्निग्धपत्रां शारदफलामाहुः; पूतीकः चिरबिल्वः, महावृक्षः सेहुण्डभेदः, तस्य क्षीरं, एतेन न पुनरुक्तदोषः; सप्तच्छदः सप्तपर्णः; ज्योतिष्मती काकमर्दनिका । अधोभागहराणि इति विरेचनानीत्यर्थः । शेषं सुगमम् । एषामवयवविभागमाह,—तत्रेत्यादि ॥ ४ ॥

कोशातकी सप्तला शङ्खिनी देवदाली कारवेल्लिका चेत्युभयतोभागहराणि । एषां स्वरसा इति ॥ ५ ॥

उभयभागहराणि निर्दिशन्नाह,-कोशातकीत्यादि। कोशातकी घोषकः; सप्तला स्नुहीभेदः, अपरे श्रीफलिकामाहुः; देवदाली स्वनामख्याता, 'देवली' इति लोके। उभयतोभागहराणि इति वमनानि विरेचनानि चेत्यर्थः । एतानि कोशातकीप्रभृतीनि नियमेनोभयतोभागहराणि, गवाक्षीप्रभृतीनां पूर्वोक्तानां तु पत्रादिविशेषेण कदा-

चिद्वामकत्वं कदाचिद्विरेचकत्वमिति न तेषामुभयतोभागहरत्वम्। एषां कोशातक्यादीनां किं गृह्यत इत्याह,—एषामिति । तत्र स्वरसग्रहणं कषायादिनिवारणार्थम् ॥ ५ ॥

पिप्पलीविडङ्गापामार्गशिग्रुसिद्धार्थकशिरीषमरिचकरवीरबिम्बीगिरिकर्णिकाकिणिहीवचाज्योतिष्मतीकरञ्जार्कालर्कलशुनातिविषाशृङ्गवेरतालीशतमालसुरसार्जकेङ्गुदीमेषशृङ्गीमातुलुङ्गीसुरङ्गीपीलुजातीशालतालमधूकलाक्षाहिङ्गुलवणमद्यगोशकृद्रसमूत्राणीति शिरोविरेचनानि । तत्र करवीरपूर्वाणां फलानि, करवीरादीनामर्कान्तानां मूलानि, तालीशपूर्वाणां कन्दाः, तालीशादीनामर्जकान्तानां पत्राणि, इङ्गुदीमेषशृङ्गयोः त्वचः, मातुलुङ्गीसुरङ्गीपीलुजातीनां पुष्पाणि, शालतालमधूकानां साराः, हिङ्गुलाक्षे निर्यासौ, लवणानि पार्थिवविशेषाः; मद्यान्यासुतसंयोगाः गोमूत्रशकृद्रसौ मलाविति ॥ ६ ॥

शिरोविरेचनद्रव्याणि निर्देष्टुमाह,—पिप्पलीत्यादि । अपामार्गः शिखरी 'अन्धकुडक' इति लोके; शिग्रुः शोभाञ्जनकः; सिद्धार्थः सर्षपः; शिरीषः विषघाती; करवीरः स्वनामख्यातः; बिम्बी कुन्दुरुका; गिरिकर्णिका सेफन्दः; किणिही कटभी; ज्योतिष्मती ककुन्दनी; अर्कालर्कौ अर्कद्वयं; शृङ्गवेरं शुण्ठी; तालीशं तालीशपत्रं; तमालं तमालपत्रं, पत्रकमिति लोके; सुरसा 'तुलसी' इति लोके; अर्जकः कुठेरकः; मेषशृङ्गी मेढशृङ्गः पुत्रजीवकसदृशपत्रो वृक्षः, अन्ये कर्कटशृङ्गमाहुः; मातुलुङ्गी सुरभिफला वनजा अरण्यबीजपूरकः; सुरङ्गी रक्तकुसुमः शोभाञ्जनकः, 'पीलु' इति लोके; जाती मालती; शकृद्रसः गोमयरसः, मूत्रं गोमूत्रम् । शिरोविरेचनानि इति नस्यप्रयोगेण शिरःस्थं श्लेष्माणं विरेचयन्ति स्रावयन्तीत्यर्थः । शेषं प्रसिद्धम् । एषामवयवविभागमाह,—तत्रेत्यादि । निर्यासौ स्वरसावित्यर्थः । लवणानि पार्थिवविशेषा इति पृथिव्या अवयवविशेषाः, एतेन स्वरूपेणैव लवणानि ग्राह्याणीत्युक्तम् । मद्यान्यासुतसंयोगाः इति सन्धानकसंयोगो मद्यं, अतएव तदपि स्वरूपेणैव ग्राह्यम् । शकृद्रसमूत्रे मलौ इति एते मलौ, तस्मादेते अपि स्वरूपेण ग्राह्ये ॥ ६ ॥

संशमनानि अत ऊर्ध्वं वक्ष्यामः । भद्रदारुकुष्ठहरिद्रावरुणमेषशृङ्गीबलातिबलार्तगलकच्छुरासल्लकीकुबेराक्षीवीरतरुसहचराग्निमन्थवत्सादन्यैरण्डाश्मभेदकालर्कार्कशतावरीपुनर्नवावसुकवसिरकाञ्चनकभार्गीकार्पासीवृश्चिकालीपत्तूरबदरयवकोलकुलत्थप्रभृतीनि विदारिगन्धादिश्च द्वे चाद्ये पञ्चमूल्यौ समासेन वातसंशमनो वर्गः ॥ ७ ॥

संशोधनमभिधाय संशमनं निर्दिशन्नाह,—भद्रदार्वित्यादि । संशमनानीति सम्यक् शमयतीति संशमनं, सम्यक्त्वं च दुष्टदोषस्यानिर्हरणपूर्वकं शमनं अदुष्टस्यानुदीरणं च; व्याधिसंशमनं हि प्रस्तुतव्याधेः संशमनं अप्रस्तुतव्याधेरनुदीरणम् । तदुक्तं,—"न शोधयति यद्दोषान् समान्नोदीरयत्यपि । समीकरोति च क्रुद्धान् तत् संशमनमुच्यते ॥" दोषशब्दोऽत्र दोषेषु दोषकार्येषु व्याधिष्वपि वर्तते, कार्ये कारणोपचारात् । मेढश्रृङ्गी मेढशृङ्गः, पुत्रञ्जीवकतरुसदृशपत्रो वृक्षः, अन्ये कर्कटशृङ्गमाहुः; बलातिबले शुक्लपीतपुष्पं बलाद्वयं; आर्तगलः ककुभः, केचिदार्तगलं कण्टकीवृक्षमाचक्षते; कच्छुरा कुक्कुमर्दनिका, कच्छुरा शुकशिम्बिरित्यन्ये; कुबेराक्षी काष्ठपाटला, पोटिका इत्यन्ये; वीरतरुः बिल्वनासिका, शर इत्यन्ये; सहचरः कण्टासेलियाकः; अग्निमन्थः सर्जो वृक्षः, 'अग्निवधूः' इति पूर्वदेशे प्रसिद्धः; वत्सादनी गुडूची, वीर्येण गुडूची वातं हन्ति, रसेन कफपित्ते; अश्मभेदकः पाषाणभेदकः; वसुकः शिवमल्लिका, बकपुष्पमिति लोके; वसिरः सूर्यावर्तः, अपामार्ग इत्यपरे; काञ्चनकः धूस्तूरकः, 'कर्चूर' इत्यन्ये पठन्ति, कर्चूरः सटी; कार्पासी वनकार्पासिका, कार्पासविटपसदृशी; वृश्चिकाली वृश्चिकयाकः; पत्तूरः कुचन्दनम् । शेषं प्रसिद्धं, पूर्वं व्याख्यातम् । प्रभृतिग्रहणान्माषतिलातसीप्रभृतीनां ग्रहणम् । समासेन संक्षेपेण, विस्तरेण तु अन्नपानाद्यनिलहरग्रहणश्रुतिप्रतिपादितं यावत् भूजलानलगुणबहुलं द्रव्यं वातसंशमनमिति ॥ ७ ॥

चन्दनकुचन्दनह्रीवेरोशीरमञ्जिष्ठापयस्याविदारीशतावरीगुन्द्राशैवालकह्लारकुमुदोत्पलकन्दलीदूर्वामूर्वाप्रभृतीनि काकोल्यादिः सारिवादिरंजनादिरुत्पलादिर्न्यग्रोधादिस्तृणपञ्चमूलमिति समासेन पित्तसंशमनो वर्गः ॥ ८ ॥

पित्तसंशमनान्निर्दिशन्नाह,—चन्दनेत्यादि । चन्दनं श्रीखण्डं, कुचन्दनं रक्तचन्दनं, ह्रीवेरं बालकं, पयस्या क्षीरकाकोली, विदारी विदारीकन्दः, शैवलं शैवालं, कह्लारः रक्तोत्पलं बृहत्पत्रिकेति लोके, अन्ये सौगन्धिकोत्पलं, कुमुदोत्पलं श्वेतोत्पलं, कन्दली श्वेतश्लक्ष्णबहुपुटकन्दविशेषः सर्पच्छत्रकमिति लोके, मूर्वा कन्दलीसदृशास्वल्पविटप हधोड इति लोके । प्रभृतिग्रहणात् अनुक्तमपि मधुरतिक्तकषायं द्रव्यं ग्राह्यम् । समासग्रहणेन तु अन्नपानादौ पित्तहरत्वेन यदन्यदप्युदितं खभूमिजलानिलभूयिष्ठं तदपि पित्तशमनं ग्राह्यम् । ननु, चन्दनकुचन्दने सारिवादौ पयस्या काकोल्यादौ उत्पलादीनि उत्पलादिगणे पठितान्येव, तत्कथं पृथङ्निर्देश इति ? ब्रूमः, समस्तव्यस्तानां त्रिचतुराणां गुणविशेषज्ञापनाय पृथक् पाठः । यष्टीमधुकं तु शीतकषायादिकल्पनया पित्तं शमयति वामनीयद्रव्यसंयुतं तु वामनीयमिति न दोषः ॥ ८ ॥

कालेयकागुरुतिलपर्णीकुष्ठहरिद्राशीतशिवशतपुष्पासरलारास्नाप्रकीर्यादैकीर्येङ्गुदीसुमनःकाकादनीलाङ्गलकीहस्तिकर्णमुञ्जातकलामज्जकप्रभृतीनि वल्लीकण्टकपञ्चमूल्यौ पिप्पल्यादिर्बृहत्यादिर्मुष्क-

कादिर्वचादिः सुरसादिरारग्वधादिरिति समासेन श्लेष्मसंशमनो वर्गः ॥ ९ ॥

कफसंशमनं निर्दिशन्नाह,—कालेयक इति । कालेयकः वर्णचन्दनविशेषः मलयाद्रिचन्दनमिति लोके; तिलपर्णी हुलहुलः; शीतशिवं कर्पूरं, शतपुष्पाभेदमेके, गवेधुकेत्यपरे; सरला त्रिवृत्; प्रकीर्या कण्टकी विटपकरञ्जः; उदकीर्या चिरबिल्वः; इङ्गुदी इङ्गुकः, पुत्रञ्जीवक इत्यन्ये; सुमनाः जाती; काकादनी हिंस्रा; लाङ्गलकी कलिकारिका; हस्तिकर्णः गजकर्णाकारैकपत्रः, 'भूपालाश' इति लोके, रक्तैरण्ड इत्यन्ये; मुञ्जातकः स्वनामख्यातः, खल्पकन्द उत्तरापथे; लामज्जकं उशीरभेदः । केषांचिदत्र पिप्पल्यादिवचादिपठितानां पुनर्वचनं विशेषेण कफसंशमनत्वदर्शनार्थं; मुञ्जातकस्य वातपित्तहरत्वेऽपि श्लेष्महरत्वेन प्रायः त्रिदोषहरत्वं दर्शयन्ति । प्रभृतिग्रहणादनुक्तकटुतिक्तकषायाणामुपसंग्रहः । समासेन इति विस्तरेण त्वन्नपानादौ तथा तेजोऽनिलाकाशगुणभूयिष्ठमनुक्तमपि द्रव्यं कफसंशमनमिति ॥ ९ ॥

तत्र सर्वाणि एव औषधानि व्याध्यग्निपुरुषबलान्यभिसमीक्ष्य विदध्यात् ॥ १० ॥

अतःपरं संशोधनसंशमनद्रव्यमात्रां नियमयन्नाह;—तत्र सर्वाणीति ।-संशोधनानि संशमनानि चेत्यर्थः । व्याध्यग्निपुरुषाणां च बलं शक्तिमभिसमीक्ष्य न्यूनाधिकभावेन विदध्यात् कुर्यात् । व्याधिशब्देन दोषा रोगाश्च ॥ १० ॥

तत्र, व्याधिबलादधिकमौषधमुपयुक्तं तमुपशम्य व्याधिं व्याधिमन्यमावहति; अग्निबलादधिकमजीर्णं विष्टभ्य वा पच्यते; पुरुषबलादधिकं ग्लानिमूर्च्छामदानावहति संशमनमिति; संशोधनमतिपातयति । हीनमेभ्यो दत्तमकिंचित्करं भवति । तस्मात्सममेव विदध्यात् ॥ ११ ॥

तेषां व्याध्यादीनां बलादिकमनपेक्ष्य भेषजप्रयोगे क्रियमाणे व्याध्यादिबलाधिक्ये दोषं निर्दिशन्नाह,—तत्रेति । विष्टभ्य वा पच्यते इति चिरकालं स्थिरीभूय शूलादि कृत्वेत्यर्थः । पुरुषबलादिति ग्लानिः शरीरशैथिल्यं; मूर्च्छा चेतनाच्युतिः; मदः मद्यमत्तस्येव, आवहति करोति । शमनमिति संशमनौषधमित्यर्थः । संशोधनदोषमाह,—एवं संशोधनमिति । एवं एतद्दोषं संशोधनमपि करोतीत्यर्थः । अतिपातयति अतिपातनमत्यधिकं करोति आतुरबलस्येत्यर्थः । व्याधिबलन्यूनताया अथौषधमात्राया दाने दोषमाह;—हीनेत्यादि । अकिंचित्करं न किंचित् करोति अनर्थकमित्यर्थः । अन्ये आकिंचित्करं अल्पार्थकरमित्याहुः । नञ् ईषदर्थे । सिद्धिहेतुमुपाधिं दर्शयन्नाह,—तस्मादिति । सममेवं रोगाविषमबलमित्यर्थः ॥ ११ ॥

भवन्ति चात्र ।

रोगे शोधनसाध्ये तु यो भवेद्दोषदुर्बलः ॥
तस्मै दद्याद्भिषक् प्राज्ञो दोषप्रच्यावनं मृदु॥१२॥

दुर्बलस्य बलवच्छोधनं न कर्तव्यमित्याह;—रोग इति । यो भवेद्दोषदुर्बलः यः पुरुषो दोषैर्दुर्बलो न तूपवासादिभिः । यः स्यात् दोषदुर्बलस्तस्य दोषहरणादेव बलं भवति, उपवासादिकृशे तु अपहृतेऽपि दोषे बलं न भवति । दोषप्रच्यावनं विरेचनम् । मृदु इति मृदुवीर्यं चतुरङ्गुलविरेकादि ॥ १२ ॥

चले दोषे मृदौ कोष्ठे नेक्षेतात्र बलं नृणाम् ॥
अव्याधिदुर्बलस्यापि शोधनं हि तदा भवेत्॥१३॥
स्वयं प्रवृत्तदोषस्य मृदुकोष्ठस्य शोधनम् ॥
भवेदल्पबलस्यापि प्रयुक्तं व्याधिनाशनम् ॥ १४॥

अवस्थाविशेषेणाव्याधिदुर्बलेऽपि शोधनं दर्शयन्नाह,—चले इति । चले स्वस्थानाचलिते इत्यर्थः । अत्रेति चले दोषे मृदौ कोष्ठे इत्यस्यामवस्थायामित्यर्थः । अव्याधिदुर्बलस्यापि उपवासादिदुर्बलस्यापि, हि यस्मादर्थे, तदा भवेत् हितमित्यध्याहारः । अव्याधिदुर्बलस्यापीत्यत्र केचिदव्यापद्दुर्बलस्यापीति पठन्ति । अव्यापत् शोधनं हितं तदा भवतीत्यर्थः; अव्यापच्छोधनं तदुच्यते शूलादीनि यन्न करोति । तन्त्रान्तरात् केचित् पठन्ति-स्वयमित्यादि । न चायं सर्वनिबन्धेषु दृश्यत इति ॥१३॥१४॥

व्याध्यादिषु तु मध्येषु क्राथस्याञ्जलिरिष्यते ॥
बिडालपदकं चूर्णं देयः कल्कोऽक्षसंमितः ॥१५॥

व्याध्यग्निपुरुषेषु मध्यमबलेषु कियन्मात्रमौषधं दद्यादित्याह;—व्याध्यादिष्विति । मध्येषु मध्यमबलेषु । क्राथस्याञ्जलीरिष्यत इति क्राथग्रहणात् शृतशीतफाण्टस्य, न तु स्वरसक्षीरयोः, ते हि गुरुत्वादल्पप्रमाणाः प्रयोक्तव्याः । अञ्जलिः चत्वारि पलानि, बिडालपदकं कर्ष इत्यर्थः, अक्षसंमितः इति कर्षप्रमाण इत्यर्थः, कल्कः द्रवपिष्टः । एतेन व्याध्यादिषु हीनबलेषु अञ्जल्यादयोऽप्यपकर्षणीयाः, तेषामेवाधिके बले तूत्कर्षणीया इति । अनुवासनास्थापनशिरोविरेचनादीनामन्यत्र मात्रोद्देशः कार्य इति ॥ १५ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां सूत्रस्थाने एकोनचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो द्रव्यरसगुणवीर्यविपाकविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

अथातो द्रव्यरसगुणेत्यादि । द्रव्यादीनां विज्ञानं विशिष्टज्ञानं तदधिकृत्य कृतोऽध्याय इत्यर्थः । द्रव्यं औषधमुच्यते, रसः मधुरादिकः, गुणाः शीतोष्णस्निग्धरूक्षमन्दतीक्ष्णगुरुलघुपिच्छिलविशदश्लक्ष्णपरुषकठिनमृदुद्रवसान्द्रस्थिरसरस्थूलसूक्ष्मा विंशतिः, वीर्यं चाष्टविधं, तद्यथा—शीतोष्णस्निग्धरूक्षविशदपिच्छिलमृदुतीक्ष्णानि, विंशतिगुणानां मध्ये एतेषामष्टानां

गुणानां वीर्यमिति संज्ञा; ननु, गुणाद्वीर्याणां को भेदः? उच्यते, य एव गुणा आमलक्यां त एव हरीतक्यां, अस्ति च वीर्ये विशेषः, तथाहि—उष्णवीर्या हरीतकी शीतवीर्यमामलकमिति, एतेनैतदुक्तं भवति—द्रव्यरसगुणविपाकैर्यत् कर्म कर्तुं न शक्यते तत् कर्म कुर्वन् प्रभावो वीर्यं उच्यते, तथाहि—"वीर्यं शक्तिरुत्पत्तिविशेषः, सामर्थ्यं, प्रभाव इत्यनर्थान्तरम्;" यत् द्रव्यं परीणामकाले स्वाभाविकं रसं परित्यज्य रसान्तरं भजते तत्र विपाक इति संज्ञा ॥ १ ॥ २ ॥

केचिदाचार्या ब्रुवते द्रव्यं प्रधानं, कस्मात्? व्यवस्थितत्वात्, इह खलु द्रव्यं व्यवस्थितं न रसादयः, यथा आमे फले ये रसादयस्ते पक्वे न सन्ति; नित्यं हि द्रव्यमनित्या गुणाः, यथा कल्कादिप्रविभागः, स एव संपन्नरसगन्धो व्यापन्नरसगन्धो वा भवति; स्वजात्यवस्थानाच्च, यथा हि पार्थिवं द्रव्यमन्यभावं न गच्छत्येवं शेषाणि; पञ्चेन्द्रियग्रहणाच्च, पञ्चभिरिन्द्रियैर्गृह्यते द्रव्यं न रसादयः; आश्रयत्वाच्च, द्रव्यमाश्रिता रसादयो भवन्ति; आरम्भसामर्थ्याच्च, द्रव्याश्रित आरम्भो यथा विदारिगन्धादिमाहृत्य संक्षुद्य विपचेदित्येवमादिषु न रसादिषु आरम्भः; शास्त्रप्रामाण्याच्च, शास्त्रे हि द्रव्यं प्रधानमुपदेशे हि योगानां, यथा—मातुलुङ्गाग्निमन्थौ चेत्यादौ न रसादय उपदिश्यन्ते; क्रमापेक्षितत्वाच्च रसादीनां, रसादयो हि द्रव्यक्रममपेक्षन्ते, यथा तरुणे तरुणाः संपूर्णे संपूर्णा इति; एकदेशसाध्यत्वाच्च; द्रव्याणामेकदेशेनापि व्याधयः साध्यन्ते, यथा महावृक्षक्षीरेणेति; तस्माद् द्रव्यं प्रधानं न रसादयः, कस्मान्निरवयवत्वात्; द्रव्यलक्षणं तु 'क्रियागुणवत् समवायिकारणं' इति ॥ ३ ॥

तत्र प्रत्येकं द्रव्यादिप्राधान्यमेकीयमतेन प्रतिपादयिष्यन् द्रव्यप्राधान्यं प्रथमं सकारणं प्रतिपादयन्नाह—केचिदिति । व्यवस्थितत्वादिति । द्रव्यं हि व्यवतिष्ठते न रसादयः, यथा आम्रफलमेकमेव प्रथमं कषायाम्लं पश्चादम्लं ततो मधुरमपि भवति, न तु तदेवाम्रफलमाम्रातकं कोशाम्रं वा भवति । द्रव्यप्राधान्ये द्वितीयं हेतुमाह,—नित्यत्वादिति । नित्यत्वात् कियत्कालावस्थितत्वादित्यर्थः । अनित्याः गुणा इति विनाशिन इत्यर्थः । कल्कादीत्यादि आदिग्रहणात् स्वरसशृतशीतफाण्टानामपि ग्रहणम् । स एव कल्कादिप्रविभाग एव, संपन्नरसगन्धो वा भवति इति संयुक्तरसः संयुक्तगन्धो वा भवतीत्यर्थः । एतेनैतदुक्तं भवति,—कल्काद्यवस्थास्वपि द्रव्यं तदेव नान्यतरत् द्रव्यं, रसगन्धौ तु अन्यौ संयुक्तौ भवत इति, गुणा अनित्याः, द्रव्यं नित्यम् । अन्ये कल्कादिस्थाने कालादिप्रविभागादिति पठन्ति । तेषां मते आदिग्रहणाज्जलवातदेशसोमसूर्या गृह्यन्ते । तद्यथा—ता एवौषधयो ग्रीष्मे निःसारा रूक्षा इत्यादि । द्रव्यप्राधान्ये तृतीयं हेतुं दर्शयन्नाह,—स्वजात्यवस्थानाच्च इति ।—स्वस्यां पार्थिवादिजाताववस्थितत्वादित्यर्थः । अन्यभावं न गच्छति आप्यादिजातिं न गच्छति । चतुर्थं कारणं दर्शयन्नाह,—पञ्चेत्यादि । पञ्चभिरिन्द्रियैर्द्रव्यं गृह्यते, द्रव्ये गृहीते तदाश्रया गुणा गृहीता भवन्ति; गुणाश्च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । द्रव्ये शब्दोऽप्यस्ति; यथा—पार्थिवद्रव्ये कटकटाशब्दः, तैजसे तटतटाशब्द इत्यादिकः । वायव्यद्रव्यमाकाशद्रव्यं वानुमानग्राह्यममूर्तत्वात् । न रसादयः इति । रसगुणवीर्यविपाकास्तु न पञ्चेन्द्रियग्राह्या इत्यर्थः । पञ्चमं हेतुं दर्शयन्नाह,—आश्रयत्वादिति । आश्रय इदं द्रव्यं रसादीनाम् । षष्ठं हेतुं दर्शयन्नाह,—आरम्भेति । आरम्भसामर्थ्यात् उपक्रमसामर्थ्यादित्यर्थः । संक्षुद्य चूर्णयित्वेत्यर्थः । सप्तमं हेतुं दर्शयन्नाह,—शास्त्रेति । अष्टमं हेतुं दर्शयन्नाह,—क्रमेति । तरुणे तरुणाः इति अभिनवे अभिनवा इत्यर्थः । नवमं हेतुमाह,—एकदेशेति । द्रव्यप्राधान्यमभिधाय द्रव्यलक्षणमाह—द्रव्यलक्षणमिति । क्रियागुणवत् इति क्रियागुणवद्द्रव्यमित्यर्थः, क्रिया कर्म, गुणा उक्ता विंशतिः । समवायिकारणमपि द्रव्यमेव; यथा—पटे तन्तवः, घटे मृत्पिण्ड इत्यादि । न च क्रियायां क्रिया समवेता न गुणाश्च समवेता इति ॥ ३ ॥

नेत्याहुरन्ये । रसास्तु प्रधानं; कस्मात्? आगमात्, आगमो हि शास्त्रमुच्यते; शास्त्रे हि रसा अधिकृताः, यथा—रसायत्त आहार इति तस्मिंश्च प्राणाः; उपदेशाच्च, उपदिश्यन्ते हि यथा—रसा मधुराम्ललवणा वातं शमयन्ति; अनुमानाच्च, रसेन हि अनुमीयते द्रव्यं, यथा—मधुरमिति; ऋषिवचनाच्च, ऋषिवचनं वेदो यथा—किंचिदिज्यार्थं मधुरमाहरेदिति; तस्माद्रसाः प्रधानं; रसेषु गुणसंज्ञा । रसलक्षणमन्यत्रोपदेक्ष्यामः ॥ ४ ॥

रसप्राधान्ये एकीयं दर्शनं निर्दिशन्नाह,—नेति । नेत्याहुरन्ये द्रव्यप्राधान्यमन्ये न ब्रुवते इत्यर्थः । तस्मिंस्तु प्राणाः इति आहारे सति प्राणा इत्यर्थः । रसप्राधान्ये द्वितीयं हेतुमाह,—उपदेशादिति । अत्रैव तृतीयं हेतुमाह,—अनुमानादिति । चतुर्थं हेतुमाह,—ऋषिवचनादिति । इज्यार्थं यागार्थं, मधुररसमाहरेत् आनयेत्, न तु द्रव्यमानयेदिति । गुणस्यापि किमिति न प्राधान्यं साधितमित्याशङ्कयाह,—रसेष्विति । अत्रादिशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः; एतेनैतदुक्तं भवति,—रसादिप्राधान्येनैव साधितेन गुणप्राधान्यं साधितं भवति । यथा द्रव्यलक्षणमुक्तं तथा रसस्यापि किमिति नोक्तमित्याह,—रसलक्षणमिति । अन्यत्र रसविज्ञानीये ॥ ४ ॥

नेत्याहुरन्ये, वीर्यं प्रधानमिति। कस्मात्? तद्वशेनौषधकर्मनिष्पत्तेः । इहौषधकर्माणि ऊर्ध्वाधोभागोभयभागसंशोधनसंशमनसंग्राहकाग्निदीपनप्रपीड-

नलेखनबृंहणरसायनवाजीकरणश्वयथुकरविलयनदहनदारणमादनप्राणघ्नविषप्रशमनानि वीर्यप्राधान्याद्भवन्ति । तच्च वीर्यं द्विविधमुष्णं शीतं च; अग्नीषोमीयत्वाज्जगतः। केचिदष्टविधमाहुः—शीतमुष्णं स्निग्धं रूक्षं विशदं पिच्छिलं मृदु तीक्ष्णं चेति । एतानि वीर्याणि स्वबलगुणोत्कर्षाद्रसमभिभूयात्मकर्म कुर्वन्ति । यथा तावन्महत्पञ्चमूलं कषायं तिक्तानुरसं वातं शमयेत्, उष्णवीर्यत्वात्; तथा कुलत्थः कषायः, कटुकः पलाण्डुः, स्नेहभावाच्च; मधुरश्चेक्षुरसो वातं वर्धयति, शीतवीर्यत्वात्; कटुका पिप्पली पित्तं शमयति, मृदुशीतवीर्यत्वात्; अम्लमामलकं लवणं सैंधवं च; तिक्ता काकमाची पित्तं वर्धयति, उष्णवीर्यत्वात्; मधुरा मत्स्याश्च; कटुकं मूलकं श्लेष्माणं वर्धयति, स्निग्धवीर्यत्वात्; अम्लं कपित्थं श्लेष्माणं शमयति, रूक्षवीर्यत्वात्; मधुरं क्षौद्रं च; तदेतन्निदर्शनमात्रमुक्तम् ॥ ५ ॥

अपरेषां वीर्यवादिनां मतं निर्दिशन्नाह,—नेत्याहुरन्ये इति ।-ईदृशमन्ये न कुर्वन्ति । तद्वशेन इति वीर्यवशेन । कानि पुनस्तान्यौषधकर्माणीत्याह,—इहौषधेत्यादि ।—संशोधनं व्रणादीनां; संशमनमिति वमनविरेचनादिकं विना तत्स्थमेव शमयति संशमनं, संशमनभेदा एव सांग्रहिकादयः; पीडनमिति शाल्मलीत्वगादीनां व्रणे कर्मविशेषः; लेखनं पत्तलीकरणं; बृंहणं शरीरवृद्धिकरं; रसायनं वयःस्थापनादिकरणं; वाजीकरणं वाजिवत् येनाप्रतिहतः स्त्रियं याति, अन्ये तु वाजिशब्देन शुक्रमुच्यते, ततः अवाजिनः वाजिनः क्रियन्ते येनेति वाजीकरणं, शुक्रोत्पादकमित्याहुः; श्वयथुकरविलयनेति करविलयनशब्दः श्वयथुशब्देन सह प्रत्येकं सम्बध्येते, श्वयथुहरविलयनेत्येके पठन्ति; दहनं क्षारादिना; दारणं गृध्रपुरीषादिना; मादनं मत्तताकरणं, तच्च मदिरादीनां कर्म; प्राणघ्नत्वं विषादेः; विषप्रशमनत्वं अगदादीनां; विषप्रशमनादीनीति अत्रादिशब्देन व्रणरोपणरोमसञ्जननादयो गृह्यन्ते । स्वबलगुणोत्कर्षादिति स्वबलोत्कर्षात् स्वगुणोत्कर्षाच्चेत्यर्थः । आत्मकर्म कुर्वन्ति वातादिदोषशमनं कोपनं वा कुर्वन्ति । अभिभूय निराकरणं कृत्वेत्यर्थः। स्नेहभावाच्चेत्यत्रापि वातं शमयतीत्यादि योज्यम् । मधुरश्चेक्षुरस इत्यादि न केवलं वातं शमयतीति वीर्यं रसमभिभूय प्रकोपयत्यपि वातमित्यर्थः । कटुका पिप्पलीत्यादि अत्र आर्द्रा पिप्पली यदि गृह्यते तदा तस्याः स्वादुशीतत्वात् कटुकेति विशेषणं युक्तं न स्यात्, अथ शुष्का तदा तस्याः कटूष्णत्वात् पित्तं हन्तीति विशेषणमयुक्तं भवेत्; सत्यं, 'तेषु गुर्वी स्वादुशीता पिप्पल्यार्द्रा कफावहा' इत्यत्र पाठे शीता चेति चकारो द्रष्टव्यः, तेन न केवलं शीता कटुका चेत्यर्थः, ततो नार्द्रपक्षे दोषः, शुष्कपक्षे तु 'शुष्का कफानिलघ्नी सा वृष्या पित्ताविरोधिनी' इत्यत्र पित्तेन सहेषत् विरोधिनीति व्याख्यानान्न दोषः; केषांचिन्मते पित्तप्रकोपनीति पाठः, तेषां मते पित्तशमनीयत्वं पिप्पल्याः वीर्यवादिनां मतं, न पुनः सत्यमेषा पित्तं शमयति; यदि वा 'आर्द्रा पित्तप्रशमनी शुष्का प्रकोपनी' इति । अम्लमामलकं लवणं सैन्धवं चेत्यत्रापि मृदुशीतवीर्यत्वात् पित्तं शमयतीति योज्यम् । तिक्ता काकमाचीत्यादि पित्तं वर्धयति केवलं न तु प्रकोपयति तस्यास्त्रिदोषघ्नीत्वात् । अन्ये चात्रैवं वदन्ति, वीर्यवादी एवमुष्णवीर्यां काकमाचीं मन्यते, आचार्यस्तु नात्युष्णशीतां, अतएव त्रिदोषघ्नीत्वं काकमाच्या इति । मधुरा मत्स्याश्च इत्यत्रापि पित्तं वर्धयन्तीति योज्यम् । मूलकं बृहन्मूलकं न पुनर्बालकं, त्रिदोषघ्नत्वात् ॥ ५ ॥

भवन्ति चात्र ।

ये रसा वातशमना भवन्ति यदि तेषु वै ॥
रौक्ष्यलाघवशैत्यानि न ते हन्युः समीरणम् ॥ ६ ॥
ये रसाः पित्तशमना भवन्ति यदि तेषु वै ॥
तैक्ष्ण्यौष्ण्यलघुताश्चैव न ते तत्कर्मकारिणः ॥ ७ ॥
ये रसाः श्लेष्मशमना भवन्ति यदि तेषु वै ॥
स्नेहगौरवशैत्यानि न ते तत्कर्मकारिणः ॥ ८ ॥
तस्माद्वीर्यं प्रधानमिति ॥ ९ ॥

द्रव्याश्रितवीर्यकर्माभिधाय रसाश्रितं वीर्यकर्माह,—भवन्ति चात्रेत्यादि । ये रसा वातशमना मधुराम्ललवणाः, ये रसाः पित्तशमना मधुरतिक्तकषायाः, ये रसाः श्लेष्मशमनाः कटुतिक्तकषायाः ॥ ६–९ ॥

नेत्याहुरन्ये । विपाकः प्रधानमिति । कस्मात्? सम्यक् मिथ्याविपाकत्वादिह सर्वद्रव्याणि अभ्यवहृतानि सम्यक् मिथ्या विपक्वानि गुणं दोषं वा जनयन्ति । तत्राहुरन्ये—प्रति रसं पाक इति । केचित्त्रिविधमिच्छन्ति—मधुरमम्लं कटुकं चेति। तत् तु न सम्यक्, भूतगुणादामाच्चान्योऽम्लो विपाको नास्ति; पित्तं हि विदग्धमम्लतामुपैत्याग्नेयत्वात् । यद्येवं लवणोऽप्यन्यः पाको भविष्यति, श्लेष्मा हि विदग्धो लवणतामुपैति। मधुरो मधुरस्याम्लोऽम्लस्यैवं सर्वेषामिति केचिदाहुः; दृष्टान्तं चोपदिशन्ति,—यथा तावत् क्षीरं उखागतं पच्यमानं मधुरमेव स्यात्तथा शालियवमुद्गादयः प्रकीर्णाः स्वभावमुत्तरकालेऽपि न परित्यजन्ति तद्वदिति। केचिद्वदन्ति अबलवन्तो बलवतां वशमायान्ति एवमनवस्थितिस्तस्मादसिद्धान्त एषः । आगमे हि द्विविध एव पाको मधुरः कटुकश्च । तयोर्मधुराख्यो गुरुः, कटुकाख्यो लघुरिति । तत्र पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां

द्वैविध्यं भवति गुणसाधर्म्याद्गुरुता लघुता च; पृथिव्यापश्च गुर्व्यः, शेषाणि लघूनि, तस्माद् द्विविध एव पाक इति ॥ १० ॥

अपरं वादिमतं निर्दिशन्नाह,—नेत्याहुरिति । नेत्याहुरन्ये वीर्यं प्रधानमिति केचिन्न ब्रुवते । तर्हि किं प्रधानं? विपाकः प्रधानमिति, विशिष्टः पाको विपाकः । सर्वद्रव्याण्यभ्यवहृतानीति इह सर्वशब्दो वामनीयद्रव्याणि वर्जयित्वा ज्ञेयः । गुणं दोषं वा जनयन्ति गुणं सम्यग् विपक्वानि, दोषं मिथ्याविपक्वानि । रसं रसं प्रति पाक उत्पद्यत इत्यर्थः । तत्तु न सम्यक्, त्रैविध्य न सम्यगित्यर्थः । कथं पुनस्त्रैविध्यं न सम्यगित्याह,—भूतगुणादित्यादि । एतेन त्रैविध्यं निरस्तम् । प्रतिरसं पाक इति पूर्वोक्तं स्थापयन्नाह,—मधुरो मधुरस्येत्यादि । अम्लो अम्लस्यैवं सर्वेषामिति केचिदाहुः इति पदच्छेदः, दृष्टान्तं चोपदिशन्ति इति प्रतिरसपाके इत्यर्थः, उखागतं स्थालीगतं, प्रकीर्णाः इति भूमौ निक्षिप्ताः फलितपर्यन्ता इत्यर्थः । तद्वदिति एवं रसा अपि जठराग्निपक्वाः स्वं स्वं रूपं मधुरादिकं न त्यजन्ति । तस्मात् इत्यादि तस्मात् केचित् प्रतिरसपाकः, केचित्त्रिविधः, अन्येऽबलवन्तो बलवतामिति मतानामनियतत्वम् । तस्मादसिद्धान्त एषः अनागम एष इत्यर्थः । स्वमतमिदानीं दर्शयन्नाह,—आगमे इत्यादि । आगमे शास्त्रे; अन्ये आगमस्त्विहेति पठन्ति तत्र तुशब्दोऽप्यर्थः, अथवा विशेषार्थः तुशब्दः, तेन प्रत्यक्षादिप्रमाणाविरुद्धोऽपि शिष्टागम इत्यर्थः; अथवा आगमशब्दोऽयं सिद्धान्तवचनः, तेन सिद्धान्तः पुनरिहेत्यर्थः । पृथिव्यप्तेज इत्यादि पृथिव्यादीनां गुणसाधर्म्यात् गुणसमानतया द्वैविध्यं भवतीत्यर्थः । गुणमेवाह,—गुरुता लघुता चेति ॥ १० ॥

भवन्ति चात्र ।

द्रव्येषु पच्यमानेषु येष्वम्बुपृथिवीगुणाः ॥
निर्वर्तन्तेऽधिकास्तत्र पाको मधुर उच्यते ॥११॥
तेजोऽनिलाकाशगुणाः पच्यमानेषु येषु तु ॥
निर्वर्तन्तेऽधिकास्तत्र पाकः कटुक उच्यते॥१२॥

भवन्ति चात्रेत्यादि । निर्वर्तन्ते अधिकाः इति जायन्ते उत्कटा इत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

पृथक्त्वदर्शिनामेष वादिनां वादसंग्रहः ॥
चतुर्णामपि सामग्र्यमिच्छन्त्यत्र विपश्चितः ॥१३

एवं द्रव्यरसवीर्यविपाकवादिनां सविवादहेतूनि मतानि निर्दिश्य स्वमतं द्रव्यादिसामग्र्यलक्षणं निर्दिशन्नाह,—पृथक्त्वदर्शिनामिति । पृथक्त्वदर्शिनां भेददर्शिनां, एष वादसंग्रह इति योज्यम् । वादसंग्रहश्च द्रव्यं प्रधानं, रसाः प्रधाना इत्यादिकः । स्वमतमाह,—चतुर्णामित्यादि । चतुर्णां रसगुणवीर्यविपाकानाम् । अपिशब्दः समुच्चये । न केवलमेकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा चतुर्णामपीत्यर्थः । सामग्र्यं समुदायत्वम्, इच्छन्ति मन्यन्ते । अत्र द्रव्ये । विपश्चितः पण्डिताः ॥ १३ ॥

तद् द्रव्यमात्मना किंचित्किंचिद्वीर्येण सेवितम् ॥
किंचिद्रसविपाकाभ्यां दोषं हन्ति करोति वा ॥१४॥

ननु, तर्हि द्रव्यमेव क्रियाकारि न रसादय इत्याशङ्क्याह,—तद् द्रव्यमिति । आत्मना स्वयमेव द्रव्यमात्मना कृत्वा किंचिद्दोषं हन्ति करोति वा, किंचिद् द्रव्यमेव वीर्येण कृत्वा हन्ति करोति वा, रसविपाकाभ्यां कृत्वा सर्वत्र द्रव्यं हनने करणे च कर्तृकारकं; तत्र द्रव्यमात्मना पार्थिवाप्यतैजसवायवाकाशीयस्वरूपेण दोषं हन्ति, यथा—खदिरः कुष्ठं, दोषशब्दोऽत्र व्याधावपि वर्तते; वीर्येण द्विविधेनाष्टविधेन वा सेवितं द्रव्यं दोषं हन्ति, तच्च महत्पञ्चमूलादिकमेतस्मिन्नध्याये कथितमेव; रसेन कृत्वा द्रव्यं दोषं हन्ति, यथा—तिक्ता गुडूची उष्णवीर्यापि पित्तं शमयति; विपाकेन कृत्वा द्रव्यं दोषं हन्ति, यथा—शुण्ठी कटुकापि वातं शमयति, मधुरविपाकत्वात् ॥ १४ ॥

पाको नास्ति विना वीर्याद्वीर्यं नास्ति विना रसात् ॥
रसो नास्ति विना द्रव्याद् द्रव्यं श्रेष्ठतमं स्मृतम् ॥ १५ ॥

रसादीनां द्रव्यकार्यत्वात् द्रव्यस्य प्राधान्यं दर्शयन्नाह,—पाक इति । श्रेष्ठतमं प्रशस्यतमं, एतेनाश्रयो द्रव्यं आश्रयिणो रसादयः, कार्यकारणभावेऽपि यथा अग्नेर्धूमो जायते तथैव रसादयो द्रव्याज्जायन्ते ॥ १५ ॥

जन्म तु द्रव्यरसयोरन्योऽन्यापेक्षिकं स्मृतम् ॥
अन्योऽन्यापेक्षिकं जन्म यथा स्यात् देहदेहिनोः १६
वीर्यसंज्ञा गुणा येऽष्टौ तेऽपि द्रव्याश्रयाः स्मृताः ॥
रसेषु न भवन्त्येते निर्गुणास्तु गुणाः स्मृताः ॥१७
द्रव्ये द्रव्याणि यस्माद्धि विपच्यन्ते न षड्रसाः ॥
श्रेष्ठं द्रव्यमतो ज्ञेयं शेषा भावास्तदाश्रयाः ॥ १८ ॥

किं तर्हि द्रव्यरसादीनां रसवज्जन्मेति दर्शयन्नाह,—जन्म त्विति । अन्योन्यापेक्षिकमिति अन्योन्याश्रितं एकवेलोत्पत्तिरित्यर्थः । किमिवेत्याह,—अन्योन्येत्यादि । देहः शरीरं, देही आत्मा । एवं रसं द्रव्याश्रयं निष्पाद्य वीर्यमपि द्रव्याश्रयं निष्पादयन्नाह,—वीर्यसंज्ञेति । अपिशब्दादन्येऽपि स्थूलसूक्ष्मादयो गुणा द्रव्याश्रया एव । निर्गुणास्तु गुणाः स्मृताः इति एते शीतादयः स्थूलसूक्ष्मादयश्चान्ये गुणाः रसा अपि गुणाः अतो गुणेषु गुणा न संभवन्ति तस्माद् द्रव्यस्यैवैते शीतादयो गुणा इति । तथा विपाकमपि द्रव्याश्रयमेव प्रतिपादयन्नाह,—द्रव्ये इति । द्रव्ये पञ्चभूतात्मकदेहे, द्रव्याणि आहारद्रव्याणि, न षड्रसा निरवयवत्वात् । शेषा भावाः इति रसादय इत्यर्थः, तदाश्रयाः द्रव्याश्रया इत्यर्थः । अत्र पाठान्तराणि तद्व्याख्यानान्तराणि च बहूनि सन्ति तानि विस्तरभयान्न लिखितानि ॥ १६—१८ ॥

अमीमांस्यान्यचिन्त्यानि प्रसिद्धानि स्वभावतः ॥
आगमेनोपयोज्यानि भेषजानि विचक्षणैः ॥ १९ ॥

यथोक्तभेषजानां बुद्ध्या विचारनिषेधं निदर्शयन्नाह,—अमीमांस्यानीति । अमीमांस्यानि न विचार्याणि, यान्येवाचिन्त्यानि तान्येवामीमांस्यानि । कानि पुनस्तानि ? खदिरतुबरकरसाञ्जनहरिद्रादीनि कुष्ठघ्नानि न तु सर्वाणि, अन्यथा 'वर्गमपि वर्गेणोपसृजेत्', तथा 'बीजेनानेन मतिमान् कुर्याद्बस्तिशतान्यपि' इत्यादि विरुद्धं भवेत् । स्वभावतः जन्मतः । अन्ये तु आगमे यानि भेषजानि प्रसिद्धानि तान्यमीमांस्यान्यविचारणीयानि, कुतो हेतोरविचार्याणि ? यतः स्वभावतोऽचिन्त्यानि तेषां स्वभावश्चिन्तयितुं न शक्यत इत्यर्थः । यथा द्रवत्वमपामुष्णत्वमग्नेरित्यादि । कथं पुनस्तानि प्रयोज्यानीत्याह,—आगमेनोपयोज्यानि आगमेनैवैकेनोपयोगः कार्य इत्यर्थः ॥ १९ ॥

प्रत्यक्षलक्षणफलाः प्रसिद्धाश्च स्वभावतः ॥
नौषधीर्हेतुभिर्विद्वान् परीक्षेत कथंचन ॥ २० ॥
सहस्रेणापि हेतूनां नाम्बष्ठादिर्विरेचयेत् ॥
तस्मात्तिष्ठेत् तु मतिमानागमे न तु हेतुषु ॥ २१ ॥

ननु, अनुमानविरुद्धानि कथमागमैकप्रयोज्यानीत्याशङ्क्य आगमस्य प्रत्यक्षफलत्वेन बलीयस्त्वं दर्शयन्नाह,—प्रत्यक्षेत्यादि । प्रत्यक्षलक्षणफलाः हिताहितभेदेन । कुतः पुनर्हेतुभिर्न परीक्षणीयं भेषजं प्रसिद्धलक्षणफलमित्याह—सहस्रेणेत्यादि ॥ २० ॥ २१ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां सूत्रस्थाने चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

एकचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो द्रव्यविशेषविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यामः॥१॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

अथातो द्रव्यविशेषेत्यादि । द्रव्यस्य विशेषः भेदः पार्थिवादिकः ॥ १ ॥ २ ॥

तत्र पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां समुदायाद् द्रव्याभिनिर्वृत्तिः, उत्कर्षस्त्वभिव्यञ्जको भवति—इदं पार्थिवं, इदमाप्यं,इदं तैजसं, इदं वायव्यं,इदमाकाशीयमिति ॥ ३ ॥

तत्र सर्वेषामेव द्रव्याणां पञ्चभूताभिनिर्वृत्तत्वात् पृथग्द्रव्याणां पृथिव्याद्यारब्धानां परमार्थभेदो नास्तीत्युत्कर्षोपाधिभेदं दर्शयन्नाह,—तत्रेत्यादि । समुदायात् समवायात्, द्रव्याभिनिर्वृत्तिः द्रव्यजन्म, अभिव्यञ्जकः अभिज्ञापकः ॥ ३ ॥

तत्र स्थूलसान्द्रमन्दस्थिरगुरुकठिनगन्धबहुलमीषत्कषायं प्रायशो मधुरमिति पार्थिवं; तत् स्थैर्यसंघातोपचयकरं विशेषतोऽधोगतिस्वभावमिति ॥ (१) ॥

तत्र प्रभूतं द्रव्याभिव्यक्तिकारणं पृथिव्यादिभूतगुणोत्कर्षं निर्दिशन्नाह,—तत्र स्थूलेति । स्थूलः सूक्ष्मविपरीतः । सान्द्रः तनुविपर्ययः, मन्दः तीक्ष्णविपर्ययः, सरविपरीतः स्थिरः, गुरुः चिरपाकी, कठिनः मृदुविपरीतः । पार्थिवस्य लक्षणाभिधानेन गुणवत्त्वमभिधाय क्रियावत्त्वं दर्शयन्नाह,—तत्र स्थैर्येत्यादि । स्थैर्यं अचलत्वं, सङ्घातः काठिन्यं, उपचयः बृंहणम् ॥ (१) ॥

शीतस्तिमितस्निग्धमन्दगुरुसरसान्द्रमृदुपिच्छिलं रसबहुलमीषत्कषायाम्ललवणं मधुररसप्रायमाप्यं; तत् स्नेहनप्रह्लादनक्लेदनबन्धनविष्यन्दनकरमिति ॥ (२) ॥

इदानीमाप्यद्रव्यमप्गुणोत्कर्षेण दर्शयन्नाह,—शीतस्तिमितमित्यादि । स्तिमितं आर्द्रं, जडत्वमित्यन्ये । आप्यस्य लक्षणाभिधानेन गुणवत्त्वमभिधाय क्रियावत्त्वं दर्शयन्नाह,—तत् स्नेहनेत्यादि । ह्लादनं सुखोत्पादनं, क्लेदनं आर्द्रभावः, बन्धनं संहत्यापादनं, विष्यन्दनं द्रवः स्रुतिः ॥ (२) ॥

उष्णतीक्ष्णसूक्ष्मरूक्षखरलघुविशदं रूपगुणबहुलमीषदम्ललवणं कटुकरसप्रायं विशेषतश्चोर्ध्वगतिस्वभावमिति तैजसं; तद्दहनपचनदारणतापनप्रकाशनप्रभावर्णकरमिति ॥ (३) ॥

आग्नेयद्रव्यलक्षणं तद्भूतगुणोत्कर्षेण दर्शयन्नाह,—उष्णेत्यादि । तीक्ष्णं राजिकामरिचादिकं, सूक्ष्मं स्रोतोनुसरणशीलं, विशदं पिच्छिलविपरीतम् । तस्य क्रियावत्त्वं दर्शयन्नाह,—दहनेत्यादि । दहनं भस्मसात्करणं, पचनं आहारादिपाकः, दारणं व्रणादेः, तापनं शरीरादिसन्तापनं, प्रकाशनं अभिव्यक्तिः, प्रभा तेजः, वर्णः गौरादिः ॥ (३) ॥

सूक्ष्मरूक्षखरशिशिरलघुविशदं स्पर्शबहुलमीषत्तिक्तं विशेषतः कषायमिति वायवीयं; तद्वैशद्यलाघवग्लपनविरूक्षणविचारणकरमिति ॥ (४) ॥

वायुगुणोत्कर्षाद्वायव्यं द्रव्यविशेषं दर्शयन्नाह,—सूक्ष्मेति । खरं कर्कोटकफलवत्, शिशिरं शीतं, विशदं धूलिवत् । तस्यैव कर्म दर्शयन्नाह,—तद्वैशद्येत्यादि । ग्लपनं अतृप्यत्वं, विचारणं मनसोऽनेकविकल्पकारणं, विचरणकरमित्यन्ये पठन्ति, तत्र गतिविशेषकरमित्यर्थः, विधारणमित्यन्ये ॥ (४) ॥

श्लक्ष्णसूक्ष्ममृदुव्यवायिविविक्तमव्यक्तरसं शब्दबहुलमाकाशीयं; तन्मार्दवशौषिर्यलाघवकरमिति ॥ (५) ॥ ४ ॥

आकाशगुणोत्कर्षेणाकाशीयं द्रव्यविशेषं दर्शयन्नाह,—श्लक्ष्णेति । श्लक्ष्णं मसृणं, मृदु कोमलं । व्यवायि इति समस्तदेहं व्याप्य पश्चात् पाकं गच्छति विषमद्यवत्, विविक्तं पृथग्भूतं, अवयवद्वारेण शून्यमित्यन्ये, अव्यक्तरसं मधुरादिरसविशेषानुपलब्धेः । तस्य कर्माणि निर्दिशन्नाह,—तन्मार्दवेत्यादि । शौषिर्यं छिद्रभावः ॥ (५) ॥ ४ ॥

अनेन निदर्शनेन नानौषधीभूतं जगति किंचिद्द्रव्यमस्तीति कृत्वा तं तं युक्तिविशेषमर्थं चा-

भिसमीक्ष्य स्ववीर्यगुणयुक्तानि द्रव्याणि कार्मुकाणि भवन्ति ; तानि यदा कुर्वन्ति स कालः, यत्कुर्वन्ति तत्कर्म, येन कुर्वन्ति तद्वीर्यं, यत्र कुर्वन्ति तदधिकरणं, यथा कुर्वन्ति स उपायः, यन्निष्पादयति तत् फलमिति ॥ ५ ॥

इदानीं सर्वस्यैव जगतः स्थावरजङ्गमाख्यपाञ्चभौतिकत्वेन सर्वमौषधं क्रियागुणयोगादिभिर्दर्शयन्नाह,—अनेनेति । अनौषधिभूतमित्यादि, अनौषधिभूतं द्रव्यं नास्तीति संबन्धः । युक्तिविशेषः योजनाविशेषः, तोयाग्निसंस्कारभावनामात्राकालाद्यपेक्षः । अर्थे चेति अर्थः प्रयोजनं नानाव्याधिनिर्घातनं, वीर्यं शक्तिः शीतोष्णादयो वा अष्टौ शक्तिमन्तो गुणाः, गुणा गुर्वादयः, अन्ये तु वीर्यप्रधाना गुणा वीर्यगुणास्ते पुनः सरत्वादयः । कार्मुकाणि कार्यकराणि । तानीति तानि द्रव्याणि, यदा यस्मिन् काले, क्रियां कुर्वन्ति स कालः; कालश्च संवत्सरात्मा ऋत्वाख्यः शीतोष्णवर्षलक्षणश्चातुरावस्थिकश्चाभिप्रेतः । यदिति कर्मशब्देनात्र भेषजद्रव्यव्यापारः शोधनादिरुक्तः । येनेति वीर्यमिति शक्तिः । यत्रेति अधिकरणमिति पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायिलक्षणः पुरुषोऽधिकरणम् । यथेति येन स्वरसकल्कशृतशीतफाण्टघृततैललेहमोदकोत्कारिकादिप्रकारेण कुर्वन्ति स उपायः । यत् इति स्वास्थ्यमस्वास्थ्यं वा ॥ ५ ॥

तत्र, विरेचनद्रव्याणि पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठानि, पृथिव्यापो गुर्व्यस्ता गुरुत्वादधो गच्छन्ति, तस्माद्विरेचनमधोगुणभूयिष्ठमनुमानात्; वमनद्रव्याण्यग्निवायुगुणभूयिष्ठानि, अग्निवायू हि लघू लघुत्वाच्च तान्यूर्ध्वमुत्तिष्ठन्ति, तस्माद्वमनमप्यूर्ध्वगुणभूयिष्ठम्; उभयगुणभूयिष्ठमुभयतोभागम्; आकाशगुणभूयिष्ठं संशमनम्; संग्राहकमनिलगुणभूयिष्ठं, अनिलस्य शोषणात्मकत्वात्; दीपनमग्निगुणभूयिष्ठं, तत्समानत्वात्; लेखनमनिलानलगुणभूयिष्ठम्; बृंहणं पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठम्; एवमौषधकर्माण्यनुमानात्साधयेत् ॥ ६ ॥

भवन्ति चात्र ।

भूतेजोवारिजैर्द्रव्यैः साम्यं याति समीरणः ॥
भूम्यम्बुवायुजैः पित्तं क्षिप्रमाप्नोति निर्वृतिम् ॥७॥
खतेजोऽनिलजैः श्लेष्मा शममेति शरीरिणाम् ॥
वियत्पवनजाताभ्यां वृद्धिमाप्नोति मारुतः ॥८॥
आग्नेयमेव यद् द्रव्यं तेन पित्तमुदीर्यते ॥
वसुधाजलजाताभ्यां बलासः परिवर्धते ॥ ९ ॥

तत्रेति । गुरुत्वादिति गुरुत्वं लघुत्वं चेह प्रभावविशेषाधिष्ठिते त्रिवृतादिमदनफलादिद्रव्यसमवेते ग्राह्ये, न तु गुरुत्वलघुत्वमात्रे, अन्यथा मत्स्यपिष्टान्नमसूरादीनां विरेचकत्वं कपिञ्जललावादीनां च वामनीयत्वं स्यात् । अधो गच्छन्ति उपलादिवत् । अधोगुणभूयिष्ठं पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठमित्यर्थः । वमनेत्यादि ऊर्ध्वमुत्तिष्ठन्ति इति धूमवत् ज्वालावच्च । वमनद्रव्यमूर्ध्वगुणभूयिष्ठं अग्निवायुगुणभूयिष्ठमित्यर्थः । आकाशेति संशमनमिति "न शोधयति यद्दोषान् समान्नोदीरयत्यपि । समीकरोति क्रुद्धांश्च तत् संशमनमुच्यते ॥" लेखनं कफमेदसोः । निर्वृतिः शान्तिः ॥ ६—९ ॥

एवमेतद्गुणाधिक्यं द्रव्ये द्रव्ये विनिश्चितम् ॥
द्विशो वा बहुशो वापि ज्ञात्वा दोषेषु चाचरेत् ॥१०

एवमिति एवं अनेन प्रकारेण, एतत् पूर्वोक्तं, द्विशः इति द्वयोर्द्वयोर्दोषयोः, बहुशः इति बहूनां दोषाणामित्यर्थः । दोषेषु चाचरेत् इति चकाराद्रोगेष्वप्येवमाचरेदिति समुच्चीयते ॥ १० ॥

तत्र य इमे गुणा वीर्यसंज्ञकाः शीतोष्णस्निग्धरूक्षमृदुतीक्ष्णपिच्छिलविशदाः तेषां तीक्ष्णोष्णावाग्नेयौ, शीतपिच्छिलावम्बुगुणभूयिष्ठौ, पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठः स्नेहः, तोयाकाशगुणभूयिष्ठं मृदुत्वं, वायुगुणभूयिष्ठं रौक्ष्यं, क्षितिसमीरणगुणभूयिष्ठं वैशद्यं; गुरुलघुविपाकावुक्तगुणौ; तत्र, उष्णस्निग्धौ वातघ्नौ; शीतमृदुपिच्छिलाः पित्तघ्नाः; तीक्ष्णरूक्षविशदाः श्लेष्मघ्नाः; गुरुपाको वातपित्तघ्नः; लघुः श्लेष्मघ्नः, तेषां, मृदुशीतोष्णाः स्पर्शग्राह्याः; पिच्छलविशदौ चक्षुःस्पर्शाभ्यां; स्निग्धरूक्षौ चक्षुषा; तीक्ष्णो मुखदुःखोत्पादनेनच; गुरुपाकः सृष्टविण्मूत्रतया कफोत्क्लेशेन च; लघुर्बद्धविण्मूत्रतया मारुतकोपेन च । तत्र तुल्यगुणेषु भूतेषु रसवैशेष्यमुपलक्षयेत् । तद्यथा—मधुरो गुरुश्च पार्थिवः, मधुरः स्निग्धश्चाप्य इति ॥ ११ ॥

इमे वक्ष्यमाणाः । विपाकयोर्मधुरकटुकयोः प्रागुक्तयोः प्रागुक्तो गुणः । तत्रोष्णेति उष्णस्निग्धौ वीर्यसंज्ञौ गुणौ । तेषामष्टानां वीर्याणां मध्ये । मुखदुःखोत्पादनेनेति अत्र चार्थो द्रष्टव्यः, तेन घ्राणदुःखोत्पादनायेति द्रष्टव्यम् । स्निग्धश्चेति चकाराद्गुरुश्च ॥ ११ ॥

भवति चात्र ।

गुणा य उक्ता द्रव्येषु शरीरेष्वपि ते तथा ॥
स्थानवृद्धिक्षयास्तस्माद् देहिनां द्रव्यहेतुकाः ॥१२

गुणा इति गुणाः विंशतिरधिका वा । स्थानं दोषधातुमलसाम्येनावस्थानं, वृद्धिः दोषादेराधिक्यं, क्षयः ह्रासो दोषादीनां, द्रव्यहेतुकाः पाञ्चभौतिकद्रव्यहेतुकाः ॥ १२ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां सूत्रस्थाने एकचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

द्विचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो रसविशेषविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय)॥२॥

अथातो रसविशेषविज्ञानीयमिति रसविशेषः मधुरादिः, तस्य विज्ञानं विशिष्टं ज्ञानम् ॥ १ ॥ २ ॥

आकाशपवनदहनतोयभूमिषु यथासङ्ख्यमेकोत्तरपरिवृद्धाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः; तस्मादाप्यो रसः। परस्परसंसर्गात् परस्परानुग्रहात् परस्परानुप्रवेशाच्च सर्वेषु सर्वेषां सान्निध्यमस्त्युत्कर्षापकर्षात्तु ग्रहणम्। स खल्वाप्यो रसः शेषभूतसंसर्गाद्विदग्धः षोढा विभज्यते। तद्यथा-मधुरोऽम्लो लवणः कटुकस्तिक्तः कषाय इति। ते च भूयः परस्परसंसर्गात्त्रिषष्टिधा भिद्यन्ते। तत्र, भूम्यम्बुगुणबाहुल्यान्मधुरः; भूम्यग्निगुणबाहुल्यादम्लः; तोयाग्निगुणबाहुल्याल्लवणः; वाय्वग्निगुणबाहुल्यात्कटुकः; वाय्वाकाशगुणबाहुल्यात्तिक्तः, पृथिव्यनिलगुणबाहुल्यात्कषाय इति ॥ ३ ॥

रससामान्यस्य प्रथमं कारणसंभवं दर्शयन्नाह,—आकाशेत्यादि । आकाशपवनदहनतोयभूमिषु यथासंख्यं शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा जायन्त इति शेषः । किंविशिष्टास्ते ? एकोत्तरपरिवृद्धा इति; तथाहि—शब्दगुणमाकाशं, शब्दस्पर्शगुणो वायुः, शब्दस्पर्शरूपगुणं तेजः, शब्दस्पर्शरूपरसगुणा आपः, शब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणा पृथ्वी, परस्परं भूतानुप्रवेशादित्थमेकोत्तरा वृद्धिर्ज्ञेया । आप्यः जलसंभवः । तत्र सर्वेष्वेव भूतेषु सर्वभूतानां सान्निध्यमस्तीति दर्शयन्नाह,—परस्परसंसर्गादिति । परस्परसंसर्गात् अन्योन्यसंयोगात्, परस्परानुग्रहात् अन्योन्योपकारात्, परस्परानुप्रवेशात् अनुप्रवेशात् एकात्मीभावात्, सर्वेषु भूतेषु, सर्वेषां आकाशादीनां, सर्वेषु द्रव्येषु इत्यन्ये । सर्वेषु सर्वभूतानां सान्निध्यमस्तीति सर्व एव गुणाः सर्वेषां भूतानां प्राप्नुवन्तीत्याह,—उत्कर्षापकर्षादिति ।—उत्कर्षो वृद्धिः, अपकर्षो ह्रासः; आकाशाधिके द्रव्ये शब्दोऽधिकः, वाताधिके द्रव्ये स्पर्शोऽधिकः, एवं शेषभूतेषु शेषगुणाः; तेन सर्वेषामेव भूतानां सर्वात्मकत्वेऽप्युत्कर्षेणाभिधानात् आप्य एव रसः । यदि पुनरसौ रस आप्य एव नान्यभूतजः स एवमपां स्वभावेनाव्यक्तरसत्वात् तेनाप्यव्यक्तरसेन भवितव्यमित्याह,—शेषेत्यादि । पानीयादन्यानि भूतानि शेषभूतानि, तेषां संसर्गः मिलनं, ततो हेतोराप्यो रसोऽव्यक्तोऽपि कालसहायभूमिवियदनिलानलसंसर्गेण परिपाकान्तरं गतः, षोढा विभज्यते षड्प्रकारो भवति । तत्र यस्य यस्य शेषभूतस्य संसर्गात् यो यो रस उत्पद्यते तं तं रसं दर्शयन्नाह,—तत्रेति । ननु च, शेषभूतसंसर्गः प्रतिपादनीयः, तत् कथमुदकोपादानं ? उच्यते—निष्पत्तावेव तोयप्राधान्यमुक्तम्; विशेषे तु प्राप्नोति इति विशेषेऽपि तोयस्य प्राधान्यप्रतिपादनाय पृथिव्यम्बुगुणबाहुल्यादित्युक्तं, तोयाग्निगुणबाहुल्यादम्ल इत्येके पठन्ति ॥ ३ ॥

तत्र, मधुराम्ललवणा वातघ्नाः; मधुरतिक्तकषायाः पितघ्नाः; कटुतिक्तकषायाः श्लेष्मघ्नाः ॥ ४ ॥

षण्णां रसानां क्रियाविशेषं दर्शन्नाह,—तत्रेति ॥ ४ ॥

तत्र वायोरात्मैवात्मा, पित्तमाग्नेयं, श्लेष्मा सौम्यः इति ॥ ५ ॥

दोषाणामुत्पत्तिकारणमाह,—तत्रेति । आत्मैवात्मा इति आत्मैव योनिः, वायुतो वातोत्पत्तिरित्यर्थः; पित्तमाग्नेयमिति अनलः पित्तस्य योनिरित्यर्थः; श्लेष्मा सौम्यः इति सोमादुत्पद्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

एते रसाः स्वयोनिवर्धना अन्ययोनिप्रशमनाश्च ॥

एते इति । स्वयोनिवर्धनाः इति येभ्यः कारणेभ्यो मधुरादयो रसा उत्पद्यन्ते तानि वर्धयन्तीत्यर्थः ॥

केचिदाहुरग्नीषोमीयत्वाज्जगतो द्विविधारसाः—सौम्या आग्नेयाश्च। तत्र मधुरतिक्तकषायाः सौम्याः; कट्वम्ललवणा आग्नेयाः, मधुराम्ललवणाः स्निग्धा गुरवश्च, कटुतिक्तकषाया रूक्षा लघवश्च, सौम्याः शीता आग्नेयाश्चोष्णाः ॥ ६ ॥

केचिदिति । अग्नीषोमीयत्वात् अग्निश्च सोमश्च योनिर्जगत इत्यर्थः, सौम्याश्चाग्नेयाश्च इति चकारद्वयात् स्नेहरूक्षगुरुत्वलघुत्वैरपि द्वैविध्यं सूचयति ॥ ६ ॥

तत्र शैत्यरौक्ष्यलाघववैशद्यवैष्टम्भ्यगुणलक्षणो वायुस्तस्य समानयोनिः कषायो रसः, सोऽस्य शैत्यात् शैत्यं वर्धयति रौक्ष्याद्रौक्ष्यं लाघवाल्लाघवं वैशद्याद्वैशद्यं वैष्टम्भ्याद्वैष्टम्भ्यमिति ॥ ७ ॥

मधुरेत्यादि । समानयोनिः तुल्ययोनिरित्यर्थः ॥ ७ ॥

औष्ण्यतैक्ष्ण्यलाघववैशद्यगुणलक्षणं पित्तं, तस्य समानयोनिः कटुको रसः,सोऽस्यौष्ण्यादौष्ण्यं वर्धयति तैक्ष्ण्यात्तैक्ष्ण्यं रौक्ष्याद्रौक्ष्यं लाघवाल्लाघवं वैशद्याद्वैशद्यमिति ॥ ८ ॥

माधुर्यस्नेहगौरवशैत्यपैच्छिल्यगुणलक्षणः श्लेष्मा, तस्य समानयोनिर्मधुरो रसः, सोऽस्य माधुर्यान्माधुर्यं वर्धयति स्नेहात् स्नेहं गौरवाद्गौरवं शैत्यात् शैत्यं पैच्छिल्यात्पैच्छिल्यमिति ॥ ९ ॥

औष्ण्येत्यादि ॥ ८ ॥ ९ ॥

तस्य पुनरन्योनिः कटुको रसः स श्लेष्मणः प्रत्यनीकत्वात् कटुकत्वान्माधुर्यमभिभवति रौक्ष्यात् स्नेहं लाघवाद्गौरवमौष्ण्यात् शैत्यं वैशद्यात्पैच्छिल्यमिति । तदेतन्निदर्शनमात्रमुक्तम् ॥ १० ॥

तस्य श्लेष्मणः । प्रत्यनीकत्वात् विरुद्धत्वात् । निदर्शनमात्रमुक्तमिति दृष्टान्तमात्रमुक्तम् ॥ १० ॥

रसलक्षणमत ऊर्ध्वं वक्ष्यामः—तत्र, यः परितोषमुत्पादयति प्रह्लादयति तर्पयति जीवयति मुखोपलेपं जनयति श्लेष्माणं चाभिवर्धयति स मधुरः; यो दन्तहर्षमुत्पादयति मुखस्रावं जनयति श्रद्धां चोत्पादयति सोऽम्लः; यो भक्तरुचिमुत्पादयति कफप्रसेकं जनयति मार्दवं चापादयति स लवणः; यो जिह्वाग्रं बाधते उद्वेगं जनयति शिरो गृह्णीते नासिकां स्रावयति स कटुकः; यो गले चोषमुत्पादयति मुखवैशद्यं जनयति भक्तरुचिं चापादयति हर्षं च स तिक्तः; यो वक्त्रं परिशोषयति जिह्वां स्तम्भयति कण्ठं बध्नाति हृदयं कर्षति पीडयति च स कषायः ॥ ११ ॥

रसलक्षणमिति । परितोषस्तु परितुष्टिः, प्रह्लादयति सुखमुत्पादयति, तर्पयति तृप्तिं करोति, जीवयति प्राणान् धारयति, उपलेपः मलवृद्धिः, दन्तहर्षः दन्तकुण्ठता, कफप्रसेकः श्लेष्मस्रावः, शिरो गृह्णीते उद्वेजकत्वेन न तु कफवातवेदनाभिः, चोषः आकर्षणं, हर्षः रोमहर्षः ॥ ११ ॥

रसगुणानत ऊर्ध्वं वक्ष्यामः—तत्र,मधुरो रसो रसरक्तमांसमेदोऽस्थिमज्जौजःशुक्रस्तन्यवर्धनश्चक्षुष्यः केश्यो वर्ण्यो बलकृत्सन्धानः शोणितरसप्रसादनो बालवृद्धक्षतक्षीणहितः षट्पदपिपीलिकानामिष्टतमस्तृष्णामूर्च्छादाहप्रशमनः षडिन्द्रियप्रसादनः कृमिकरश्चेति; स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमासेव्यमानः कासश्वासालसकवमथुवदनमाधुर्यस्वरोपघातकृमिगलगण्डानापादयति तथार्बुदश्लीपदबस्तिगुदोपलेपाभिष्यन्दप्रभृतीन् जनयति ॥ १२ ॥

षष्ठमिन्द्रियं मनः । तस्येदानीमतिसेव्यमानस्यातिसेवां दोषकरीं निदर्शयन्नाह,—एवंगुण इत्यादि ॥ १२ ॥

अम्लो जरणः पाचनः दीपनः पवननिग्रहणोऽनुलोमनः कोष्ठविदाही बहिः शीतः क्लेदनः प्रायशो हृद्यश्चेति; स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपसेव्यमानो दन्तहर्षनयनसंमीलनरोमसंवेजनकफविलयनशरीरशैथिल्यान्यापादयति तथा क्षताभिहतदग्धदष्टभग्नशूनरुग्णप्रच्युतावमूत्रितविसर्पितच्छिन्नभिन्नविद्धोत्पिष्टादीनि पाचयत्याग्नेयस्वभावात् परिदहति कण्ठमुरो हृदयं चेति ॥ १३ ॥

अम्लस्य सेवितस्य गुणान् दर्शयन्नाह—अम्ल इति । जरणः आहारस्य, पाचनः दोषामययोः शोथस्य वा, अनुलोमनः वातमूत्रपुरीषाणाम् । तस्यैकस्यातिसेवितस्य दोषं निर्दिशन्नाह,—स एवंगुण इत्यादि । रोमसंवेजनं रोमाञ्चः । अभिहतं अभिघातः, दष्टं व्यालादिभिः, भग्नं काण्डभग्नादनेकधा, रुग्णं वक्रीभूतं, प्रच्युतं भ्रष्टं स्वस्थानात्, अवमूत्रितं मूत्रविषाणां जन्तूनां मूत्रसङ्गः, विसर्पितं स्पर्शविषाणां जन्तूनां विसर्पितसङ्गः, छिन्नं निःशेषतः, भिन्नं कोष्ठादि, विद्धं शिरादि, उत्पिष्टं प्रहारचूर्णितादि ॥ १३ ॥

लवणः संशोधनः पाचनो विश्लेषणः क्लेदनः शैथिल्यकृदुष्णः सर्वरसप्रत्यनीको मार्गविशोधनः सर्वशरीरावयवमार्दवकरश्चेति; स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमासेव्यमानो गात्रकण्डूकोठशोफवैवर्ण्यपुंस्त्वोपघातेन्द्रियोपतापमुखाक्षिपाकरक्तपित्तवातशोणिताम्लिकाप्रभृतीनापादयति ॥ १४ ॥

लवणरसगुणकर्माणि दर्शयन्नाह,—लवण इति । संशोधनः वमनविरेचनाभ्यां, व्रणस्य च दुष्टस्य; विश्लेषणः इति पृथक्करणः प्रत्यवयवानां, छेदित्वात्; क्लेदनः व्रणस्य; सर्वरसानां प्रत्यनीकः विपक्षः उच्छेदक इत्यर्थः; मार्गविशोधनः मूत्रनाडीव्रणादिमार्गविशोधनः । तस्यातिसेव्यमानस्य दोषं दर्शयन्नाह,—सर्वशरीरेत्यादि । कोठः पीडकाः, पुंस्त्वोपघातः शुक्रक्षयः, इन्द्रियोपतापः चक्षुरादीनां स्वकर्मगुणहानिः, अम्लिका इति अम्लोद्गारः, आपादयति करोति ॥ १४ ॥

कटुको दीपनः पाचनः रोचनः शोधनः स्थौल्यालस्यकफकृमिविषकुष्ठकण्डूपशमनः सन्धिबन्धविच्छेदनोऽवसादनः स्तन्यशुक्रमेदसामुपहन्ता चेति; स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपसेव्यमानो भ्रममदगलताल्वोष्ठशोषगात्रसंतापबलविघातकम्पतोदभेदकृत् करचरणपार्श्वपृष्ठप्रभृतिषु च वातशूलानापादयति ॥ १५ ॥

कटुकस्य प्रकृतिकर्म निर्दिशन्नाह,—कटुक इति । अवसादनः अनुत्साहकृत् । तस्यैवातिसेवितस्य दोषं निर्दिशन्नाह,—स एवंगुण इत्यादि । भ्रमः चक्रारूढस्येव; मदः अपस्मारपूर्वरूपं, हर्षक्षयो वा ॥ १५ ॥

तिक्तश्छेदनो रोचनो दीपनः शोधनः कण्डूकोठतृष्णामूर्च्छाज्वरप्रशमनः स्तन्यशोधनो विण्मूत्रक्लेदमेदोवसापूयोपशोषणश्चेति; स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपसेव्यमानो गात्रमन्यास्तम्भाक्षेपकार्दितशिरःशूलभ्रमतोदभेदच्छेदास्यवैरस्यान्यापादयति ॥ १६ ॥

तिक्तस्य प्रकृतिकर्म निर्दिशन्नाह—तिक्त इत्यादि । रोचनः इति इतरभक्ष्यवस्तूनां, न पुनः स्वयमेव । तस्याप्यतिसेवितस्य दोषं निर्दिशन्नाह—मन्यास्तम्भेत्यादि । मन्ये द्वे तयोः स्तम्भ इति ॥ १६ ॥

कषायः संग्राहको रोपणः स्तम्भनः शोधनो लेखनः शोषणः पीडनः क्लेदोपशोषणश्चेति; स

एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपसेव्यमानो हृत्पीडास्यशोषोदराध्मानवाक्यग्रहमन्यास्तम्भगात्रस्फुरणचुमचुमायनाकुञ्चनाक्षेपणप्रभृतीन् जनयति ॥ १७ ॥

कषायस्य प्रकृतिकर्म निर्दिशन्नाह,—कषाय इति । रोपणः व्रणस्य; स्तम्भनः गात्राणां, मृदूनां वा दृढीकरणः; शोधनः व्रणस्य; लेखनः व्रणाद्युच्छिन्नमांसस्य; शोषणः द्रवधातोः, व्रणमेहादीनां वा; पीडनः व्रणस्य हृदयस्य वा; वातकारित्वात् । तस्याप्यतिसेवया दोषमाह,—स एवंगुण इत्यादि । चुमचुमायनं राजिकालिप्तस्येव त्वक्पीडा, आक्षेपणं अतिशयेन कम्पनम् । प्रभृतिग्रहणादन्यानपि वातविकारानर्दितादीन् करोति ॥ १७ ॥

अतः सर्वेषामेव द्रव्याण्युपदेक्ष्यामः । तद्यथा—काकोल्यादिः क्षीरघृतवसामज्जशालिषष्टिकयवगोधूममाषशृङ्गाटककसेरुकत्रपुसैर्वारुककर्कारुकालाबुकालिन्दकतकगिलोड्यपियालपुष्करबीजकाश्मर्यमधूकद्राक्षाखर्जूरराजादनतालनालिकेरेक्षुविकारबलातिबलात्मगुप्ताविदारीपयस्यागोक्षुरकक्षीरमोरटमधूलिकाकूष्माण्डप्रभृतीनि समासेन मधुरो वर्गः; दाडिमामलकमातुलुङ्गाम्रातककपित्थकरमर्दबदरकोलप्राचीनामलकतिन्तिडीककोशाम्रकभव्यपारावतवेत्रफलकुचाम्लवेतसदन्तशठदधितक्रसुराशुक्तसौवीरकतुषोदकधान्याम्लप्रभृतीनि समासेनाम्लो वर्गः;सैन्धवसौवर्चलविडपाक्यरोमकसामुद्रकपक्त्रिमयवक्षारोषरप्रसूतसुवर्चिकाप्रभृतीनि समासेन लवणो वर्गः; पिप्पल्यादिः सुरसादिः शिग्रुमधुशिग्रुमूलकलशुनसुमुखशीतशीतशिवकुष्ठदेवदारुहरेणुकावल्गुजफलचण्डागुग्गुलुमुस्तलाङ्गलकीशुकनासापीलुप्रभृतीनि सालसारादिश्च प्रायशः कटुको वर्गः; आरग्वधादिर्गुडूच्यादिर्मण्डूकपर्णीवेत्रकरीरहरिद्राद्वयेन्द्रयववरुणस्वादुकण्टकसप्तपर्णबृहतीद्वयशङ्खिनीद्रवन्तीत्रिवृत्कृतवेधनकर्कोटककारवेल्लवार्ताककरीरकरवीरसुमनःशङ्खपुष्पाऽपामार्गत्रायमाणाऽशोकरोहिणीवैजयन्तीसुवर्चलापुनर्नवावृश्चिकालीज्योतिष्मतीप्रभृतीनि समासेन तिक्तो वर्गः; न्यग्रोधादिरम्बष्ठादिः प्रियङ्ग्वादी रोध्रादिस्त्रिफलाशल्लकीजम्ब्वाम्रबकुलतिन्दुकफलानि कतकशाकपाषाणभेदकवनस्पतिफलानि सालसारादिश्च प्रायशः कुरुवककोविदारकजीवन्तीचिल्लीपालङ्क्यासुनिषण्णकप्रभृतीनि नीवारकादयो मुद्गादयश्च समासेन कषायो वर्गः ॥ १८ ॥

अत इति । अतः अनन्तरं, सर्वेषां रसानां द्रव्याण्युपदेक्ष्यामः । क्षीरेत्यादि । शृङ्गाटकं द्विविधं स्थूलाल्पभेदेन; त्रपुसं तिरसीति लोके; एर्वारुः रोमशा कर्कटी; गिलोड्यः कालकलकः शितोड्यकन्दः प्रावृड्जातः शणपत्रिकाकारः वल्लीयुक्तो गिलोटीति लोके, कालिन्दकतकः अङ्गलोड्य इत्यन्ये पठन्ति चिञ्चोटकमिति च व्याख्यानयन्ति; पियालः चारः; पुष्करबीजं पद्मबीजं, राजादनः क्षीरिकः; पयस्या विदारीभेदः; क्षीरमोरटः किलाटमस्तु, पीलुपर्णीत्येके; मधुलिका कर्कटकः । दाडिमेत्यादि पारावतः कामरूपे मधुराम्लरसफलं; दन्तशठः जम्बीरः; शुक्तं सन्धानकविशेषः चुक्रमिति लोके; सौवीरकतुषोदके निस्तुषसतुषयवकृते त्रिवृत्कषायसहिते सन्धाने; धान्याम्लं काञ्जिकम् । प्रभृतिग्रहणाच्छाण्डाक्यादीनामवबोधः । सैन्धवेत्यादि पाक्यं उद्भिदं; रोमकं शाकम्भरीदेशोत्थं, श्वेतलवणमित्यन्ये; सामुद्रं समुद्रसमीपभवं, गुर्जरराष्ट्रे प्रचुरं भवति; पक्त्रिमं पाकाभिनिर्वृत्तं, फुल्लालवणमित्युच्यते; ऊषरप्रसूतं ऊषरलवणम् । प्रभृतिग्रहणाट्टङ्कणक्षारादीनामवबोधः । पिप्पल्यादिरिति शीतशिवं कर्पूरं, अवल्गुजफलं बाकुचीबीजं, चण्डा अजमोदाकारा सुगन्धिद्रव्यम्, लाङ्गलकी कलिकारिका, शुकनासा स्योनाकः । आरग्वधादिरिति मण्डूकपर्णी ब्राह्मी, वेत्रकरीरः वेत्राङ्कुरः, स्वादुकण्टकः विकङ्कत वृक्षः कण्टकारिकेति प्रसिद्धा, शङ्खिनी यवतिक्ताभेदः, कृतवेधनः कोशातकी, सुमनाः जाती, अशोकरोहिणी कटुका, वैजयन्ती तर्कारी, सुवर्चला सूर्यावर्तः वृश्चिकपत्री, ज्योतिष्मती काकदमर्दनिका । न्यग्रोधादिरिति । कतकः तोयप्रसादनफलं, शाकः खरमसृणपत्रपृष्ठोदरः, तयोः फलम् ; वनस्पतयः न्यग्रोधादयः, तेषां फलानि । सालसारादेस्तिक्तानुसरत्वात् कथं कषायवर्गेऽस्य पाठ इत्याह,—प्रायशः; कषाय इति शेषः । कुरुवकः कण्टसेलयाकः, 'कोविदारमपि कांचनारकं मल्लिकां विचकिलं विदुर्बुधाः'—इति हलायुधः । कोविदारः काञ्चनारकः, जीवन्ती डोडी, चिल्ली क्षेत्रवास्तुकः, पालङ्क्या शाकविशेषः 'पालङ्क' इति लोके, सुनिषण्णकः सिरिवालिका, चतुःपर्णीत्यपरे, नीवरकादयः कुधान्यानि, मुद्गादयो वैदलाः, एषां तु विवरणमुत्तरतन्त्रे स्वयमेवाचार्यः करिष्यति, अस्माभिस्तु ग्रन्थबाहुल्यभयाद्विवरणं न कृतम् ॥ १८ ॥

तत्रैतेषां रसानां संयोगास्त्रिषष्टिर्भवन्ति । तद्यथा—पञ्चदश द्विका, विंशतिस्त्रिकाः, पञ्चदश चतुष्काः, षट् पञ्चका, एकशः षड्रसा, एकः षट्क इति । तेषामन्यत्र प्रयोजनानि वक्ष्यामः ॥ १९ ॥

एषामिति । द्विषष्टिदोषभेदेषु द्विषष्टी रसभेदा योज्याः, स्वस्थे तु षडेव समुदिताः ॥ १९ ॥

भवति चात्र ।

जग्धाः षडपि गच्छन्ति बलिनो वशतां रसाः ॥
यथा प्रकुपिता दोषा वशं यान्ति बलीयसः ॥ २०

इदानीं रसानामेकैकानामनभ्यासप्रतिपादितबहुतरदोषाणां विशिष्टविषये दोषा न भवन्तीति निर्दिशन्नाह,—जग्धा इति । जग्धाः भक्षिताः, षड्सा एकैकशः कृत्वा अभ्यस्ता अपि बलिनः

सत्त्वोपचयबलयुक्तस्य पुरुषस्य वश्यतां वशभावं यान्ति गच्छन्ति, दोषकारिणो न भवन्तीत्यर्थः; यथा दोषा एव बलीयसो बलयुक्तस्य पुरुषस्य कार्यकरणक्षमा न भवन्ति एवं रसा अपीत्यर्थः। बलिनी रसस्येति क्वचित् ॥ २० ॥

त्रिचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो वमनद्रव्यविकल्पविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥२॥

अथातो वमनद्रव्येत्यादि । विकल्पः प्रयोगः ॥ १ ॥ २ ॥

वमनद्रव्याणां फलाद्यानां मदनफलानि श्रेष्ठतमानि भवन्ति । अथ मदनपुष्पाणामातपपरिशुष्काणां चूर्णप्रकुञ्चं प्रत्यक्पुष्पीसदापुष्पीनिम्बकषायाणामन्यतमेनालोड्य मधुसैन्धवयुक्तां पुष्पचूर्णमात्रां पाययित्वा वामयेत्; मदनशलाटुचूर्णान्येवं वा बकुलरम्यकोपयुक्तानि मधुलवणयुक्तान्यभिप्रतप्तानि; मदनशलाटुचूर्णसिद्धां वा तिलतण्डुलयवागूं; निर्वृत्तानां वा नातिहरितपाण्डूनां कुशमूढावबद्धमृद्गोमयप्रलिप्तानां यवतुषमुद्गमाषशाल्यादिधान्यराशावष्टरात्रोषितक्लिन्नभिन्नानां फलानां फलपिप्पलीरुद्धृत्यातपे शोषयेत्, तासां दधिमधुपललविमृदितपरिशुष्काणां सुभाजनस्थानामन्तर्नखमुष्टिमुष्णे यष्टीमधुककषाये कोविदारादीनामन्यतमे वा कषाये प्रमृज्य रात्रिपर्युषितं मधुसैन्धवयुक्तमाशीर्भिरभिमन्त्रितमुदङ्मुखः प्राङ्मुखमातुरं पाययेतानेन मन्त्रेणाभिमन्त्र्य—

"ब्रह्मदक्षाश्विरुद्रेन्द्रभूचन्द्रार्कानलानिलाः ॥
ऋषयः सौषधीग्रामा भूतसंघाश्च पान्तु ते ॥ १ ॥
रसायनमिवर्षीणां देवानाममृतं यथा ॥
सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते ॥ २ ॥"

विशेषेण श्लेष्मज्वरप्रतिश्यायान्तर्विद्रधिषु अप्रवर्तमाने वा दोषे पिप्पलीवचागौरसर्षपकल्कोन्मिश्रैः सलवणैस्तुषाम्बुभिः पुनः पुनः प्रवर्तयेदासम्यग्वान्तलक्षणादिति; मदनफलमज्जचूर्णं वा तत्क्वाथपरिभावितं मदनफलकषायेण; मदनफलमज्जसिद्धस्य वा पयसः सन्तानिकां क्षौद्रयुक्तां; मदनफलमज्जसिद्धं वा पयः; मदनफलमज्जसिद्धेन वा पयसा यवागूं अधोभागास्रक्पित्तहृद्दाहयोः; मदनफलमज्जसिद्धस्य वा पयसो दधिभावमुपगतस्य दध्युत्तरं दधि वा कफप्रसेकच्छर्दिमूर्च्छातमकेषु; मदनफलमज्जरसं क्षीरं वा भल्लातकक्षीरवदवाप्य फाणितीभूतं लेहयेत्; आतपपरिशुष्कं वा मदनफलमज्जचूर्णं जीवन्तीकषायेण पित्ते कफस्थानगते; मदनफलमज्जक्वाथं वा पिप्पल्यादिप्रतीवापं; तच्चूर्णं वा निम्बरूपिकाकषाययोरन्यतरेण संतर्पणं कफजव्याधिहरं, (मदनफलमज्जचूर्णं वा मधुककाश्मर्यद्राक्षाकषायेण ।) मदनफलविधानमुक्तम् ॥ ३ ॥

फलाद्यानामिति । फलं मदनफलं, आदिग्रहणात् कुटजजीमूतकेक्ष्वाकुधामार्गवकृतवेधनानि गृह्यन्ते । मदनपुष्पाणामिति अत्र पुष्पशब्दः फले वर्तते, कारणे कार्योपचारात् । चूर्णप्रकुञ्चं पुनरस्य मध्यमा मात्रा; प्रकुञ्चः पलं, मुष्टिरित्येके, कराङ्गुलिचतुष्कमूलावधिमितं चूर्णमित्यपरे । प्रत्यक्पुष्पा अपामार्गः, सदापुष्पी अर्कस्तस्य मूलं, निम्बः प्रसिद्धः, कषायाणां त्रित्वात् योगत्रयमुक्तम् । पुष्पचूर्णमात्रामिति मात्रा च तन्त्रान्तरे चूर्णसरावः, अत्र च मात्राशब्दो यथायोगवचनोऽभिप्रेतः । अस्याग्रे 'अक्रूराशयमुपस्थितदोषं मृदुप्रच्छर्दनं' इति केचित् पठन्ति, तन्न, निबन्धकारैरपठितत्वात् । मदनेत्यादि । शलाटु आमं फलम् । एवमिति एवंशब्दात् प्रत्यक्पुष्पादीनां त्रयः कषाया ज्ञेयाः, तेन योगा अपि त्रयः । रम्यकः महानिम्बः । अभिप्रतप्तानि उष्णीकृतानि, पाययित्वा वामयेदित्यनुवर्तनीयम् । शलाटुचूर्णेषु योगान्तरं निर्दिशन्नाह,—मदनेति । अत्रापि चूर्णस्य प्रकुञ्च एव, तिलतण्डुलयोस्तु यवागूप्रमाणेन मात्राकल्पनं, लेहयित्वा वामयेदिति ज्ञेयं लेह्यत्वाद्यवाग्वाः । तदेवं शलाटुचूर्णेषु मदनस्य चत्वारो योगाः । मदनफलानां पक्वानां प्रधानं योगं निर्दिशन्नाह,—निर्वृत्तानामिति । निर्वृत्तानां निष्पन्नानां नातिहरितपाण्डुत्वेन, परिपाकातिपाण्डुत्वे हि वीर्यातिक्रमः स्यात् । कुशमूढः कुशविरचितः पुटकः । फलपिप्पलीः मदनफलबीजानि । तासामिति तासां फलपिप्पलीनाम् । अन्तर्नखमुष्टिमिति नखानां मध्ये मुष्टिर्न तु पारिभाषिकं पलाभिधानं, अन्तर्नखमुष्टिं यष्टीमधुककषाये आतुरं पाययेदिति संबन्धः । कोविदारेत्यादि । कोविदारादीनां संशोधनसंशमनीयोक्तानामेकादशानामन्यतमस्यैकतमस्य कषायैः । एतेन एकादशयोगा उक्ताः । प्रत्यूषे फलपिप्पलीनामन्तर्नखमुष्टिमिति संबन्धः । किंविशिष्टमन्तर्नखमुष्टिं ? रात्रिपर्युषितं मधुसैन्धवयुक्तं च । आशीर्भिरभिमन्त्रितमिति इष्टाशानिष्पादनमन्त्रोऽपि आशीः, ताभिर्वेदोक्ताभिरभिमन्त्रितमन्तर्नखमुष्टिम् । उदङ्मुखः उत्तराभिमुखो वैद्यः, प्राङ्मुखं पूर्वाभिमुखमातुरम् । अभिमन्त्रणमन्त्रमाह,—ब्रह्मदक्षेत्यादि । मन्त्रार्थस्त्वदर्शनीयः, आवृत्त्यैव केवलस्य मन्त्राणां फलदत्वात् । अस्य योगस्य विषयं नियमयन्नाह,—विशेषेणेत्यादि । विशेषेण अतिशयेन, श्लेष्मज्वरादिषु देय इत्यध्याहारः। अप्रवर्तमानस्य दोषस्य प्रवर्तमाने हेतुं दर्शयन्नाह,—अप्रवर्तमान इति । दुर्वमनबहुदोषविषययोगमाह,—मदनेति । मदनफलमज्जा मदनफलमध्यस्य स्निग्धो भागः, सकलमेव मदनफलमित्यन्ये । मदनफलकषायेण पाययेदित्यध्याहारः । मदनेत्यादि । सन्तानिकामिति लेहयेदिति संबन्धः । सन्तानिका

क्षीरस्योपरितनः स्त्यानो भागः । मदनफलमज्जसिद्धं वा पयः, पाययेदित्यध्याहारः । अत्रापि प्रकुञ्चः । मदनफलपक्वसिद्धेन वा पयसा यवागूम् । पयःसन्तानिकायवागूनां विषयमाह—अधोभवरक्तपित्ते पित्तकृतहृदयदाहे च । मदनेत्यादि । दध्युत्तरं सरं, लेहयेदिति संबन्धः । दधि वा पाययेदित्यध्याहारः । एतद् योगद्वयमुक्तम् । मदनेत्यादि । मदनफलमज्जरसं फाणितीभूतं काकवीभूतं लेहयेदिति संबन्धः । भल्लातकस्नेहवदादाय इति द्विव्रणीयोक्तेन विधिना । आतपेति जीवन्तीकषायेण आतपविशुष्कं तमेव मदनफलमज्जरसं पाययेदिति शेषः । जीवन्ती शुष्कयावनालवर्णा लतौषधी पार्वतीया । एतयोर्योगयोर्विषयमाह,—पित्ते कफस्थानगते इति । मदनफलमज्जक्वाथं वेत्यादि मदनफलमज्जक्वाथं वेत्याद्येको योगः । तच्चूर्णं वा निम्बरूपिकाकषाययोरन्यतरेणेति योगद्वयं, तच्चूर्णं मदनफलमज्जचूर्णं, रूपिका अर्कः । एतेषां त्रयाणां योगानां विषयं नियमयन्नाह,—सन्तर्पणमित्यादि । मदनफलमज्जचूर्णं वा मधुककाश्मर्यद्राक्षाकषायेण इत्यादि द्वात्रिंशत्तमं योगं केचित् पठन्ति, तन्नेच्छति गयी । व्याख्यातमेवोपसंहरन्नाह,—मदनेति । एतेन प्रवर्तमानव्यापच्चिकित्सां विहाय मदनफलयोगा एकत्रिंशदुक्ताः ॥ ३ ॥

जीमूतककुसुमचूर्णं वा पूर्ववदेव क्षीरेण, निर्वृत्तेषु क्षीरयवागूं, रोमशेषु सन्तानिकां, अरोमशेषु दध्युत्तरं, हरितपाण्डुषु दधि, तत्कषायसंसृष्टां वा सुरां कफारोचककासश्वासपाण्डुरोगयक्ष्मसु, पर्यागतेषु मदनफलमज्जवदुपयोगः ॥ ४ ॥

मदनफलस्य पश्चाज्जीमूतकं दर्शयन्नाह,—जीमूतकेत्यादि । जीमूतकः देवदाली । पूर्ववदेवेति प्रत्यक्पुष्पादिद्रव्यत्रयक्वाथैस्त्रयो योगाः पुष्पचूर्णस्य । अन्ये तु चरके प्रत्यक्पुष्पादियोगा न सन्तीति क्षीरेणैवान्यमेकं योगमिच्छन्ति, पूर्ववदित्यनेन प्रकुञ्चं मधुसैन्धवादियुक्तं चामनन्ति । निर्वृत्तेष्विति निर्वृत्तेषु क्षीरयवागूं जातमात्रेषु जीमूतशलाटुक्वथितक्षीरयवागूम् । रोमशेष्विति रोमशेषु कठिनावस्थां प्राप्तेषु । सन्तानिकामिति जीमूतचूर्णक्वथितक्षीरसन्तानिकाम् । अरोमशेष्विति अरोमशेषु बृहत्तमेषु, चूर्णक्वथितक्षीरस्य दधिभावं गतस्योत्तरं सरकम् । हरितपाण्डुष्विति हरितपाण्डुषु कठिनतमेषु तच्चूर्णक्वथितक्षीरस्य दधि । तत्कषायसंसृष्टामिति जीमूतकषायकृताम् । तस्यास्तु कल्पनं जीमूतक्वाथे माषाः साधनीयाः, जीमूतकस्य क्वाथेनैव शालितण्डुलाः प्रक्षालनीयाः, माषाः शालितण्डुलाः ते च संक्षुद्य एकत्र पिण्डाः कार्याः, तान् शुष्कचूर्णितान् कृत्वा अपरशालीतण्डुलचूर्णं पिष्ट्वा पाचनिकायां जीमूतकषायोष्मणा सम्यगुत्स्वेद्यावतारयेत्, ततः स्विन्नशीतलस्य तस्य स्विन्नस्य पिष्टस्य त्रयो भागाः किण्वभागश्चतुर्थः सन्धानार्थे भार्गीक्वाथः तत्सर्वं कलसे निधापितं जातरसं सुरा भवति, पैष्टीयं तेनात्र नास्ति गुडः न वा मधु, अन्ये पुनरत्रानुक्तोऽपि गुडो दातव्य इत्याहुः । गुडप्रमाणं सर्वोनिर्दिष्टाभयारिष्टक्वाथशेषद्रोणे गुडपलशतद्वयप्रक्षेपविभागपरिभाषारूपेण सर्वत्र । अन्ये तु जीमूतकषायेण सह सुरामेव, न पुनर्जीमूतकषायसाधितामिति वदन्ति । जीमूतकुसुमचूर्णं वेत्यादीनां योगानां विषयमाह,—कफेति । दद्यादिति शेषः । पर्यागतेषु नातिहरितपाण्डुष्वतिदेशेन योगं निर्दिशन्नाह,—पर्यागतेष्विति । पर्यागतेषु मदनफलमज्जवदिति वत्करणान्मदनपुष्पशलाटुयोगान् वर्जयित्वा । अन्ये ये मदनफलयोगाः ते सर्वे पर्यागतेषु जीमूतकेषु विज्ञेयाः । एतेन पर्यागतजीमूतकयोगाश्चतुर्विंशतिरुक्ताः । पर्यागतेषु परिपक्वेष्वित्यन्ये ॥ ४ ॥

तद्वदेव कुटजफलविधानम् ॥ ५ ॥

कुटजफलयोगं निर्दिशन्नाह,—तद्वदिति । अत्रापि जीमूतकवच्चतुर्विंशतियोगा ज्ञेयाः ॥ ५ ॥

कृतवेधनानामप्येष एव कल्पः ॥ ६ ॥

कृतवेधनयोगान्निर्दिशन्नाह,—कृतवेधनानामिति । अत्रापि कुटजवच्चतुर्विंशतिर्योगा इत्यर्थः । कृतवेधनं कोशातकी ॥ ६ ॥

इक्ष्वाकुकुसुमचूर्णं वा पूर्ववदेवं क्षीरेण कासश्वासच्छर्दिकफरोगेषु उपयोगः ॥ ७ ॥

इक्ष्वाकुयोगान् निर्दिशन्नाह,—इक्ष्वाक्विति । इक्ष्वाकुः कटुकालाबु । एवं क्षीरेण; तथा पूर्ववन्मदनफलवत्; न पुनः कुटजवत् कृतवेधनवच्च, तयोः पुष्पशलाटुवर्जनात् । इति मदनफलवदेकत्रिंशत्, तथा पूर्वग्रहणेन सुरा गृह्यते, एतेनेक्ष्वाकुयोगास्त्रयस्त्रिंशदुक्ताः ॥ ७ ॥

धामार्गवस्यापि मदनफलमज्जवदुपयोगो विशेषतस्तु गरगुल्मोदरकासश्वासश्लेष्मामयेषु वायौ वा कफस्थानगते ॥ ८ ॥

धामार्गवयोगान्निर्दिशन्नाह,—धामार्गवस्येति । एतेन धामार्गवस्य चतुर्विंशतियोगाः । अपिशब्दात् पुष्पशलाटुक्षीरसुरायोगाश्च । वमनद्रव्येषु सर्वेषामेवातिदेशयोगानां मदनफलतुल्यकल्पानां मदनफलयोगविषय एव विषयो नापूर्वः ॥ ८ ॥

कृतवेधनफलपिप्पलीनां वमनद्रव्यकषायपरिपीतानां बहुशश्चूर्णमुत्पलादिषु दत्तमाघ्रातं वामयति । तत्तु अनवबद्धदोषेषु यवागूमाकण्ठात्पीतवत्सु च विदध्यात् । वमनविरेचनशिरोविरेचनद्रव्याणि एवं वा प्रधानतमानि भवन्ति ॥ ९ ॥

कृतवेधनेत्यादि । कृतवेधनग्रहणं समस्तजीमूतकभेदव्यापकम् । परिपीतानामिति भावितानाम् । उत्पलादिष्विति आदिग्रहणाद्रक्तोत्पलकुमुदपुण्डरीकसौगन्धिकानि गृह्यन्ते । तस्य प्रयोगविशेषस्य विषयं दर्शयन्नाह,—तत्त्विति । तत्तु प्रागुक्तं चूर्णं विदध्यादिति संबन्धः । केषु ? अनवबद्धदोषेषु अत्युत्क्लिष्टदोषेषु पुरुषेष्वित्यर्थः । पुनरपि किंविशिष्टेषु ? यवागूमाकण्ठात् पीतवत्सु । तदनवबद्धदोषेष्विति केचित् पठन्ति । भावनायाः फलातिशयं दर्शयन्नाह,—वमनेति । एवमिति तद्द्रव्यस्वरसैः बहुशो भावितानि ॥ ९ ॥

भवतश्चात्र ।

वमनद्रव्ययोगानां दिगियं संप्रकीर्तिता ॥
तां विभज्य यथाव्याधि कालशक्तिविनिश्चयात्१०
कषायैः स्वरसैः कल्कैश्चूर्णैरपि च बुद्धिमान् ॥
पेयलेह्याद्यभोज्येषु वमनान्युपकल्पयेत् ॥ ११ ॥

वमनद्रव्येति । दिगियं संप्रकीर्तिता इति इयं दिक् संप्रकीर्तिता कथितेत्यर्थः । तान् वान्तिद्रव्यविकल्पान् विभज्य पृथक् कृत्य यथाविधि वमनान्युपकल्पयेदित्यप्रेतनेन संबन्धः । कस्मात् ? कालशक्तिविनिश्चयात् । कषायैरिति केषु वमनान्युपकल्पयेदित्याह,—पेयलेह्याद्यभोज्येषु, कैः कृत्वा ? कषायैः । कषायैः शृतशीतफाण्टभेदात्त्रिविधैः, स्वरसैः यन्त्रादिपीडितद्रव्योत्थैः, कल्कैः दृषदि पिष्टैः, चूर्णैः शुष्कपेषणाणूकृतावयवैः । अपिशब्दाद्वमनद्रव्यपक्वैः स्नेहैरित्यनुक्तं समुच्चीयते । भोज्यग्रहणान्मोदकोत्कारिकाशष्कुलीप्रभृतीनां ग्रहणम् ॥१०॥११॥

चतुश्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो विरेचनद्रव्यविकल्पविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय)॥ २

अथातो विरेचनद्रव्येत्यादि । विकल्पः भेदः ॥ १ ॥ २ ॥

अरुणाभं त्रिवृन्मूलं श्रेष्ठं मूलविरेचने ॥
प्रधानं तिल्वकस्त्वक्षु फलेष्वपि हरीतकी ॥ ३ ॥
तैलेष्वेरण्डजं तैलं स्वरसे कारवेल्लिका ॥
सुधापयः पयःसूक्तमिति प्राधान्यसंग्रहः ॥
तेषां विधानं वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ ४ ॥

अरुणाभमिति । अरुणाभं ईषल्लोहितं, त्रिवृत् 'निशोत्र' इति लोके । मूलविरेचने मूलविरेचनानां मध्ये । तिल्वकः स्वल्परोध्रः । त्वक्षु इति त्वग्विरेचनानां मध्ये तिल्वकत्वक् प्रधानमित्यर्थः । सुधा 'सेहुण्ड' इति लोके । पयःसूक्तमिति पयःसु क्षीरविरेचनानां मध्ये, सुधापयः प्रधानमुक्तमिति संबन्धः। फलेष्वपि हरीतकी अस्याग्रे 'तैलेष्वेरण्डजं तैलं स्वरसे कारवेल्लिका' इति जेज्जटाचार्यः पठति, तन्नेच्छति गयी । विधानमिति विधानं प्रयोगकरणं, एषां त्रिवृदादीनां, यथावत् यथासम्भवं, अनुपूर्वशः अनुक्रमेणेत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

वैरेचनद्रव्यरसानुपीतं
मूलं महत्त्रैवृतमस्तदोषम् ॥
चूर्णीकृतं सैन्धवनागराढ्य-
मम्लैः पिबेन्मारुतरोगजुष्टः ॥ ५ ॥

वैरेचनेत्यादि । वैरेचनद्रव्यरसानुपीतं त्रिवृदादिद्रव्यरसानुभावितं, अस्तदोषं क्रिम्यादिदोषरहितं, आढ्यं अधिकं, अम्लैः शुक्तसौवीरतुषोदकदध्यम्लमद्यमस्तुभिः । 'वैरेचनीयस्वरसानुपीतां गाढमूलां त्रिवृतां काल्पुष्टाम् । चूर्णीकृत्य नागरं सैन्धवाढ्यं पिबेदम्लैरनिलव्याधिजुष्टः' इति कश्चित् ॥ ५ ॥

इक्षोर्विकारैर्मधुरै रसैस्तत्
पैत्ते गदे क्षीरयुतं पिबेद्वा ॥

इक्षोरिति । इक्षोर्विकारैः खण्डादिभिः, न पुनर्गुडेन उष्णवीर्यत्वात् तस्य, न च फाणितेन त्रिदोषकरत्वात्तस्य, न चेक्षुरसेन विदाहित्वात्तस्येति । मधुरैः रसैः काकोल्यादिक्वाथैः, तत् इति त्रिवृन्मूलम् । 'स्वादुक्वाथैश्चापि नोष्णैर्विकारे पैत्ते द्राक्षाक्षीरयुक्तां पिबेद्वा' इति केचित् पठन्ति ॥—

गुडूच्यरिष्टत्रिफलारसेन
सव्योषमूलं कफजे पिबेद्वा ॥ ६ ॥

गुडूचीति । अरिष्टः निम्बः । रसोऽत्र क्वाथः । तत् त्रिवृन्मूलम् । अन्ये तु 'क्षौद्रारिष्टत्रिफलाक्वाथयुक्ता मूत्रैः पेया कफजे व्योषगाढा' इति पठन्ति । तत्र त्रिवृतेति संबंधनीयम् । अन्ये तु द्राक्षारसेनेत्यादि पठन्ति तत्र पित्तमपि द्रष्टव्यं; तेन पित्ताधिके श्लेष्मणि द्राक्षारसेन, कफाधिके मूत्रैरिति; अयं तु पाठोऽभावात् न समग्रो लिखितः ॥ ६ ॥

• त्रिवर्णकत्र्यूषणयुक्तमेतद्
गुडेन लिह्यादनवेण चूर्णम् ॥
प्रस्थे च तन्मूलरसस्य दत्त्वा
तन्मूलकल्कं कुडवप्रमाणम् ॥ ७ ॥
कर्षोन्मिते सैन्धवनागरे च
विपाच्य कल्कीकृतमेतदद्यात् ॥
तत्कल्कभागः समहौषधार्धः
ससैन्धवो मूत्रयुतश्च पेयः ॥ ८ ॥

वातश्लेष्मप्रयोगमाह,—त्रिवर्णेति । त्रिवर्णं त्रिजातकं, एतत् त्रिवृन्मूलं, तत्र त्रिवर्णत्रिकटुकगुडानामेको भागः, अपरस्त्रिवृतायाः, तस्याः प्रधानत्वात् । वातश्लेष्मविषयमपरमपि प्रयोगमाह,—प्रस्थे चेति । प्रस्थः द्वात्रिंशत् पलानि, द्रवद्रव्यत्वात् । तन्मूलरसस्य त्रिवृन्मूलक्वाथस्य, तन्मूलं त्रिवृन्मूलम् । कुडवः चत्वारि पलानि । कर्षोन्मिते इति प्रत्येकं कर्षप्रमाणे । विपाच्य कल्कीकृतमेतदिति एतत् सर्वं तावत् पक्तव्यं यावत् कल्कावशेषं भवति । अद्यात् भक्षयेत् । अन्ये त्वेवं पठन्ति—'क्वाथप्रस्थे कुडवं तस्य दद्यात् युक्त्या दद्यान्नागरं सैन्धवं च । पचेत् सर्वं यावदेतद्घनं स्याल्लेहीभूतं तत् प्रयोज्यं तस्तु ॥" अन्ये कुडवं घृतस्य दद्यात् इति पठन्ति । तत्र कुडवोऽष्टौ पलानि, सैन्धवनागरे च प्रत्येकं पलिके; तन्मते घृतमेतद्विरेचनं, तच्च वातपित्ते, वाताधिककफे इत्यन्ये । वातश्लेष्मविषयमेव योगान्तरमाह,—तदिति । तत्कल्कः त्रिवृत्कल्कः, समहौषधार्धः शुण्ठ्याः पलार्धयुक्तः, ससैन्धवः इति सैन्धवमपि त्रिवृदर्धम् । अन्ये तु पठन्ति,—'त्रिवृत्कल्को नागरभागयुक्तः ससैन्धवो मूत्रयुतः प्रदेयः' ॥ ७ ॥ ८ ॥

---

१ 'वान्तिद्रव्यविकल्पानां' इति पाठान्तरम् ।

समास्त्रिवृन्नागरकाभयास्यु-
र्भागार्धकं पूगफलं सुपक्वम् ॥
विडङ्गसारो मरिचं सदारु
योगः ससिन्धूद्भवमूत्रयुक्तः ॥ ९ ॥
विरेचनद्रव्यभवं तु चूर्णं
रसेन तेषां भिषजा विमृद्य ॥
तन्मूलसिद्धेन च सर्पिषाक्तं
सेव्यं तदाज्ये गुटिकीकृतं च ॥ १० ॥
गुडे च पाकाभिमुखे निधाय
चूर्णीकृतं सम्यगिदं विपाच्य ॥
शीतं त्रिजाताक्तमथो विमृद्य
योगानुरूपा गुटिकाः प्रयोज्याः ॥ ११ ॥

सर्वविषयकान् योगानाह,—समा इति । भागार्धकमिति आदिद्रव्यापेक्षया पूगादिकं प्रत्येकं अर्धभागिकं ग्राह्यम् । विडङ्गसारः विडङ्गबीजानि, सिन्धूद्भवं सैन्धवं, तदप्यर्धभागेन ग्राह्यम् । ससैन्धवमूत्रयुक्तो योगः पेय इति संबन्धः । समे त्रिवृन्नागरे इति केचित् पठन्ति । अत्र केचित्पठन्ति, विरेचनेत्यादि । विरेचनद्रव्यभवं चूर्णं यदृच्छया ग्राह्यम् । रसेन तेषां विमृद्य तेषां वैरेचनद्रव्याणां रसेन भावना कार्येत्यर्थः, यावता चूर्णमार्द्रीभवति तावद्रसो देयः । भिषजा वैद्येन योगानुरूपा वटकाः प्रयोज्या इति संबन्धः । तन्मूलसिद्धेन च सर्पिषाक्तमिति विरेचनद्रव्यजटापक्वेन घृतेन पुनरपि भावना कार्येत्यर्थः, यावता स्नैग्ध्यमुत्पद्यते तावन्मात्रं घृतं देयमित्यर्थः । सेव्यं सेवनीयं, तदाज्ये तस्मिन्नेव घृते, गुटिकीकृतं गुटिकारूपं कृतम् । निधाय निक्षिप्य, गुडोऽत्र द्विगुणो देयः, त्रिजातकमत्र यावता सौगन्ध्यं भवति ॥ ९—११ ॥

वैरेकीयद्रव्यचूर्णस्य भागं
सिद्धं सार्धं क्वाथभागैश्चतुर्भिः ॥
आमृद्नीयात् सर्पिषा तच्छृतेन
तत्क्वाथोष्मस्वेदितं सामितं च ॥ १२ ॥
पाकप्राप्ते फाणिते चूर्णितं तत्
क्षिप्तं पक्वं चावतार्यं प्रयत्नात् ॥
शीतीभूता मोदका हृद्यगन्धाः
कार्यास्त्वेते भक्ष्यकल्पाः समासात् ॥ १३ ॥

मोदकभक्ष्यान्निर्दिशन्नाह,—वैरेकीयेति । वैरेकीयद्रव्याणां त्रिवृच्छ्यामादीनां ग्रहणम् । क्वाथभागैरिति विरेचनद्रव्यक्वाथभागैश्चतुर्भिर्मर्दयेदमौ, घृतेन विरेचनद्रव्यसिद्धेन, सामिताभागं गोधूमचूर्णं तुल्यभागं प्रक्षिप्य मर्दयित्वा ऊष्मणा स्वेदयित्वान्यस्मिन् फाणिते पाकप्राप्ते प्रक्षिप्य मोदकाः कार्याः ॥ १२ ॥ १३ ॥

रसेन तेषां परिभाव्य मुद्गान्
यूषः ससिन्धूद्भवसर्पिरिष्टः ॥
वैरेचनेऽन्यैरपि वैदलैः स्या-
देवं विदध्याद्वमनौषधैश्च ॥ १४ ॥

यूषकल्पं निर्दिशन्नाह,—रसेनेति । तेषामिति तेषां विरेचनद्रव्याणाम् । अन्ये त्वेवं पठन्ति—'मुद्गानां वा तद्रसे भावितानां यूषो कल्प्यः सघृतः सैन्धवाढ्यः' इति । तद्रसे प्रधानकल्पनया त्रिवृतारसे । वैरेचने इति विरेचनद्रव्यभावितैरन्यैरपि वैदलैः मसूरादिभिः यूषः स्यात् भवेदित्यर्थः । एष एव वमनीयादियूषाणां कर्ममार्गः ॥ १४ ॥

भित्त्वा द्विधेक्षुं परिलिप्य कल्कै-
स्त्रिभण्डिजातैः प्रतिबध्य रज्ज्वा ॥
पक्वं च सम्यक् पुटपाकयुक्त्या
खादेत्तु तं पित्तगदी सुशीतम् ॥ १५ ॥

पुटपाकक्रमविरेचनं निर्दिशन्नाह,—भित्त्वेति । भित्त्वा विदार्य । त्रिभण्डी शुक्ला त्रिवृत् । पुटपाकयुक्त्या पुटपाकक्रमेण शालाक्योक्तक्रियाकल्पनिर्दिष्टपुटपाकविधिना; तेन काश्मर्यादिपत्राच्छादनकुशपरिवेष्टनं मृदावलेपनं निर्धूमाङ्गारान्तरुपस्वेदनादि सर्वमतिदेशेन लभ्यते । अन्ये त्वेवं पठन्ति—"इक्षुं द्विधा पाटयित्वावलिप्य त्रिवृत्कल्कैः प्रतिसन्धाय वापि । पक्वं सम्यक् पुटपाकक्रमेण खादेच्छीतं पित्तरोगाभिभूतः ॥" व्याख्यानयन्ति च,—त्रिवृत्कल्कैरिति बहुवचनात् त्रिवृदादिकल्कैरिति आदिशब्दो लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः, तेनान्येषां वैरेचनिकानामयमेव पुटपाकविधिरिति द्योतयति ॥ १५ ॥

सिताजगन्धात्वक्क्षीरीविदारीत्रिवृतः समाः ॥
लिह्यान्मधुघृताभ्यां तु तृड्दाहज्वरशान्तये ॥ १६ ॥
शर्कराक्षौद्रसंयुक्तं त्रिवृच्चूर्णावचूर्णितम् ॥
रेचनं सुकुमाराणां त्वक्पत्रमरिचांशकम् ॥ १७ ॥
पचेल्लेहं सिताक्षौद्रपलार्धकुडवोन्मितम् ॥
त्रिवृच्चूर्णयुतं शीतं पित्तघ्नं तद्विरेचनम् ॥ १८ ॥
त्रिवृच्छ्यामाक्षारशुण्ठीपिप्पलीर्मधुनाप्नुयात् ॥
सर्वश्लेष्मविकाराणां श्रेष्ठमेतद्विरेचनम् ॥ १९ ॥
बीजाढ्यपथ्याकाश्मर्यधात्रीदाडिमकोलजान् ॥
तैलभृष्टान् रसानम्लफलैरावाप्य साधयेत् ॥ २० ॥
घनीभूतं त्रिसौगन्ध्यं त्रिवृत्क्षौद्रसमन्वितम् ॥
लेह्यमेतत्कफप्रायैः सुकुमारैर्विरेचनम् ॥ २१ ॥
नीलीतुल्यं त्वगेलं च तैस्त्रिवृत्ससितोपला ॥
चूर्णं संतर्पणं क्षौद्रफलाम्लं सन्निपातनुत् ॥ २२ ॥

इदानीं वैरेचनलेहानाह,—सितेत्यादि । सिता शर्करा; अजगन्धा जवानिका, बोथई इत्यन्ये; त्वक्क्षीरी वंशलोचना; विदारी बिडाली; त्रिवृत् 'निशोतर' इति लोके । शर्करेत्यादि । मरिचांशमिति अंशः चतुर्थो भागः । पचेदिति । सिता शर्करा तस्याः पलं, क्षौद्रं मधु, तस्यार्धकुडवः चत्वारि पलानि; त्रिवृल्लेहस्य चतुर्थांशेन अत्र मधुनोऽग्निसंयोगो न विरुध्यते अनवस्थानाच्च । त्रिवृदिति । श्यामा वृद्धदारकः, क्षारः यवक्षारः, आप्नुयात् लिह्यात् । बीजाढ्येति बीजाढ्यान् सुपक्वान् पथ्यादीन् सहैव बीजैः साधयेत्, तान् रसान् पथ्याधात्रीदाडिमकोमलजान्, एरण्डतै-

कमृष्टान् पुनः फलैः बीजपूरादिभिः सह आवाप्य प्रक्षिप्य साधयेत्; पथ्यादीनां यदृच्छया मात्रा, जले तु षोडशगुणे तेषां क्वाथः कर्तव्यः, एरण्डतैलमात्रा तु यावता तस्य भर्जनं संभवति, अम्लफलं तु क्वाथस्य चतुर्थांशेन, त्रिसौगन्ध्यमात्रा तु यावता सौगन्ध्यं भवति, त्रिवृत् क्षौद्रं तु प्रत्येकं लेहस्य चतुर्थांशेन। कफप्रायैः भूयिष्ठकफैः पुरुषैः सेव्यम्। नीलीतुल्यमिति नीलीफलतुल्यं त्वगेलं, नीली श्रीफलिका तैः नील्यादिभिः सह तुल्या त्रिवृत्, ससितोपला शर्करायुक्ता, सन्तर्पणं प्रीणनम्। केचित् सतर्पणमिति पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—तर्पणाः शक्तवः तैः सह युक्तं, क्षौद्रफलाम्लं मधुबीजपूराम्लरसेन सह चूर्णं देयम्। सन्निपातनुत् प्रशान्ते सन्निपाते अनुबन्धपरिरक्षणार्थमित्यर्थः ॥ १६—२२ ॥

त्रिवृच्छ्यामासिताकृष्णात्रिफलामाक्षिकैः समैः॥
मोदकाः सन्निपातोर्ध्वरक्तपित्तज्वरापहाः॥ २३॥

वैरेचनिकमोदकमाह,—त्रिवृदिति। श्यामा वृद्धदारकः। त्रिफलायाः प्रत्येकं भागाः समाः। यद्यप्यत्र भागश्रुतिर्नास्ति तथापि सितामाक्षिके पक्त्वा गुटिका कार्याः, सितामाक्षिके समस्तद्रव्येभ्यो द्विगुणे ग्राह्ये ॥ २३ ॥

त्रिवृद्भागास्त्रयः प्रोक्तास्त्रिफला तत्समा तथा॥
क्षारकृष्णाविडङ्गानि संचूर्ण्य मधुसर्पिषा॥२४॥
लिह्याद्गुडेन गुटिकां कृत्वा वाप्यथ भक्षयेत्॥
कफवातकृतान् गुल्मान् प्लीहोदरहलीमकान् २५
हन्त्यन्यानपि चाप्येतन्निरपायं विरेचनम्॥

लेहगुटिकयोः प्रयोगमाह,—त्रिवृदिति। त्रिफलाया अपि त्रयो भागाः, क्षारकृष्णाविडङ्गानामपि त्रयो भागा ग्राह्याः। निरपायं व्यापद्रहितम् ॥ २४ ॥ २५ ॥—

चूर्णं श्यामात्रिवृन्नीली कट्वी मुस्ता दुरालभा २६
चव्येन्द्रबीजं त्रिफला सर्पिर्मांसरसाम्बुभिः॥
पीतं विरेचनं तद्धि रूक्षाणामपि शस्यते॥ २७॥

चूर्णमाह—चूर्णमिति। नीली निलिनी श्रीफलिकेति लोके। कट्वी कटुरोहिणी। रूक्षाणां सर्पिषा मांसरसेन च, स्निग्धानां पुनरपि शब्दसमुदितानामम्बुना पानीयेन सह योगो देयः ॥२६॥२७॥

वैरेचनिकनिःक्वाथभागाः शीतास्त्रयो मताः॥
द्वौ फाणितस्य तच्चापि पुनरग्नावधिश्रयेत्॥२८॥
तत् साधुसिद्धं विज्ञाय शीतं कृत्वा निधापयेत्॥
कलसे कृतसंस्कारे विभज्यर्तू हिमाहिमौ॥२९॥
मासादूर्ध्वं जातरसमासवं मधुगन्धिकम्॥
पिबेदसावेव विधिः क्षारमूत्रासवेष्वपि॥ ३०॥

वैरेचनिकं गौडमासवं निर्दिशन्नाह,—वैरेचनिकेति। वैरेचनिकं द्रव्यं सेहुण्डवर्जितं ग्राह्यं, एकैव त्रिवृदित्येके। शीता इत्यनेन वैरेचनिकक्वाथे उष्णे फाणितं न योजयेदित्युक्तं भवति। द्वौ फाणितस्येति फाणितं काकवी। एतेन पञ्च भागाः क्वथनीया इत्यर्थः। साधुसिद्धमिति अर्धावशिष्टम्। पुनः शीतग्रहणेनोष्णं न सन्धातव्यमित्युक्तम्। त्रिवृदधिकारे वैरेचनिकक्वाथभागा इति सामान्यशब्दप्रयोगादपरवैरेचनिकानामप्येवमेवासव इति बोधयति। निधापयेत् क्व इत्याह,—कलसे। कथंभूते? कृतसंस्कारे अन्तःक्षालितशुष्कस्य मधुपिप्पलीलेपोऽगुरुधूपनं चेति संस्कारः। विभज्यर्तू हिमाहिमौ इति हिमे मासं धान्यराशौ स्थाप्यं, अहिमे पुनरुष्णे पक्षमिति। जातरसं उत्पन्नरसं वरासवं पिबेदिति संबन्धः। जातरसस्य लक्षणमाह,—मधुगन्धिकमिति। असावेव विधिः क्षारमूत्रासवेषु इति अयमेव विधिश्चिकित्सितादौ वक्ष्यमाणक्षारोदकासवादिषु गुडमधुयोनिष्वन्येष्वप्यवलिप्तेष्विति हिमाहिमकालस्थापनस्य च पाकप्राप्तिलक्षणस्य चेति ॥ २८—३० ॥

वैरेचनिकमूलानां क्वाथे माषान् सुभावितान्॥
सुधौतांस्तत्कषायेण शालीनां चापि तण्डुलान्॥३१
अवक्षुद्यैकतः पिण्डान् कृत्वा शुष्कान् सुचूर्णितान्॥
शालितण्डुलचूर्णं च तत्कषायोष्मसाधितम्॥ ३२॥
तस्य पिष्टस्य भागांस्त्रीन् किण्वभागविमिश्रितान्॥
मण्डोदकार्थे क्वाथं च दद्यात्तत्सर्वमेकतः॥ ३३॥
निदध्यात्कलसे तां तु सुरां जातरसां पिबेत्॥
एष एव सुराकल्पो वमनेष्वपि कीर्तितः॥ ३४॥

पैष्टीं सुरां वैरेचनीं दर्शयन्नाह,—वैरेचनिकेति। त्रिवृदादिक्वाथेन माषविदलानि विभावयेदित्यर्थः। तत्कषायेण इति तेनैव वैरेचनिकक्वाथेन, अवक्षुद्यैकतः एकीकृत्य कुट्टयित्वेत्यर्थः। पिण्डान्कृत्वा इति किण्वनिमित्तं पिण्डं कृत्वेत्यर्थः। तत्कषायोष्मसाधितमिति त्रिवृदादिक्वाथोष्मस्वेदितम्। तस्य पिष्टस्य इत्यादि पिष्टपाचनिकायां शीतलीकृत्य पिष्टस्य भागांस्त्रीन् पूर्वकिण्वभागेनैकेन मिश्रितान् कृत्वेत्यर्थः। क्वाथं दद्यादिति त्रिवृदादेः। एतस्यैव योगस्यान्यत्राप्यतिदेशं निर्दिशन्नाह,—एष एवेत्यादि। एष एव सर्वपिष्टसुराणां विधिः, तथा वामनीयेषु मदनफलादिष्वपीत्यर्थः ॥ ३१—३४ ॥

मूलानि त्रिवृतादीनां प्रथमस्य गणस्य च॥
महतः पञ्चमूलस्य मूर्वाशार्ङ्गेष्टयोरपि॥ ३५॥
सुधां हैमवतीं चैव त्रिफलातिविषे वचाम्॥
संहृत्यैतानि भागौ द्वौ कारयेदेकमेतयोः॥ ३६॥
कुर्यान्निःक्वाथमेकस्मिन्नेकस्मिन् चूर्णमेव तु॥
क्षुण्णांस्तस्मिंस्तु निःक्वाथे भावयेद् बहुशो यवान् ३७
शुष्काणां मृदुभृष्टानां तेषां भागास्त्रयो मताः॥
चतुर्थं भागमावाप्य चूर्णानामनुकीर्तितम्॥ ३८॥
प्रक्षिप्य कलसे सम्यक् समस्तं तदनन्तरम्॥
तेषामेव कषायेण शीतलेन सुयोजितम्॥
पूर्ववत्सन्निदध्यात्तु ज्ञेयं सौवीरकं हि तत्॥ ३९॥

सौवीरकं वैरेचनमम्लसन्धानं निर्दिशन्नाह,—मूलानीति। त्रिवृदादीनां संशोधनसंशमनीयोक्तानां ग्रहणम्। प्रथमो गणः विदारिगन्धादिः; मूर्वा चोरस्नायुः; शार्ङ्गेष्टा कोठकरञ्जः, विरापा-

टिकेत्यन्ये, अपरे तु काकजङ्घामाहुः; सुधा सेहुण्डः; हैमवती श्वेतवचा । एतानि सर्वाण्यपि त्रिवृदादीनि संहृत्य एकीकृत्य द्वौ भागौ कारयेत् । ततश्च एतयोः द्वयोर्भागयोर्मध्ये एकस्मिन् भागे एकं निःक्वाथं कुर्यात्, एकस्मिंस्तु भागे चूर्णं कुर्यात् । क्षुण्णान् कुट्टितान् । पूर्वोक्ते निःक्वाथे सप्ताहं यावत् भावयेत् । तेषां यवानाम् । आवाप्य निक्षिप्य । चूर्णानां पूर्वोक्तोद्धरितत्रिवृदादिद्रव्यैकभागचूर्णानाम् । अत्र अस्मिन् शास्त्रे । कीर्तितं कथितम् । सौवीरकं हितं ज्ञेयमिति संबन्धः । ततः तस्मात् चूर्णभागनिक्षेपणादनन्तरं कलसे प्रक्षिप्य तत् सौवीरकं तदनन्तरं तेषामेव त्रिवृदादीनां अन्यतमस्य कषायेण क्वाथेन शीतलेन सुयोजितं पूर्ववत् संनिदध्यादिति संबन्धः । सौवीरकं सौवीरकसंज्ञम् ॥ ३५—३९ ॥

पूर्वोक्तं वर्गमाहृत्य द्विधा कृत्वैकमेतयोः ॥
भागं संक्षुद्य संसृज्य यवान् स्थाल्यामधिश्रयेत्४०
अजशृङ्ग्याः कषायेण तानभ्यासिच्य साधयेत् ॥
सुसिद्धांश्चावतार्यैतानौषधिभ्यो विवेचयेत् ॥४१॥
विमृद्य सतुषान् सम्यक् ततस्तान् पूर्ववन्मितान् ॥
पूर्वोक्तौषधभागस्य चूर्णं दत्त्वा तु पूर्ववत् ॥ ४२ ॥
तेनैव सह यूषेण कलसे पूर्ववत्क्षिपेत् ॥
ज्ञात्वा जातरसं चापि तत्तुषोदकमादिशेत्॥४३॥
तुषाम्बुसौवीरकयोर्विधिरेष प्रकीर्तितः ॥
षड्रात्रात् सप्तरात्राद्वा ते च पेये प्रकीर्तिते ॥४४॥

तुषोदककल्पं निर्दिशन्नाह,—पूर्वोक्तमिति । त्रिवृदादिमूलं विदारिगन्धादिस्तथा महत् पञ्चमूलं मूर्वा शार्ङ्गेष्टा चेति पूर्वोक्तो वर्गः । द्विधा कृत्वा द्वौ भागौ कृत्वेत्यर्थः । एतयोः भागयोर्मध्ये एकं भागं संक्षुद्य कुट्टयित्वा, सतुषैर्यवैः सह संसृज्य संबद्धीकृत्य, स्थाल्यां अधिश्रयेत् निक्षिपेत् । यवानामेको भागः । अजशृङ्गी विषाणिकेत्यपरे । तं पूर्वोक्तं सयवं भागं, साधयेत् रन्धयेत् । सुसिद्धान् सुस्विन्नान्, एतान् यवान् औषधेभ्यो विवेचयेद् पृथक् कुर्यात् । तान् यवान् । पूर्ववन्मितान् भागद्वयं परिमितान्, पूर्वोक्तौषधभागस्योद्धरितस्य इति शेषः, पूर्ववच्चतुर्थभागप्रमाणमित्यर्थः । तेनैव सह यूषेण इति प्रोक्तस्विन्नौषधवर्गयवाजशृङ्गीकषायेणोद्धृतौषधयवेन; स पुनरौषधसंसर्गेण घनत्वाद् यूष इव जातः । जातरसं व्यक्ताम्लम् । तयोः सौवीरकतुषोदकयोः व्यक्ताम्लत्वे कालावधिं दर्शयन्नाह,—षड्रात्रात् सप्तरात्राद्वा; षड्रात्रसप्तरात्रविकल्पोऽप्युष्णशीतकालापेक्षः ॥ ४०—४४ ॥

वैरेचनेषु द्रव्येषु त्रिवृन्मूलविधिः स्मृतः ॥

सौवीरकतुषोदके त्रिवृद्विधानं सप्रपञ्चमुद्दिश्य त्रिवृद्विधानप्रकारातिदेशेनावशिष्टवैरेचनमूलानि निर्देष्टुमाह,—वैरेचनेष्विति । वैरेचनेषु सर्वेषु इति अवशिष्टेषु श्यामादन्तीद्रवन्तीसप्तलादिषु । त्रिवृन्मूलविधिः स्मृतः इति यादृशस्त्रिवृन्मूले विधिरुक्तस्तादृशस्तेष्वपि ज्ञेय इत्यर्थः । तद्यथा—श्यामामूलं श्यामास्वरसभावितं वा चूर्णितं सैन्धवनागरयुक्तं अम्लैः अनिलव्याधौ, मधुरक्वाथसहितं शर्करादिभिस्तुल्यभागं गोक्षीरयुक्तं पित्ते इत्यादि यावत् सौवीरकतुषोदकविधिः; एवं प्रतिशेषं वैरेचनिकमेवेहोदाहार्यं । विषयोऽपि तेषां वैरेचनिकमूलकल्पानां प्रतित्रिवृत्कल्पविषय एवेति ॥—

दन्तीद्रवन्त्योर्मूलानि विशेषान्मृत्कुशान्तरे ॥४५॥
पिप्पलीक्षौद्रयुक्तानि स्विन्नान्युद्धृत्य शोषयेत् ॥
ततस्त्रिवृद्विधानेन योजयेत् श्लेष्मपित्तयोः ॥ ४६ ॥

सामान्यातिदेशं निर्दिश्य दन्तीद्रवन्त्योर्विशिष्टं कल्पनमाह- दन्तीत्यादि । दन्तीद्रवन्त्योर्मूलान्युद्धृत्य शोषयेदिति संबन्धः । किंविशिष्टानि? स्विन्नानि, कस्मात् विशेषात् अतिशयेन । क्वेत्याह,—मृत्कुशान्तरे मृत्तिकादर्भमध्ये पुटपाकविधानेन इत्यर्थः । पिप्पलीक्षौद्रयुक्तानि स्विन्नानीति संबन्धः । दन्ती प्रसिद्धा । द्रवन्ती चीरितपत्रा संबरीति लोके ॥४५॥४६॥

तयोः कल्ककषायाभ्यां चक्रतैलं विपाचयेत् ॥
सर्पिश्च पक्वं वीसर्पकक्षादाहालजीर्जयेत् ॥ ४७ ॥
मेहगुल्मानिलश्लेष्मविबन्धांस्तैलमेव च ॥
चतुःस्नेहं शकृच्छुक्रवातसंरोधजा रुजः ॥ ४८ ॥

तयोरिति । तयोः दन्तीद्रवन्त्योः । कल्ककषायमात्रायाः परिभाषा स्मरणीया तामाश्रित्य कल्पनोच्यते-तैलपलानि द्वात्रिंशत्, दन्तीकल्कपलान्यष्टौ, दन्तीद्रवन्तीक्वाथस्य पलानि शतमेकमष्टाविंशत्यधिकं, तावत् क्वाथ्यं यावत्तैलपाकलक्षणम् । दन्तीद्रवन्तीक्वाथस्यायं विधिः-पानीयपलानि पञ्चशतानि द्वादशाधिकानि, दन्तीद्रवन्तीपलानि शतमेकं, क्वाथशेषमेकशतमष्टाविंशत्यधिकं, इति क्वाथकल्पना । अन्यत्राप्यनुक्ततैलादिमाने इयमेव कल्पना ज्ञेया । चक्रतैलमिति चक्रपीडितं तिलतैलं हस्तादियन्त्रपीडननिषेधार्थं, चक्रे ह्यभृष्टा एव तिलादयः पीड्यन्ते ते पुनर्गुणवत्तरा भवन्ति, यन्त्रेण भर्जनरूक्षितानां तिलानां स्नेहगुरुत्वादयो गुणा हीयन्ते इति । सर्पिश्चेति ताभ्यां दन्तीद्रवन्तीमूलकल्ककषायाभ्यां प्रत्येकं पक्वं सिद्धं सर्पिर्विसर्पादीन् जयेत् । पुनर्दन्त्याः कल्कं द्रवन्त्यास्तु कषाय इति बोद्धव्यम् । तैलमेव चेति चक्रतैलं पुनर्मेहगुल्मादीन् जयेत् । चतुरिति चतुःस्नेहमिति घृततैलवसामज्जानश्चत्वारः स्नेहाः । शकृत् पुरीषम् । चतुःस्नेहं दन्तीद्रवन्तीसाधितं वातसंरोधजा रुजा जयेदिति संबन्धः । अत्र द्रवस्यानुक्तत्वाच्चतुर्गुणं जलं देयम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

दन्तीद्रवन्तीमरिचकनकाह्वयवासकैः ॥
विश्वभेषजमृद्वीकाचित्रकैर्मूत्रभावितम् ॥ ४९ ॥
सप्ताहं सर्पिषा चूर्णं योज्यमेतद्विरेचनम् ॥
जीर्णे सन्तर्पणं क्षौद्रं पित्तश्लेष्मरुजापहम् ॥
अजीर्णपार्श्वरुक्पाण्डुप्लीहोदरनिबर्हणम् ॥ ५० ॥

दन्तीत्यादि । दन्ती सम्बरी; कनकाह्वयं कङ्कुष्ठं, नागकेसरमित्यन्ये; यवासः दुरालभा; विश्वभेषजं शुण्ठी । सप्ताहं मूत्र-

भावितमिति संबन्धः । सर्पिषा इति अस्य चूर्णस्य घृतेन वा लेहः कार्य इत्यर्थः । अस्यैव प्रयोगस्य यौगिकमनुसंग्रहमाह,—जीर्णेत्यादि । जीर्णे तस्मिन्नौषधे, सन्तर्पणं क्षौद्रमिति लाजशक्तुसहितं मधु देयम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥

गुडस्याष्टपले पथ्या विंशतिः स्युः पलं पलम् ॥
दन्तीचित्रकयोः कर्षौ पिप्पलीत्रिवृतोर्दश ॥५१॥
कृत्वैतान्मोदकानेकं दशमे दशमेऽहनि ॥
ततः खादेदुष्णतोयसेवी निर्यन्त्रणास्त्विमे॥५२॥
दोषघ्ना ग्रहणीपाण्डुरोगार्शःकुष्ठनाशनाः ॥

मोदकस्य प्रयोगमाह,—गुडस्येति । अष्टौ पलानि गुडस्य, विंशतिर्हरीतकीफलानि, दन्तीमूलचूर्णपलं, चित्रकमूलचूर्णपलं च, पिप्पलीकर्षः, त्रिवृत्कर्षश्च । अत्र तु सप्तगुञ्जाफलपरिमितमाषकप्रमाणेन पलादिमानं ग्राह्यम् । दश कृत्वैतान्मोदकानित्यादि दश मोदकान् कृत्वा एकं मोदकं दशमे दशमेऽहनि खादेदिति संबन्धः । निर्यन्त्रणा वातातपादिनिषेधरहिता । इमे मोदकाः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥—

व्योषं त्रिजातकं मुस्ता विडङ्गामलके तथा ॥५३॥
नवैतानि समांशानि त्रिवृदष्टगुणानि वै ॥
श्लक्ष्णचूर्णीकृतानीह दन्तीभागद्वयं तथा ॥५४॥
सर्वाणि चूर्णितानीह गालितानि विमिश्रयेत् ॥
षड्भिश्च शर्कराभागैरीषत्सैन्धवमाक्षिकैः ॥५५॥
पिण्डितं भक्षयित्वा तु ततः शीताम्बु पाययेत् ॥
बस्तिरुक्तृड्ज्वरच्छर्दिशोषपाण्डुभ्रमापहम् ५६
निर्यन्त्रणमिदं सर्वं विषघ्नं तु विरेचनम् ॥
त्रिवृदष्टकसंज्ञोऽयं प्रशस्तः पित्तरोगिणाम् ५७
भक्ष्यः क्षीरानुपानो वा पित्तश्लेष्मातुरैर्नरैः ॥
भक्ष्यरूपसधर्मत्वादाढ्येष्वेव विधीयते ॥ ५८ ॥

व्योषादिशीतविरेचनं दर्शयन्नाह,—व्योषमिति । व्योषादीनि प्रसिद्धानि । त्रिवृदष्टगुणानि इति त्रिवृदष्टगुणा येषु तानि । ईषत् सैन्धवमाक्षिकैः इति ईषच्छब्दश्चतुर्थांशवाचकः । भक्ष्यः भक्षणीयः । भक्ष्यरूपसधर्मत्वात् भक्ष्यरूपतुल्यादित्यर्थः । वातश्लेष्मातुरैर्नरैरिति केचित् पठन्ति ॥ ५३—५८ ॥

तिल्वकस्य त्वचं बाह्यामन्तर्वल्कविवर्जिताम् ॥
चूर्णयित्वा तु द्वौ भागौ तत्कषायेण गालयेत्५९
तृतीयं भावितं तेन भागं शुष्कं तु भावितम् ॥
दशमूलकषायेण त्रिवृद्वत्संप्रयोजयेत् ॥ ६० ॥

त्वक्प्रसाधनकस्य तिल्वकस्य प्रयोगं निर्दिदिक्षुः प्रथमं तस्य संस्कारमेव सर्वप्रयोगविषयमाह,—तिल्वकस्येति । अन्तर्वल्कविवर्जितामिति अभ्यन्तरकठिनत्वग्विवर्जिताम् । भागौ इति द्वौ भागावित्यर्थः । तत्कषायेण तिल्वककषायेण । गालयेत् क्षारकल्पेन, गालनं पुनरिहैकविंशतिवारान् पारम्पर्यात् । तृतीयं भावितं तेन भागमिति अपरं चूर्णस्य स्थापितं तृतीयं भागं तेनैव तिल्वककषायजलेन चतुर्थभागद्वयगालनलब्धगुणातिशयेन भावितमित्यर्थः । शुष्कं तु भावितं दशमूलकषायेण इति तृतीयं भागं शुष्कं पुनः संतं दशमूलीकषायेण भावितं त्रिवृद्वत् संप्रयोजयेदिति संबन्धः ॥ ५९—६० ॥

विधानं त्वक्षु निर्दिष्टं फलानामथ वक्ष्यते ॥
हरीतक्याः फलं त्वस्थिविमुक्तं दोषवर्जितम् ॥६१॥
योज्यं त्रिवृद्विधानेन सर्वव्याधिनिबर्हणम् ॥
रसायनं परं मेध्यं दुष्टान्तर्व्रणशोधनम् ॥ ६२ ॥
हरीतकीविडङ्गानि सैन्धवं नागरं त्रिवृत् ॥
मरिचानि च तत्सर्वं गोमूत्रेण विरेचनम् ॥६३॥
हरीतकी भद्रदारु कुष्ठं पूगफलं तथा ॥
सैन्धवं शृङ्गवेरं च गोमूत्रेण विरेचनम् ॥ ६४ ॥
नीलिनीफलचूर्णं च नागराऽभययोस्तथा ॥
लिह्याद् गुडेन सलिलं पश्चादुष्णं पिबेन्नरः ॥६५॥
पिप्पल्यादिकषायेण पिबेत्पिष्टां हरीतकीम् ॥
सैन्धवोपहितः सद्य एष योगो विरेचयेत् ॥६६॥
हरीतकी भक्ष्यमाणा नागरेण गुडेन वा ॥
सैन्धवोपहिता वापि सातत्येनाग्निदीपनी ॥६७॥
वातानुलोमनी वृष्या चेन्द्रियाणां प्रसादनी ॥
सन्तर्पणकृतान् रोगान् प्रायो हन्ति हरीतकी६८॥

फलप्रधानहरीतकीकल्पेनाशेषवैरेचनिकफलकल्पं निर्दिशन्नाह,—हरीतक्या इति । अधिशब्दोऽयं दोषेषु व्याधिषु च वर्तते । सर्वेषां हरीतकीयोगानां सामान्यं फलं दर्शयन्नाह,—हरीततकीति । मात्राप्रमाणं मध्येषु कोष्ठवयोबलेषु चूर्णकर्षः, उत्तमाधमयोर्बुद्ध्या विकल्पनीयः । हरीतकीति सातत्येन निरन्तरोपयोगेन, सन्तर्पणकृता रोगाः तृष्यादयः,तानुष्णत्वाद्दीपनत्वाच्च शमयतीति । अत्र नागरगुडसैन्धवादीनां भिन्नकार्याणां दोषदेहधातुबलकालवयोऽवस्थान्तरविकारापेक्षया व्यवस्थितविकल्पः ॥ ६१—६८ ॥

शीतमामलकं रूक्षं पित्तमेदःकफापहम् ॥
बिभीतकमनुष्णं तु कफपित्तनिबर्हणम् ॥ ६९ ॥
त्रीण्यप्यम्लकषायाणि सतिक्तमधुराणि च ॥

हरीतकीनिर्देशानन्तरमामलकबिभीतकयोरपि गुणनिर्देशमाह,—शीतमिति । सतिक्तमधुराणि च इति प्रत्येकं हरीतक्यादिमुक्ता शक्तिर्गुणतः संयोगतः प्रभावतश्च ॥ ६९ ॥—

त्रिफला सर्वरोगघ्नी त्रिभागघृतमूर्च्छिता ॥ ७० ॥
वयसः स्थापनं चापि कुर्यात् सततसेविता ॥

इदानीं त्रिफलायाः प्रयोगमाह,—त्रिफलेति । दोषशब्दोऽत्र त्रिदोषवचनो व्याधिवचनो वा । मूर्च्छिता संयुक्ता ॥ ७० ॥—

हरीतकीविधानेन फलान्येवं प्रयोजयेत् ॥ ७१ ॥
विरेचनानि सर्वाणि

विरेचनानि सर्वाणीत्यादि ॥ ७१ ॥—

विशेषाच्चतुरङ्गुलात् ॥
फलकाले समस्तस्य सिकतायां निधापयेत ॥७२॥